НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ім.М.С. ГРУШЕВСЬКОГО

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

МІЖНАРОДНА ГРОМАДСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ
"ІНСТИТУТ УКРАЇНІКИ"

ІНСТИТУТ УСНОЇ ІСТОРІЇ
ЗАПОРІЗЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

ЗАПОРІЗЬКЕ НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ім.Я.НОВИЦЬКОГО

Усна історія Степової України

Том 8

Запоріжжя
АА Тандем
2010

Усна історія Степової України

Том 8

Запоріжжя
АА Тандем
2010

ББК 63.3(4 Укр) + 63.5(4 Укр), 019
УДК 94(477.64) + 39
У 75

Усна історія Степової України. – Запоріжжя:
АА Тандем, 2010. – Т.8. – 362 с.

Восьмий том Усної історії Степової України репрезентує продовження матеріалів експедиції до села Сурсько-Михайлівка Дніпропетровської області здійснену Запорізьким науковим товариством ім.Я.Новицького, Міжнародною громадською організацією "Інститут україніки", Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України та Інститутом усної історії Запорізького національного університету в червні 2009 року.

Важливість і унікальність видання полягає в тому, що, по-перше, старовинне козацьке село було засновано легендарним запорожцем М.Коржем, а по-друге, усна історія є вагомим чинником історичного буття, значущим елементом відносин – побутових, економічних, суспільних і, що головне, – визначальним механізмом передачі історичної пам'яті і, як наслідок, – елементом ідентичності тієї чи іншої суспільної, соціальної, етнічної групи.

Для істориків, філологів, фольклористів, краєзнавців, усіх, хто цікавиться історичною традицією, віруваннями, уявленнями

ISBN 978–966–488–008–3

ЕКСПЕДИЦІЯ ДО СУРСЬКО-МИХАЛІВКИ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

З 2008 року триває едиційна презентація проекту «Усна історія Степової України». Багатотомна документальна серія надає доступ до унікальної історичної, соціальної, фольклорної реальності мешканців південного регіону. За 2008/2009 рік широкому загалу було представлено матеріали чотирьох експедицій по Запорізькій області (Василівський, Запорізький, Приморський район). Водночас, вдалось провести кілька нових експедицій в Херсонській, Миколаївській та Запорізькій областях, розгорнути підготовку до публікації ще п'ятьох здійснених проектів.

Темпи, набрані запорізькою командою, іноді для самих учасників проекту здавалися нереальними. Втім експедиційний локомотив, прокладаючи щоразу новий маршрут до того чи іншого степового пункту, вкотре переконувався: єдина категорія буття, з якою неможливо домовитися – це час. Плинний час, який забирає з собою людей, носіїв спогадів, переказів, традицій, людей, які своїм життям уособлюють «живе» минуле свого села, регіону, країни в цілому. Цей фактор засмучує, але й стимулює одночасно, особливо, коли знаходяться однодумці в справі вивчення регіональної чи то локальної історії степового краю. Саме в такій атмосфері «спільної справи» і пройшла червнева експедиція 2009 року до села Сурсько-Михайлівка Солонянського району Дніпропетровської області.

Ініціатива її проведення, і що дуже важливе, вирішення численних організаційних моментів взяли на себе директор Міжнародної громадської організації «Інститут Українiки» Ірина Григорівна Довгалюк та фундатор проектів «Інституту Україніки» Олексій Миколайович Лазько.

Спільно проведена експедиція та створений аудіо-архів логічно супроводжували інші проекти, ініційовані «Інститутом Україніки» в Сурсько-Михайлівці, – встановлення меморіала одному із першозасновників села – Микиті Леонтійовичу Коржу, автору відомого «Устного повествования бывшаго запорожца...», впорядкування місцевого старого цвинтаря, на якому збереглись кам'яні хрести XIX століття, привернення уваги до постаті о. Дмитрія Тяпочкіна, який у 1920-30-ті роки служив в міс-

цевій церкві та увійшов до історичної пам’яті багатьох старожилів...

Значною мірою учасникам експедиції в Сурсько-Михайлівці допомогала вчитель історії місцевої ЗОШ, організатор краєзнавчого гуртка «Літописець» Ірина Миколаївна Біжко. Людина, що всім серцем вболівала і вболіває за збереження «живої історії» свого села. Майже щодня вона торувала разом з нами довгими спекотними вулицями та знайомила зі своїми односельчанами «приїзжих гостей». Як наслідок, народжувались багатогодинні, а інколи й кількаденні усно-історичні інтерв’ю з найстарішими мешканцями різних частин села.

Кожен з респондентів, матеріали опитування яких представлені в цьому томі, став джерелом унікальної інформації щодо вивчення локального життєвого простору, його конструювання в свідомості людини, факторів, що спричиняють актуалізацію цієї локальної ідентичності. В усному нарративі здавалось би простих, звичайних селян бачимо переплітіння усіх площин людського буття: історія родинна, ширше соціальна нерозривно переплітається з історією політичною, культурною. Для дослідження змісту кожного інтерв’ю необхідно працювати з аудіо- та відеозаписами, оскільки за інтонацією, мімікою, зміною постави – ще один шар додаткової інформації, ключ до розуміння акцентів усної оповіді. Так само, як і ключ до розуміння того, як конструюється усний історичний наратив, яким є при цьому вплив дослідника, або родичів, присутніх при опитуванні. Кожне інтерв’ю, здобуте з глибин людської пам’яті та переживань минулого, заслуговує на ґрунтовну наукову рефлексію, та попри все – на представлення як науковому, так і більш широкому суспільному загалу.

Редколегія та упорядники тому висловлюють щиру подяку усім, хто допомагав у підготовці текстів інтерв’ю до видання. Зокрема: С.Бабкіну, Т.Боговін, Н.Литвиненко, М.Оліхверу, О.Аніченко, Ю.Шпак, І.Ігнаткіній.

Звірку транскриптів та підготовку текстів науково-популярним методом здійснила Н.Швайба. Тематичний покажчик впорядкований Ю.Головко; іменний та географічний – К.Петровою. Програмне забезпечення І.Кулика. Упорядкування дисків з аудіо файлами та транскриптом А. Бойка та П.Бойка.

Редколегія

Петриченко Марія Трохимівна, 1917 року народження, с. Сурсько-Михайлівка Солонянського району Дніпропетровської області[1]

Звати мене Мар'я. Марія Трохимівна Петриченко. Я [19]17-го года народження, місцева, тут народилась. Да. Ну, я доглядала й батька, й матір до смерті. Батька Трохим Пилипович було звать, а маму – Марія Кузьмінівна. Батько народився у тисячу... [18]65-м. Так, як Ленін. Ото такого году батько. А мама... Ну, на два года молодше. У [18]67-му. Брати мої – Євграф Трохимович, Арсентій Трохимович, Корній Трохимович, Алексій Трохимович і Ніколай Трохимович. П'ять братів у мене і нас чотири. Дев'ять. А один вмер. А сестри – Олександра одна, одна Федора, одна Уляна, а я – Марійка.

Було у батьків хазяйство своє: і корови, і коні, і вівці. Все було і все пішло прахом, як колхози організовувалися і заставляли, шоб писалися в колхоз. Заставляли ж... Ну, думають, писатися у колхоз? Це ж надо все отвезти, отдать. Інвентар, косати, гарби [*сміється*]. Гарби – ті, що запрягали коняку, гребли навесні. Оренда була – по 14-16 рублів платили за десятину, тепер считається гектар, а тоді считали десятина. Десятина більша за гектар. Да-да-да. Наймали було в городі. Іноземський начальник, той, що землю наймав. А наші люди брали, у кого було за що. Тут (недалеко) "Маяк", а тоді "Червоний Яр", туди автобус ходе. А раньше назививався Гайдамацький хутір. Видно там якісь гайдамаки воювали. Ну, оце все хазяйство заставляли у колгосп писаться. Ну, а люді, которі багаті, не хотіли. Бо записаться у колхоз – надо все отвезти, отдать. Все-все. Хай коні, корови, все. Усе оце. Но люди такі, багаті, не хотіли йти. Як це? Я нажила, так все отдать кому-небудь?! Но все равно самі забрали. Розкуркулили. Жаловалися багато людей багатих. І померло багато по тюрмах, хто не поховався. По тюрмах померло багато людей. А це все забрали. А батько – не тільки ж мій батько, а тут сусідів на нашій вулиці сім дворів розкуркулили. І оце... У нас було чотири постройки таких. Так тільки один погріб там і остався, а то розібрали вже люди. А, прийшли і начали строїться – це п'яту хату батько продав (тут був він голова сільсовета) [*нерозбірливо*]. Так як і тепер бросить хату... О! Не бросай хату – зразу розтягнуть. Як

---

[1] Опитування провела В.В. Ликова (червень, 2009 р.). Науково-популярним методом передала Н.А. Бєлік.

нема хозяєв, ото нельзя бросать. Ой! А тоді ж таке було, знаєте, розкулькулювання: тот те ховає, а [той] те крадє. А люди ж і одежу закопували, там таке все... [*Нерозбірливо*]. Раньше ж, як молотьба вже стоїть, молотять, косою косили. Раньше ж не було комбайнів. Так накладуть, було, підводи пшениці, і тоді отвозять цю пшеницю у город, і здають її, гроші получають, і платять за землю земськомому начальникові, вот! Ото таке було. Ну, а багато ж людей погибло. По тюрмах позачиняли невинних людей. Невинних. Це хай би там таке – хто убив, чи шо там украв, а то хазяїнів, хто землю обробляли. Взяли – позачиняли. Яких поотпускали вже, а які померли по тюрмах, а які в город повтікали. Так там десь поустраївалися вже на роботу і там наші приїжали, ловили і зачиняли в тюрми. Ото таке було.

У моїх батьків багато-багато десятин землі було, но точно я не... Кукурудзу садили – шість десятин, аж... аж відкіля до нас, до хати. Там до хутора сім кілометрів, до Березнюваткі дванадцять. Оце считайте. Оце їде до "Маяка" кілометрів три-чотири. Там до хутора "Маяка" сім, кажеться, сім, а там дойде аж до Ленцевої (було раніше Ленцева, тепер – Березнюватка) – кілометрів дванадцять. Оце считайте до кучи. Далеко було. Це було, хлопці як хазяїнували ще – брати були у мене. У мами було девятеро нас, двоє вмерло, одинадцять дітей було. І в каждом дворі було по десять душ, по восім душ, по дев'ять душ. Раньше нужні були діти. Раньше цього не було, шо тепер одно-двоє. Раньше мати родила... Больниці же не було, больниць. Баба зав'язувала пупи. Бабувала бабка. Така шо, як роде яка женщина, так вона пупи зав'язує. Больниць тут не було. Да, зав'язувала тіки пуповину і більше нічого. Нічого. Бабку цю запрошували вже тоді, як бачили, вже бачили, коли схватки в якої там женщини. Вона тут недалеко жила, коло нас. Її звали додому і вона ждала, поки народиться. Да, це не тільки в нас, це в каждом домі. І єй же платили за це. Або там метра матерії (ситцю) там копійок за тридцять купляли.

Щось там, знаєте, тоді метр ситцю був тридцять копійок – не було за що купить. От батько помолотив пшеницю, машина тут серед города, свозили снопи [*нерозбірливо*] до Березнюватки дванадцять кілометрів чи більше, звозили, складали в такі стіжки. А тоді, як уже все уберуть по селу, хліба ці – пшеницю там, ячмінь там, жито – як уберуть вже двір, так нанімють машину молоть [*нерозбірливо*] і людей наймають. Помолотять і отвозять в город. А дітям ніза-

що набрать було метра матерії [*сміється*]. Ото так хазяїнували. Не бігали на машинах, а спали на соломі в землянкі. В землянкі спали на степу... Да. Горлохи виловляли, щоб кукурудза, як ото повсходе, так горлохи виїдають. Гав гоняли, як сходе кукурудза. І тож мої два – Корній і Альошка – той, шо на войні погиб... (Це було в [19]41-му годі. Брат один з війни не вернувся. Аби всі пішли, то може всі вернулися.) Ага. То було там ночують у хуторі у дяді, а тоді ідуть утром на ниву і гоняють гав і виловляюють горлохів. Горлохи – це такіє, як вам сказать, як криса. Таке воно довгеньке, зуби єсть. [*Сміється*]. Зараз їх немає, ніхто не баче. Їх потравили видно. А то було, ідеш до корови, доїть корову, і вони вперед вибігають через дорогу. Так їх в кожном місті... Як голод був – багато було, а тепер їх нема. Чи їх потравили, шо так померли, немає?! От такі дєла були. Да, було-було.

Розкуркулювання як було, так страшніше, як война. В [19]29-м годі началось. Ми ж усі пішли. А так було – хату прийшли та закрили. Наші, наші такі активісти були. З нашого села. Їх нема тепер на світі. Померли всі. Я вже одна осталась. Ото таке було, да. Як з хати вигнали нас, батько ж в городі був, а у мати – у дочки сестри була. А я сама одна осталася в хаті. Прийшли, сказали: "Бери, шо в тебе есть, а ми хату закриємо". Хату закрили, а мене отдали на хутір, на Гайдамацький. Там в брата четверо дітей. Там побула. Так... Года були тяжолі.

Поки мені не виполнилось вісімнадцять, я шість часов працювала [*нерозбірливо*]. Я ученицею била у мастєра (у колонії в місті). І до двох часов іди куди хоч. Ну, куди? Шо робить? А батько робив в дєтском садку. І от, куди батько їде мій по служебник ділах, і я з ним [*нерозбірливо*]. Тоді на трамвай – три копійки білет... На трамвай. По три копійки! Куди він їдить, я за ним. Получається це 33-й год був, шо голодомор... Так там [*нерозбірливо*]... Я посидю на вуглу біля дєтского сада на камінцях, поки батько отнесе в дєтський сад (продукти). То мені кусочок хліба там отломлять. [*Нерозбірливо*]. То яблуко з'їси [*нерозбірливо*]. Ото таке було.

Раньше ж з прядива ткали... Сіяли прядо, сами мочили, сами пряли, сами ткали. Не ми ткали, а отдавали. Так я його все взяла і перенесла сюда, у село. Тут у мого батька брат, рідний брат. Вони бідні таки були – у таких не займали. Которі бідні були, тоже розкуркулювали, но не так... не так, як багатих. У бідних що вони візьмуть? А у багатих – хазяйство. Корову – прийшли взяли корову!

Корова тільки отелилася. І люди ще не попробували молозива. Прийшли, прив'язали активісти. Да! Вишукували й забирали. Хто їх заставляв? Об'їздять дньом по таких же людях та насобирають, а вечором гуляють. Приїхали, корову прив'язали до брички. (Бричка – то, шо їздять на конях, шо коняками їздять.) Ото! Прив'язали, а теля маленьке поклали на бричку. А молозиво – отелилась корова – привела телятко корова і у неї молозиво не покуштували. Повезли, а куди вони її? У колгосп. А самі шо? У колгоспі вони ж і їли. Молозиво варили знаєте як? Ніколи не купували на базарі? Молозиво у нас продають на базарі, продають. А коли корова отелеться, так молоко зразу ще не годиться їсти. Воно густе і його варять чуть-чуть. Або в пєчке, або де-небудь дома. Таке, як сир роблять. І тоді воно жирне, жовте. Яєчок туда б'ють. І ото молозиво називається. Да, з яєчками разом запікають. Яєчко, сахар туди сиплять, щоб сладке було. Тоді хороше молозиво було. Таке як сир, тільки воно таке жовте...

Батько ж не хотів іти у колхоз. Не хотів, бо все ж заберуть. А приходили ж, шоб писалися у колгосп. А як запишешся, надо все отвезти в колгосп отдать. Ну, думали, шо викрутяться. Коли вони самі забрали. І батьків забрали по тюрмах. Ну, мого не забрали, а батька брата – отуточки зразу за нами жив... Цей брат тоже багатий був. Машина була своя і коні, і дітвори багато, і їх багато. Ага. Так він тікав у город та в тюрму попався. Так там, в тюрмі, вже як бачать, шо пухнеш, так дадуть там тарілку чогось, баланди якоїсь. Оце ж було – [19]29-ті года. Це воно начиналось у [19]29-м годах. І оце було ж воно до [19]33-го году – це вже голодомор. Як Сталін... Як Сталін отдав Гітлерові оцей хліб, а люди з голоду померли. В якім це годі? Ну, да, в [19]33-му. В [19] 33-м, [19]32-м. Зараз чуємо, шо кажуть: "Голодомор!" Ото. Ото ж хазяїнували – у нас Сталін, а у Германії – Гітлер. І наші, будто би, кажуть: "Забирайте! Шо ми виполнили". Ну... [*нерозбірливо*]. А на нас внезапно напали. Мій чоловік був пограничнік. Пражська область, город [Сінячичи] під Германією, там, під Польщею. І їх внєзапно, в чотири часа... Перелетіли, захватили. І в п'ятницю в п'ять годин були в Германії. Ще й оту пісню склали, чули? Нє? [*Сміється*]. Пісня: "22-го іюня..." Це ж воно случилося, як раз. Оце погранічнікам сразу пісню склали: "22-го іюня, ровно в чотири часа, Київ бомбили, нам об'явили, що началася война..." Оце там, в городі хлопці склали пісні ці ж. Молодьож. Ага. П'ять год був мій чоловік на войні. У мене откритка тільки бу-

ла із Германії, шо він там. Та видно ж кто-то там розрєшив. Откритка, що він в Германії. А пускать не пускали, конєчно. Скільки наших там погибло...

Як німці тут були, так брали ж молодьож туди на роботу. Визначало тут наше начальство. У кого дві душі – одного в Германію видєляли. Не хотіли люди, ховались, плакали. А всьо равно наших німцям виділяли. Були наші дівчата в хазяїв... Везли вагонами, поїздами. Брали нахальним образом. А якщо, наприклад, ось була дитина, заміжніх вже не брали. С сім'єю вже не брали. Не визначали. Інакше визначали. Не німці, а наші отдавали. Комендант був німецький у нас і руководив вже, требував туди на роботу. То жінки прийшли всі, а хлопці не прийшли. Багато хлопців не прийшло. А дівчата всі повернулись з Германії. Ну, робили, як і у нас хазайнують – корови доїли там, по хазяйству. Й степи у них єсть у Германії. На степу може, на городі, скрізь. У заводах, може, якось. Там же у них єсть, де жить. Магазини держать. Так, як у нас багаті держать, так і там. А побили людей наших. Наші – ці, що поприходили дівчата, кажуть: "Наші самольотами налітали і бомбили заводи. І наших людей побили".

У моєї сестри сини, молоді два хлопці не вернулися з Германії. (Її нема на світі вже. Царство небесноє їй.)

Кажуть там нічого ніхто не бив їх. Робили... Таке... Як будто нічого не від кого не чула я... Ну, а тоді ж ще гроші виплатили. Виплатили, але не скоро. Прийшли вже вони... Годів через десять, а може й більше повиплачували. Так бабушки пооддавали ці гроші своїм унукам, а ті покупили машини.

[Був випадок такий]. Ото ж якісь такі активісти – нахватають таких активістів – і посилають до людей, щоб отдавали все – пшеницю там, шо є... А він (активіст той, у нас) нахилився подивиться, чи все забрали в закромі... Понімаєте? В закромі? Ящик... Він у поміщенії стоял. Сараї були такі, поміщеніє. Він нахилився туди подивиться, а в нього з карманчика і випала [*нерозбірливо*] печатка. А хлопці взяли і сховали в бур'ян, винесли за хату, а потім пішли та взяли [*сміється*]. А... це ж таке – нужно була печать! Раньше в городі! Оце ж шось тіпа розкуркулювали, так куди не підеш потім... [*Нерозбірливо*]. Це ж робив у дєтском садку мій батько. (Дєтський сад наш, Дніпропетровський). Робив – а надо ж прописатися. Не будєт же дєтський сад держать сторожем не прописаного. Надо прописаться. А давали тут справки наші – сільсоветські,

начальство, голова сільсовета або председатель, або голова. Давали справки – “куркуль, розпроданий”, “лишений права голоса”. Оце такі давали справки. Поткнуться там в городі – міліція! Покажуть там цю справку, а там, в міліції, кажуть, щоб в двадцять чотири часа виїхали з Дніпропетровська! Нєльзя держать. Ну, от. Не прописують, да. Ото таке було. Ловили. Було поїдуть по служебних ділах, скупляться для дєтського саду [*нерозбірливо*]. А вони ловлять на базарі та арештовують. Наші, наші ж! Такі собаки! Можна назвати й “собаками”. Чоловік поїхав скупляться по служебному ділу, а вони ловлять і ведуть на Лоцману, на станцію. І там пошастають – у кого гроші є, так того отпустять, а в кого грошей немає – загонять в наш район Солонянський, там зачиняють у тюрму. Ото таке робили.

А тоді ж батьку нада паспорт получіть якось. Приїхав батько до заведущої. Вона йому анкету цю заповнила для міліції. А печать вже самі зробили. Приїхав з цією анкетою у город і получив тоді батько паспорт. [*Нерозбірливо*]. Оце ж хлопці самі прикладали ту печать, усе писали самі, що хотіли вставлювали. І тепер не знаю, де вона, та печать [*нерозбірливо*]. Та вона вже й не нужна.

Оце ж коли в батька в справці було написано, що він розкуркулений, розпроданий. Це значило, коли забрали все, тоді називається “розпроданий”. Розкуркулений – розпроданий, це все одно. От. І якось [*нерозбірливо*] повезли молоти два мішечка пшениці (або й жита). Так [*нерозбірливо*] у куркулів не приймали [*нерозбірливо*]. Це – Привольна, а туда – Сурсько-Літовська, поїзд наш ходе десь туди молоть. А його зустріли там на дорозі де-то. “Куда везеш?” А він так і так [*нерозбірливо*] не приймають. А вони: “На ринок ти везеш?” Написали фамілію, передали на сільсовет і судили. Три года тюрми. А брата, Миколу ж (теж розкуркуленого), вивезли у Владивосток, на шахти. Звали його Миколай Трохимович. Ото був там три года, відбував тюрми. Ні за що. О було! Що робилося, да? Це я не брешу, це й весь народ знає. А бідні раділи, що розкуркуліровали. Раділи. Що вони у людей заберуть у селі – пів дня гуляють! Оце діло було. Їздили, вишукували в людей... [*Нерозбірливо*]. От, було сукно. Овече сукно (ото шо валянки). А ті ж прийшли, знайшли шкури з овець, шо сховали в кирпичах. Понаходжували і сміються. А тоді порозпродають, або й собі десь... Тоді були такі: у людей позабирають, а тоді коло сільсовета продають. Хто скільки дасть. Ага, оце стільки дорого?! Давай менше. Був такий чоловік, шо [*нерозбірливо*] скупляв все, а тоді ходив тому, шо позабирав. А

нас тут не було, ми в городі жили. Ото таке... Так і організовувався колхоз. Оцей колхоз [*нерозбірливо*] засраний. Побув, побув, побачили... [*Нерозбірливо*]. А тепер тих колхозів нема – орендатори. Фермери стали хазяйнічать, начали землю занімать.

Я в колхозє теж працювала. На степу. Хліб убирали. Я [*нерозбірливо*] сім год прополола в колгоспі. А так... У мене городський стаж. Я в колоніі була робила, у швєйній мастєрській. Там в мене стаж. А в колгоспі тільки сім год. Ми ж як прийшли сюди, то треба було робить, шоб строїться! Треба було, треба підводи, треба з города лісу привезти, треба всього було. Я робила сім год в колгоспі і стаж шов в колгоспі. А робочого не притулилa, не посчитали. Сім год пропало. А той, шо з города, з колонії, вот. Той стаж засчитали. Вот у мене було тридцять три годи стажу, а сім год... А сім год нема.

У швейній мастєрській воспитаникам шили кітеля, шинелі, бушлати, штани. Оце все. Рубашки... Все-все-все! Там такий дєтдом був і їх обшивали. А тоді їх кудись вивезли цих воспитаників... І тоді були заключоні, як я робила. Но тоді були розконваїровані, а тепер – строгий режим. А раніше були попадали туда за мішок або за кілограм який-небудь зерна... А тепер ті, що вбивають людей! Онук мій робив там. Кончив інститут і пішов туди робить.

Мельниця тут була. Так вона ще за царя Миколи була. Вона і досі сущєствує. Хазяїн там був, хазяйнував. А тоді як розкуркулювали – забрали. І хазяїни другі начали хазяйнувать. Першим хазяїном був там у нас на черепиці Воженко (прізвище). Він сам руський був. Виробляв цеглу, виробляв черепицю. У нас тепер шифер, а тоді називалася черепиця. Продавав, люди брали, кому треба було. Мельницю він сам побудувавав! В дев'ятсот п'ятім, а може й раньше. Конечно сам! Тоді не було советської власті. Це... це... це його син був... А він ото такий... ну, як мій батько, може старший. Це... там... Станки може й купували, а може й самі робили. Станок шо... станок шо цеглу те... дерев'яний, а може й желізний. Коли [*нерозбірливо*] були, може й виробляли, а може тут виробляли. Конєшно, були кузні, понімаєте, шо таке кузня? То кують желізо. Тут у нас по сосєдні, як колхоз був. Та й тепер воно є там. Як у центрі туди буде, і тепер єсть вони. Ото таке було. А тоді тоже там построїв хатинку у верху, таку маленьку хатинку цеглову. Тому як вигнали, це він там, може, жив у хаті своєї. А тоді, як німці прийшли – стали хазяїни, а потом вже совєтські хазяїни.

Німці прийшли до нас в 47-м годі. [*Помиляється*]. Ще був колгосп, був, пока ще був. А тоді як німців вигнали, ще був колгосп. А тоді як заступил Ющенко та Кучма та ото таке – "оранжева война"... Ото таке було, да!

А за німців люди жили тут хорошо. Да. Я робила в колгоспі, як було при совєті... Як я і моя сестра робили в 33-м годі? В тридцять третім годі (вона із [190] третього)... З третього году це вона... Так робила... Ну, да! В 33-м, як та голодовка була! Так робили – на палочку або за двісті грам!! [*Нерозбірливо*]. А за німців, як я робила, давали на іждівєнців! Троє у мене було – батько, і мати, і син маленький був. А! Так давали – тільки одну паличку поставлять, а то нічо, даром робили. Да, це в колхозі, а при німцях як я робила, давали на іждіванців по 25 кілограмів ячневої муки. Як ото крупа ячнева, а тільки мелко помелена. Ви знаєте крупу ячневу? Знаєте, а тільки мєлка мука, як мука [*нерозбірливо*] то те. Так по 25 кілограм на нас на трьох. Та хіба вони можуть поїсти на місяць? Конечно. Це ж на одну душу. На одну душу 25 кілограм. Вони іждівенці були мої. А я вже получала те, за що трудодні були. На день, на то шо я пророблю... Не помню вже, скільки, чи кіло, чи скільки було... А на їх получу я 75 кілограм. Так вони й не поїдять [*нерозбірливо*]. А за трудодні, ну, два кіло... Гроші тоже платили. Вот я не помню які... Вот за гроші я не буду брехати, бо я не помню чи нам тільки муку давали, а гроші не давали?! Шось я за гроші нічого не помню... А за муку ото помню. А я день проробила (то трудодень – считається за день). Чи у мене буде тридцять днів, чи двадцять п'ять, чи п'ятнадцять. Це по колонії. Так з чого воно жить було, да?

Помню, як послали на роботу нас, у місто. Послали нас от колгоспа. Я не хотіла їхать, да [*нерозбірливо*] год і два місяці. А мама була [*нерозбірливо*]... Це вже при красних. Так ми їхали з Дніпропетровська через міст (там міст через Дніпро). Так по ту сторону бачили, що те... криш немає, а самі стіни стоять. Ото там, понад желізною дорогою. Видно попалені були. А у нас тут нічого, нєт. Чи може вони не вспіли? Тільки міст зірвали ото там. Помню... Наші совєтські, вибігають... "Катюша" вже тут (орудія на таких... машинах... "Катюша" називалась). А дорога шосейна туди, вгору. І от там, вибігают, як попруть туди, а тут солдати попід горою лежать. Ранених везуть. Я не одного не бачила, а вот там, возле больниці там закопували на кладбіще. Покидали по тисячі наших солдатів в одну з ям. Німецькі склади були тут, но не близько. Тут не було, я не ба-

чила, десь були. Ну, шо там? Не знаю. Стояли у нас на квартирі два вже пожилі унтер-офіцери.

Помню в Дніпропетровську... Як я ще була малою, ще тоді не розкулачені були, з мамою ходили в музей. Це ще до [19]29-х даже. Так ходили у музей, де на каляскі стояла на дворі статуя. Катерина Вторая, чи яка вона там? Перва? Фігура, фігура. Возле музея на дворі. Ну, як пам'ятнікі тепер от. То на могилах там, то на гробах. Ага, і в музеї була. Мені помниться, що бачили під склом. Дитина там з двома головами. Оце мені щось вспоминається. Ну, всяке там, як раньше були статуї, які мости були, які ложки. Раньше були ложки дерев'яні. Ото, що вагони в наш час стираємо. Дерев'яні ложки були, дерев'яні. Ну, знаєте, ще мала була... Ото таке було, да!

Німці, вони комуністів не любили. Про кого взнали, шо комуніст, розстріляли б. Но нікого не займали, нікого не... При німцях по хатах стояли, по всіх почти хатах стояли. У нас стояли, тут стояли, там у сестри стояли, стрізь стоял солдат. А начальство? Я не знаю, де було. Може там де-то. Там отдєльно у коменданта було начальник. Поліцаї наші були. Було, як зайшли красні, так всіх поліцаїв на передову, на фронт отправили. Да. А там – хто вернувся, хто не вернувся. Страхрота. Страхрота називалась. Ото.

А німці було... в хаті ж, було, обідають, так ще нам і грубу построїли. Їздили по кирпич. Ну, у нас не німці стояли, а два поляки пожилі вже. Спали за грубою. Дадуть було нам що-небудь... ну хлібинку, як останеться.

Після війни зразу нічого не було в нас, а була землянка. Землю викопали. І бочки були з-під горючого. Оставили їх тут. У нас тут батюшка був, так його син, Микола, так він пришов подивиться, як ми живемо у землянці. І сказал: "Найдіть квартиру! Люди чи собаки в такому живуть?" Походив-походив голова: "Хто пусте до себе чотири душі?" Ніде не найшов. І став мій мій батько строїтися. В нас сначала були сараї, а це вже, як прийшли з города, хати сторої-ли. Я робила у колгоспі. Давали підводу. З города ліс привозили, ходили по дворах, лісу шукали. Не було ж лісоскладів. Як война була, всі склади порозтягали. Порозбирали люди. А брат же був у колонії. А нас десять год не було тут, як розкуркулювали ж. Земля перегуляла. Як прийшли, посадили картоплю, кукурудзу. Як уродили – кукурудза і картопля! Такі качани! Мій батько с братом возив в город і ходили там по дворах, міняли – де яка дощечка, на хату. Ото таке було. І ото строїли хату.

Як сина проводжали в армію, так пообв'язували лєнтами, рушниками [*роздивляються фото*]. Так положено. А хто перев'язував? І ухажорка його (сина), і мати, і хрещена. Хто хотів. А оце [*показує на фото*] як він женився... як в армію проводжали. Він ще не жонатий був, як в армію йшов. А це дом отдиха. Да, в Черкасах я була у домі отдиха "На долгую память Манє. 37-й год". А це мій батько, а це я.

А цього брата немає, на войне погиб. А це мій брат. Алексій Трохимович. Перезнімали, у школу брали. І оці його перезнімали, він був заведущий столовой на Нижньодніпровському. Город – по ту сторону Дніпра.

Знаю... в церкві батюшка у нас був Дмітрий. Так я ще бачила, як він у городі робив. Оце, коли було розкулачення, він робив там у городі на вугольном складу сторожем. Сторожем робив. Откривав ворота, коли вугіль получають. Він і до мого батька ходив там в дєтський садок. Сюди до нього і хворих привозили, він тут причищав хворих. От як мій батько захворів і вже до церкви не доходив, так батюшка до нас приходив батька мого сповідувать. Сначала ж він поговів, а тоді причищаєшься. Це називається говів. Дають таке, як мед. Вино. Дає ложечкою батюшка й дітям в церкві, і там, як люди говіють. І от у городі він там робив. А там же такі бабки, оце? Як я! Ну, він був десь на квартирі, я не знаю, де він був. Це там, в городі? У Кайдаках. А тоді ж комуністи заявились. Його судили – десять год дали. Він... Він одробляв в Іркутську. Ото. А тоді прийшов вже відкіля із своєю матушкою, мамкою якоюсь. Я ще була там у них у хаті, як він вже в селі тут був. А тоді він нас сюди забрав жити. А дочка його десь у Києві або в Москві. І нема його вже на світі, Тяпочкіна.

Хороший батюшка був. Ото до мого батька який раз заходив у дєтський сад. Тоді ж такі года були! 33-й год – голодні ж! Так ходили, щоб дали що-небудь поїсти. І ото ж на його заявили чи комуністи, чи... чи дураки. Його судили на десять год. І він отбував... Но він казав, що не робив, а так – тільки считався. Десь на хуторах [*нерозбірливо*]. Десь єсть книжка у Миколаївни про це... Ага. А після того, як він прийшов сюди [*нерозбірливо*] його питали: "За що вас судили, отець Дмитрій?" А він каже: "За те, що Богу молився". Бачиш, яка душа? Ну, да. Тоді ж при комуністах боялися. Єсть такі, що не хрестили, бо комуністи заявляли.

Коли началося оце розкуркулювання в [19]29-м годі, церкву розібрали. Свої ж і розібрали. Такі комуністи та дураки. Більше не

комуністи, а дураки. Лазили, хрести познімали, і дзвони познімали, і все познімали. Свої тут. Не понімали цього, не вірили. Свої люди розтягли. Не вірували цього. Раньше в церкву не ходили комуністи. А тепер вони, як праздник який, то знаєш, цей... І празднують і Пасху, і Різдво. А при німцях була церква.

До церкви як приходять, там лежить ікона. І приходять люди, купують і свічки ставлять. А ще ящик такий стояв у церкві. Там лежала ікона, люди підходять – цілують і несуть свічку. Кругом була оград железна. Мама ходила, а батько ні. Батько ніколи не ходив. Мама піде, так невістка готове їсть або хто-небудь там, знаєте? А батько хазяйство ніколи не... Дома, як лягають спать, перехрестяться.

А школа була в селі. Була. Батько не ходив, а діти всі ходили. Батько не вмів розписаться, а считать умів. Считать умів. М'ясом торгували, скот закупяли, їздили туди, в другі края. У нас було на огороді поміщеніє, таке, як хата. Там підвішували, вбивали скотину і м'ясо на базарі торгували. Да, оце считать гроші, все висчитать он міг, а розписаться не міг. Не ходив зовсім. Їх було, у батько їх було чотири чи п'ять синів. Та там кой-хто з них ходив, а мій батько в школу не ходив, бо не любив. Як розписуються, так хрестик поставе.

А за маму я не знаю, чи ходила, чи ні. Це давно діло було. Ніколи до цього не касалися. Тільки вміли мами наші прясти та полотно ткати, отдавали дітям.

Сіяли ж прядиво, а тоді виривали так, як оце росте щонебудь, ну, як кукурудза. Тільки це прядиво тоненьке. Виривали, а тоді в річці мочили. Дві неділі кисло там. Прямо в воді. І накладали каміння, щоб не поплило. А тоді витягали, просушували. А тоді були такі бетелиці. Бетельниці називається. Підкладаєш теж, поб'єш, а тоді мнуть ногами, хлопців заставляють, а вони не хотять, кричать... Бо воно колюче. Витюкують тоді. А тоді були такі гребельні, прядки були, що тоненько, як нітки на катушці. Як ногами крутиш, а там прядеш – скубеш такий гребень, закладаєш – мичка називалась. Мичка – це прядиво, це шо прясти на нітки. Оце прядуть, а тоді снують на сновницях, тоді отдають ткати, такі верстати є. Ткать. Дерев'яні вони, верстати називалися. Ото на них уже там вертушки та довго, поки на сорочку заробиш. Було дарить моєму братові, а тоді полотно витікає, а тоді в річку. Я була мала, но помню – намоче мати в річку полотно таке, як матерія, щоб біле було. У воді

намочує, а тоді настілає на траву, а воно на сонці відбілюється – вигорає. Ага. На сонці вигорає, а тоді ще моче, розстилає, а тоді отдає шить сорочку. Так було хлопцям дають надівать, а вони кидають, не хотять, вона кусається. А тепер аби вона була, так її і не побачиш її. Тепер усе пішло на братів, на Америку, на Германію. Нам тільки склянки дають та резину. Оцю гадость.

От дивіться, оце тут я сфотографірувана у кашеміровому платті [*показує фото*]. Ото там така. Кашамір – це як я ще в городі робила. А то ще було крепдешин, кашамір, вольта, [*Нерозбірливо*] різні хороші матеріали, тепер їх нема, пішли кудась. [*Нерозбірливо*] тепер то прядиво не сіють і ніхто цього не робе. Це раньше люди були – чи бідніші чи не знали... Не було тряпок оцих. Так заботились. А тепер воно не нужно. Воно піде, за руб купить якесь та надіне, та й носе. Ото таке було, да! Ото таке було.

Ой, не було весілля в мене. А як справляли весілля, так їхали до церкви – вінчалися. Вінчалися. На конях, не на машинах. На конях молода їде на бричці, на седушці, а в кого тачанки були такі як Катерина... [*Нерозбірливо*]. Раньше веселіше було жить.

Молодий з молодою в одній тачанці їхали. В однієї. Дружки і вони сиділи ссаді, дружки, бояри, які там помістилися. В одній тачанке. Ну, на конях. Гуляли по дві неділі свадьби. Ага. А теперечки як приглашоні тільки.

Теремок робили – гілце таке. Гілце – така паличка, як... як сочник був. Тоненька паличка із тіста. Місили із тіста робили теремок. А робили його люди, що гуляли на свадьбі. Сходилися [*нерозбірливо*]... Була бочка така. Усувають, накручують на палку його [*нерозбірливо*]... Таке воно, такого нема, щоб показать. Теремок называется. Такий накручують, з отакими зубцями. Шишки робили та розносили приглашоним на свадьбу. Ну, да. Молода и молодий запрашували. Та й воно було молодий и молода носить, а то було когось пошлють, щоб однесли комусь там на свадьбу приглашоним. Да. Було лучше, як тепер. Молодий засватує в вечері. А тоді через стілько время (ну, за тиждень може, за нєдєлю, там) готовляться на свадьбу. Ріжуть чи кабана чи телицю, корову чи шо там. За сім днів перед свадьбой. Сватали батьки молодого.

Як уже сідає за стіл свадьба, первий раз сядуть за столи, пообідають. А за другим столом вже, після обід, ділять теремок цій. Ну, своїм родітєлям. Не всім же, кто прийде там. Тепер тільки приглашають, приглашоні гуляють. А раньше всі шли люди. Бо увечорі ді-

вічник називався, а дньом вже свадьба. Та усі ввечорі ходять. І ми ходили дивиться, інтересно. Так за другим столом вже ділять теремок, своїм же. Рідні, тільки рідні свої. А як уже, якщо є лишнє, щось винесуть і людям посторонnім, тім, що не гуляють. Поламають напополам палку таку, напополам порозламують та дадуть попробувати, який теремок. Це тим, що стоять дивляться за двором чи в дворі там. Ото такі були свадьби.

На столі стояв не один теремок, а один, два, у кого як. У кого три, у кого два, у кого один. У кого які возможності. Чи як зробить хотіли. Можна було багато зробить, можна меньше. Дружки були: старша дружка, старший боярин и такі дружки, шо співали ж. А ми у хату попроходимо, малими ж, на порозі постаємо, а вони за столом сидять. І такі у дружки на пальці накручені реп'яхи. Реп'яхи, шоб штрикать молодим. Приспівувала старша дружка, шо та як нужно, як не нужно... Отєц співає, дружки, а вона їм співає. (Інтересно це). Вона каже: "Мені мати, мені мати трески не наткала, щоб я..." [*забула слова*]. А! Як нужно, так забудеш всєгда! Так ми ходили дивиться до одних, так інтересно! Це ж, як була свадьба, то ввечері це, а дньом – нєт. Це називається ввечері "дивись-вечір". А дньом вже свадьба. А на другий день вже кури собирають. Курей їдять на другий день. Ізносяться кури уже старішим людям варить. Ходять тоже по селу, ходять дурачаться. То понаряжаються в циганьске, таке як ви бачите може десь. [*Нерозбірливо*]. Дивилися – так інтересно було, сміялися, ага. Старша дружка не в своїй сорочці. А вона тоді: "Брешете дружечки [*нерозбірливо*], у мене сорочок три скрині". Ото так співали. Штрикають ті ж, ото тіми сторичками молодим, а ті [*нерозбірливо*]. Раньше такі свадьби були інтересні. А тепер...

А тоді у одних гуляють, а тоді в других. Той, сначала у молодого, тоді у молодої. А тоді ще щось придумають. Раньше подивиться на молоду можна було – їде но бричці, на конях. А тепер – заховаються у машині і не побачиш. Молода, вона ж у фаті була. Фата така. Може... Тепер такої нема. Ото, як газові шарфи були, як ото такі шовкові. Так фата була біла, і цвіти. Цвіти були з воску на фаті, а тепер із бумаги. Тепер так не надівають. Плаття було біле. Біле, шовкове. Купували. Ось, бачите, біле, біле, біле [*показує фото*].

Нєвєсту дружки вбирали, її подружки, подружки. Нєвєста у фаті, а дружки тоже ж, з лєнтами, у них лєнти поперев'язувані. Інтересно було. На конях їдуть було, а люди розкладують вогонь на дорозі, а вони чи перескочуть чи не перескочуть (коні). А коні пере-

бігали. Перебігали. Перескакували. А той, що поганяє, як розженє коней: “Давай!!!” Ой! Інтересно було. Переїжджають. Коней, як розженуть, так коні ще жирні, здорові – перескочуть моментально. І ніхто не згорить.

Мамі моїй шістнадцять год було, як виходила заміж. Ніякої свадьби в неї не було, бо сказали, що в шістнадцять год нільзя було вінчаться. То брали розрішеніє у батюшки у церкві, а тоді повінчались. А батько як раз мій йшов в армію. Но раньше ж як було? Це такочки, як пійдеш в армію, прийдеш – нема вже кого брать... Тоді ж було десять дворів. Це теперечки тисячі дворів! І ото мамі шістнадцять год було. “Ну, – думають, – піде в армію, прийде, а її вже хтось засвата”. Так вони ще молоді були, а поженились. Мій батько аж девять лєт служив у армії.

Раньше, як виходили заміж, давали в приданне корову. У кого що є... Мій батько вівців давав. А хлопцям конів давав. А тепер як виходять. Моя сестра, як вінчалася [*нерозбірливо*] так у чужій сорочці, бо не було за що купить... Воно було, тільки ні за що було... Казали, у чужій сорочці. А жили до смерті, хороший був чоловік. Ніколи на неї і “брешеш” не сказав. Сказав він, що “я не обідю”. А вона не хотіла йти... Хотіла за другого, який там був. А старша сестра, була, сказала: “Виходь!” [*Нерозбірливо*]. Хороший був чоловік. Не обіжав її ніколи, не кинув.

Постройки у нас були – оце конюшня, розділена була. Конюшня, сарай, будка. Конюшня – це де стояли коні і корови. І сарай був. Це називався поміщеніє. Як оця хата, а тільки перегородки. А дальше будка там, дальше сарай. Конюшня, тоді сарай. Туди закачувалися косарки [*нерозбірливо*]. У сараї. А будка – це такий закром поперегороджуваний. Там мука в закромі: там пшенична, там житня, а там просто помол пшенична. Ото... А ще лабаз, а там оце от нас, там були кури, гуси. Це повітка називалася. Постройка, куди загоняли внизу гусі, а наверху там, на багетах, там кури сідали уверху. Раньше по жарі подпалили, усе вигнали, а кури погоріли. А лабаз – це коло... коло цих построєк коло конюшні, там кури тоже сідали. Лабаз до постройки стояв. А ще у мене постройка була нова – ото такі балки були дерев'яні. Там різали скотину, підвісювали, забивали там. Тоді поїдуть туди, у Миколаївку, і скрізь. Це не тільки мій батько, а їх компанія. І один, другий, третій, четвертий закупляли оце там, клуні називалися, ото тамочки убивали скотину, підвішували та драли. Ото таке було.

Оце ж конюшня, сарай, будка – це все було під однією кришею, тільки розгороджені, розгороджені. А хата була трошки попередні [*нерозбірливо*]. Самі ми жили наперед. Окремо. В хаті худобу не положено тримать. Тільки якщо маленькі курчата, тоді положено.

Це як прийшли, так там наш двір займав колгосп. Тоді закопували картоплю, буряки [*нерозбірливо*] увесь двір був на ямах. Мій батько як прийшов, закопав ями.

Хати раньше строїли... Єсть викладають, з глини місять, місять таку глину і викладають [*нерозбірливо*], а єсть літню ллють хату. Разводять рідку глину, і заливають в корито, додають солому. Тоді топчуть ногами. Людей просять. Люди помагали. Ходять топчуться. Утопчується тоді. Як трохи просохне, піднімають ці риштовання. Тоді ще не один раз, бо за один раз розпадеться. Нада, шоб просихало. Хто як. Був такий чоловік, якій кладе. А ще кладуть хати – чабер називається. Викладають. Так це може класти скільки хочеш. У верх викладають кругом же ж, де вікна вставляє, кладеться. А у нас на сохах – дерево таке – на сохах. А тоді я, як робила в колгоспі, за горою у нас кустарник – дерева такі, як оце вишня – так я рубала, [*нерозбірливо*], а тоді глиною закидала. Обмазувала, закидала, просихало, а тоді обмазували глиною з січкою. А січка – це як солома, тільки перерізана. Перерізана... Дрібна. А кришу плотник робив. З дерева. А зверху шифером покривали, бачите? Черепиця так, шифер. Раніше була черепиця, робили таку черепицю, самі люди робили, а ми купували...

Був один чоловік, у нього станки єсть цегельні, піску тоді в станок закладає, а тоді піднімає і вона висихає. Це цементована черепиця називалась. Він сам це робив. Ні, у нього були робочі, конєчно. Сам він не може робить.

Хто допомагає строїться, люди платять! Даром ніхто не буде робить. Да... У фундамент клали гроші... щоб добре жилось, там. Чи я знаю як? Сєрєбро, конєчно. Да. Вже хабар же не покладеш... Це я чула таке, що клали гроші, як строїться. Ну, може двадцять копійок, може рубль, я знаю скільки туди класти? Да, це таке чула.

Цеглу я купувала з Баглея. Дніпроджинськ. Знаєте? От відкіля. Нас тоді ще в міліцію звали, за те, що купували. Ну, вони крадують же, продають. А ми купували! Нас трьох – мене й ще дві женщіни – їздили аж на Баглей туди до Дніпроджинська. Воно сначала Баглей йде, а тоді Дніпроджинськ. А називається Дніпродзєр-

жинськ. Вони кажуть: “Хіба ми знаєм? Слідіть, як у вас крадуть, слідіть. А наше діло купить. Возять – купуємо його”.

В [19]21-му году теж голод був, бо неврожай був. А в [19]33-му урожай був. Урожай був. Тільки отдали Гітлерові, а ті люди з голоду помирали.

У [19]41-ом, да, перед войною, по радіо передають, що ми виповнили-перевиповнили. А тоді ми Германії допомогали, і весь хліб їй віддали. А вона, Германія, на нас внєзапно напала. Оце в [19]41-ом. Да, ото таке було.

Це в [19]21ом, була страшна голодовка тоже. Діти на ходу... казали... Моя сестра, як їхала в Кієв служить до вчителів, так казала, як з поїзда, дітей викидали по дорозі мертвих. Мерли діти з голоду. Ото. А її отвезли, бо дома нічого не було в нас. І вона служила у вчителів. Так вона там щось возьме, та до сусідів отнесе, щоб не знали вони. Або приїде, коли їх нема вдома, так чи пшонця візьме [*нерозбірливо*]. Бо нема чого, нема чого їсти. Я мала була. Це мені скільки було там?! Чотири або три года. Сестрі правда, гроші платили. А тоді як забрали додому, мама плаче. Плаче, бо це вона у нас послідня. А вона: “Нащо ви мене забрали?” Там врожай був, а в нас нема. Дощу не було.

Була і після войни, у [19]47-му годі голодовка, да. Но тоді у нас було дві корови. Я на огороді уже робила. В швєйній було сокращєние, так я на городі робила. Так тут не було нічого. Хліба не було. [*Нерозбірливо*]. Синок мій, Шура, був маленькій – шість год було. Повезу в город на Лоцманку – станція там, коло Мандриківки [*нерозбірливо*] молока [*нерозбірливо*]. Два на плечі, один в руках, і Шурик маленький. Так там спекулянтки візьмуть, а я накуплю кусочків хліба, бо хлібини не куплю. Так куплю в хлібарні на пекарні ото такі, кусочками із-под поли. Продадуть. Це я привезу додому. А нас четверо! Поділимося по тому кусочку! Страшне було! Хлібина була – сто шістдесят рублів, і їх нема. Сто шістдесят рублів хлібина чорна така, як земля, і ніде нема. Нема.

[19]33-й. Ні, 47-й, бо в 33-ому я вже в городі була, робила. Триста грам получала, но я не помню чи його брала, чи не брала на книжку, у нас карточна система була. Карточки получали, ну, так книжечка як, получаєш отривають чи отмічають, така бумажка, а тільки ж такі видавали, получали по карточках, так я не помню, чи я його получала, чи не получала. А карточки у всіх були. Всім видавали. А хто загубить... Ну, получить, може другу дадуть. У мене бу-

ло – триста грам получала хліба на карточку. [*Нерозбірливо*] [19]33-й – це страшний голод був. Оце, що передають – голодомор. Оцей, що 33-й та 32-й оце – найстрашніше. Ну, і 41-й же, коли неврожай був [*нерозбірливо*]. Наймалися там же ш до вчителів.

Послє войни при Сталінові, були налоги. Ой! І крашанки налоги, і молоко, і м'ясо, і даже свиней нільзя було шмалить [*нерозбірливо*]. Шкуру зняли – віддай. Це при комуні було. Чи [*нерозбірливо*] чи про... при якому вони це... При Брежнєві не було. Брежнєв тільки дав, тільки дав пожить людям. Найкраще при Брежнєві було. Ну, от там, в тих годах. У 37-м... нічого було. Вісімдесят копійок сахар був. Ага. І все було дешево! А тепер? Тоді ж було у магазині, скільки там ціна государствєнна? А теперечки ціни – скільки хто схотів, стільки той бере. Тепер же ж вони кусаються ці ціни – договорні.

Раньше ціни не пускали, ціна була запечатана, а тепер – хто скільки хоче. Вони (продавці) закупляють сало ж, а тоді продають. Вона закупе – стільки заплате, вона сама скільки захоче, стільки ціну поставе і все. Тепер її ніхто не ставе. А та, що купе, та й ставе.

Свята раньше були – Різдво, Пасха. Оце (завтра) Троєца – будуть вквітчувать у хатах. Квітчають – це квітчальна Троєца. Це квітчають деревами, цвіти ставлять, травой затрушують.

На Пасху крашанки красять, на Різдво – вечерю носять. Пироги печуть, варять компот – узвар називається, пироги печуть. Кожному свій пиріг начиняють. Ото таке, раньше ж різали свинів, а тепер?

І ми носили вечерю. Можна було. Ніхто не забороняв. Хрещеній матері, хрещеному батьку носили. Ну, до сестри. Так положено – давали конфети, давали пряники.

Оце варилося як кампот – ягоди, груші – такі здорові груші сушені. Варили компот, пиріжки пекли. Ото туди пирога покладуть. Ото хто компот, хто не хоче того компота, пиріг там, свій пиріг. А там беруть пробують свого пирога, дають конфети. Раньше оці були "Красні коні", "Баришні". Тепер їх немає. "Баришні" – це такі із тіста. Воно таке, тепер як отам, може на базарі є. Та тільки навряд, тепер такого немає. Та було понесуть своїй хрещеній матері. Та вона винесе таке у фартуці і конфети оті, і ті пряники і... і ті пірожки... всього-всього. А до... А до сестри двоюрідній, що у лавкі торгувала, так вона винесе, цілий фартух висипле. І гроші давали. Хто скільки там, хто скільки може. Мене брат, було, поведе, а сам за двері захо-

вається [*сміється*]. Заховається, а мене в хату впусте. А тоді вже, як додому прийде – тоді ділимося [*сміється*] що заробили.

В мене хрещеними були товариш мого батька. Він тут жив розкуркулений. Оце по нашій вулиці сім хат. А хрещена мати була – рідна сестра мого батька. Це куми. І так жили. [*Нерозбірливо*]. Коли ім'я вибирали дитині, батюшка дивився у книжечку. Оце як якийсь празник, таке й ім'я. От, коли родиться перед Миколаєм, значить називають Миколою. До церкви несли хрестити, хто коли хоче. А матері нельзя було. Я ж свого, як хрестила сина (оцього Шурика, що вмер), так уже церкви не було. Церква вже розбита була. А невістка сюди з города приїжджала хрестить, в село, бо тут батюшка був. Там я не знаю, чого вони не хрестили. Може не було церквів? Так я тут носила. Була там така ваза, здорова ваза води. Но батюшка хрестив вже не в церкві, а в чужій хаті. Де жив.

Ще із празників у нас у селі – обжинки справляли! Це, як уже кончать молотьбу, уборку. Так обжинки справляли. Обжинки. Багато гуляло. Ті, що робили, ті й гуляли. Скільки хотіли. Ну, скільки водки було. Справляли у хазяїна во дворі. Святкували кожний двір своє. У колгоспі тоже гуляли. Люди, ті що робили, собиралися. Голова колгоспа, начальство, давали там кабана різать, або там телицю, або вівцю там, да. Да, людям давав, да. І собирав... І з кладової все давав. Тоді все було. А тепер вже нема. Готовили кухарки, а тоді приходили всі та гуляли. І гуляли, і грали, і танцювали. Була гульня у нас.

Як мала була... Нічого вже не помню. Купували було кукли, ну, це пізніше, а так іграшки [*нерозбірливо*] робили... Було голову зробиш, руки [*нерозбірливо*] треп'яні кукли. Мамі ніколи було робить, прясти, так я сама ото... [*посміхається*].

Три годи кадрова. А тоді у японську три годи, а тоді германські три годи – дев'ять год з промежутками.

Японія ж об'явила Китаєві війну. І наші поїхали у Китай. Мій батько був у Китаї. Це – [1]905-ий год. Мій батько був... Їхали туди – раньше ж не було машин, не було самольотів. Може десь і було, а у нас не було. Їхали туди тридцять троє суток. Грузили на таможні на товарні вагони. Коні, орудія. А мій батько був командир. Ну, не тільки батько, а їх шістнадцять чоловік. На конях був... той ящик денежний. Поки туди доїхали... Видно був тамочки умний чоловік, видно якийсь полковник, видно релігіозний, богомольний. Не схотів, щоб людей убивали... Так мій батько каже [*нерозбірли-*

во]: “Послав ноту в Вашингтон і заключили мирний договір. Ну, да, чи китайський чи японський, чи... щоб не було війни. І посадив ясень в честь миру. Ясень – дерево таке, ясень. У честь миру. І ото помирилися там. І тоді знову, як начали їхати із Китая – тридцять троє суток. Туди їхали считали, сорок тунелів проїжджали. З одного вискочили – в другий заскочили. І знову – вискочать, заскочать. А такі гори там високі... Там один наш до своєї дочки їздив, так бачив ті гори [*нерозбірливо*]. Так як у нас тунелі, так у нас же одна, а там сорок тунелів. Так кажуть їх там... А коли це було? Хто-зна коли це було! Ну, це ж у защиту Китая їхали, Китай защищать. Ну, тоді всі ж не совєтські були, а миколаївські – Микола ще був. Це як германська війна ще була. У [19]14-17-м. Ну, все равно не попали...

Батько в строю, навєрно, воював [*нерозбірливо*]... А тоді солдати бросили воювать. Но це ж солдати, самі ж не бросять. Це приказ був такий. Це ж старшина був там, навєрно, который командував армією, я так думаю, да. Бросили та поприходили додому солдати, і поприходили вооружонні. Отут на селі у [19]14-му годі, коли бросили воювать, були раньше банди. У вікна лізли, грабили. Раньше партії були такі: і керенські, і петлюрівці, і махновці. Організувались шайки і пішли грабить. І по людях, і по економіях, скрізь. Це ж були німецькі економії у нас, германські. Повтікали, щоб не повбивали. В магазині ото грабили ковбаси, скотину тягли, усе-все чисто. Люди побросали тоді все, повтікали, чи в Германію, чи в Америку. (І тепер наші в Америці є). Було ну, може, й десять, може й пятнадцять банд. Це мій батько так розказував. Туточки сначала та банда була, в якій і мій батько був. І оце – того піти вбить, того піти вбить [*нерозбірливо*]. Батько казав, шо він і сам був у списку. Це вони собиралися десь, як ми – в хаті, і назначали: кого піти отуди, де є що взять... Бандити. Це наші люди, тільки у банді. Собиралися, оце кого назначали, на яку ніч піти і щоб те... Ружжя на столі лежать і отако – під ставню заложать оружжя, закриють, щоб у вікно не влізли, да. І ходили дєжурили понад двер'ю, це ж ноччю ходили, щоб ніхто до них в хату не попав [*нерозбірливо*]. А мій батько, коли дізнався, що він у списку, та пішов заявив урядникові. Так вони посідали на коні та повтікали в степ. По них стріляли і якихось повбивали, якихось покалічили. І тоді розбіглись всі. Ото таке було. Був урядник. Пізніше називався голова сільсовєта, а раньше – урядники по Миколаївському, там... Ото таке було.

Лікарні може й було шось таке раньше, но тільки я їх не помню, щоб хто...може хто й ходив, но ми їх не знали. Та були травами лікували, були... У нас і щас – оце спориш. Так його люди собирали і здавали чи в аптеку, чи кудись на лєкарства. Ну, конєшно, їм і платили за це... Косили його, а тоді сушили, а тоді здавали... Одна здавала (це тільки давно вже, годів може десять назад, а може й більше), так триста рублів получила!

Кравченко Меланія Афанасіївна, 1920 року народження, с. Сурсько-Михайлівка Солонянського району Дніпропетровської області[1]

Ну, я – Кравчєнко Меланія Афанасівна, з 1920-го году народження. Народилася, як раз був тіф в 20-м годі, сплошний тіф. І моя мама захворіла тіфом. А по сусідському тоже тьотя народила мальчіка. На неї не напав тіф. І ото мене носили до неї кормить, до тієї тьоті, ото. А в 1921-м годі – це була сплошна голодовка. Голоду тоді не було, так як тепер ось ідуть позичають друзя. Тоді государство було само собою. Само собі. Воно ніде не їздило, ніде ні в кого не просило, ніхто нічого не давав. То я знаю мама... (це і ви, і я вже його й не бачу ніде). Курай – таке було перекотиполе, такий бур'ян. І ото було, каже мама, той курай сухий... потовчємо його в ступі і напечєм таких матарженичків. Таких вроді як коржичків [*сміється*]. Каже мама: "Дам тобі, а ти їси". Бо то ж я голодна, вже год мені тоді був, вже год мені був. Каже: "А ти їси". А бач, і вижила. Ну, а батьки, батьки мої ну були бідні. Та тоді всі бідні були. Воно все після революції не довго, то люди тіки стяглися хто на конячку, хто на бричку. Дали землю людям, думали ж хазяйнувать! А тут колгосп. Ну, людям, ну, хто такий понімав, то це не суперечив – колгосп так колгосп. А багато таких людей, шо не йшло в колгосп. Ну, чого не йшли? Жалко було ж оддать оту... В колгосп іти – значіть, однести треба там коня, чі двоє, там може бричку, плуга, букаря, там борони, це треба. Вони не колгосп називалися, а СОЗ – спільна обробка землі, це так... Таке організували – спільна обробка землі. Ну, не шли ж люди ото до них. Розкуркулювали, одбирали, забирали, а хто да-

[1] Опитування провели В.В. Ликова, Г.В. Лєснікова (червень, 2009 р.). Науково-популярним методом передала Н.А. Бєлік.

же такий уже був, ну, ярий, виступав дуже, то засилали туди, десь, у Сибір. І скрізь їх порозсилали. Ото так.

А мій батько, він таки у колгосп, значіть, пішов. Ми цього ні голоду не знали. А люди ті ж, шо не йшли в голод, їх же оббирали. Вони голодували, і діти і вони голодували, бо, приходили все забирали. "Іди в колгосп!" А не йде? А не йдеш – налог тобі накладають, оце стіки заплатить. Нема ж на шо платить! Ідуть, оббирають одежку там яку. Хорошу забирали і продавали, шоб, значіть, покрить отой долг, шо накладають. А мій батько в колгосп, значіть, в колгосп. Поодводив. Мама була протів, тих мамі було жалко тих поодвозив коней. Коні були молоді, здорові такі, красиві. Та мама не давала, батько одігнав її, забрав ті коні, та й повів у колгосп. Ото так. Звали батька мого Афанасій Маркович. А мати – Уляна Нєстєровна. Ото так. І ото вони... Так ми в колгоспі були, і ми цього голоду не знаєм. І не стільки його було, як тепер ото розмалювали. Боже-Боже, які вони! Кажуть – голодомор! Правильно, були ж ото ті, які не йшли в колгосп. І ті страдали! А хто тоді пішов в колгосп, і в його вже немає нічого, він носив заяву: "Прийміть мене в колгосп". А вже нема нічого. А ми... Ми не голодували, бо батько пішов. В нас корова була, і так шо і дома там було ж: і картошка, там таке. Ну, шо? І крупа, і буряки. То ж ми так, широко не жили конєшно, ковбас не їли, ну, а з голоду не вмерли.

Як оце в колгоспі, мені вже було восімнадцять, по-моєму. В 1928-му годі по-моєму вони начали, а може і в 1930-м. Я це точно не можу сказать. Наче я ж ото з школи прийшла, а батько прийшов коні забирать, так ото й начали. В 1928-й я ж пішла в перший клас. Ото таке, отаке, отакі діла. Ну, конєшно, жили тоді всі бідно. Я помню мама розказувала (ну, щє до колективізації), батько, було, наймається скотину пасти людську, так не було даже й плаща. Воно ж всякі дні бувають: і дощові, й не дощові. Так він ото там (це ж ви не знаєте – такий сіряк – ткалися із вовни, а тоді шили і ото таке). А воно важке, а як намокне, щє важкіше. Надінеш та й ідеш пасти скотину. Були такі люди, шо ткали. І батько мій не ткав, а вже дід мамин батько, дід, той ткав, той ткав. Полотно й дорожки такі ткав. І для людей ткав, для людей. Він сам з Привольної. Це – село Привольне. І то було приїде. Тут живем. Вже сам старенький був. То в одній дочкі поживе, то піде до другої, так ото. Так ото. А було. Він мені оце, вірніше нам (нас троє було дівчат, я – сама старша, [19]20-го, й [19]22-го була, і 24-го). Ну, та, [19]24-го – їй нічо не інтересно бу-

ло, а ми: "Діду, розкажіть нам шо-небудь та розкажіть". "Та я вам вже все розказав". "Та розкажіть якусь казку". То він розказують сказку. На другий день прийде: "Діду, розкажіть нам". "Ну, слухайте: ото ж як Адам і Єва, Бог пустив їх у сад, і сказав, – це дід все розказує, – і сказав, шо з усих дерев можете рвать плоди, а з одного не рвіть. А Єва согрішила, взяла й вирвала. Так Бог їх вигнав із того..." Це ше дід мені розказував. Ну, тепер уже і в церкві таке розказують. А він оце із церкви значіть знав. Він неграмотний був, ну, а пам'ять оце в його така була хороша. І не ледачій був. Но зовсім в школу не ходив, да. Тоді знаєте як? Тоді в школу колись-неколись ходили. А батько мій ходив у школу. Ну, я знаю, чі три, чі чітирі класи коньчів. Не багато. Тоді в школі було тоже – математика, читання. Я знаю, шо там ше їм викладали? Я думаю – таке, як і нам.

І мені, і нам викладали таке: й біологію, і математику, й фізику, й хімію. Як уже в старших класах. Ну, я тільки кончіла сім класів. У нас... в [19]35-м році не було в нас ше десятилєтки. Я поступила в медичний технікум. Поступила, познімалася. А латиня отам, ну, не лізе мені в голову, я взяла бросила. Взяла й бросила тєхнікум. Півгоду позанімалась до зімніх канікул і бросила. Ну, а батьки були, вони такі, вони тож були не опитні. Бросила й бросила. Нічого не казали. Я коли мені дуже важко, як я не здам (а це для мене такий був позор, як я не здам!), потому шо я чуствую, шо я не знаю цієї латині! А тоді на другий год оставлять. Та який це позор! Це який це позор для мене був! Єсть ходять два, й три годи, а мені стидно. І я забросила, ото таке. А тоді побула дома півгоду. Ось у газеті пишуть: "Набор – педкомбінат набирає на набор, на виховательок в дєтский садік, на годічні курси". Раз! Поїхала й здала! Кончіла годічні курси. А тоді ж призначєння давали не так як тепер. Ну, на роботу. Як кончиш – і на роботу. І мене послали... Тепер аж Запорізька область, а тоді було – кінець десь Дніпропетровської області, ну, далеко. Великобілозерський район. Ото послали мене туди. А послали туда, а там ще садіків нема. Це до войни ше, до войни. Ну, тоді куди ж? В районо я звернулась. Вони кажуть: "Ну, от нема, ше построїм, нема пока". Ну, це ж не будеш сидіть ждать, пока построять? "Ідіть, у нас ось дєтський дом є. Ідіть туди ось. Ваші дєвочки вже поприїжжяли, ідіть і Ви туда!" І я пішла в дєтський дом. Ой! Я була така скромна, така тиха. А вони, діти, знаєте які діти? І з вулиць, і з сімей – одірви та брось! Ну, та там проробила три годи. Думаю не буду, поїду.

Ну, шо ж? Вони ж такі неслухняні. Шось та витворять, або тікають. Станція 50 кілометрів і вони тікають, тікають на ту ж станцію, шоб десь поїхать на поїзді. А їх всьо равно передадуть, і половлять, і привезуть додому. Ото такі діла. Три годи я так попрацювала, тоді тоже ш... Ну, така скрита була. Можна ш було посовітуваться, можна ж було заочно заніматься у том, у педтєхнікумі чи інституті. А я нікому нічого. Бросила! Думаю: "Поїду, поступлю". Аж поїхала в Новомосковськ та й не здала екзамен. І тоді шо? Пішла вже в завод Лєніна. Ну, а там тоже сказали: "Вихователькок нам не нада, ідіть у контору завода Лєніна робочою". Ото пішла так, поробила, а тоді ж война вже, та й приїхала додому, в село, сюди. В село. Отака моя біографія.

Батько не йшов на війну. Він больний був, в його грижа була велика. Його на фронт не брали. Він не воював. Такі діла були.

А... як війна була... Ну, нас же заставляли робить. Тоді у німців дісціпліна не так, як у нас зараз. Всігда, як воно називалося? На пятімінутку чи як? Не так якось, шо всі чисто йшли на наряд. Йдуть у бригаду, і там бригадір. Він із наших. Ну, а німці тоже ш присутствують, од німців. Ну, дає наряд: "Оце ти – то..." Ну, як у колгоспі. "Ти – туди іди, а ти – туди іди, ти – туди іди". І робили ми. А куди оте дівалось? Чи цей хліб на фронт слали? А куди це ж – чи до німців, чи до красних? Я вже не знаю, до кого той хліб. Робили ми, а платили на трудодні. Трудодні – 1,25. А тоді – жди. У півгода, може, шось дадуть. Ну, як мені один год, який саме не запомнила, шо за півгоду так не вродило! І нам заплатили по сто грам на трудодень! Шо я сім кілограм жита получіла. Ото такі заробітки були. Ото тіки жили із своїх огородів. Шо огороди ото. В городах ми сіяли: жито, пшеницю, картопельку – такі овощі. Отаке. Шо сіяли, тим і жили. Ну, тримали корову, порося, курей тримали. Тримали ми. Ото, як не було, та воно на мені, щитай усе було! Дєд мій негодний. Шо він на костилях мог помогти?! Усе на мені! Ото й коровка, і ті свині, і кури, і город. Ото таке.

Під час окупації німецької, як мою сестру (Катю) забрали в Германію. Ми вже знали, як там. І вже другий набор ладять, і мене ж візьмуть. І ми тоді поженились із моїм дєдом, поженились. Давай жениться. А женатих німці, хоч і дітей нема, а не брали. І нас не брали. Може, де в кого кажуть люди, шо брали. Ну, в нас не брали, ше моя сестра була. Вона меньша мене, но була заміжня. Чоловік десь на фронті був, де він, чі може в пліну, ніхто й не знав, де він.

Вона була в Нуренбургє. На заводі працювала. Казала, шо вони там удвох з однією там ящіки переставляли з снарядами. Поставили їх переставляти ящики, бо вроді нельзя, шоб снаряди лежали на однім місті. Так вони оті ящики ворушили, переставляли з міста на місто. Ну, пайок той дуже-дуже плохим був. Ну, вона зараз ще жива. Жива. Живе тут, тіки там, в тім краї села. За школою, да. Вобщєм до поїзда недалеко, там, де жилєзна дорога. Це недалеко. Турочкіна прізвище. Ага, Турочкіна. Це по чоловіку. Та була така пам'ять, така – не дай Бог. Вона забуває. Оце таке питає мене двадцеть раз. Таке, шо його вже й давно нема, а вона пита. Та кажу: “Шо ти питаєш? Брат двоюрідний давно умер, а ти питаєш?” Ото таке. Забува.

Знаєте, я вам скажу, єсть така пословіца: “Покірне телятко дві матері сосе”. Так воно було і в німців у Германії. Як які люди, як кажуть. Не противились. Вобщім, підчінялись. Є люди, які попадали до хазяїв, там вообщє хорошо було. Вони не голодували так, саме главне, а робить усі заставляли. Ніхто тебе не возьме, і не посаде шоб ти сідів, а робили. А вона попала, мабуть, і зразу на заводі була. А то ще в неї там був парінь, і вони, значіть, змовились: “Давайте тікать”. Із второго етажа спустили її, пихнули додолу вниз. Самі поплигали. Там парінь іщє один. І тікать. Та шось ше ж їх по-моєму вловили, шо вони далеко втечуть. Та шо то? Дома... Ноччю не видно куди йти! А в чужім краї... І їх половили. Ну, хто знає... Навєрно, побили їх. Так за їх ніхто не знає. А їх отправили... Де ж її отправили? Шось наказаніє якесь дали... Трохи... А потом ото ж на завод. Ото вона перекладала ж ті ящіки. Ото в їх помилування на дівчат більше, а мущін вони карають дущє. І ото вона так. А кончілась война в 1945-годі, в чєрвні місяці чи отако.

З чоловіком ми свадьбу справляли. І весілля гуляли. Тридцять чоловік було на свадьбі. Од мого батька десять, а з їхніх – двадцять чоловік родичів. Отаке. А ше заставили нас вінчаться. (Це брат старший мого чоловіка заставив). Так ми ще й повінчались тоді. Воно ж не совєцьке время тоді було. Це ж ми при окупації. При совєцкій воно ж тоді не розрішали. І церков не було ж. Їх порозбивали, не було. А це ж при окупації вже були і батюшки в нас, і церкви. Хоч там і хатка, но двє церкві було. Я не знаю тіки – це православна, чи ше якась церква була. Так. Може то була друга, католицька! Так сказали нам, шо нізя (ми якраз на Троїцю вінчалися).

Так одна церква відмовила, а той, другий сказав: “Я повінчаю”. Ну, повінчав, повінчав, і все. Знаю, така жара, така була жара,

така жара! Ото ж дав батюшка свічки нам. Чоловік церже – ровно в нього стоїть, а в мене – нє. Я її шо виправлю, а вона знов. То казали, шо якшо свічка хилиться, то умреш упред. А воно й не правда – чьоловік умер, а я ше й жива! А гуляли як? Ну, то ж гуляли: поїхали до церкви, повінчались, приїхали, пообідали. А тоді, на другий день – в нас. Тут така мода була. На другий день на "кури" ходять по хатах, у тих, шо гуляли ж. Курей беруть, збирають, варять. А тоді вечєром ше й на другий день. А вечером поварять, а тоді ше й вечєром вип'ють, поїдять курей. Та й усе.

Ми такі вже розумні, ми самі рішили, пішли й розписалися.

А тоді вже, вже мати – свекруха була, і ото ж брат старший був. Ну, якесь воно... Це ж треба іти знакомиться! Ось. Тоді пішли до батька балакать же ш. Ну, а шо, як? Вже розписались же ш, оженились. Треба це чи свадьбу робить, чи не робить. А батько каже: "Та оце ж таке врем'я. Оце всі продукти виходять. Давайте одну, удвох". "Ну, давайте". Батько каже: "Моїх десять чоловік буде, я дам десять літрів самогонки". Самогонка тоді була. Тут же ш магазінів не було ніде ніяких. Десять літрів самогонки дав, курей дав, меду дав, картоплі дав. Зготовили ну все отаке.

А раніше в нас дві свадьби гуляли. Да. Раніше те... І в молодої свадьба була, і в молодого свадьба була. А так, то вже по бєдності одна на двоїх. У моїх батьків я не знаю скіки було. Я чось не інтересувалась. Вобщєм не знаю. Мама з Привольної, я не знаю. Я не знаю, воно щє мене і на світі не було. А вже дядько мій, як женився, брат батьків, то я це помню. В [19]28-м годі він женився. Так знаю, шо, як вони поїхали до церкви, приїхали з церки. Приїхали – бабуся прийняла їх. Пообідали. А тоді виходили до молодої. Закон був до молодого їхать, а тоді до молодої ішли. (Чи вони йшли, чи їхали). Ну, там не дуже й далеко чєрез городи. Знаю, шо бабуся осипала їх житом і канхветами. Ми тут бігали, збирали канхвети ті. Жито-то ми не збирали, а канхвети – це збирали. Нам інтересно ж таке малим. Ну, молодим давали придане, аякже ш! А тепер, шо не так? Як Ви будете заміж іти, шо вам мама не дасть постєлі? Ну, і тоді так тоже. Ну, мені дала мама чотири подушки, одіяло, простинь, а пiдодіяльніків тоді не було. Підодіяльніків ніяких не було, це вже після після стало, тоді не було.

Викуп за молоду – це закон такий, мабуть, в Западній був. Бо там моя дочка (вийшла заміж в Чернівецьку область). Так там у їх зовсім не так. В нас, ну, хрещєні це на почьоті батьки, а там хре-

щені – це ніщо. Оце вони свайба, женяться, вони з родичів, ну, як кажуть, не навязуються, чі договарюються, шо ти будеш батьком і матерею. Батько й матка називається. І оце він всю свайбу приймає, оцей батько названий. Ну, батьки тоді ж цього молодого. Вони дуже платять, вони подарки такі дарять. І ото од молодої я знаю, чі од молодого пішли ми ше до тих батьків, до батька та до матки. Ну, а за те воно може ше й треба викуплять. Ну, вони ж ото учілися у Дніпропетровську, та поїхали туди свайбу там робить.

Ну, свайба, весілля – це воно весілля по-українському. Свайба... Ми привикли – свайба, свайба.

Прийдуть на другий день, сядуть похмеляться. Тоді шо робить? Потанцюють, поплигають, пішли курей збирать. Хто є само принесе. Збирали у тих, шо гуляють на свадьбі, в тих шо гуляють. Ну, як це я не гуляю, до мене прийшли по курицю?

Ну, можуть, можуть вони вкрасти як для блиску. Вони – це ж цигани. Вони наряжаються у циган і йдуть ото требують курей. Ну, курятіна найвкусніше.

Ну, а тоді ж попатрають, позносять ті кури, попатрають, приведуть до порядку, поріжуть на кусочкі, покладуть у катьол і варять. Варять їм такий супець, чі я знаю, супець такий. А вечєром, це перед вечєром, посходяться, бо хто ж і на роботі, хто де, а курку ж давав, то приходе з'їсти курку ту.

І молодий з молодою гуляють на другий день, а чьо ж? Після свадьби у нас всі у кучі були. Була мати – свекруха, і ми вдвойом. У кучі жили. Поживуть так трохи, а тоді одділяються. Не понравиться невістка свекрусі, або свекруха невістці. А тепер вобщє молодьож, оженилася і давай квартіру.

На свадьбу, шо тепер готують, те й тоді готували. Тоді й борщі щє варили, бєдні були. Тепер же ш борщів не готовлять. І борщі готовили, і борщі, і мнясо, й риба, і ковбаси, і голубці там різні, там... разне таке. Голубці коли роблять, в нас листок отой парять і тоді ото роблять голубці, і ще й піджарюють, а в Чернівецькій області листок із буряка і крупу кукурудзяну положили і всьо, ні мастять, нічього. Це значіть як голубці подали, значіть тікайте вже з-за столу – це як в нас кажуть, поставили компот, це вже груш і руш. Це вже поставили компот, це в нас такий закон був, то хвате тобі сидіть. Шо то за вкус – кукурудзяна крупа. Ми туди і м'ясо кладем і крупа якась і м731 маститься чимсь. А в їх просто крупу положили і все. У нас не коровай пеки, у нас теремки називались. А там на Заході,

там – короваї пекли. Це оце тісто місять круто, а тоді розкачують на коржі такі. А то ріжуть на стьожки. А і ті стьожки отак як ото застьожка – чікаю, чікаю. А тоді на палочкі намотують. На листи ложуть, а печі ж (оті печі), натопляють печі, но не сильно здорово, бо можуть погоріть. І на листах ото ж сунуть у піч. Теремки вони називаються. А тоді витягають, і в хлібину вколюють. І в хлібині оце так стоїть.

На столі, да. Посеред столу стоїть. Оті теремки. Ну, напрімєр, як я з дочкою, так ми пекли самі. А тоді роздають оце, як дарять. Тоді дають по гілці. Я не помню, хто в нас давав, ну, на Западній молоді дають. Тіки молоді ріжуть коровай, а в нас або теремок, або шишки. На весілля запрошувать ми з шишками ходили. А вже тепер приглашають откриткою. Ну, я знаю, оце ми поїхали оце туди, де дочка, там зять ходив приглашав. А в нас дєд мій. Він інвалід, на бєдкі їздив, ото, і давав шишку: "Приходьте на свадьбу". Ну, як закон – це із хлібом ідуть. З хлібом. А тоді ж – ну, хто шо даре. Я знаю, як вийшла дочка, це у 1965-м годі, бідні люди були – троячки, троячки покидали... Ходили і з банкою або з підносом таким великим. Або хрещєна мати, або хтось ходе, і вони кидають. Хрещєна мати щось особливе дарила, конєчно должна луччє дарить. Ну, я знаю, хрещєна мати дочкі моїй подарила марсєлєве одіяло і простинь.

Чоловік мій довго ж не працював. Він же ш негодний такий був. А потом трошки оклигав і його пригласили учотчіком на ферму, бо там такий нехароший був. Мені казали: "Ми того знімем, а Яша хай буде робить". Я йому сказала, а він сказав: "Нє, я ніколи не робив з руками й з ногами". Ну, це таке, не підеш, не йди, ніхто ж тебе не заставе. А потім отут чєрєз хату була в нас бригада, кормова бригада. І був бригадір без руки, інвалід. Харош, як хазяїн, но неграмотний, та ше й без руки! (Я не помню, якої руки. Та, мабуть, лєвої не було). Ну, він неграмотний. Приходе: "Яша, іди попиши людей, бо люди ж робили, а я ж не можу, а учьотчік заболів". То Яша, як пішов писать! Мабуть, 30 год писав! Ото ж прийшов один раз, пригласив: "Ну, ти ж і завтра приходь, бо це ж він чи вийде з больниці, чи не вийде той учотчик". А він – учотчік полежав пять днів та й умер, той учотчік. І він ото так і писав, і писав. Ото й навчівся там сам. Поїхав у контору. Ті норми взнав, узяв – кому скільки, за шо ж писать. І ото так і писав довго, ото такі діла. А негодний був нікуди! Так мучіло його, Господи! Одна нога в нього хоть

чуть-чуть чула. А друга... Вона така була, хоть печи її, хоч коли її, він не чує! Болить, болить, страшні болі, страшні! Ото таке. Ну, шо не ледачій, конєшно, якби який ледачій, так ото – сидів та й усе. А він вроді поніма, шо і додому ж помощь, і треба ж вроді робить. Ото так.

Після окупації в селі стала одна церква, пізніш – ні одної. Поють же, як зайшли красні, так всі й повтікали батюшки. А тоді вже, це осьо – вже тепер, осьо! Построїли і церкви...

Це ше до войни, я помню, я мала була, щє в школу не ходила, а тіки кажу: “Тату возьміть і мене...” Несе батько паски святить (тоді ж усі святили). “Возьміть і мене до церкви”. “Ну, ходімо. А устанеш, як я буду рано іти?” “Та встану”. Знаю, шо тут у нас школа була на вуглі (розбили її). Ми тіки до школи дішли, а тут дощік, як напустить. Так ми – під школу! А потім пішли далі, до церкви. А до церкви – це ми в центрі села ходили. В центрі ж села була церква. Ну, да. Вона ж одна на все село. Того ж вона довжна в центрі буть села. Там, біля контори, і фундамент на другу церкву заклали. Ну, так воно ото... Чи революція? Чи в революцію, видно, заклали, шо воно так фундамент той остався і церкви не построїли?! Ото так. Перша була дерев’яна. Да. Не знаю, яку хотіли вони строїть? Ну, ото не построїли. Фундамент тіки оставили і зараз є фундамент коло кантори. А ту дерев’яну церкву, мабуть, в 35-м... Да, мабуть, батюшку забрали, засудили. В 35-м звон зняли, а тоді розбили. Тай нема. Хто розбив я не знаю, я ще тоді була мала. Якісь активісті, когось же ш заставляли розбивать. Сама ж не розбилася вона, хтось же ш розбивав. А хто її розбивав? Мені тоді не доходило, ото таке.

Були ми піонерами, а тіки я не помню, по-моєму, з нами ніхто не проводили... А може й проводили шось... та я вже забулась. Но були ж піонери, аякже ш? Піонерами, комсамольцями були. Так шо... були. А як? Тоді всі були! Оце, як виступають у нас депутати єсть, комуняки сякі-такі...

Школу – це розбили не так давно. Це прєдсєдатєль сєльсовєта продав, армяни тут були. Така вона була крєпка. В [19]14-м годі построєна. Ніде ні трєщіни не було! Так строїли колись люди! Так армяни купили собі, хотіли построїть свинарники та завести свиней. Ну, свиньми заніматься. А це ж попробували, а вони нічо не зроблять. Так вже – продавать. Пустили в продаж: “Іди сам розбирай, набивай сотню, ото чи дві”. Скільки тобі треба. По 10 копійок! Та це вже, ну, може год сім назад. Тут, цих армян... Їх чимало було,

та і зараз вони койде остались. Да воно ж там война була, а вони відтіль повтікали. А кроме вірмен, тут ще євреї єсть. Ну, їх мало, вони не показують себе, шо вони євреї. Був болгар, но він начє вмер.

Голод 47-го у нас був у селі, був. Був неврожай. В [19]33-м був урожай, ну, тіки ж ото колективізацію як зробили! Та давай вибирать усе у людей! І вивозили, і продавали, чи хто-зна де вони його дівали!? Шо люди голодні! А в [19]47-м годі – то не вродило. Ото ж так і їли. Ото ж із городів, те і їли. В колгоспі, шо там те давали? А нічього! Не вродило, нічого не дали. То ж картошку там. Як посіяли своє жито чи пшеничку там, ото змолотили... То змелеш, було, і хліб пекли ше самі. І ото так і жили. Тіки влади мінялись. На наряд як не підеш, на роботу (наряди ж були), боялись шо нємєць пльотки дасть. Пльоткой бив крєпко!

Німець плєнних не брав, він в армію не брав. У них все вніманіє на огород був. Тіки ж освободили нас, 23 жовтня оце зайшли красні вже, то на другий день зразу об'явили воєнокомат. Всіх мущін, всіх мущін! І поєхалі підводами! Машин же ш тоді не було! Підводами. Тут (чєрез городи) хлопець був з [19]26-го году. Його не взяли, йому було 18 год. Крайня межа – 50 год, то їх брали. Та це все брехня! Пятнадцатілєтні добровольно пішли на фронт! Шо ви брешете? Це шо на свадьбу – на фронт іти, га?! То все брехня. Не хочу цього і слухать! Кому це хотілось іти воювать та щє й к 15 годам! І хто його возьме?! Пятнадцять год – шо воно поніма?! Це пулю перехватить на себе – то це можна іти. А другий сусід [19]25-го, то його у [19]43-м забрали. Оце ж і мого в 43-м забрали, бо він не окувірувався – якось так шось получілося, шо він отстав от свого завода. А був ото ж дома при німцях. Так те ж воно, як освободили, на другий день об'явили, всіх в воєнкомат, всіх в Сольону, і поїхав. Були брати його двоюрідні. Вони робили в заводі. Тих братів його і оставили в заводі, востанавлювать завод Лєніна в Дніпропетровському. А мого... Він і робив в заводі. Так сказали: "Ти – колхознік, а колхоз на фронт пішов!" Повоював 3 місяця та й получив пулю. Та й усе. Та й став каліка на весь вік. 48 год оце з костилями ходив!

Да. В 1948-му у мене народилася дочка ж. Я тоді народжувала в лікарні. Була лікарня така... Ну, слабенька. Ну, начались схватки в мене. Свекруха каже, шоб я взяла пелюшки якісь, а вона мене доведе до больниці. Вона мене довела утром. А моя мама в Кироматериновкі(?) була. Хто їй сказав? Чи може свекруха, чи хто другий? Ну, мама приходе туда, а я цілий день ходю, заболить – перестане,

заболить – перестане. Приходить мама і медсестри ж кажуть: "Ви знаєте шо, тьотю, нема в нас ні лампи, ні карасіну, єсть тіки каганець. Так і карасину нема. Якшо в вас є, принесіть нам карасіну і мила". Мама так два з половиною кілометра поматала додому. Принесла карасіну, принесла мила їм там кусок чи пів, і ото карасіну того, і ото я при каганці родила отам. В центрі села, там лікарня була. А раньше, це ж при батьках ще, ну, я не знаю, та, навєрно ж, бабки були. В моєї матері – це все бабки, вони були. А так уже, нам уже – то вже лікарні були. А тіки ж саме попались ми вже, то вже война була, тоже врачів не було. Якийсь там врачік може був такий, шо він... Це ж не на фронт! А то медсестри і всьо.

Я коли ходила дитиною, ходила, я і не знала всих цих забобонів. Коли шось можна, коли не можна. Ми і хрестини не робили, бо воно щє ж було при окупації. Свекруха заставила, сказала: "Возьми кого в кума, і похрестіть дитину, бо не дай Бог вмре, та не хрещєна дитина – це великий гріх". Ну, в кумів кого хоч беруть – і подруг, і братів, і сестер. Кого хоч, того й вибирали. Я на одну подружку намітила. Пішла, а її нема дома. Так я взяла чоловікову сестру двоюрідну за куму, а за кума брат рідний був. Ото так. Понесли, перехрестили, принесли. А ми там борщіку та, може, каші молочної зварили.

І тепер от кажуть, і тоді, а тіки ж каждий по разному. Зразу чєрез місяць і неси. Вобщім чєрез шість неділь. Положено коли вже женщіна, вона називається вже чиста буде, тоді нести. Мене заставила свекруха чєрез шість неділь, шоб я понесла у церкву причистить дитину, чєрез шість. Так я понесла ото чєрез шість неділь. А до того жінка вважалася нечистою, да. Воно можна й на пятий день. От матір Божа. Вона Ісуса на сороковий день носила за причастям. А до того жінкі не можна в церкву ходить, бо вона нечиста називалась. І на вулицю колись не можна було, не розрішали, не розрішали не показували до шести неділь. А тепер тіки народилася... Та ну чи, шоб не зглазили, чи шо... Не хрещєна, ну, всяко. Ну, а тепер всяка – і до двадцяти год, до восімнадцяти не христять.

Хрестини якось трохи відмічали. Обідають, як єсть за шо, то й гукають іше там і сусідів, і родичів шє. Гулянка така.

У церкву дитину куми несли самі. Чи воно там плачє, чи не плачє. Хай, як хочє. Вони самі несуть. І там батюшка похристить й приносять. А мати дома була.

Раньше, як я родила, так нічого не носили. Тоді бєдность була, шо тоді понесеш? А тепер вже, ну, аж дочка моя, коли родила, конєшно, носили медсестрі на плаття, там таке, простеньке, і санітаркі, шо вони там приймали, були коло неї. То таке, то це вже, як дочка родила.

Ім'я, яке хош, таке й називай, було. Одна в нас там на Петра народила – Петром назвала. А я за 5 днів до Петра – і тож Петром назвала, перед Петром народився син, Петром назвала. А цього, меньшого хотіла з батьком Сірьожою назвать, там в одній був Сірьожа, такий ловкий хлопчік. Оце сестра моя. Їй вже дванадцять год було, і сестра двоюрідна, як приїхали, як причєпилися – тіки Володьою назвать!! Це перед Лєніним, день рождєнія. Ну, коли? 20-го чи якого він родився? Чи 24-го? А мій син – 21-го. І тіки, як я не хотіла, хай буде Володьой і все. Знаєте, воно ж тоді почитали все і всих, а тепер ні! Лєнін – такий-сякий прохвост, ото таке. Ну, тепер вже воно, хто як назива. А раніше по святцях. Несли ж, батюшка хрестив, і в його там книга по святцях. Якого святого сьогодні, там Івана, а завтра Петра, потім Серахвими, Ганни та і т.д. І в який день ото... Я знаю мій батько, це мене – щє по святцях, а сестра [19]24-го, по святцях вже не називали. Так батько з матір'ю і не совітувався, як її називать. Пішов реєстрірувать, на протязі місяця треба, шоб зареєстрірував. Пішов. "А як писать?" – питає секрєтар. А ми не совітувалися, як же її назвать. Ну, назвіть Катьою. А чього Катьою? Воно ж тоді бєдность було, хіба ж такі кукли, як тепер. Тоді не було тих куклів, з тряпки закруте шось нам мама. "На, ідіть грайтеся". І ото ми ту куклу носим, і так батько тоді ото вспомнив, і каже: "Ну, давайте запишіть Катьою". Ото, ото такі діла.

Тоді не стригли дитину, тоді нічого не було. Це вже ось тепер, вже тепер наші вже діти та онуки, ці вже стрежуть. А тоді, які там стрижки були? То я не знаю такого. На рік вже дітей наших стригли.

Ну, против того, як ми жили в своєму колгоспі, то це було добре. Наш колгосп, воно вже стали до кучі зводить, в нас пять колгоспів було в Михайлівці, воно село велике. Да. Так наші сусіда був із байраку, чєрез дорогу наш сусіда, із сходу з'єднали, як змолотили, на трудодень дають зерно ж, я йду получать. Встрічаю – люди вже везуть. Хто там чим. Я кажу: "А по скіки ж дають на трудодень?" "По кілограму". "Та ви шо?" Як я сім кілограм за півгоду заробила, а це по кілограму дають за півгоду, ти шо? А в мене 120 трудоднів бу-

ло – це 120 кілограмів!! Так я не йшла, я – летіла! Я така довольна, 120 кілограм пшениці я получіла! Це ви шо? Це шо-небудь стоє га?! Я така рада була, шо страшне. Ото ж стали вже тоді більше зароблять, більше получать. Люди стали строїться, стали нові хати строїть. Це вже в [19]58-м, [19]59-м, [19]60-м, ото таке. Та це вже, як оцей колхоз з'єднали із сходом. А тіки в якім годі я не помню. Ну, може ж їх багато та толку не було, а може лучій толк буде. Ну, не знаю. Воно в основному всі колхози занімались... Ну, були... й хверма, були й свинарство, і хлібом. Хлібом, в основному хлібом. Сіяли і ото ж, годували та й скотину здавали в государству тоже ш. Державі здавали. Це ж заготівля. Заготівльой займались, вивозили в державу. Там скільки тисяч треба. А то ж на трудодні давали ж нам, і оставляли на фураж отим же ж свиням і коровам, бикам. Усе було в колгоспі. Ким я тіки не робила в колхозі?! Усим. Робила я і учотчіком на хвермі молока, старша доярка, і на свинарнику свинаркою робила. І кашу варила поросятам, і в бригаді робила на різних роботах. В колгоспі це таке. От моя дочка жила тут, це вона поїхала додому в Хмельницьку область. Я кажу: “В кладовкі дірка, ти її замаж, а то шо ж ми буде зімою? Туди вода ж буде литься, як дощ”. А вона каже мені: “А я не строїтіль”. А я кажу: “Оце так”. А ми в колгоспі усе робили: усі й строїтілями були, і в саду робили, і строїтілями і в'язали, і шо ми робили тіки! І коло свиней управлялися, де посила бригадір, туди й ідіть. А вони значіть у городі привикли – тіки в заводі робе, та дома прийшла, їсти зварила, та й усе, а в колгоспі в нас всякі ж професії. Ото ж і я – де послали, туди й робила, а шо ж ти зробиш? Робить треба було, бо троє дітей було, свекруха була. А шо ми там получали?! І тоді не було таких, шо не робили. Шо ось тепер: “Ой, як дві тищі мені не дасте, так я не буду робить, не хочу на роботі”. А тоді не питали, скіки дадуть, скільки я зароблю оце. І в'язали! А в'язать – як це важко! О-о-ой! Або волами, на волах робить – це таке протівне! Воно не понімає! А треба десь їм поїхать, десь робить, або орать, або возить снопи! Волами, да. О-о-ой, це страшне!! Вставали, робили, як у тій пісні: “От зорі до зорі, од тємна, до тємна...” Як утром встали – розвидняється. Свиней хватаєш там, їсти наварила, або й не вспінеш, або, сам шось перекусиш та у сумку вкинув бутилку молока, сала, дві крашанки і на бригаду. Повезли за 18 кілометрів у степ. Ну, нас возили, а коли й пішки, коли як. Коли пішки, а коли й возили. В'язали. Ой! Вязать як це важко, ой, слава Богу, шо воно одійшло оте. Це їде косарка, косе, кіньми, на

косарці сидить мущіна. Це – гребе, гребе, гребе, нагребе багато так, раз і зкинув. А ми йдемо слідом, оту копицяру отаку, треба їй зробить перевесло, обхватить, тугенько здавить і зв'язать. І біжи далі. Він скинув – біжи далі бігом. А ше жара, ой-йой-йой! І воно так стоїть, оте воно сухе тоже, треба ж сире вязать, а воно така жара... Ото таке. Ой, вязать страшно було важко. А тоді ж оті снопи, шо пов'язали, та носим у копи складаєм, а тоді з отих кіп приїжжяли кіньми та гарбами брали ті снопи возили у село. В селі десь стояла молотарка, ну, це в бригаді, і возили ті снопи тоже, як поставлять викидать туди. Спеціальний чоловік йшов. Кида, а йому підсуваєш, тоже бистро-бистро! Бистро, страшне. Важка робота. Ой, як вспомнеш як його робили. Або ото, як молотарка... Солома ж виходе, і на сєтки тут складаєм, тоже бистро, бистро, бистро, бистро. начіпаєм. а там стоїть коняка, яка тягне. тягне, а тут воно ж не стоїть – іде, іде, іде та солома. другу бистро підставляєм сєтку і опять накидаємо.

Та були, як празники були, давали нам подарки, ну, там премії. Ну, кому шо: кому на кофточку, кому на плаття, кому скатерть, кому часи, отаке, давали як це празники в колгоспі. Ну, а празники які? Октябрьське, 1 мая, 8 марта. Бувало й обжинки от, празнували, ну, тоді... По-моєму тоді не давали, ніяких подарків. А гуляли обжинкі. Ну, гуляла ціла бригада. Тоже готовились там і, і такі столи великі стояли, і сиділи там за столами співали, пили. Ото таке.

Колись з колхоза нічого не можна було, нічого взяти, і ніхто і не брав. А тоді вже стали, на городі роблять – відро помідорів, огірків і оттаскає додому. На току робе – відро зерна. Общім, це все доводе, шо немає строгості. Раньше була строгость, а тоді як стало, прєдсідатєль, шо він одвернувся і не баче, і нічо не каже, і ото беруть. І ото беруть, брали, і до останнього брали, поки це його не розігнали цей колгосп. Все брали. То хто як, хто як. Жінки, то відрами огірки брали, а як мужики та такі розумні, то машинами брали.

Не наказували ж, бо не знали, чи не хотіли наказувать. Наказували отоді, в 47-м годі, як був голод. Ну, по-моєму, це вже було й правильно, щоб дісципліна була. Отоді сиділи люди були мняли, ото намне, намне, намне, оті колоски в карман та в торбочку, отоді їх садили, на ті колоски шо вона намне, воно ж голод тоді був. Вона ж принесе додому, а там чі здере на крупу, чі я знаю. Так ото тоді, тоді садили, а так після того ніхто нікого. Да було багато в нас таких, багато в нас в колгоспі, шо посадили. І не дивилися, шо діти, в

однієї я знаю шо 4 дітей і її всьо равно посадили. Я не помню, скільки вона була, може два года, а може й три. І діти самі були вдома, да.

На пенсію я пішла... Ну, в 74-м годі. Та ніхто й не поважав мене. Тоді не провожали, нє. Ніяких подарунків, нічого такого не дарували. Це вже може тепер там провожають, не знаю, як тепер, а тоді нічого не було. Пішли та і все. Коли колхоз в нас тут розвалився, землю ж дали. Нам дали по пять гектар. Ну, хто в колгоспі ж робив, усим дали по пять гектар. Та ми ж її самі не обробляєм. А ті в селі, хто сам обробляє цю землю, обробляє, ці паї вони називаються, паї. Забрав мій син, він у Сольоній усю землю забрав, і це дає оце тоді дає на ці землі гроші, хто не бере зерна, хто зерна бере там, чі ше там шо, отаке. Муку дає там, крупу давав раньчє. Ото таке. То забрав усі паї. Ну, та, конєшно, там багато і несправедливості. Та, шо ділила землю. Є такі, шо ні дня не робили в колгоспі, тоді раньше сімулірували, казали вони не колгоспники, а пай получів. А є такі, шо робили, та не дали. Мол, ти не йшла з колгоспу на пенсію – от причіна! Шо проробила все життя в колгоспі, так це не в щот! І такі були случаї. Ну, не знаю. Я то получіла, бо я в колгоспі все врем'я робила, а дєд мій умер ше до цього як розпайовували, дєдові не давали, хоч він і робив. А хто вже після цього розпаювання вмер, то тим є давали. А дєд умер до паювання.

Раньше ж, як молоді були, в клубі кіно було, ходили. Ми ходили у кіно, привозили отож кіно. Отож таке, привозне було там. Так ото ходили в кіно. А тоді ж вже старі, та нам не до кіна. Тепер же ж там у центрі ото дом культури, та шось же ш там єсть ше ж ходять. Ходять, а чі вони ходять чі биться, чі водки пить, чі всяке. Колись же ш такого не було, хоч і ходили в клуб, так водки не пили. Пішли, подивились кіно та й додому, а тепер шо хотять те й творять.

А шо привозили, показували? "Сватання на Гончарівці", а то якесь іщє, та я дуже не ходила, як я пішла заміж, то я дуже не ходила, то на роботі наморишся, то не дуже охота була йти в клуб. А тоді вже тєлєвізори почяли йти, то нашо його йти, коли по тєлєвізору побачиш. Ну, тєлєвізори в людей раньше з'явились в селі. В людей раньчє, а в нас чі в [19]61-м, чі в [19]62-м, шось ота отак, в оцих годах. Перший телевізор був тут ось, у Червоній. Так той, ходили до його дивилися, шо ж воно таке. Ага, ага. А то ше було в людей. Ось в сусідів був вперед нас, то ми бігали, а тоді кажу: "Давай купим самі, бо воно їм не нравиться". Тоді ми купили такий там чьорно-білий

комбайн, і радіо там, і тілівізор, і музика. Він і зараз стоїть у кладовкі за той, за стільчик.

Тоді так стояв, а тоді вже і ше й робив трохи. Тоді треба було мінять те... Ні не лампу, забулась як воно називається. А мій дід та син кажуть: “А ну його, купим, цвітний уже”. Та й купили цвітний. Да, а то і радіо було, й музика і той, і тілівізор. Він комбайн звався. Ну, це не то, шо престижно такий був, а просто який був, такий й купили. Тоді не було їх багато. Це тепер уже вольна-воля, іди вибирай який хоч. А тоді ні. Я знаю, шо дочці в їх там і не було купить де, так носила яїчки в магазін, шоб узять отой “Рекордік”, отой невеликий. Та мабуть у нас, мабуть у Михайлівці. Ото таке.

Раньше ж, як в армію виряджали хлопця, там лєнтой його ж, рушниками... Ну, це вже коли... в 60-м мабуть годі. Тепер уже може й не так. Я ж не ходю тепер уже.

Зараз, знаю у нас на роботу їздять у Дніпропетровськ.

Раньше ж, за совєцьке ж церкви не було, но ікони дома були. І можна було. Це ж ікони ше свекрушині. Може де в комуністів забороняли, а ми ж не комуністи були. То ми держали. Правда одно врем’я невістка й дочка хотіли на горіщє винести, а я кажу: “Та не нада, хай висять”. Кажу їй хай висять. Та правда одну були там у нас хатинка, в хатинку були почєпили. А так і рушниками прикрашали ж ікони, так було прийнято, да.

Ну, шо я скажу, коли краще жилося. Я робила ж при радянській владі, при радянській всім весело жилося, мені вона хороша, як рідна. Ну, в цій не плоху пенсію дають, а тіки шо такий безлад твориться. Оце і все.

Про село своє я легендів не знаю. Ну, казали, шо якийсь тут Корж був козак, ходив до пана, шоб землі дав. Ну, я цього ж не знаю, це колись давно...

Багато людей й поверталось з Германії, ніхто там залишаться не хотів. Ну, як приїхали, ставились до них нормально.

Є правда влада зразу: “Шо ви це пішли добровольно та...” Оце таке було гонєніє, а потом утихли. Хто ж добровольно йшов, як їх німець погнав?! Ніхто добровольно не йшов. Кому там хотілося? Були поліцаї, були в нас. Були й наші тут, наші служили. Да, з цього села. А то німецькі були. Як радянські прийшли, тоді їх посудили. По 10 год їм подавали. Даже хто бригадіром був, десять год я знаю одробляв. Не на шо не дивились. Це радянська влада тут жорстко ставилась. Ото таке.

От коли Сталін помер, так про смерть передавали. Це таке торжество було, ми всі плакали за ним, ми всі привикли до його, і він нам харош був.

Торжество – та в самім селі не було, а так то ми по тєлєвізору дивились, з'їжджалися з усіх держав, це по тєлєвізору ми дивилися. А так у селі тут хто, ну, умер Сталін та й... всі жаліли конєшно. Привикла до його – скільки він годів. Було, конєшно, й хороше, й погане. Ну, а шо ти зробиш?

Ну, погане – це шо він жорсткий такий був, конєшно, ж. Ну, конєшно, може він всього й не знав, йому накажуть, а він вірив, та й заставляли жорстко. Ну, а харошого було, конєшно, власть була як кажуть на своїм місті, а тепер немає власті, хто шо хочє, те й робе.

Після війни податки в селі були, да. Молоко, як корова – здавай скількись там літрів, мабуть і яїчки, я за яїчки не помню, а молоко, знаю, носили ми. Ну, налог був. Гроші платили ж. І гроші, й продукти. Скільки годів був налог – не знаю. Я не помню скільки це годів було. А було, на молоко, мабуть, та й на мясо, мабуть, було, ше й м'ясо. А як же ми за м'ясо? Мабуть, гроші ми платили за мясо. А молоко, як не здаси молока, так здавай маслом, тоді їхали в город. В селі не було масла, їхали в город купляли масло, і несли на молзавод здавали масло, маслом здавали. Молоко не несли. Ото таке.

В [19]21-му році, в 21-му годі була голодовка. А чього вона була – не вродило. Не вродило. Тоді страшна голодовка була, не вродило. Ну, це я не знаю, мені тіки це розказували люди. Я ж тіки в [19]20-м родилася. Кажу, шо мама спечє той куроянок, дасть мені, вже ж груддю не годувала, бо вже ж більше году було. Та й сидю й їм отой куроядочьок.

А мама ніде не вчилась, і до школи не ходила. Мама неграмотна була, якось розписаться вивчілась, це й усе. Ігор ми не знали. Ото з куклами тими ходили та і все.

Тоді, як ми малими були, дні народження не було. Не святкували. Це вже святкували, це вже кончила школу, та ото поступила мабуть на курси та помню приходив мій батько хрещєний, гукали його, і то день народження справляли мені. Шось, шось вони там накидали мені тих рублів, шо я поїхала на Озьорку, тоді барахлянка була, та купила таку кохточку, чі батістова, чі якась, ше так воротничок вибитий. Така довольна була. Це справляли... Та може шістнадцять год. Ага. Бо я вже в сімнадцять з половиною поїхала на роботу. Тепер сімнадцять з половиною ще мами та папи возять їх і в

інститути поступать, і скрізь їх возять. А тоді я була самостоятєльна. Дали призначення, ніхто мене й не випроводив. Брат двоюрідний з Дніпропетровська жив, то він мене посадив на поїзд та я й поїхала з таким чемаданягою. Бо волокла тоді і подушку, і одіяло, і тамо платтячко, то труси, сорочку, ото таке. І поїхала, сімнадцять з половиною мені годів було і вісімнадцяти не було. А чо? Я запомнила, шо було перве голосування у дєкабрі... Якого ж воно, шо в дєкабрі? Чи 25 декабря чи шо? А мені ж не було ще восімнадцять год – не голосувала. А в 38-м було, я вже голосувала.

Дітям своїм день народження... Та справляли, кому справляли, кому не справляли. І з подарунків, в основном, давали гроші, мабуть, в основном гроші. Я знаю, шо як заміж ішла та сватьба була, воно ж тоді при окупації ніде ж ні матерії не було, ні магазинів. Нічого не було. Та знаю, шо тітка моя подарила дві таких тарєлочки, одинарних, такі як ото одонарні тарєлочки подарила. А сестра двоюрідна подарила такі, ну, на суп, на перве дві тарілочьки, так ото так дарили. А тьотка одна подарила полотєнце, ото в неї було полотєнце таке, ну, лянне, руки витирать. Ото так дарили. Які там подарки були? Господи...

От цигани у нас єсть в селі. А людям шо, цигани не крадуть та і хароші.

А ще оце своє наболівше скажу, шо оце інваліди, які на войні були, ну, каліками поприходили тепер здорові: вони з руками й з ногами, вони інваліди. І їм ніяких налогів нема. А в мене дєд мій хозяїн був, у позвонку, у том, в каналі пуля була. І він не ходив те ж нічого, а потом трошки підлічіли, так на костилях ото ходив. І то ми платили. А тепер ось передають – ветерани, ветерани і ветерани! Був той, той тоді, хто хто з самого початку йшов на фронт і по закінчєнню приходив назад. А тепер – і близько не був, він уже вєтєран. І вітірани, ото і льготи. Так я сама собі ото й думаю: “Ну, яка несправедливість?”

Руденко Марія Петрівна, 1922 року народження[1], Горпинченко Лідія Василівна, 1955 року народження[2], с. Сурсько-Михайлівка Солонянського району Дніпропетровської області

Марія Петрівна: Ну, шо знаю, те й скажу.

Моя історія є така... Оце великосімейна я була... Вийшла я заміж, ховалася я од Германії. Цілий місяць ховалась. А тоді він, той шо мене ховав, ну, парубок, наречений, нас як брали, так ми уже согласні удвох іти. А як його оставили, він розкуркулений був, а тоді розкуркулених не брали. Ну, мене ж беруть, а його оставляють. Він рішивсь заховать мене. І я ховалася цілий місяць у степу. Да. Цілий місяць у степу ото ховалася, тоді оце поки перейшло. Три рази вони якось брали. Ну, вам понятно, що три рази, оце раз беруть в Германію, трошки підожде, тоді оп'ять набор. Набирають набор ото таких годов. Він мене заховав і забрав додому, раз уже ж таке получилося, я вже стала в положенії. Ну, і оце так я жила у свекрів. А тоді вже сама, одділили мене, як він убитий уже став. Його убили, мене свекри одділили. Дали мені хатину, розкуркулену, вона розвалена була. А в мене близнята були двоє перві. Ну, я там страдала-страдала, шо нема тоді вже, а тоді вже мене батьки забрали додому. Уже мені ніде діться було і їсти не було чого... Ото так я жила.

А тоді шо воно получилося, оце все пройшло. Вийшла заміж за убитого, то там получала на дітей, а тоді вже не стали. А в мене одне вмерло було, а одна осталась, досі жива, в городі живе. І ото так я жила, оце сама жила. А тоді найшовся оцей чоловік – Руденко Василь Петрович. Ну, оце ж я жила-жила, з ним Ліду прижила, о... А тоді він уже в старості вмер, він мене на десять год... на дев'ять старше мене був, він умер. Він ранений був, прийшов з фронту, о... І так оце Ліду я прижила, і так я оце жила сама вже. А тоді мене Ліда забрала, як я уже не згодилася робить.

А то ланковою десять год була, да. Старша Вєра була – це молодьожна. А я з такими, з стариками. Ну, харашо, слухали, все випольняла те шо було – шо заставляли, те я робила. Ну, я не грамотна, а в мене на палички, ото таке робила. Ну, вроді в почьоті я так була. Ніколи ж, визивали і в район, тож на совещанія їздила. Я

[1] Опитування провела Н.І. Швайба (5 червня 2009 р.). Науково-популярним методом передала Н.І. Швайба.

[2] Горпинченко Лідія Василівна, донька Руденко Марії Петрівни.

їх просю: “Не беріть мене, шо я буду розказувать, я ж неграмотна, шо я буду?” – “Те шо знаєте, те й будете казать”. Ну, а шо вони там будуть казать. Як люди, як слухали, як полете, і все... Ото таке. Ну, нічо. Премію давали, конешно, хто як робило. Ну, не ледачі в мене люди були. Оце у мене одинадцять душ людей було в ланці, дві душі я оставляла – вони ж оддихали по очерєді. Сьогодні дві оддихає, дома треба ж порядки, тоді на другий день другі, а ті виходять – так і робили. Ну, шо ж, заставляли, те й робили, і треба робить. Де б не жить, чим же ж треба жить. Ото так.

Ну, а жили шо? Даром тоді. Шо тоді давали? Ой, Боже, тоді виживали люди та й все... І ото така моя історія... Життя моє було важке.

По хатах ходила, хати ж не було. То там, то там, а роблю даром людині, бо я живу. Ще й дитина була. Одне вмерло, [а Маня], ця й досі жива. Ото так.

А тоді оце жила-жила сама, а тоді найшовся на мене цей Руденко. І оце я тут вийшла заміж, це Ліду прижила, і так оце як я не згодилася – вони мене забрали. Так оце я жила...

Що вам ще? [Про батьків]? Батьки трудно жили. І я оце з ними, це повигляджувала одинадцять душ. Я сама старша була, а в матері було одинадцять душ дітей. То вони не жили, а виживали. Батько зарання вмер, а мати осталася, і так я оце із матер’ю боролася.

Жила я то в матері, а тоді вже, коли вже стали підбільшувать діти, вже, знаєте, мені важко було. Уже, знаєте, немирня, і моя ж дитина уже їм мішає, те й друге... Тоді я ото найшла кватирю, та по кватирям ходила. А мати вже сама доживала. Так шо я їх повигляжувала. Мені тільки те було обідно, шо думаю, повигляжувала, ніде не гуляла, ніде нічого [*плаче*], так як другі...

Старший брат був з 18-го, менший – з 20-го, Олєксандр і Анатолій. Я, Марія – з 22-го, Микола – з 24-го, і так ото й пішло через два годи, то й щітайте. То це я по Миколу знаю – 24-го, Наталка – 26-го, Надька – 28-го, а тоді оці. Трошки отут було якось переход у матері, о. І пішли 30-го...

Батька звали мого Петро Парфентійович Іщенко. [Коли він народився] знала, а тепер вже повискакувало із голови. А мати – Лукеря Афанасівна. [*Звертається до доньки*]. Ліда, не знаєш бабин год того?

Лідія Василівна: Луши? Та я ж не знаю, Ви ж мені казали... Баба [Мутущиха]?

Марія Петрівна: Та чого ж? Лукеря. Мутущиха – та Веклуша, Векла.

Лідія Василівна: Педенко, батьки ж Іщенко...

Марія Петрівна: А батьки ж діда мого – Педенко, ну, да. [Іщенки і Педенки – давні роди, тут жили], корінні.

Лідія Василівна: Їх багато в Михайлівці. Ну, як, багато. Сім'я в їх многодєтна, в їх оце ж, ну, як михайлівські всі, Педенки.

Марія Петрівна: Тут, з давніх-давен тут. [Історію роду, звідкіля і як сюди потрапили]? Нє-є, нє. Нічого не те, а я знаю, що вони тутешні, діди та батьки.

Лідія Василівна: Тутешні діди та батьки, баби-прабаби, ну, вобщем з самого-самого. Ну, тіки ж, бачите, іменно многодєтна той... Я просто позній ребьонок... А так, щоб баба, дід розказували... Ну, дід один ото ж 43-го погиб, я його не знаю. А бабу знаю – вона у 83-му. Так ото шо вже не спитаєш – "Та я вже забула, та я вже забула!" Та ми ще й малі тоді, нам ота історія не дуже й була інтєрєсна. Це сєйчас би, як уже інтересно було б, а так я знаю... [Які ще роди давні були]?

Марія Петрівна: Коржі, це Коржі – вони тоже ж родичі. Ну, я це за Коржів, вони ж тоже давні. Батьки Івана Коржа вже моїм батькам вони родичі. А ми з Іван Федоровичем двоюрідні, чи як?

Лідія Василівна: Двоюрідна сестра була за Коржом, предком отих Коржів, шо заснували село.

Марія Петрівна: Ну, та їх багато ж, канєшно, давніх [фамілій].

Лідія Василівна: Ну, на вашім краї, Байрак чіпать не будем... Вони називалися од колхоза "Зорі". Хто там ще з давніх?

Марія Петрівна: Хмелик.

Лідія Василівна: Та Хмелик, це Іщенко – Хмелик.

Марія Петрівна: Ну, він Іщенко, но він Годованик.

Лідія Василівна: Рудя як фамілія? Куркуль був хто?

Марія Петрівна: Та він не куркуль, а він середняк був, називався. Тоже корінний.

Лідія Василівна: А ці куркулі? Як їх фамілія?

Марія Петрівна: Так це куркулі – Коструби. Жили недалеко, через дорогу. Це вже мої вже батьки у цих робили. [По-сусідству жили Дмитренки]. Так, а Дмитренко – це Дмитряк.

Лідія Василівна: Баба Дмитрячка, Палажка. Турочкіни.

Марія Петрівна: Вобщем, батько мій – Петро Парфентійович Іщенко, Лукеря Афанасіївна, а дівоче її Педенко! Тут же ж і їх батьки жили. Я так знаю, дід і баба, це бігали ми отакими. І ті батьки були тутешні. Іщенки, батьки, у Кагановича жили тоді, а материни батки – у Шевченко.

[Батька і мати] отділили, як вони поженилися... Розказували, шо оце хату вони, шо не було там, до желізной дороги – там зовсім толока була. Там оце давали землю їм якось і ото вони кажна родина... Це населилося вже, канєшно, щітай при мені. Ну, чи наділяли, чи як же вони брали землю строїться, аякже! Тим там дали, а тим там дали.

У діда – тоже велика [була родина]. Це Іщенко Грицько, Федір, Михайло, Кузьма, так... і двоє вроді так як померли, і сестра була Марія. Це брати батькові і сестра одна була. Це тітка Мар'яна, вона тут жила... Ми бігали все. А ті – Федір оце во... Це Іван Федорович, може знаєте – це вже він мені племенник! Іван Федорович, то як мені доводиться?

Лідія Василівна: Брат двоюрідний! Федір був батьковий брат! Щас уже Іван Федоровича немає, він робив управляющим у колхозі, бригадіром. Федір умер і вже цей умер, двоюрідний брат. Зовсім мало осталось!

Марія Петрівна: А Педенки – це материни! Тоже чимала сім'я була. Це дядько Пилип, Карпо, Іван і Одарка. Цих бабу-діда я знаю. Дядько Карпо пивну построїв і торгував пивом. То вона й називається зразу в центрі – пивна! По оцім центрі одна вона була. Це я вже не маленька, вже дітей повигляжувала у матері. До войни це! [Це не государствєнна була], це строїв дядько! Материн батько – а це його сина. Там рядом хата вже була, там баба жила, мати, а це Карпо построїв і торгував пивною! Пивна, закуска, шось таке, ото він занімався. Ну, це може крадькома була ж водка, то так як обично. [Людей ходило], канєшно!

Та ще базар тут був недалеко. Та тоді базарі великі були, з'їжалися і гарбами й все чисто. Люди продавали і скотину, і все чисто. Великий базар ото був. Зараз вроді на тім місці настроївся клуб, а то все базар був! Площа, да! Це ярмарки, де були. Це празник який там був, там же ярмарок був. З'їжалися і гарбами й бричками. Це я те все запомнила, знаю. Прибіжу ж до баби, а тут же ж рядом же!

А баба наша ще торгувала, тоді ж можна було, водкою. І ото там пиво, а у баби бутилочку возьмуть, ну, то ото таке. Ну, а тоді вже канєшно...

Ні, вони, [мамин рід] бідний жив. Ми не куркулі, нічого, бідняки були! Я знаю, шо одна конячка була в діді і ту були забрали уже як колхози... Чи воно колхози, чи шо, і позабирали! Дід по матері тіки шо купив, раз попользувався та й все. Оце я це запомнила добре. Трохи попользувався та й забрали.

А до цього господарства не було. Скільки у його землі було, за це я не можу сказать. Знаю, шо їздили садить, а скілько землі? Їздили із тими, з батьками ж, так учеплюся та й те... А так не можу помнить, скілько було землі!

[А інші материні брати – Пилип, Іван]... За цих не знаю, вони ж коло нас близько не жили. Та Іван зарані вмер у [Бурчаку], а Пилип тоже зарані вмер. Так шо баба сама осталася...

А Карпо построїв пивну біля матері в дворі. Мати ж отако жила, а пивна... Це вона й досі...

Лідія Василівна: Він собі з пивної зробив магазин. Половина була пивнушка, половина – сільмаг, магазинчик такий. Бо я ще ж маленька була і там ото велосипедики, всяке культ мас. Карпо своє діло одкрив і дальше ж продолжав отак. А потом уже як він зовсім постарів, уже як “Комуніст” у нас став же (це ж уже як колхоз один був), так він зробив так: по одній стороні жив, а на другу орендували, швейпром був. Просто, шо зданіє було в центрі і позволяло, і ото він так. Так він до самої старості оцим занімався, покамість ж ото будинок биткомбіната не побудували. Тоді вже всьо, вони вже постаріли, померли. Хату ту продали і всьо.

Костя, двоюрідний брат по материній лінії, за время колхозів був механізатором, комбайнером, все время. А ті два брати, шо осталися, один був юристом, Гриша? А Борис тоже якийсь. Ну, вобщим у городі вони прожили. Один у селі залишився з їх. Це по матері один брат двоюрідний залишився, це Карповий. Більше тих не знаю, ми з ними не общалися, я даже їх не знаю. Їх так багато, я ще й казала: “Ма, чо з ними не?..” Мама каже: “Та отож пока малі були, пока!” А по батьковій лінії [яке господарство]? Вони не заможні, ну, такі от...

Марія Петрівна: Вони нічим не... Вони бідняки, вони робили у колхозі!

Лідія Василівна: У колхозі ілі сначала до колхозів робили на багачів, понімаєте!? А потом як той, були вони просто. Ну, я хочу сказать, всі Іщенки такі... Як би сказать? Наприклад, оце ж одного брата, оцього ж Федора, вивчилися діти, були в сільськом хозяйстві агрономи, бригадір оцей такий був. Другий дядько Михайло – він все время був токовим, на току оце ж кладовщик, чи як його там сказать... комірник...

Марія Петрівна: Ну, той який зимою так те... Мій батько, то неграмотний був, а ці...

Лідія Василівна: А ці грамотніші, вони і пощитать, поважить, там ото такі.

Марія Петрівна: Ці грамотніші!

Лідія Василівна: Ну, займалися вони сугубо такими роботами...

Марія Петрівна: Ну, будяки вони не держали, шо так як другі, то ж скотину чи коні, те й держали!

Лідія Василівна: Держали хазяйство по мєрє того!

Марія Петрівна: Там корова одна, ото таке прожиття!

Лідія Василівна: [Материн рід був трохи багатший]. Да-да-да-да, багатіший, а батьковий – ні.

Марія Петрівна: [Як вони познайомилися, поженилися]? Вони й розказували, а вже не помню! А, да! Як же мати дівувала... Батько ж служив в армії сім год. Тоді як прийшов він і цю бабу, матір...

Лідія Василівна: А як він її замітив?

Марія Петрівна: Замітив, а тоді вже як те, так вони видно ж переписувалися, вобщем не знаю, ну, у скорості! Він як з армії прийшов він її і взяв! Украв! Украв, то шо родітєлі, шо він солдат! Прийшов без нічого й нема нічого! Він її вкрав.

Лідія Василівна: Вобщем не хотіли, шо він з бідної сім’ї, ще й немає ніякого, шоб предоставить нівєсті. І не дуже хотіли батьки. Це й баба казала, бо як ото вєчно собираються жениться всігда ж родітєлі: то женіх не нравиться, то невістка не нравиться. А вона: “Та, це все не главне, – каже, – мене вобще не хотіли бачить, а побралися та й прожили, скіки дітей нажили!” Вобщем в таком плані, шо це не главне!

Марія Петрівна: Тоді вже ж [батьки пробачили]. Та, навєрно, ж це був 16-й, 17-й рік... Ну, да!

[За революцію, банди у ті часи на селі] може й розказували. Ну, я ж, понімаєте, аби я хоч грамотна, хоч що-небудь, а те шо запам'ятаю... А шо ж я, три дні походила в школу і все. Бабуся материна розповідала багато кой-чого, ну, я ж не той, не помню... Вона розказувала, тоже пробідувала вона та і все. Цю бабушку звали Педенко Векла. А по-батькові, як же, чи Хфедоровна?.. Бабушка та й все! [Вже коли хату батьки побудували, часто до бабусі бігала]. Прибирать...

Лідія Василівна: І на базар бігала канхвети продавать! Канхвети-подушечки, чи які були? Семеро на копійку.

Марія Петрівна: Семеро на копійку – ото торгувала! [*Посміхається*].

Лідія Василівна: Так а де вона брала ті канхвети, сама варила з сахарю, чи десь перепродувала?

Марія Петрівна: Не знаю, де вона брала, шо вона семеро на копійку ото продавала! І ото семеро на копійку [*сміється*]...

Ну, шо ж тоді торгували, тоді ж копійка була дорога. Вона таким не торгувала нічим. Тоді стала, як уже пивну він построїв, дядько... Син, построїли йому пивную, став пивную, тоді... А в пивній бутилочку. Там ото з'їзжалися, а тоді воно якось тут не було нічого, площа така була, гарбами ж до базарю, і больниці ж не було. Це до желізной дороги ще ж далеченько, не близько я жила, а це дальше. Люди так з'їжджалися, тоді поїзда і не було, шоб їздить.

Лідія Василівна: І баба каже: "Я ж прийду, шоб канхвета получа, а він мені каже: "Ти ж громче кричиш, кричи й ти на базарі!" А дід, бабин чоловік, цей був управляючий базарком!

Марія Петрівна: А дід він базарком був ото, хто кричить кому шо хто попривозив, у кого шо є. Це він кричав на базарі, об'являв! Базар тоді великий був, тоді великі базари були, з'їжялися бричками, гарбами, все.

А ми, я знаю, шо я вже замужем була, так ходила торгувать пішки у город, [до Дніпропетровську]. Оце тобі ряжанки здєлали, це поїзд не ходив, не брав людей. З ряжанкою [до міста]! Тоді часто парили молоко, а тоді запускали, ряжанку робили! І оце стану на базарі – він підійшов, стаканчик випив чи два... Ото ще і шкурку порву кусочками, щоб каждому була у стаканчику. Торгували ряжанкою, а тоді ж купляли шо? Таке ж, шоб поїсти дома, то хліба, то таке ж... Тоді, ви знаєте, і не було у магазині, так як зараз. Шо тоді

можна купить!? Тут шо продали та копійка ота, та домой шось купиш! Це вже після війни...

[Ну, оце материн рід був більш] багатший, да! Ну, не грамотна ні мати, ні батько! І оце вже знаю, шо рідко в нас... Це вже старші мої брати, 18-го году і 20-го – ці ходили хоч по чотири класи. А тоді чотири класи, так як зараз сім класів кончуть. Це був тоді вже мій старший брат Олександр агрономом, став і бригадіром! Був бригадіром і агрономом. За ним страшне люди! Молодий був, а хазяйновитий, держав бригаду харашо!

А Анатолій – цей був комбайнєром! Він грамотний, ну, він не пішов у таке... робив на комбайні! Зразу ж трахторістом ото робив, а тоді комбайнером.

А Микола, 24-го року, цей грамотненький такий хоч трохи був, грамотний. Но його заранєє забрали на війну, його й вбило. Ото як брали і підлітків, і все чисто... Йому ще й не положено було йти в армію, ну, а забрали підлітків багато! Тоді він не повернувся.

[Ну, батьки неграмотні]. Читать – ні, а так як і я! Вивчили хоч розписаться, і у них так само.

[Дитинство моє]? А шо мені пам'ятать!? Шо я повигляжувала їх. Я тіки жалію, шо я нічого не бачила в батьків. Ану, одинадцять душ, а батько й мати на роботі! А одне за одним. Це ж треба ума їм дать! Та було постягаю, голі, поколотю, та ще глиною стираю білою. Тоді ж не було так як зараз – то порошків, то мила, щоб де роздобуть! Глиною стирали обично! Глина, кусок білої і ото натираю об білльо, постираю, та попарю аби, як кажуть. Та всього було!

Лідія Василівна: Оце ж Ви у дєтство не повернетися? Розкажіть як Ви росли, як гойдалку до сволока причипляли та качелю робили. Як теля запрягли у вагани та згори каталися та перегнали, шо теля здохло. Батько з матір'ю прийшли, а шо ж, винувата. А вони на печі всі повсідались, попробуй шо сказать. А більші ж менших катали на тому... А качелю, яку ж придумать, у хаті такий сволок був невеликий, хлопці придумали: прив'язали вірьовку та й хто... А ця найбільша, як розженеться та й шибка із того...

Марія Петрівна: Гойдалка, а напротів вікно було. Посадили ж одного, він же ноги розгойдали, пішло... у вікно.

Лідія Василівна: І шо ж робить, затулили тим, чим попало. А батько ж з матір'ю прийшли ж, опять же треба мовчать, не винуватого шукать.

Марія Петрівна: Да! Аякже, десять душ, сім душ було тоді якраз, як оцюво гойдалку робили. А шо [батьки]! Хоч ти й бий, вже нічого не вернеться. Наказали та і все!

Нас багато, но таких як по троє і по двоє – били дітей, то цього в нас не було. Не бив батько, наказував словами. І то ж ми так ото слухали і понімали. І сидимо вже як щур і гора, як той казав. Як щур і гора! Сидимо тихенько всі, тіки слухаєм. Ну, шоб нас батько бив, так як другі, де по троє та по двоє, та батьки збивали дітей, батько цього не допускав. Ні мати... Ну, шо та тряпка, мати там то рушником, чи тряпкою, а! Ну, а хто зна як, як нас виховували, шо ми не биті! Ну, слухать слухали. Нам дасть наряд – це шоб був щавель нарваний. Це ж як корова ж стала, корові нарвать – це хлопці вже зроблять, як батьки підуть де. Оце ми випольняли і нас ніхто не бив! Це ми не биті, хоч в нас одинадцять душ, ну, ми не биті! Мені і меншому братові за мене, Миколі – це у хаті шоб порядок був. А Сашкові й Анатоліві – в конюшні! Ці вже старші й вичистять, і заметуть, і приберуть, і дадуть їм їсти. А дівчата оці, Наталка, Марійка – ці ж малі ще, на печі сиділи! Наталка, Надька, Ванько, Олекса, Грицько [*посміхається*], Володька – це самий менший.

Лідія Василівна: Розкажіть, як баба рожала, як Ви Саші стіснялися сказать, шоб він у хату не заходив, шо дитина буде в баби!

Марія Петрівна: Це з 40-го году, а мій же брат вже робив бригадіром і агрономом! Ну, ходив так на роботу, а тоді люди його видвинули бригадіром, шо він способний на це, до землі він тягся! Поставили його в колхозі бригадіром! А тоді вже і агрономом. Чим когось людину шукать, значить побудеш ти, двойну плату получиш. Ну, той бідний Сашко не знав шо і робить! А тут же мати ходила така в нас повна була, і не видно було, шо вона беременна ходила! Ніхто не знав! І оце сусіди ходили і не замітили. Це вона в такій спідниці, у фартусі, і вона повненька, і її не замітили, шо вона... Тут тобі й на, дитина найшлась!

Лідія Василівна: Під соломой їх рожала! А приказка ж була в селі: як жнива, у Лукері так і дитина нова! Як жнива, так і дитина нова! [*Посміхається*]. Зімою ж нічого не роблять, бєрємєнніють, а літом рожають! Баба протівнік, Боже сохрани, зробить аборт! Вона скіко, вісімдесят вісім год прожила, не знала, шо таке лікарня, не знала по-женські болєть. Ноги босі, це застужена, ніякої таблетки не випила, нічого. І не знала оцих болячок ні женських, ніяких! У неї організм був здоровий, бо вона рожала їх через два года, ні один

раз. Організм, хоть оце й голод, і холод, хоть і все, но своє бере. Понімаєте, шо таке безмєдікамєнтозно іменно, оце отакі вони закальонні були! І для неї це убійство, як це вбить дитину! От Господь посила, всьо, нада рожать і не дивилися, шо ж їм раду дать, як шо! Вони один одного гляділи і повиростали, слава Богу. Ні в тюрмі ніяке нічого, положитєльна сім'я, всі працьовиті, всі роботящі! Канєшно учених, всяких грамотів їм не получилося, ну, усі сугубо роботяща сила! Хто як: хто плотник, хто шофер, хто землю любе. Ну, в основном механізатори всі, хлібороби в основном хлопці і дівчата.

Марія Петрівна: [Так мама була вагітна, а старші брати стіснялися], да! Один даже і в хату не заходив!

Лідія Василівна: Ну, шо це скоро вже у його должні буть діти, а тут баба опять привела, в 40-му годі. Це послідній в 40-му годі родився, перед войною! [Це їй вже було самій за п'ятдесят]...

Марія Петрівна: Та уже, мать, більше!

Лідія Василівна: Вона з якого року, ану щитай, єслі вона вмерла на 88-м годі, у 82-му році. У 82-м вмерла, її восімсят восім років було! 1894-го року народження – це Лукерія Афанасіївна! Вона в 40-му дядьку Володьку родила перед войной і всьо.

Так [старшому брату] зробили в чуланчику кабінєт, через те, шо він стидався. Отак воспитані були, шо йому стидно було гулять. Ну, а ця ж сама старша та вимушена глядіть. Так вона вимушена була брать цього меншого і йти на свіданіє! До парубків ходила з тим Володькой, бо шо ж, хочеться гулять. Природа требує своє, хочется гулять, а ці діти не дають – одне за одним. Вони і в печінках, каже, сидять, представ одне за одним.

Марія Петрівна: Ну, я вже знала, канєшно, знала, вже стидно ж. А тому старшому зовсім стидно! Вже ж і я на роботу ходила, вже ж і все. У капусті казали! В капусті... Це вже для менших. А вже ж ти не будеш [*посміхається*], мене вже не обдуриш.

[Мати народжувала] дома! Всіх дома! Ні больниці, нічого не знала. Вона сама. Не гукали нікого! Устанемо, а дитина кричить! Ну, видно ж батько помагав. Ми так думаємо. А так нікого чужих не було, нікого не звала, нікого. Народжувала дома і робила. І оцього не понімала, ні больниці нічого. Я було обверну, понесу в обід, мати погодує на степу дитину, і приносю додому. Ну, а взимку ж не ходили тоді на степ. Зимою вона дома була.

Ото соску, молочка наллю в бутилочку і той... А кричить та в колиску! А раз як пішло мені в голову: "Як будеш кричать, – сама

собі ж до його балакаю, – задушу тебе! Подушку положу!" А тоді думаю, та шо я дурна, чи шо оце таке мелю, сама до себе балакаю. А тоді прийшла ж мати, ну, отако видно з ума було, по шутку, кажу: "Я хотіла задушить Володьку!" – "Як!?" – "Хотіла подушку накрить на його". – "Гляди вздумай, а тобі ж буде гріх, тебе ж Бог накаже!" Всьо, вже налякала мати. Богом лякали. "Ото бачиш у вуглі? Він, – каже, – баче скрізь". Лякали цим дужче дітей, чим...

Залишалася я ж... Ага, найшовся на мене кавалєр, каже: "Шоб ти не бідувала, я тебе заберу!" Кажу: "Та ні, забрать ти мене не забереш!" – "Всьо равно вкраду!" – "І не вкрадеш, того шо я так не зроблю цього!" А мені жалко ж вроді батьків, вони ж на роботі, а я ж таки попораюся. Та нарвуть вони, менші роти принесуть лантух щавлю, напарю щавлю, да! Оце кіп'яток вже в мене готовий, вони принесли мені щавлю, я накришила, попарила. А зараз свині того не їдять, шо ми їли. Комбенкорм якийсь, ото тіки щавель попарю і ото так візьму, і оце обкачаю і на плиту. Ні сковороди, нічого, ото так на плиті! Попечеш, чи воно сире, чи... діти хватають ці менші. А я кажу: "Підождіть поки ж батько та мати прийде, шо ж ви робите?" Ото таке я прожила! Хорошого я не бачила, а все погане!

І шо там [менших] забавлять, як не було передягтися в шо! Чи куклу б зробить, чи шо... не було! Ні-і! І вкриться даже не було! Да. Я кажу, зараз осьо, а тоді аби хоть одна така ряднинка, шоб укриться, так це дуже харашо!

Ото ж так і ходили, хто шо дасть! Те скидають, а з того знімають, з того то надівають, поки постирає. А тоді, знаєте ж, ізвеніть за вираженія, тоді шо? Найбільше парили, бо воші заїдали! Я ж кажу, шо таково ляжеш і думаєш: "Шо пережила!" Зараз пожить, так ніде не піду, ніде нічого, сидю як... [*Плаче*]. Ноги вже не несуть!

Ну, а батьки працювали у колхозі. А тоді як не було колхозу, у багачів! Наймалися і батько, і мати! Та не тіки мої, а й другі ж батьки. Не всі ж куркулі тоді були! Ну, ми, правда, по середині якось жили, а по боках жили куркулі, так вони не далеко. Коструб! Коструб... і той, як же Патушея? Глухий... Глухий Іван!

Ну, у їх і машини були вже, молотарка була, понімаєте? Коні були вже в їх зовсім. Ну, це по-сусідськи так як би оце як Аня, оце вони жили, недалеко. То батькам уже недалеко йти. Там пороблять, уже зароблять шось. Ну, тоді не було так, шо там через місяць платить. Оце одбув день – плату бери! Бо на другий день хтозна, чи він вийде, чи не вийде. Ото такі були условія.

[Ну, займались вони і] землею, і скотиною, і кіньми, ото називалися куркулі. Ну, тоді машин же ж не було так як зараз. [Хто називав їх куркулями]? Нє, вобще вони називалися куркулі! А не мої ж батьки назвали їх. Я не знаю, це до батьків уже, шо вони куркулі. То їх назвали – це вже другого нічого не можу сказать.

[Це у Глухого] – да, була у їх велика родина! Ну, вона хоч і велика, ну, вони не дуже заніматься дітей заставляли, вони наймали. Понімаєте? Своїх дітей не дуже заставляли робить. Чи їм жалко, чи була возможность їх не те, а наймали... Навєрно ж [діти у школу] ходили. Конєшно!

[Ну, а по-сусідству жили], то шо ж, канєшно, зустрічалися! [Бавилися разом]... Ну, оце той, Хведька Глухий... Катя, ну, Катерина вже вона дівочка була більша. Ото так... Ну, вони не дуже общалися з бідними. Зовсім, зовсім другі діти якось...

А у Коструба – ні, в Коструба не дуже велика сім'я. Це знаю, син був Василь і Катерина, і моя хрещена. Це троє дітей було. [Як діти з дітьми гралися]? Не так те, як з тими! З тими соєдінялися по-сусідськи, вони соєдінялися, а нас оминали... Та дражнилися! [*Сміється*]. [Шо казали]? Не можу сказать. Ну, вони казали... На батьків. Та й хлопці, і дівчата дразнилися! Не любили, не общалися, нічого! Ми з бідними, а вони... [Багаті зналися з багатими]... Да!

[А гуляли] – повиходимо з двору і гуляємо, і ті з тії хати, з тії хати, то общаємся. То в коре, то в гилки бува ж граємо. Тоді ж в коре грали! Коре грають як... Стоїть чотири душі і м'яч оце кидаєш. Хто не вхвате, значить зрадив – виходь! А в гілки – це палки і м'яч, палки такі! Йдеш на поле і б'єш, шоб він ухватив! Як удариш же ж, м'яч далеко ж летить, шоб він ухватив – це в гилки називається! Ну, м'яч куплений же ж! У хлопців же ж були м'ячі. А кукли – це робили! Купляли, хто багатший. А то звертемо із тряпок куклу.

[Дівчата, шо з куркулів були, у них там кукли], канєшно, куплені! Та! Вийдуть, пограються ж, а нас охота ж брала! Хочеться ж: "Дай подержать!" А вона ж не дає. Побилися [*сміється*]. Побилися, вона ж пішла пожаліться, аякже, шо: "Мене били!" Ось іде мати вже! Пришла. "А я не била, я її тіки штовхнула. Та чо ж вона мені не дала подержать куклу!? Хай не виходе тоді, нас не дражне..." Бо, канєшно, хотілося! У хлопців тоже ж були машини... Тоді ж зовсім другі іграшки були, куколки...

І коли вже гуляли, ну, так шо ж, не хотіли дівчата з бідними общаться, вони ж минали! Це я так запам'ятала, чула... Мій брат

старший, вони полягають і там самі поміж собою кажуть: “А мені ота понравилася, так, гадюка, не хоче гулять зо мною!”

Ну, у нас було два вугли. Один було [названо коло Антона Яковича], а то – коло Борща. Менші, підлітки, ми коли вже начали вискакувать, то у нас свій вугол був. А то там уже парубки наймають гармошку або скрипку. Тоді скрипки були, грали. Тоді циган було багато! Цигани грали. Наймали оце там. Було старший такий, шо призве ж на вугол гармоніста, значить, він должен із нас по копійці зібрать, шоб йому заплатить же! Оце таке було! Платили і хлопці, і дівчата! Ну, а грали до яких часів там, чи до десяти вечора, чи до... Ну, не до ночі. Батьки одпускали і просили ж у батьків: “Дайте ж нам на музику!” Знали, шо наймають же ж.

Це в нас був вугол, називався коло Антон Яковича, оце вже парубки, вже дєйствітеєльно. А коло Борщів уже такі, підлітки, менші! То в нас свій вугол був, а там уже парубки. Там і музика хароша, і танці зовсім не такі, а ми плигали [*посміхається*]. Ну, у нас музикант один, а в них другий. Одночасно і там і там грає, но воно ж далеченько, воно ж не близько. То коло Антон Яковича, а це коло Борщів! Гармошка, скрипка...

Училися, [танцювали]! Кроков’як, карапет, полєчка, яблучко! Вальс тоді даже ми і не знали.

Лідія Василівна: Карапєт, це тіпа кадрилі!

Марія Петрівна: Ну, це отако ж, береш у двох: [*сміється, співає*]:

Танцювала карапєт, порвала ботинки,
Осталися на ногах чулки та ризинки!

А тоді: най-на-най-на... [кругом повертаєте].

А то “Ой, яблучко, куда котишся, попадеш [ко мнє в рот], не воротишся!”

Лідія Василівна: “Ой, яблучко на тарєлочкє, надоєла мнє жена, пойду к дєвочкє!” [*Сміються*]. [*Наспівують удвох*]: “Ой, яблучко, куда котишся, на Вкраїну попадеш, не воротишся!”

Марія Петрівна: На Вкраїну! Да! Вже не вернишся!

Лідія Василівна: А яблучко, шось там вилочка... як там? Це ж ж того шо в мене батьки старі, та я по старих, бо проробила в сільській раді ж, тоже общеніє із народом... Того я багато й знаю. А імєнно мій возраст оцього всього нічого не знає. Ну, от начни общаться: “Відкіль ти його все знаєш?” – “Того шо батьки в мене!” Батько вобще ще на десять год був за мамку старший. Своє там ото

розказує та ото ж нєт-нєт, та й мене брали, позній рєбьонок, куди ж дінешся. А общеніє ж із старожилами їхнього возраста. Ото я й всіх, хто кого як дразнять, кого як той...

Марія Петрівна: Ну, було інтересніш, як зараз ми...

Лідія Василівна: Танцювали дівчата з дівчатами, і з хлопцями... Й залицялися ж, аякже ж! Намітить хлопець дівчину чи як?

Марія Петрівна: Це мовчки було! Ну, аякже! Це вони вже і побилися тоді, може і тому й тому понравиться одна дівчина. Битви було чимало.

Лідія Василівна: Ну, от розкажіть як Ви дівували, к примєру! Один брат ходив, той пішов в армію, а вона на другому браті, заміж вийшла, отаке! Бо тут война заставила.

Марія Петрівна: А я винувата!? Мені, хоч він і ходив, но мені так він не нравився дуже.

Лідія Василівна: Багато вибирали невісток: "Роботяща, так той, підходе!"

Марія Петрівна: У нас було так. Коло Антон Яковича – взрослі вже... Ну, до двадцяти год! То вісімнадцять, сімнадцять, шістнадцять, отакі. А ми – це ж уже були менші, ну, це я примєрно кажу так як себе – це другий був вугол. Вулиця вона одна, а тіки на другий вугол. Це тут менші збиралися тоді, наймали собі музиканта і вчилися танцювати! Тоді ж клубів не було, ніхто нічого... Батьки дадуть нам ото, ну, кажний же випросе, ми тоді ото ж платимо музикантові. Це субота, неділя, на вихідні, а кажен день – ні!

Вдягалися, в кого шо було. Хто ловко вдягнутий, а хто гидкий, тому вже не інтерес і йти, бо стидно. Це ревеш сидиш та і все: "Он, у тієї є, а в мене немає!" Сидиш плачеш. А хочеться ж піти погулять! То як коли дадуть сусіди: "Та хай же піде Марія і вона ж погуляє, їй же ж тоже хочеться!"

Лідія Василівна: Танцювали-танцювали, а тоді вже співали. Йшли по дорозі, йдуть і співають. Народні!

Марія Петрівна: Бог його зна, чи мати вєруіща, чи ні? Батько в неї був віруючий, це батьки в неї. І в мене батько тоже, вірував у Бога, всі вірували, і нас привчали! Це встали, повмивалися, поставали рядом і "Отче наш". Оце молимося поки не той. "Отче Наш", іжє єсі на небесі... І ввечері як лягаєш спать тоже. Отакий був у батьків обичай.

[А потім вже у 30-ті] почали ж приходити, шо і нема Бога й не віруйте, нема нічого цього! Ходили по хатах казали. По хатах хо-

дили такі, ахвєрісти! Грець його зна хто вони, їх я не можу сказать. А приходили, знаю, шо Бога нема – ото розказували. Бога нема, те й друге, як начали, шо це все... Приходять і нам кажуть: "Не вірьте!" Багато против Бога цього було. Ми ховали ікони, бо ті ж як зайдуть, партія, так поб'ють. Знімали, бо били!

Нам же ж батьки розказували, шо: "Може хто прийде, не пускайте! Хто буде гукать без нас..." Ми защипались тоді. Бачимо шо наші люди, а не незнакомі, то впустиш. А отчинить отак не одчиняли, защепнуті і все. Отож як начали ходить по хатах бить, то тоді ото заховали ікони, а тоді опять повиставляли.

Ходили [ж до церкви], аякже! Тоді церква страшна, ловка була, її ж розбили! Красива була! Висока, обгорожена кругом, ограда кована... Ворота були – це заїжджають, а тут уходять – двоє воріт. Оце я те шо помню! А внутрі красавиця!

Лідія Василівна: Криласа були, все це було... У їх якось батько все водив, бо баба все время з дітьми!

Марія Петрівна: Батько додержувався й нас брав до церкви, це чи празник, або ось до вечєрні: "Ану, собирайтеся! Давайте!" Забира нас.

Лідія Василівна: Не поїдять пока ж "Отче наш" не прочитають! І це ж тільки один за одним, каже, попробуй комусь ложкою той, поки батько не розрішить!

Марія Петрівна: Да! Це встать треба зранку, умиться, почитать... "Отче наш" встать прочитать! Лягаєш спать, тоже ж прочитай.

[А інших молитов]... батьки ж не грамотні були! Ну, вони вобще Богу молилися, вірував в Бога, а читать він не читав!

Лідія Василівна: А дід Мотузка? Це бабин батько, Афанасій [Педенко]!

Марія Петрівна: Дід Мотузка читав! Це Біблія, це він прийде нам і читає!

Лідія Василівна: Вони на печі всі висядуться, а він їм читає!

Марія Петрівна: А він нам читає.

Лідія Василівна: А тоді своїми словами розказує, шоб же ж понятно було.

Марія Петрівна: Ну, приходе дід провідать дітей, внуків... Почитать їм [Біблію], любитель такий. А тоді ж печі в каждого були... Не так як зараз, прийде і ніде сісти. [І дід] вже розказував нам, як треба вірувать у Бога, не гнівить Бога, не лаяться – отаке вчив.

[Сам дід Мотузка до церкви] ходив, і батько ж! Мати – ні, вона занята, а батько частенько ходив... [Мотузка – це його по-уличному].

Лідія Василівна: Це кличка! Оце Педенки – Мотузки, а Іщенки – це Пархоми, через те шо дід Парфентійович був. Парфім був, от вони пішли Пархоми!

Марія Петрівна: Да, батько ж – Петро Парфентійович... [Як сусідів по-уличному кликали]? Кострубів – Какіюни! Какіюни!

Лідія Василівна: Ну, тоже Какіюн. Чи хтось був із предків Какіюн, шось таке!

Марія Петрівна: Глухий – а вони Папушеї назывались. Хмелик...

Лідія Василівна: Хмелик – тут будто би баба Луша мені розказувала, шо всьо время захмільоний був, от хмелю! І "Хмелю, мій хмелю, хмелю зелененький" – пісню співав. І оце як п'яний, це от той його Хмелем прозвали!

Ну, а потом вже як дівувать Ви стали, цю ж церкву розбомбили ж!? Оцю велику церкву, шо першу!

Марія Петрівна: [Священників яких пам'ятаю]? Я пам'ятаю, і зараз оце пройшов би батюшка – я б його пізнала! Він даже, я вже стала в свекрів, то він...

Лідія Василівна: Заміж вона ж вишла за вєрующого! Оце Турочкіни...

Марія Петрівна: За вєрующого, шо дід у церкві робив. Вони дуже богомольні! Батько, свекор, свічки світив у церкві, ото там порядки наводив. І батюшка, він тоді ж не жив тут, другі батюшки були, приїжджав, і то крадькома! Так ночував ото у нас той батюшка. Так я вже на піч, а йому кровать же ж освобождаю, це в свекрів я вже була.

Лідія Василівна: Заміж виходила у войну ж...

Марія Петрівна: Батюшка Дмитрій у нас був, мене вінчав...

Лідія Василівна: Дмитрій Вас не мог вінчать, бо в 43-му його не було, ма! І Ви ж не в цій церкві вінчалися, а вже в у другій? Чи ви кудись їздили? Чи кого-то кудись возили? Я вже заплуталась!

Марія Петрівна: [Ну, а про Дмитрія Тяпочкіна що пам'ятаю]? Він же ж із цими свекрами дружив!

Лідія Василівна: Він же ж ото фактіческі... Ірина Миколаївна питала, вона про його зна все. А от як случилось, шо це вже ж він правив-правив, а потом же ж, навєрно, у войну чи як, його засудили.

Коли це було, а потом як він повернувся, чи освободивсь, чи може якось там утікав, вона цього не зна. Він крадькома приходив і оце ж у їх спав, у Турочкіних, бо фактіческі його ж не було. А вони вже побралися і вона ж оце каже: "Я ж його помню, шо Дмитрій, батюшка, приходе ночувати, то ми ж уже з чоловіком на піч лізем, а йому кровать нашу даєм! Ото із скрині достаю постєль же ж, шоб оце ж батюшка!" А як там було для їх це... Кажу: "Ну, Ви бісєдували?" – "Та ні, це ж батюшка!"

Марія Петрівна: Старі бєсєдували, а ми ж! Тоді ж не було шо...

Лідія Василівна: Не красиво було встрявать оце в разгавори, це ж священник, Ви ж понімаєте, шо в їхньом воображенії, це ж людина...

А тоді він ходив на поїзд, оце ж вона казала! Переночує, а потом опять появляється! Оце вона таке [розказувала]... А як імєнно отам же шо... Коли він, шо і чого, вона не зна.

Марія Петрівна: Оце я знаю, шо приходив.

Лідія Василівна: Ну, вінчав не він вас, через те, шо Ви ж казали, шо не він. У 43-му вони розписувались і вінчалися... А вже ж у якій церкві?

Марія Петрівна: Нас три пари вінчалися... [А коли і як цю стару церкву розбирали]? Вже ж я, канєшно, велика була! А коли ж... Та розбирали, хто попав! А хто ж розбирав? Ті, партійці!

Лідія Василівна: Ви казали, шо Жиган хрест знімав, це Ви помните, да?

Марія Петрівна: Да! Це помню!

Лідія Василівна: Це після войни, чи як? До войни ж це було? Коли вони його начали бомбить, ту церкву, зачем? Коли комуністи були вже, чи як?

Марія Петрівна: А не після войни, га?

Лідія Василівна: Та я ж оце, ма, не знаю. Я чогось про історію шось не дуже.

Марія Петрівна: Ну, це ще я замужем не була. До войни! Це той... Жиган, Яшко, Жигани, це...

Лідія Василівна: Я знаю Жиган Яків, так чого він імєнно...

Марія Петрівна: Того шо розбирали партійці церкву і все!

Лідія Василівна: Зачем? Запрєщали молиться ходить?

Марія Петрівна: Да!

Лідія Василівна: Іще хто там був, іменно хто їх організував, чи як?

Марія Петрівна: Гура... Як їх... Хмелик! Ну, вони ж, понімаєте, ходили й забирали послідню, як кажуть, квасолю з-під низу. І вони оце робили таке! І церкву заприщали! Вони ж не вірували! Оце Жиган... Комуністи були, такі були закальонні! І вони тутешні!!! Тутешні, да! Тутешні були! І вони отаке робили! Ну, їх, канєшно, нема вже, тоже вже...

[Ким вони були до того, як стали активістами]? Забирали в людей! Активісти! Вони ж були партійці, активісти, вони ж такі були закальонні! А хто зна, чи вони самі [себе так прозвали, "активісти"], чи хтось? Старші ще прозвали їх так? Ну, то вже вони женаті були, уже діти у їх були. Парубки, хоч і Андрій Хмелик, це син.

Лідія Василівна: Після армії вони були вже!

Марія Петрівна: Ну, канєшно! Вже сімейні. Да!

Лідія Василівна: Молоді вони, десь до тридцяти...

Марія Петрівна: Всі їх знали [на селі], свої, да!

Лідія Василівна: Тут вона, мать, хоче вспомнить, як у голодовку забирали квасолю із сундуків там і все. І якось оці активісти ішли-ішли і от вони себе проявляли іменно у всьому. Шо вони, як би дійствітєльно "партія – наш рулєвой" була так. А тут в те время воно, я ж понімаю, шо тоді ще не комуністіческа власть була, так же ж?! А вони от були по історії то революціонери, то ті які там були. А це іменно на селі оці були, активістами називають і всьо!

Марія Петрівна: Ще й жінки [були серед них]. Бистрицька була!

Лідія Василівна: Я уже не помню, як ту бабу, я її знаю...

Марія Петрівна: Бистрицьку!? Дочку її – Тетяна ж, була у сільраді! А то мати! Бистрицька...

Лідія Василівна: Не Марія, не Ганна... Даже ми знаємо ту бабу, вона ж ще при мені жила, ну, вже вона нічого не робила, вже просто я її як старушку знаю.

Марія Петрівна: [Ходила разом] з чоловіками! [Як вони в хату прийшли да нас?]! Я із Миколою, з братом, сіли, ото торбинка квасолі ще осталася в нас, не забрали ж вони. Ми на піч те, сіли ж і сидимо! Коли і забрали і з-під нас! Та шо ж, я її телекнула! Ударила!

Лідія Василівна: Ма, от прийшли вони у хату, і шо вони казали?

Марія Петрівна: А шо вони кажуть!? Нічого не кажуть, начинають шукать, все чисто забирать! Шо є?

Лідія Василівна: Хоть і многодетна сім'я!

Марія Петрівна: А батьки були ж на роботі! А ми знали, ми знали, канєшно, [хто вони такі! І для чого вони ходять]... Тут уже вони ж брали все, і ми вже знали, шо скоро й до нас прийдуть! Це ж не раз, не те. Вони ж в одних оце заберуть, на одній вулиці, а тоді на другій вулиці. То вже ж слухи пішли, шо скоро й до нас прийдуть. Ну, а батьки шо нам: "Не давайте!" – та і все. "Ховайте!" Ну, і ми ж заховали під жопу, шо й повитягували! [Слухи які ходили, для чого вони це роблять, яке завдання в них]? Їх заставляли, їх заставляли старші ж!

Лідія Василівна: Я так поняла, що вони забирали, щоб люди йшли в колхоз!

Марія Петрівна: Хто в колхоз не хотів іти, отих дуще обіжали! Ну, отож батько не хотів іти в колхоз, ну, й вони послідню квасолю забрали... [Ще тіки-тіки колхози] начинали організовувать, да!

Лідія Василівна: Ну, а куди ж баба ховала? Всьо равно ж кудись в плиту замазувала, у піч чи куди?

Марія Петрівна: У піч. Тоді піч була і ще два таких той, і туди ховали. Всьо равно найшли! Пробили шпуном... Такі штопуни були, шо вони шукали, пробивали де той. Вони як ударять і чуть, де зерно заховане. [А батько не хотів іти в колхоз]... Но не тіки ж він боявся...

Лідія Василівна: Він не понімав, шо це таке!

Марія Петрівна: Шо воно буде, як же воно буде!

Лідія Василівна: Шо вони пропадуть, налякані, шо як це так, свойого не буде... "У мене своє єсть, земелька єсть, у мене все добре". Їх застрашило – колхоз, у їх це понятіє: "Ой, шо ж воно буде, це ж ми повмираємо! Це ж воно все буде обще, а як же нам тіки якась доля? А так же в нас є своє!"

Марія Петрівна: Ну, він не... Куркулів так дуще обіжали! З куркулям і не те робили! А це в кого конячка своя, то коровка, оце отаке... А в куркулів страшне шо робили! Забирали все чисто і даже висилали їх!

Лідія Василівна: Це у мого батька куркулівська сім'я. І він тоже розказував, шо їх...

Марія Петрівна: [Бачила, як прямо приходили до сусідів. Ті самі ходили], а які ж?

Лідія Василівна: Я так поняла, це їх вищестоящі ще назначали, шоб вони ходили, бо людей же знають, у кого шо. Це ж тіпа якогось було ж учьота в сільській раді? Була ж давно якась чи сільрада чи як? Чи як воно називалось?

Марія Петрівна: Як її називали? Підожди! Волость! Тоді називали не сільсовєт, а...

Лідія Василівна: Бо я ж думаю, якось же ж нада, шоб актівісти знали наперед людей, знають як кого. Так же само як по пєрєпісі ходиш по сільраді, знаєш, у кого яке хазяйство, все, откриваєш, не просто ж там...

Марія Петрівна: [А як оце розкуркулення проходило]... Страшно було! Страшно! Вони ж ті сражалися ж, хоч і билися і все чисто, не давали. А вони отнімали всьо равно, брали! Забирали харошу одежу, і забирали хліб найбільше!

Лідія Василівна: Ну, а коні, корови?

Марія Петрівна: Ну, а коні це забирали, і корови це... [Це у всіх забирали]. Уже вони принудили, того шо не було ні годувать, нічого не давав, то тоді люди самі те! Хто сам було поведе, тому якось давали із колхоза молока дітям. Як у нашого батька було стільки дітей, корову забрали, і те, значить, прийди, три літри чи шо, получиш. Отак було зразу попервах як забрали, а тоді вже все... Та й цього не давали!

[Куркулі]? Ну, в їх, в Кострубів, вони ж понімаєте, вони ж держали не одну корову, і не одну десятину. Не півгектара ж держали, а вони ж велику держали землі, о. Коні держали, машину молотарку держали. Це ходили наші батьки в їх робили. День пороблять, їм заплате там, чи відро дасть, чи те кіло дасть на пропитаніє. Так і виживали од куркулів. Куркулі тоже... А Ви думаєте шо оце куркулі, хто вони такі, вони стали вже ж які! Я одному сказала, кажу: “Та ти ж уже, – кажу, – ти ж куркуль, а вліз у партію! І шо ти робиш?” Я йому доказувала, а він каже: “Відкіля ти знаєш?” Кажу: “Так в тебе по тому... видно!”

[Був з куркульської родини]. Василь його, кажеться. Василь! А став забирать у людей! А ви думаєте шо, з бідних!? Та, Бог з ними! [Ну, це вже коли я йому сказала], як наболіло уже...

[Чи намагались якось рятувати своє господарство, куркулі]? Придумували, ну, вже в їх не получалось. Вони даже не хотіли вже оцьої робить. А як не йшли [до колхозу], вони вже, як кажуть... Не хотіли йти, їх по-живому, щитай, заставили у колхоз! Тоді їм уже

однаково... Повмирали зарані вони! [Це у нас близько – Какіяни, Попушаї], вони зарані повмирали. Вони пережили, знаєте, все нажито у людей було, а забрали! І шо ж воно?

Ще і висилали! Хто не хотів іти в колхоз, пожалуста! При мені ніхто не вернувся. Десь вони, но додому не вернулись. Їх зразу чоловіків [висилали]. Лякали, понімаєте, шоб хазяїна, хазяйку з дітьми [*нерозбірливо*].

[А потім як ці люди жили в одному селі, яке ставлення було до цих активістів, партійців]? О-о-ой, страшне! Люди на їх погано дивились, і обзивали одне одного. Ну, їх мало, понімаєте, їх багато вислали, їх мало осталося таких активістів. Їх же вислали... Ну, хіба ж його все помниш?

[Чи були комуни чи артілі ще до колхозів]? Може й було, я ж не знаю, не скажу. Ну, це вже при колхозі, я знаю як почали робить, та то начали балакать: комуністи, комуністи... А так нічого до мене не доходило.

Партійці ж, комуністи. Та, називали їх разно... [Пройшов час, колхози вже стали працювати, і ким вони потім були на селі]? А Ви знаєте, вони лучче стали жить, чим ми! Понімаєте? Вони присоєдінилися, примазалися, шо вони підійшли і їм. То шо у нас в селі ті шо були як еті... Вони ж і руководять, шо куркулі були.

Ліза Бистрицька – це прислана, вона чужа була, ну, вона тут жила. А вже дочка у неї, її вже не стало Бистрицької, була в сільсовєті секретарьом! Тетяна Бистрицька секретарьом була. Це ж Бистриччина дочка! Бистрицька не Михайлівська була, вона прислана. Ото вона купила хату коло там... [Якою мовою розмовляла]? Стара розмовляла тим...

Лідія Василівна: Руською?

Марія Петрівна: Угу!

Лідія Василівна: Точно?

Марія Петрівна: Угу!

Лідія Василівна: А Тетяна вже може даже й тут народилася. Вона 25-го году, дочка! Нє, 25-го не могла вона тут родиться! Вона в неї одна! Вона навєрно приїхала, появилась і, оце ж я точно не знаю. Хоть я і робила в сільській раді все время, з нею ще робила, то якось не інтересувалась. Ну, оце ж якісь такі, не інтересувалась шо там було.

Марія Петрівна: А оті! З Михайлівських, що були такі як оце Бистрицька... Там Гура був, той Мартіян. Це я по-своєму те, а як їх

фамілія, не можу сказать. По-вуличному його Мартіян звать було, це тоже такий сильний був активіст. Гура... отакий товстенький був!

Лідія Василівна: Ну, він же не Михайлівський, таких фамилій нема у Михайлівкі.

Марія Петрівна: На [*нерозбірливо*] углах він там жив.

А потім їх уничтожили. Да! Як уже те, тоді вже їх не стало. Це ще до войни! Колективізація!

Лідія Василівна: Це все вона про оцю Бистрицьку, про це все – це все було до войни у колективізацію! А це ж тоді ще ж після войни 47-й же ж настане, год тяжолий!

Марія Петрівна: [За школу що пам'ятаю]? Та три дні ж тіки пішла і все! Не було у шо вдіться, вдягтися. А бачу ж діти так, і шо ж я? Як брат старший біжить там до того міста, на уліці, розбувається, а я вбуваюсь. Це ж не школа! Значить, рішили, хай брат ходе, а я осталася безграмотна! Ото і все. Ото три дні побігала, пішла в школу і все. Ото така моя школа, й осталась я безграмотна!

А пізніше, а пізніше шо? Все ж у матері родяться, ану, одинадцять душ! А я з дівчат сама старша! Куди там було іти в школу. Та хоч ті менші, хоч вони покончали по чотирі класи. А одинадцять душ, сім душ, ну, да сім! Це важкі [роки були] 33-й, 33-й... Це ж голодовка.

Лідія Василівна: Голодовка. Дід же ж умер у голодовку, оцей шо Біблію читав!

Марія Петрівна: Да! Це у голодовку. Не дойшов до воріт дід мій, материн батько. Тоді падали люди страшне! Оце в 33-й і в 47-м тоже. Нас, Ви знаєте, 33-й ще не так, ми хоч шо-небуть те. А 47-й – уже страшне ми голодували у батька! Страшний голод був.

А шо у 33-тім [трапилося]? Позабирали у людей усе! Не того шо... і неврожай! А в 47-м урожай був, так позабирали в людей, в 47-м! Позабирали все! Вимерло багато людей.

Що їли тоді? Оце щавель! Щавель, знаєте? Лободу накришиш, попариш. Як є чим помастить, отим-во комбимкорм. Зараз дерть така, так вона ж хужа була, хіба ж вона така, як би вона така так те... А в снарядах товкли, снаряд, лом... Насипаєш і товчеш. Те шо трошки, те от кашу звариш, чи що-небудь. А то матарженики – щавель попариш, в муку обкачуєш і на плиті печеш! Оце таке вживали.

Лідія Василівна: Курай ще такий був!

Марія Петрівна: Курай був, шо мняли, той курай.

Лідія Василівна: Ховрахів виливали, чого ж, канєшно.

Марія Петрівна: Ховрахів виливали. Рибу, це за рибу слова нема, а брати – це бува підуть та наловлять ховрашків. Вже надеруть і кожки здадуть, уже єсть їм на папіроси, чи на що-небудь. То уже, вже пішли жить! Такі ховрашки жирні! Надеруть, то на горищі.

Лідія Василівна: Оце коли вони парубчаки, не парубчаки, а діти, це год їй десять було, а тим вже було десять-одинадцять. Це два ж старших було за неї.

Марія Петрівна: [У колхозі чи давали]? А шо б вони давали!? Хоч і давали, так в кінці году, шо ж вони грами там дали!? Як нас скілько було душ, по сто грам на їдока. Ану, пощитайте, скілько батько піде получе? Шо таке сто грам, а нас... Кіло получе та і все! Та!

Лідія Василівна: Ну, а дід Мотузка як помер, помните, на городі чи де?

Марія Петрівна: Ото на городі! Не дойшов же він, не дойшов і до хати! Ну, вони отуто у центрі жили, а ми дальше жили. Ну, отож до нас як прийде дід, о, і не дойшов! І так і вмер на городі. Ми кричимо: "Тато, осьо ж дєдушка лежить!" А ми там понімали, чи він умер, чи він живий, чи він упав? Це ж до нас тоді не дуже доходило. Ще близько і боялися підходить, хто зна чого він... Так ото тоді ж звістили батькові, та ото так уже... Збив, племенник батьків був плотник, збив трунку з якогось дерева, та ото хоч не голого, положили та закопали.

[Багато померло тоді! І діти] померали! Чо ж не знаю!? У того вмерло, в того вмерло, ото тіки й... Ну, ви знаєте, у кого й по троє було й по двоє, ті повимирали. А в нас одинадцять душ, ні одне не вмерло у голод! Ні одне! Усі повиживали. А чо повиживали? Отой бур'ян нас спасав! Понімаєте? Ото нам так і врачі казали: "Вас оце спасало, шо ви їли його, а це все вітаміни!" Я ж кажу, по одному, по двоє дітей, по троє – в тих померли, а нас одинадцять душ і ні одне не...

Лідія Василівна: Нє, ну, запаси вони робили! Були ж запаси якісь?

Марія Петрівна: Ну, які ж запаси!? Може ж тонкі запаси були. То так тіки, як кажуть, покажуть тіки нам та і все! Я ж кажу, шо тіки потовчуть у снаряді, шоб так тіки. А так щоб наварили та наїлися – не було цього! Ото все вприголодь!

[Корови своєї не було]... Вони ж тоді були так позабирали, поздавали. То хоч молоком, здоє мати та й понаповує... Та й воно ж і

корові: як нагодуєш, то й молоко буде, а як голодна стоїть, то й молока не буде.

Та було [йдеш по вулиці, а люди лежать]! Було! Було: "Ну, піди до баби!" – ми ж дальше жили, а баба та дід осьо тут у центрі. Ну, і дядько ж тут жив тоже. Іду щось розжиться, шо-небудь. По селу, дивлюся, там людина лежить і там людина. А ми тоді не обращали вніманія, думали, шо це так треба. Чи розуміли, чи воно вже знаєте, вроді так як треба – людина вмерла на дорозі та і все. А ховать, хто його буде ховать!? Як хто витягне туди та у рові пририе, та було й таке. [Батько допомагав ховати]...

Шо найстрашніше [тоді запам'яталося]? Шо найстрашніше? Голод! Їсти хочеться, а де ж ти його візьмеш?! Ніде не возьмеш. А молили Бога, аби Бог прийняв, та і все. Лягаєш та й думаєш: та вже і не встав би. А тоді стало лучше, да! Тоді стали, понімаєте, давать людям, обращать на те вніманіє. Давали ж отоді на їдока...

У голодовку в школі тоді не давали нічого. Я ж Вам кажу, один оце був до обіда, другий після обіда. Той приходе, там коло кладбіща доходе, розбувається, а той обувається. Той біжить босий вже додому, а той пішов в школу. Оце взимку, а літом босі! Так ото вони по чотири класи тіки й кончили.

Лідія Василівна: Ну, один же ж старший вивчився даже...

Марія Петрівна: На агронома, на бригадіра. Ну, тоді читирі класи те шо зараз сім класів! Це так я так чула од тих.

Лідія Василівна: Уже дядько Грицько по сім кончили з дядь Пашой, шо 36-й і 38-й.

Марія Петрівна: [А працювать у колхоз ходила]. У колхоз!

Лідія Василівна: Вона у дванадцять год уже премію получила!

Марія Петрівна: Я премію в дванадцять год уже получила! Грядочки ми пололи.

Та в голод же це воно саме. Це ж щавель уже, ми ж ходили грядочки пололи. Зараз огородня бригада вже не так робиться як раньше! Це тоді огородник, так то насівав, цю кожду розсаду, помідори, той. І ми ходили травичку щупали по тих тих, бур'янець. Ну, ото якогось бульону зварять чи бовтухи, ми пообідаємо раз в день. Та отам уже крадькома, хто отдиха, та щавлю нарвеш, уже несеш додому, уже напаремо...

Да! І я у дванадцять год премію получила, заробила! Ну, більше проходила, і що лучше робила! І давали мені одягачку, на

плаття матерії дали, отрєз! [Оце в 34-му]. А тоді ж так і пішло й пішло вже...

Лідія Василівна: Росла і ото робила так!

Марія Петрівна: І робила, й робила на різних... Кукурудзу пололи, сояшники, польова!

Лідія Василівна: А за 47-й, Ви розказували як бідували, як шо? Як Ви копали город за один матарженик? Це такі нюанси такі. Це ж у того сусіда, в Какійона... Вже вона осталася, це в неї ж були близнятка, родилися у войну, оце ж от цього Турочкіна. То вже ж вона осталася і в півтора годіка вона була, на жнивах, да? Жала жито, чи шо Ви там. А діти ж, їм було по півтора годіка, ну, шо вже ходили. І поболіли кор'ю. І одна ж заболіла, її висипало на наружу ото красне, а в тії внутрі і згоріла вона, вмерла. І ото ж вона тоді оталася вдовою, сама отож. Свекри вирядили її: "Раз чоловік помер, нашо ти нам нужна!" Свекри дали хату їй пусту, розкуркулену, і вона там ото жила, і з тою ж своєю дочкою бідувала. А бідувала як, колхоз то колхозом, а треба ж... То в когось шось пороблю, шоб шось заплатили.

Марія Петрівна: Заплатили, чи їсти дали, і то харашо!

Лідія Василівна: Бо ото вже в баби ж своя, вона вже одрізана скибка хліба. "Нашо ж ти нам нужна", там одне за одним женились, того в армію, того той. Ну, короче, вона ото жила і робила. Тож вона ото розказувала як оцей же сусід, багач, дав же наряд копать город. Вона покопала день, покопала, і дав він їй один макорженик. А дочка ж у тому, в травичкі сидить, жде ж. Ну, й шо, дав він їй один маторженик, так вона ж оддала дитині. А сама голодна осталася, копала-копала та і всьо. А чого не дав тій, бо шо ж одна ж робила!

Ото там бідувала-бідувала, то шо в їх сім'ї получилося, шо вона з тої хати пішла – бо старшому синові, а вона пішла на квартіру, просто на квартіру жить із цьою ж дитиною своєю. Та й жила ото ж покамість отож. Ото ж в колхозі робила і все, і гляділи ото і баба, і всі хто той, бо їй треба на роботу ходить. Покамість отож з бригадіром, з моїм батьком отож вони зійшлися. Тоді ж ото в батька хата була, а в батька троє дітей своїх було. Ну, вона пішла на троє дітей і то вже хата, ото це все. І ото вони стали жить. Ні по любові, ні по чому, бо то був дядько, і бригадір. Він їй дав наряд хату помазать, і вона пішла. А ті діти вчепилися, а її дочка: "Тут і мука єсть, і є шо їсти, давай отсюда не йти!" – і всьо. Отак і залишились, і отака судьба, і ще й мене прижили!

І тоді вона так же в колхозі і робила, батько бригадіром, а вона уже не ланковою, бо уже після мене вона стала боліть по женскі. Ото такі були роботи, батько ж уже ну як поощряв, то в ясла, то туди, і по состоянію. А то ж було скрутненько. Розказує, як даже в голодовку, до цього ж ходили – послідні руминки виміняла за стакан кукурузки! Руминочки! Ботіночки! [Вище щиколотки такі]. Як щас колодочки, чи як ви називаєте їх, а ранше тоді руминки називались!

Марія Петрівна: Каблучок такий.

Лідія Василівна: І отож послєдні були той, каже: "А шо ж, треба ж було, то спідницю, то таке". І шла до сусідів багатих, шо ще не все позабирали, бо їсти ж хотілось. Це ж уже 47-й був? Вже ж він важчий получається...

Марія Петрівна: 47-й год – це важчий був!

Лідія Василівна: Оце ж вони були вже взрослі, вже діти він якийсь був тяжеліший, це всі мені кажуть. Ну, шо там ще можна...

Марія Петрівна: [Як дізналися, шо війна почалася]? Як началася? Ми над крайом жили, над степом. А були ті, як їх звать, розвєдчики чи як? Розвєдчики. Самі перві у хату до нас зайшли і кажуть: "Не бійтеся..." А, це не война началася, це вони нам звістили, шо вже освободили нас! Це я вже зпутала.

А война началася, це я у тому була... Де ж я була? Три рази мене брали в Германію. Ну, ніде не виїжджала! Тут жили...

[Як німці зайшли в село]? Тихенько! Тихенько зайшли, шо і не знали! Ну, не було боїв, не було стрільби, як німці зайшли.

Лідія Василівна: Сюда в наше село? Тут же таких сильних боїв і не було.

Марія Петрівна: Не було сильних боїв!

Лідія Василівна: Були, ну, такі. Оце ж вони туди пішли на Нікополь, туди на Дніпро, із Нікольського, де переправа, там вони... Ну, бої ж були, ну, не так особєнно, шоб же ж бомбьожки такой сильной...

Марія Петрівна: [Як узали, шо вже німці прийшли і шо тут нова влада]? По радіво об'явили! Хто зна де воно висіло, я вже не знаю, ну, а бігли туди узнавать, до діда Омелька. Коли об'явили і всі туди люди бігли.

Лідія Василівна: А воно було ж жарко, ну, літом же началася война. А коли сюди вже прийшли німці... Вони бистро сюди якось прийшли, да?

Марія Петрівна: Ще тепло було.

Марія Петрівна: Зразу ж ті, розвєдчики зайшли первi, німецькі. Провідували, скрізь дивились – солдатів шукали! Самі такі як мужики повдівані, не у воєнном. Шоб же не взнали шо вони. А тіки коли вони те, так вони сказали: “Ви не бійтесь, ми провірим тіки, подивимось, нічого вам не зробим”.

Лідія Василівна: [Потім] організували тих, поліцаїв.

Марія Петрівна: Організували наших, зібрали, понастановляли їх поліцаями! Вони посоглашалися! От мій кум був, це той же, батьків. І два брати, сусіди ж, сусіди! І були поліцаями. Їх назначали, як зайшли вже німці, поназначали. Вони ж соглашались, хто соглашався тих і назначали! Вони пішли сюди, до німців. Вони назначали це, понімаєте, я ж там не була... У нас старостою був той, як же його хвамілія?

В колхози заставляли йти, у колхоз. Та те саме робили, заставляли. Хто не хотів, оце тоді й висилали, хто не хотів іти у колхоз. Висилали, наказували, іздівалися. Це було таке. Як кажуть, хоч не хоч, а не хочеться ж каждому, шоб тебе вислали, мусила йти, аякже. Ну, отак же і колхози началися, і робить начали, начали давать нам по сто грам на їдока, на людину, зразу. Ну, от у мене три душі – триста грам.

Ну, розказували, шо буде харашо, трудності всі пережить нада і буде харашо все. І були [німці], і за німцями були, і пішли за німцями, о. Як їх називали? Добровольці чи як? Були такі шо при німцях. Ще хуже німців були! Вони ж здівалися з людей, заставляли робить вони! А даром же робить! І свої люди, аякже! Чужі були, ну, вони не такі були. Я б розказала, два було чужих, я їх не знаю, не з нашого села, нічого. Вони такі були добросовісні...

Та шось ізмінилося, шось воно, хто казав лучше, хто казав хуже, а ви знаєте ж...

Ну, краще вони не сподівалися, а сподівалися хуже, о! Понімаєте, бо вони не так підійшли до людей, шоб вони сознали, шо буде лучше. Ну, воно Бог його зна, як воно було.

[Як починали у Германію забирати]? Нічого вони не об’являли, а брали нас, звозили і брали. А тоді начали ховаться! Я ж Вам кажу, шо я під комбайном скілько місяців ховалась. Поки пройшло оце все на світі, поки братів оце прихватили. Три було заборів. Оце один раз брали в Германію, тоді другий раз, тоді за третім разом. За тим мене минали, а за другим уже не те – брать і мене! Ну, коли назначили, шо і мене брать, тоді я стала ото ховаться. Той

заховав мене тоді, викопав окоп під комбайном, шо стояв у степу недалеко от села. Викопав мені як окоп, шоб я хоч лягла, віконечко таке зробив... Мені їсти принесе та дасть. Те все зробив, усе чисто. А так усе зарівняв, там земля. [Спала як]? Та шо, думаєте, подушка там була? [*Посміхається*].

Лідія Василівна: Намостили шось! Це був август 42-го! Жнива якраз кончилися, там поле зкошене і комбайн шось поламався, стояв довго розібраний чи розкурочиний...

Марія Петрівна: [Як організовували роботу у колгоспі]? Який день був? Кажен день! Даже як нужно, то і в неділю виходили. Тоді вигонили ж людей бригадіри.

Лідія Василівна: Тоді ж предсєдатєль колхоза даже знав, як то кажуть...

Марія Петрівна: У каждого в дворі він знає, де хто борщ який варе. Кажду людину так знав. Колхоз "Зоря" великий був.

Лідія Василівна: Тут в каждого колхозу землі були, їх же п'ять колхозів було. Ну, "Зоря" великий був, тут землі багато було, іменно на цій території.

Марія Петрівна: Ну, в "Зорі" у нас п'ять ланок було, п'ять ланок по десять душ.

Лідія Василівна: Ланкова передавали іменно по полєвой частині, тоді ж оце кукурудза, сояшники...

Марія Петрівна: То огородня бригада щиталася, а це польова. Огородня окремо. А ще тракторна бригада і оця ж, де коні.

Лідія Василівна: Воно то в основному цех був, це трактори коли вже появились.

Марія Петрівна: Тоді ж не було ж тих, тракторів. А до війни рядки робили полілками! Коней запрягали, одну конячку в полілку.

Лідія Василівна: Сначала плужок же, поведуть, а тоді посадять, а потом пополять, конячками.

Марія Петрівна: Оце в мене було в одній гектар сояшників, гектар кукурузи, і півгектара картошки! Це должна я пополоть. А ланка – 10 гектар. Нас же десять душ! І виполювали! [*Посміхається*] Та, я бувало встаю, бо я ланкова, так я вже людям понадполюю оцей... Шо я там дивилась на часи? Дивлюся, розвидняється, і пашу!

І оце вже я шо з своїми людьми, вони мене не обіжали і я їх не обіжала! Факт то шо, оце поки бригадір прийде, в мене вже порядок в ланкє. Но не в кажного! Це хто любитель до ції землі, то во-

на буде стремиться, понятно! А як, от візьміть і дома, як вона нетямуха, і на городі така, так же?

Лідія Василівна: Ну, тут просто в мамки, її продвигали, ну, все утопилося в грамоті. Неграмотна, нічо не прочитає, не напише нічого. Вона оце все шо сама научилася, сама по-своєму.

Марія Петрівна: [Чи було в ланці, шо треба було жінок помирить]? О-о-о! Було як споряться, Боже! Було й до биття! Отакі і те мирились. А сварилися, то шо: "Ти он їй лучші рядки дала! Ти он те, ти друге!" І мене лаяли. Ви думаєте шо? Всього було! Це ж треба його пережить, а воно нужно мені? А шо, де ж я дінуся?! Раз виділили, то й робила! Випольняли, требували! А ті як приїдуть було з района, то шо требують, о-о-о! А я кажу: "Я нічого вам не скажу, ідіть на поле та й подивіться, де мої гектари та й скажете! А я, – кажу, – неграмотна, я вам нічого не скажу!" [Це я ланковою вже після війни була].

А з району часто, часто приїжджали. То із райкома, ну, ото ті ж главні. Мені, я знаю, шо з района привезли, дали подарок. А який мені подарок дали? Шось із їжі! Забулася. То я ж приховала, хотіла додому принести, а в мене вкрали! Приховала там, де одежу кладемо у тому, а сама ж полю з людьми. Приходю – немає. І так нікому нічого я не казала, бо стидно було! А це як похвалиться, так вони скажуть: "А-а, як тобі дали так і поли!" Отаке було. "Як тобі дали премію чи там подарок, та і поли сама!" І таке було. А я їх заставляла, шоб вони мені те?! Було й таке.

[Як розподіляли, кому яка ланка? Хтось сильніший з жінок, в когось діти]... Аякже! Це враховувалось. Однаково ділились рядки, ну, помагали їм, у кого діти. Присилали учнів старших, помагали. Береш учнів, у рядки становиш та й полиш, вона ж не змогла уже полоть. Було й таке.

[Ну, а бригадіри, начальник колгоспу], вони ставилися і строго, і нестрого, і разно було! Воно тоже треба, як кажуть, як і дома сімейство: гладиш по головці, а тоді шо виходе!? Так же? Погано. А треба трошки строгіше і до дітей придивляться, шоб він таки понімав, шо то мати, так же?! Оце такі бувають!

[Ну, а бригадирів] люди вибирають! Ну, збирались колхозні збори, о. Вибирають учьотчіка, вибирають бригадіра, так само і ланкових, і все. Це все людьми робиться, не самі.

[Для людей головне], щоб харош був бригадір! Хочеться, щоб він був і до людей, і нас не обіжав, як кажуть! Нам аби побільше писав трудоднів! [*Посміхається*].

[Чи можна було домовитися з бригадіром чи учьотчіком, щоб приписав трудодень]? Так, а як же вони... Були і такі любимці! Були. Ви думаєте, шо такі люди є не дурні.

Лідія Василівна: Кому приписать, а кому і не приписать.

Марія Петрівна: Було! От вона дома і в неї виходів більше. Ну, а тут же засідання чи шо, я часто зачислювалась у правітєльство, член правління...

Лідія Василівна: Це вже ж післявоєнний період.

Марія Петрівна: І це главне діло: "А чого це, вона дома сиділа і в неї більше трудоднів і виходів?" Тоді як начнуть, як піде спор, о! Наказують бригадірів тоже. Наказували. А хоч знімуть зовсім! Оберуть другого бригадіра.

Лідія Василівна: Як можна договориться з ним, шоб мені дописав, шоб, к примєру, я дома сидю, а він мені до... Одробиш потом чи чимось...

Марія Петрівна: Та йому, йому плате!

Лідія Василівна: Шо вона йому може заплатить?

Марія Петрівна: Могорич!

Лідія Василівна: [*Сміється*]. Може і не тільки горілка. Може буть всяке.

Марія Петрівна: Може і не горілка. Таке було. Канєшно, [випадки такі були]! Це багато случаїв було такого. Спор був, недовольствія бригадіра. Це тоді вже як люди дознаються, вже всі люди, тоді збирають збори...

Лідія Василівна: Ну, як далеко заходить!

Марія Петрівна: Тоді вибирають другого бригадіра.

Лідія Василівна: Всьо равно старалися якось так злажено, да, це так, просто...

Марія Петрівна: Ну, як хто зуміє, який учьотчік повезти, викрутиться!

Лідія Василівна: Ну, шоб сильно міняли бригадіра, тоді ні. Бо батько ж мій оце ж, то він довго був бригадіром.

Марія Петрівна: Та він цього не любив!

Лідія Василівна: Ну, не любив і наблюдалося може й в його присутності...

Марія Петрівна: Не хотів він оцього та він оцієї тюрми ще боявся, як других позасуджували. А вобще він робив по чесному! Правда, я тіки год поробила при батькові!

Лідія Василівна: У бригадіра должно все буть! У нас цього не було, я вже ж сама знаю. Це при Союзі ж все було... У 55-му я родилась, то я 60-ті прекрасно помню, коли батько бригадірував і все той. Мені стидно було, шо сусідський дід, у Маркіяна – все привезе і із бєдки вигружа, вигружа, кавуни там... А нам нічого не привезе, мені ж то обідно. "І твій батько бригадір", вони ж думають, шо в нас усе єсть, а в нас то нема нічо. Він сам не любив, шоб крали. От можна не повірить цьому, но це дійсно було! Це не то, шо там якісь той, мені лічно всьо равно щас, яка разниця, єслі б він там той, зможе то зможе. Як там обично всьо равно поощрєнія якісь і в колхозі були, те ж не без того. Не без того там якісь преміальні, це єслі заслужено, шоб це не страшило, шо там я вкрав, туди-сюди, шо може спокійно привезти. А так, шоб як обично єсть там, то цього не було, і він може того довго й держався.

Марія Петрівна: А оце ж він був бригадіром, а я ланкова. Він мені дядько!

Лідія Василівна: Це ж вони побрались після війни!

Марія Петрівна: Він тіки на вус мотав мене!

Лідія Василівна: Нє, ну, Ви тут уже начніть після войни, коли розстались... Нє, ну, вступлєніє, воно ж должно до чогось приліпиться...

Марія Петрівна: Ну, він бригадіром був же ж. Я ще за ним не була, а тоді вже... В його був порядок у бригаді! Він бригадір був: і людей не обіжав, і люди його! Виходили, робили, а шо ще треба. В ланці порядок, чи на степу, як скілько землі! Це як у мене нас п'ять ланок, а по гектару кукурудзи у кажної, гектар сояшників, півгектара картошки, чи там по 30 сотих картошки. Чи картошки – це менше, а це кукурудза, сояшники – це побагато. Оце я гектар должна виполоть! Ну, не за один же ж день, канєшно, полиш! Ну, воно встигали так, між рядки і гони довгі.

Норма у ланкової, так як і в інших, так смотря хто як робе у ланці, як люди виходять. Це ж і в ланковій діється, не тіке в бригадіра! Ну, бригадір нам дасть наряд тоже: шоб ти зібрала людей. Я йду загадую: "Сьогодня на сояшники, дівчата! Сояшники будем полоть..." Хто іде, хто не послуха, вже ті рядки стоять її. Тоді дає, хоч людину дає, а хоч оці вже схотять люди пополоть, шоб же ж тоже не

стояли оті рядки. А шоб я їх полола, це мені вже дуже важко! Як я поки люди зійдуться, я краї позаполюю у ланці. Рядом полю! Рядом полю, тіки вже мені менше, рядків беру собі, бо я ж не встигаю. Даже і за ними слідю і провірить мені кажду треба, хто як поле.

[Як підбирала собі жінок до ланки]? Оце зборами зазивають: "Оця, оця, оця, оця – це Маріїна, Маріїни люди!" – отак. Це б мало чого якби ми так робили, шоб хто те, та шо ж вони... Бувало, [шо якась хотіла б саме в ту ланку]. Бувало таке, так тоді вже "война і мир"! Тоді вже: "Чого це так? Чо це так, вона собі забрала людей самих лучих!" А тоді ото вже стали так... Кому начальство як призначе, да. Ото поставе на зборах, на правітєльстві.

[Були перегони між ланками]? О, да-а, конєшно! Було те, ще й багато. От три ланки підряд, ну, от вони перва, от друга, третя. От моя йде, передова йде ланка, та йде остання: ні полено, ні прорвано, нічого. Що їй можна зробить!? Вона не встигає зі своїми людьми! Не хоче не вигонить, не хоче нічого такого робить, тоді вже вона погана. Вже ланка та не врожай, хоч убий. Бувало й таке.

Лідія Василівна: Ви розказували як Вас у Київ направили, а подружка поїхала, бо Ви неграмотна. Медаль заробила і хвастаться начала...

Марія Петрівна: Ну, от ланка. Приїхали, вони ж то дивляться не по красі там, по любві, яка я їм те. Вони приїхали питать у бригадіра! Бригадір дає список, хто яка. Голова й отчитується ж, в район приїхав, начитують: "Отака й отака". – "Ми її за такі условія в Київ посилаєм". Нагороджувать! Ну, й видно ж і питать і всьо... Це з района, вони не бачуть хто, шо! Ну, а я тоді в плачі, кажу: "Нашо Ви мене на посмєх людям, шоб осміяли мене й Вас! Мене будуть питать, а я не грамотна, я затикаюся і всьо. Це тут язиком теліпаю. А там, я ж кажу, треба те!" Ну, та послали ж другу за мене. Не з моєї [ланки]. Ото ж не обідно якби з моєї ланки, а то з другої, любовницю! [Чия]? Та нє-є, [не голови колгоспу]. Глядіть, голова колхозу буде на роботу ходить, Ви шо! Це просто його загуляна, того учьотчіка. "Нехай їде, Бог з нею, тіки Господи, не займайте мене. Мені й так, – кажу, – харашо!" Ну, ото таке було. Всього було!

Врожаї були, як кажуть: як уход який ти зробиш, такий і врожай получиш. Як пополено, як кажуть... От і знала скілько гектар дає, ну, я не можу зараз вспомнить і все. А те все була наізусть знала. Ну, от гектар сояшників дало там, чи то пшениці, це все я знала, а зараз не можу я даже і сообразить.

[Було і тут відмічали за ударну працю]. Бувало так, да. Нє, [не всим на ланку]. Всим же ж не дадуть! І чи мене зразу, дали мені отрєз на плаття. Ну, правда, нічо люди не казали, кажуть: "Аби було чимсь другим наградить тебе, а то таке!"

[Путьовки на отдих]? Нє! Це було може комусь, ну, в нас не було цього. Було ж таке, шо то часи, чи шо. Ну, знаєте, так уже дояркам, коло свиней. Ми ж таке на волі, як кажуть...

[Найтяжче де працювати, на якій роботі]? Ну, я думаю важкіше дояркою, як я її не любила і для мене важко було... Мені це воно таке важке було. Я три дні побула і не змогла. Мені оце доярство та чистить коров, доїть – це для мене важко було, я не змогла.

Я довго ланкувала! [Це десь одразу після війни пішла] і до народження доньки, год я проробила, кажеться. [Це десь з 46-го виходить по 56-й рік]

Хрущов, при Хрущові ж кукурудза стала. Коли була ланковою, тоді ще не багато було кукурудзи. Це при Хрущові. А до того найбільше вирощували, бо в нас родило: це кукурудза, сояшник, ну, картопля це рідко, садили її тільки для їдання. А це вирощувалося, я ж кажу, харашо. Пшениця ж, ячмінь, це все ж. Ну, це мене не касається все... Ну, оце ж все, по господарству найбільші посіви цього – це "Зоря".

А ще Каганович, Лєніна, Карла Маркса, Шевченко – це в нас скілько на селі оцих колхозів, п'ять колхозів чи скіки. Передовий, найсильніший був, мать, Карла Маркса. Ну, не "Зоря". "Зоря" була, мать, середній, наче ж так мені. Ще отут на базарі якийсь колхоз був, Карла Маркса чи як, передовий був колхоз, шо його одвигали всі. Колхоз передовий був Карла Маркса?

Лідія Василівна: Да!

Марія Петрівна: Карла Маркса був, передовий. Так я знаю, бо вже забулась, думаю ляпну та не те.

Лідія Василівна: [У колхозів], канєшно, була конкуренція і змагання, хто найдужчий, хто... Це все робилося.

Марія Петрівна: [Пускали до міста після війни]? Ну, та пускали ж, їздили! Ні... Це було якийсь год, шо ніде не поступиш, ніде не виїдеш, це був якийсь год такий тяжолий, шо кажуть: "Де б же ж і поїхать, так не пустять!". Ніхто ж не дасть справки і там задержуть. Це було таке, а тоді вже якось настало. Це в якім годі, я вже не можу сказать, коли це воно стало. Це як соєдінили нас оце, колхози? Ліда, а який став оце колхоз як соєдинили?

Лідія Василівна: "Комуніст". Об'єднали і це у нас "Комуніст". Це вже коли він став, у 60-х...

Марія Петрівна: Як соєдинили вже колхози всі в один колхоз.

Лідія Василівна: Ну, оце в 60-х, коли вже я ходила в школу. А в тому вже був, вже не знаю в якому, в 50-т може якомусь... В кінці може, я не знаю. Ви не знаєте, як Ви за батька йшли, вже один "Комуніст" був? Як я родилась, уже один був колхоз? Навєрно один.

Марія Петрівна: Один.

Лідія Василівна: Мать, уже після войни, да?

Марія Петрівна: Да! Після войни.

Лідія Василівна: Оце вже 47-й це, мать, уже...

Марія Петрівна: Після войни!

Лідія Василівна: Уже один став! Ну, ото це до войни було багато, п'ять колхозів, а після войни, після отієї голодовки 47-ї...

Баба у нас же із народного хора вобще. В одне время, я як робила в сільраді, організувала при клубі жінок! Бабушку на Шевченківський вечір пригласили просто. Я знаю, шо в них співуча сім'я, а з директором клуба ми так знакомі, і ми пригласили... Вона сестру пригласила свою, невістку ще, іще бабочок, і вони начали співать. А потом чого б же ж не організувать при клубі таке. Як ми не ходим, наше покоління туда, а чого ж. І от вони співали двадцять год. Ну, мамка оце п'ять год вже ні, після того як уже той. А то вона сама старша, їх організувала і оце їм присвоїли народного ж! Да, фольклорний народний хор "Джерело" і вони оце там співали.

Марія Петрівна: Нас виділили були, а чо я у Київ не поїхала?

Лідія Василівна: Ви у Київ ніхто не поїхав, через те шо по состоянію ніхто не той. Просто приїжджали з Києва, інтерв'ю брали, на радіо записували!

Їх щас оце залишилося з цього фольклорного – це одна ще сусідка тоже. Ну, вони молодші набагато, ну, всьо равно вже по состоянію – ні. Ті всі померли, і оце мамка осталась жива, баба Ліда осталась жива з їх, а троє ходять. Втройом ще ходять, і тоді ото такі вже як я примкнулися... Ну, а пісні ж співали, канєшно, народні.

Співали "У вишневому саду", про соловейка співали! У мене ціла тєтрадка єсть! [Були такі старі-старі пісні, ще від дідів-бабів. Ну, а як же]! Мелодія, канєшно... Баби Лушина пісня єсть у нас, баби і дідова єсть "Ой у лузі, та ще й при березі". Ось трошечки наспіва [*співають разом*]:

Ой, у лузі, та ще й при березі, червона калина.
Спородила молода дівчина харо-, хорошого сина!
А вона його, ой, да спородила в зеленій діброві,
Та й не дала тому козакові ні ща-, ні щастя ні долі!

А тіки дала тому козакові личко, чорнії брови!
Було б тобі, моя рідна мати, цих брів, цих брів не давати!
А було б тобі, моя рідна мати, щастя, щастя й долю дати!
А було б тобі, моя рідна мати, щастя, щастя й долю дати!

Лідія Василівна: Бабушка [ще співала її], да! Ну, воно ж понімаєш, а хоч оцьо "Голубка", наприм**є**р? Це її вобще, вона співала. А оцю "Вербу"! [*Співають разом*]:

Ой, верба, верба, де ти зросла,
Що твоє листячко вода знесла?
Ой, знесла вода сєрєбрістая,
А я молода, як ягода!

Лідія Василівна: І осьо "Зозуля" бабушкіна [*співають разом*].

Летіла зозуля, та й стала кувати!
Ой, то ж не зозуля, то рідная мати!
Ой, то ж не зозуля, то рідная мати!

Як би мати знала, яка в мене біда,
Вона б передала горобчиком хліба!
Вона б передала горобчиком хліба!

Горобчиком хліба, синицею солі.
Як тяжко, як важко нам жити без долі!
Як тяжко, як важко прожити без долі!

Летіла зозуля та й стала кувати,
Вона прилетіла дочку рятувати!

Вобщим дочка заміж пішла і в неї нема щастя, нема долі, ще й нема нічого. А тут же ж прилетіла зозуля і матері накувала, шо

дитині важко жить на чужому краю. Чи в свекрухи, чи де там, і вона ж отож якби...

А ось “Птичка-невеличка” – тоже це вобще давня. Це їхні сестри так ловко співали, вона дуже високих тональностей [*співають разом*]:

Птичка невеличка по полю літала,
По полю літала!
По полю літала, травку розгортала,
Травку розгортала!

Травку розгортала, сокола шукала,
Сокола шукала!
Сокіл-сокілочок злетів на дубочок,
Злетів на дубочок!

Злетів на дубочок на самий вершочок,
Потом став клювати горішок,
Клював, виклював, зернятко шукав!
Клює, виклюває зерничко в горісі.

Зерничко в горісі.
Злетів на дубочок, на самий вершочок,
І клює орішочок.
Клює-виклюває, зернятко шукає,
Зернятко в горісі, зернятко шукає!

Лідія Василівна: А “Голуби ж літають” – це дідова й батька! Тут іменно хлопці, мужики ловко співають!

Із-за гори кам’яної голуби літають,
Не зазнала розкіш волі, вже літа минають!
Запрягайте хлопці коні, коні воронії
Та й поїдем доганяти літа молодії!

Поїхали та й нагнали на клиновім мості:
“Ой, верніться ж літа мої, хоч до мене в гості!”
Вони кажуть: “Не вернемось, не вернемось, немає до кого!
Було краще шанувати як здоров’я свого!”

Ну, вобщим такий стиль! А оце ось тоже бабина ж пісня “Ой, там старий батько окопи копав!”, це точно баби Лушина, я точно знаю! [*Співають*]:

Ой, там старий батько окопи копав,
Він здалека бачив як стрілець упав!
Але він не вірив сам своїм глазам,
Підійшов ще ближче і сина пізнав!

“Ой, сину мій, сину, дитино моя,
Тебе поразила куля вражая!”
Як прийшов додому та й сів край стола,
Заболіло серце, болить голова!

А жінка питає: “Ой, Боже ти мій,
Чи є в нас на світі наш син молодий?”
Взяв чотирі доски та й зробив труну,
І ще раз заплакав: “Ой, сину-сину!”

Де ж ті санітари, шо позаді йдуть?
Трупи собирають, а сина несуть!

Лідія Василівна: Ну, це більш на Дев’яте мая, на такі! Це ще [пісня] революційна, це ще діда Петра пісня, бо от бачите як воно: тра-та-тра-та-та. Ну, вобщим своя вона, народна, придумана! Ну, а смисл той, шо батько побачив як стрілець упав, а це син був поранений, він підійшов, признав, приніс, і сам труну зробив!

Ну, це ж “По садочку ходе” ти знаєш. “Голубку” – оце ще! “Голубка” – це сімейна тоже пісня! Це їх любили. Дочка їх старша, ото шо у войну родилась од першого чоловіка, вона в нас вобще півунья була, співає ловко! І як всі вони собиралися, і це співав і батько, і мамка. Ну, просто така пісня тоже... [*Співають разом*]:

Ой, сиза голубка, ти сядь коло мене,
Настав вже розлучний наш час.
Ой, давай посумуєм, обнявшись з тобою.
І я поцілую ще раз!

Та може я в'їду в далеку країну,
Бог знає, вернусь я чи ні!
А ти, може, без мене де кращого знайдеш,
Багатого зхочеш любить!

Давай, я подивлюсь на карії очі,
Щоб знав я які вони є!
Ой, щоб згадував личко веселе дівоче,
І гарнеє личко твоє!

Лідія Василівна: Ну, смисл поняли, голуб і голубка прощаються, а він їй співає, шо він їде кудись в далеку країну на заробітки. Чи можеш ти дождаться, чи не можеш мене... На двадцять п'ять год кудись він їде! Ну, отут ніхто не може вспомнить оці ті слова, якісь вони ще хароші три... А послєдня оця фраза, шо:

А за золото щастя ніколи не купиш,
А серденько можеш згубить!

А оце ж "У вишневому садку", да! Ну, це я вже так просто собі для того, шо мамкині пісні! Просто для себе! Які пісні, то шо вона повспоминає. Ну, а так ми, наше покоління й не знає, своїм дітям шоб передать, шо баби ті співали. Хоч чуть-чуть ото, покамість оце травмірувана була, та й понаписувала! Оце ще тоже любима, це вже й мої діти люблять цю пісню оце ж. "Ой, на калиновім кущі..." або "У вишневому саду", вони співали так і так!

Ой на калиновім кущі, там соловейко щебетав,
Додому я просилася, а він мене все не пускав...

Козаче мій, а я твоя,
Пусти мене, зійшла зоря!
Проснеться матінка моя,
Буде питать, де була я!

А я їй дам такий отвіт:
"Яка чудова майська ніч,
Весна іде, красу несе,
А в тій красі радіє все!

Мамо моя, ти вже стара,
А я весела й молода,
Я жити хочу, я люблю,
Мамо, не лай доню свою!"

"Доню моя, не в тому річ,
Де ти гуляла цілу ніч,
Чому розплетена коса,
А на очах блищить сльоза?"

"Коса моя розплетена,
Її подружка розплела,
А на очах блищить сльоза,
Така вже доленька моя!"

Лідія Василівна: А це ще тоже в народі, воно немає в пісенниках, ну, а баби співали:

В саду була, розу рвала,
Для тебе, матінко моя,
Нащо ж мені той з рози цвіт,
Як я зів'яла з ранніх літ!

Ну, дуже вона розчарована, шо милий пішов до другої... Вона у розпачі і ото тоді ж співа. А оце "По садочку ходжу", – це в нас нежонаті хлопці співали! Це в їх був Панас нежонатий і все время йому співали "Марічку" і оцю:

По садочку ходжу, кониченька воджу!
Через рідну неньку нежонатий ходжу!
Через рідну неньку нежонатий ходжу!

Ну, мати, яку невістку не приведе – ніяка не така! І оце ж він в розпачі і співа:

Через рідну неньку, через рідних сестер
Не можу дівчину додому привести!
Не можу дівчину додому привести!

Доле ж моя доле, що ж мені діяти?
Через тебе, доле, ходжу нежонатий!

Це в нас дядя Гриша був, він не поженився. Він такий був у їх стіснітєльний, все. І так остався він не той, і ото скіки той... Це мамкин, менший, Григорій. А оту ще ж співали, ну, це вже більше із Западної України співали:

Ой, піду я на ту гору, погляну на долину.
Долина широка, калина висока аж до долини.
Під тою калиною стоїть козак з дівчиною,
Дівчинонька плаче, сльози проливає,
Свою долю поклинає...

Далі світ, якби я була знала.
Не йшла заміж та гуляла!
Біля свого батька, біля свої неньки й горя я б не знала.
А тепер я мушу знати,
Пізно лягти і рано встати!

Пізненько лягала, раненько вставала,
Свою долю проклинала!
Ой піду я на ту гору!..

Лідія Василівна: Це не михайлівська пісня, просто наша сім'я її облюбувала та і той! Ну, оце дід ще оцю ж пісню любив:

Місяць на небі, зіроньки сяють,
Тихо по морю човен пливе!..

Ще ж яку? "Горіла сосна..." А осьо ще така, сімейна! "Ой у полі три криниці"! [*Співають разом*]:

Ой, у полі три криниченьки,
Любив козак три дівчиноньки!
Чорнявую та білявую,
Третю руду препогануую!

“Цвіте терен” – це бабина пісня любима... А це мамкина – “Чом ти не прийшов...” “Ніч яка місячна” – це всім понятна. “На калині мене мати колихала...” – мамина, ну, це я вже просто. “Ми підем, де трави похилі” – це дядькова. “Три поради” – це вже я ходила. А оце ще “Дивлюсь я на небо” – це ще тоже батько співав... Ну, він же тоже з старожилів. Він тоже любив співать! І оце ще наша пісня, ми з своєю сестрою вобще любим цю пісню! “Не питай, чого в мене заплакані очі” – це тоже сімейна і її в Михайлівці співали:

Не питай, чого в мене заплакані очі,
Чого часто я бігаю в гай,
І блукаю я там до півночі?
Не питай, не питай, не питай.

Не питай чого в'яну і сохну як квітка!
Бо так щиро кохаю тебе,
Ти покинув мене сиротину
На посміх, поговір для людей!

Ти покинув мене сиротину
На посміх, поговір для людей!
Не питай, бо нічого тобі не скажу я!
Бачив ти мої сльози і сум,
І не щирі слова та байдужі
Не розвіють тяжких моїх дум!

Лідія Василівна: Ще мамкина пісня... Це ж вона як получила похоронку, осталася ж із близнятками на руках. А ходили ж у колхоз на той, ну, а тоді ж як іти, хоть оцими піснями розвивала... Ну, вона її ніяк не може той, до неї не прийде, а вже нема таких тіток, шоб попитать. [*Співають разом*]:

Далека-далека дорога,
Далека чужа строна,
Згадай же, мій милий, про мене,
Що я осталась не сама!

Марія Петрівна: Ну, як вобще у нас сім'я співуча! І брати, і батьки співали! Брати ловко співали...

Лідія Василівна: Всі, і хлопці, і дівчата! Ми вже так ото, ми вмієм співать, ну, вже не так! Я ще ото так болiє-мєнiє, того шо сестра, а я ж біля неї. Вона ж вобще красиво співає. А оці, шо мої двоюрідні – вони співають, ну, уже не так. А от я вже біля їх научилася, трохи бігала ж у клуб.

Оце вони не страдали, не пили водку, а посідають, приходять в карти грають за столом і пісні співають. Ті там тчуть, прядуть, ті ж ряднинки зшивають і все оце за співом! Їх так приучили, шо...

Марія Петрівна: Батьки ж до войни і ми там... Тоді часто було в праздники це батьки, брати до батьків ідуть. Ну, і ми вже, як побільшали, то і ми так робили, а зараз уже ні!

Уже як поженилися, вже зовсім, знаєте, друга вже сім'я! Ну, а все равно ходили до брата там. "От піду до Олекси! Піду до Ванька!" І зараз ось хочеться піти, так не піду вже! Ходили на Різдво, Тройцю, Паску. Або як чи день рожденія, чи шо у кого!

Лідія Василівна: Ну, у їх день рождєнія не дуже отмічали, а от тоді вже як то – на Івана, їх же так називали, на Олексія – Олексою назвали, то по любому ж нада!

Марія Петрівна: Батюшки [раніше] називали...

Лідія Василівна: Була ікона [Варвара, благословенна]. Це вже я знаю, і вона обновилася в чулані! Сама обновилась. Намальована була. Це вже я б і не повірила, ну, я помню, вона в нас в чулані чось так стояла-стояла. Вона така ж невзрачна була, а викинуть нєльзя ж. Як щас її помню, отак напротів отака ікона, і одна Варвара Великомучениця, отак в неї проділ, волос у неї такий трошки волнистий. Ну, Матір Божа, вона якось всігда отак якось, ну, вона схожа на отакий стіль, ну, це рисована на бумажкі. А то на тому була... ну, вона некрасива якась була, обдерта не обдерта... А потом якось прибирали, шо от вона обновилась...

Марія Петрівна: Оте во, шо обідране було, воно обновилось, понімаєш.

Лідія Василівна: А чи вона в деревя'шкі була, наче в рамочкі.

Лідія Василівна: Нічого, вона була обикновенно, і пішла вона, по-моєму, ж до Маньки, дочкі первій. А дочка, тоже в неї судьба складувалась, шо то там поживе, то там поживе. І мати дала, шоб як зайти, ну, старенькі хати купляли, і отак десь вона осталась. То ж погана примєта, еслі вже вніс ікону в цю хату, то вже назад її не можна забирать, і вона там залишалася. Ну, це придержувались таких

порядків. Короче, не стало в нас її. Ну, шо вона ото була в чулані та обновилась.

А ікон у них якось у ряд, оце де заходиш і оце ж в правом боку... [На покутті]. Це ж я замужем тут, а от їхня стара хата, де вони жили, я ще маленькою була в тій другій хаті. Ну, три великі ікони, а ті такі. Шо ото такими візерунками і все. Це у батька в хаті вони стояли. Так вона прийшла туди, в хату – оце ж Варвара була, мамкина ікона і ще одна така, Ісус. Подарили ми її в церкву. Мені мати давала, я тоже в отдєльній хаті жила. Потом якось організувалася церква, нада було давати. А тут як оселились, шо не приживалася. Я прийшла до цих свекрів, ну, вони більш інтелєгєнтна сім'я була. Ікони були по одній ото. А шоб отак чіпляли з рушниками... У мамки ж стіни такі, рушнички кругом, портрети, їх знаєш скільки. В хату як в музей... Це вже тут трошечки, шо вже простьолки, шоб мені українську хату напоминало. А там де вона жила, коли не приходила, казала: "У бабушки як у музеї". У тій хаті ж всі родичі, портрети, оці рушники, це як начнеш вивішувать. Хата ж невелика низька, а всьо равно. І ікони, обязятєльно ікони. Оце ж там і лампадка висіла.

Марія Петрівна: Лампадка ловка. А де вони щас?

Лідія Василівна: Можу щас показать...

Добровольська Галина Петрівна, 1923 року народження, с. Сурсько-Михайлівка Солонянського району Дніпропетровської області[1]

Мар'я Петровна Добровольська. 1923-го года народилася тут. Вобще-то нас у батьків було четверо дітей [*сміється*]. Іван Петрович Гладкий – 27-го году рождєнія, Алєксєй Петрович Гладкий – 21-го, Фєня Пєтровна – з 25-го, і я – з 23-го.

Ой... Батьки мої – Петро Харитонович Гладкий, 1893-го году і Гладка Катерина Трофимовна 1896 году. Ну, вони вже давно померли. Батьки вважалися середняками. Ну, коні в них були. Це ще я малєнька була, мені год п'ять було, десь до 32-го году. Ото в їх коні були. Молотарка була, косарка була. А шо й ще я даже не знаю. А потім же началася колєктівізація, о. І вобщєм заставили усе здать. І

[1] Опитування провели В.В. Ликова, Г.В. Лєснікова (червень, 2009 р.). Науково-популярним методом передала Н.А. Бєлік.

дєд пішов у колхоз. Заставили тоді. У всіх все позабирали. Коней забрали і молотарку, і все. А дєд він сам пішов у колхоз. І то він з 32-го робив у колхозі все время, поки й не вмер.

Були такі, шо не хотіли іти в колхоз. От. Мій прадід не хотів і не пішов. Не хотів іти прадід у колхоз, так його розкуркулили. Ну, він держав коней багато і всьо. І він виїхав у город, і там год шість чі сім жив у городі.

А батько мій, як пішов у колгосп, пішов, пішов, і був руководцем 30 год – 30 год був прєдсідатєлєм колхозу. Так зразу якось пішов він, його у агрономи і поставили. Тоді ж агрономи не мали образованія такого, шоб закончіли інститут, а він як був господар хороший, так його ото в агрономи і поставили. І він так пішов, пішов і 30 год був проробив. А я в колгоспі не працювала, нє. Нє [*сміється*]... Я ж, як учілась в школі, то все літо ходила в колгосп работать... (Це як мала була). А 7 класів кончіла, поїхала вчіться. Сестра робила. У селі ж школа була. Я ходила в школу, кончила 7 класів; брат мій кончив 11 класів. Він був на 2 годи старший мене. Ну, я кончіла школу і поїхала учіться. Кончіла медучіліщє. Мене послали в Туркмєнію на роботу. Там я пробула шість год, вобщєм войни я не бачила. О. А вернулася в 46-му, і тут, у больниці, (оце ж з 46-го) я робила по 88-й год. У больниці робила, а у колхозі не робила. А брат старший тоже не робив у колхозі. Він як кончив 11 класів, нікуди не поступив, а пішов у армію. А з армії прийшов, пішов учиться, о. І після того поїхав в Кривий Ріг і жив там.

Як сказать про голод... Голод був, був, конєшно, в селі. Це був в 47-м великий голод. Це вже я робила туточки в больниці. В нас мерли діти... Страшне скільки їх мерло в 47-му! А от у 33-му, я шось не дуже запомнила. Казали, шо був голод, тоже мерли люди. Ну, ми... В нас не було голоду. Ми якось... Він, дід, пішов у колхоз зразу, і якось шоб так... Ну, конєшно, й лободу їли, й макуху їли, й буряк, усе їли. Ну, а шоб сказать вже, шо ми пухлі були? Ми не були пухлі, ми не були. А вже в 47-му, як приїхала, був ото тоді неврожай, було трошки поганенько. Ну, такось-якось вижили.

Заміж я вийшла в 46-м году. Я ше була у Середній Азії, ото. А він був воєнним, якраз його демобілізували і ми розписалися. А тоді приїхали в Михайлівну, сюди, да. Но він взагалі сам з Кубані був. Да. Свадьби в нас ніякої, не було. Нічого не було, ми розписалися та й усе. Ніякої свадьби.

Раньше у нас один був колхоз по моєму. А потом їх було вже аж під кінець п'ять. Да, під кінець. А потом їх опять начали соєдінять, розсоєдінять. То три було, потом два, а потом один. Правітєльство, воно ж там заставляло, шоб меньше було. Заставляли. Так по троху, по троху і соєдінилися. А при колхозах на те время нічого було, добре жить було.

Тоді було таке время, шо строїли після войни. Ми в 57-му строїлися. Це раньше ми почали строїтися, а в 57-му вже закончіли. Так тогда таке дружнє село було! Ото як десь, хтось строїться, всі йшли йому помагать. Родичі, конєшно, ж ішли помагать. А так і люди ж це хто ж тоже строївся, так люди приходили. Його гукали, не гукали, а вони йшли і помагали. Так ото ми так гуртом і построїли хату. Їм обід готували обізатєльно. Обізатєльно. І завтрак, і обід, ще й вечеря була.

Як інші місце під будинок вибирали я не знаю. Ми були в одном місці вибрали, вже вирили фундамент, викопали. А потом я кажу: "Та ні, так далеко не хочється, я хочю в центрі, о". Ну, він тоді ото ж пішов у сільсавєт: "Ми хочемо построїти вищє хату". Коли туточки предсідатель колхоза каже: "Знаєш шо, стройся нищє, а я буду отут". Так ми й построїлися. Ну, оце ж у 56-м начали, до 57-го. Но, це щє не кончіно було. Це ми щє після того поли простилали. Дєд мій був в командіровкі в Фінляндії, по заготовкє лєсу, і ото відтіля як приїхав, так нам у колхозі виділив ше й ліс. Ну, і отходи ото такі, отходи оті десь. Начали завозить. Начали ото кругом строїться.

З того шлаку стіни били. Стіни у нас з соломи. Воно таке, як сказать, отходи є, камінці малюсінькі. Ото воно в щіти заливалося, а потом ізвістю, привозилася ізвість і заливалася, а потом розбивали його.

Спочатку фундамент же ж построїли, а потом щіти ставилися і стіни ото до окон виливалися. От і тоді, вже як постоять вони тиждень, потом знімають ці щіти, ставляють вищє, і обратно такочки. За чотирі раза і зробили. От оці ж камішки туди вбивали, а потом були такі ручки, шо ото били їми. (Плахами били). Вони отакі, невеликі були, отакі во, а тут ручка була. В нас нема. Ми брали в сусідів. Ото там – перва хата, там щас Борис Іванович живе, той, Плахотнічєнко. Оце отут строїв. Потом там на углу ще одна хата, отут іщє одна хата. Мабуть три підряд їх строїли. Три кімнати було там. Ну, десь 42 квадратних метри, 9 на 6. Ну, так, тоді якось так прийнято було строїти. Це ж такий карідорчик, оце, як заходиш –

передня, отуди спальня, а туди зала. Хто строїв там більшу, в залі ставили ше ту спальню. Ну, а в нас не було срєдств... У фундамент ми закладали камні, гроші клали мідні.

В залі щас там буфет стоїть, шифанер, два дивана, стіл, а такого... Рушників у мене не було. Я не вишивала рушників. Вишивала картини. А вже візерунки над вікнами – це плотнік робив. Він всім робив отакі візерунки. Да, да, да. Ставні на вікнах у нас були. Ну, мода така була тоді. У нас на причілку остались ставні. А ці проти сонця, так вони розсохлись і посипалися, так ми їх познімали. Ну, ось це їм 52 года. А криша в нас – рейка положена так, а потом балки такі круглі, кругляки отут отак робили. Такі кругляки із-під низу були, рейки такі квадратні. Тоже з дерева. Ну, там глина, солома. Ну, а потом же із верху шихвер клали. Це на потолок. А зверху от тоді укривали шихвером. Отаке.

Раньше в колхозі давали путівки. Я не їздила. Я їздила, як в больницю їздила. Я їздила в Моршин два раза, і в Одесу один раз їздила.

А лікарня в нас давно існує. Давно. Щє до війни. Шось її собираються закрить. Ну, лікарня – там багатий якийсь жив чоловік, і в його була постройка така велика. І там открили лікарню. А потом вони достроювали її, достроювали. Така вона була велика. Були там і хірурги замічатєльні, всякі операції робили там. А то були по 50 чоловік койки лежали.

З колхозу додому брать нічо не розрішали. Нє. За це ганяли. А зразу після война ще й садили за це. Но в селі таких випадків я не помню. Шось не помню. Прєдсідатєль такий, добросовісний, не подавав заяв. А так, наказували просто в селі. Штрафували (тоді ж були трудодні). Як оштрафують, так ото на трудодні. А на трудодень нічого не давали. Я ж малою ходила в колхоз “на пшеницю” – жуків собирала у відерце. А так, шоб де шо, тоді ж пололи, жінки ж пололи сапами, так ми ті, воду їм носили.

Після війни я ще помню, були тут податки. Тоді треба було платить. Батьки платили: й молоко давали, і масло треба було, і м’ясо треба було здать. Скіки – це я вже не скажу, і до якого часу були ці податки тоже не помню.

Тут була на площаді церква здорова дерев’яна. Була в нас церква, була. Я ходила до церкви як мені ще було год восім. Це я запомнила. І батьки ходили. А потом ото як начали їх унічтожать і її розбили ту церкву, і після того вже (аж після война), десь мабуть в

50-му... Вже в 53-му була церква открита. Там у хаті так просто. Коли її розбили? Я не помню. Хрестили раньше дітей в такій хаті... Це там церква була. У хаті, у хаті хрестили. Сина у 47-м годі хрестили, а дочка – в 53-м, ото в тій хаті. Раньше так, шоб запріщали, дуже не запріщали. Хто як хотів. Я не помню, шоб десь когось наказали. У комуністів, шось там може виговор якийсь. Но дєд був не в комуністах.

З основних страв у нас готують борщ з буряком, картошкою, капустою. Ще були каші. Каші це недавно, а тоді ото борщ – картошка, борщ – картошка. Капустняк тоже готують. Капустняк – це так само, так само – картошка, тіки пшоно, і капуста січється дрібненько-дрібненько, от. На тьорку треться або січється ножем. Ото й, ну, тамат туди кидають, і все. А так, як усі, і хліб пекли у те врем'я, і пиріжки пекли раньше. А шоб такого шось особєнного – не було.

Первий телевізор купили ми... Син ходив у 9-й клас, а він 47-го года. Це йому було більше, років шіснадцять отако йому було. Ну, це там жив прєдсідатєль колхоза, о. Так ото в його був перший телевізор. Звали його Савченко Іван... забула. Ну, він не перший купив, а були вже тут по селу. Так ми ходили до нього дивиться. А тоді він каже: "Знаєте шо, хай собі куплять телевізор". І ми купили. Малесенький такий був. Ото ми його купили, і він год 20 мабуть був. А взагалі престижно було мати телевізор, да. Да. В селі ж, конєшно, були й бідніші, були й багаті.

Різдво святкують у нас, да. От я не пам'ятаю... Було як показують, так у Західній, отак. І у нас у сім'ї так все время святкували. Ми все время святкували Паску, Різдво, на кладбіщє ходить поминать, у нас це було прийнято. Правда, була й ікона в хаті в нас. Завжди вона була, і при радянської владі теж. Все время вона була, і це й до сіх пор вона там висить. Ну, не в мене, в брата, брат там живе. Конєшно, було ховали, бо многі не признавали, а мама божественна, то нікуди ми її не дівали. Це коли вона ішла заміж, так оце їй батьки подарили, благословили. Благословляли іконою, повісили і так оце вона і стоїть ото.

Ми були тоді піонерами в школі. Прінімали на лінєйкє. Так – лінєйка, клас вистроювався і повязували галстуки, а шоб таке якесь торжество було, не було. І діти мої були піонерами, і комсомольцями були. Син був партійний. (Помер вже).

А ще ж пригадую (це десь 70-ті, 80-ті), хоч гроші і були, а товарів нема. Тоді ж товару не було. Тоді було можна його за шось купить, так не було товару. Як і було, так попід прилавками. Шоб дуже сказать, шо можна було його купить, нє. Особенно оце ж коври, паласів тоді ж не було. Коври були, я купляла в магазині, як вони почали трохи появляться. А так не було. Сестра робила в магазині, так вона казала, шо достать нічого не можна було. Труднощі такі були. Та все рівно, якось до роз'єдінєнія було нам краще жить. При Брєжнєві нам було трошки легше, при Брєжнєві. А ось коли цей колхоз розпався, вже ферма розпалась, нам землю дали. В мене п'ять двадцять п'ять. Її здала в колхоз, чи фермеру здала?! Ну, нам за неї він зерном дає, і раньше він давав зерном, ну, там по скіки, не по багато. Більше гроші. Хочеш зерном брать, бери зерном, хочеш гроші, бери гроші. Ну, шо там він дає – капля в морі! Тищу триста за год – оце він нам дав (це як за мою землю). Всім порівну поділили. Усім одинаково дали. Хто хоче землею, хто хоче грошима...

Село наше бере назву від річки. Річка Сура. Річка ж ця протікає дето рядом тут. Колись і розказували та я вже забула. Було там село, так казали П'ятихатки. А чого так казали, не знаю. Ото там – Татарівка, це ото там, "Зоряні", "Зоряні" колхоз "Зоря", а чого їх так називали? П'ятихатки – може там п'ять хат було зразу як строїлися? Байрак у нас тоже казали все время, на Байраці, то вони і щас кажуть: "На Байраччі".

Гаркуша Клавдія Михайлівна, 1924 року народження, с. Сурсько-Михійлівка, Солонянського району Дніпропетровської області[1]

Гаркуша Клавдія Михайлівна, 1924-го року народження. Народилася тут. Да. Місцева. Батьків моїх звали – матір Мотря, а батька – Мишко. І вони місцеві, да. Дєдушку і бабушку пам'ятаю... Пам'ятаю, ну, тіки я уже забула як їх звать. По-моєму дєдушку було звуть Савка, це – мамин батько, моєї мами, вобщєм дедушка Савка, а бабушку... Дєдушку я не пам'ятаю, я його не бачила, і не пам'ятаю. Він у голодовку в 33-му, як була голодовка, поїхав у Полтаву, мі-

[1] Опитування провели В.В. Ликова, Г.В. Лєснікова (червень, 2009 р.). Науково-популярним методом передала Н.А. Бєлік.

нять. Поїхав і не вернувся. Наміняв там хліба, бо була голодовка. І не вернувся. Я його не бачіла.

Моя мама родилась у 95-му, а батько – в [18]93-му. У батьків не велике було господарство. Сіяли ж самі. У степу кавунів було багато, було гарбузів звезуть... [*Сміється*]. Молотили самі, косили, сіяли пшеницю. Як колгоспи почали організовувати пам'ятаю. Да. У колгоспи люди не хотіли іти, так у нас забирали у кого шо є: і хліб, і цибулю, і часник, і, ну, усе, усі продукти забирали, шоб тільки людям іти. І в моїх батьків я знаю тоже ходили... У нас під подушками було трошки заховано муки. І те нашли, забрали. І в погрібах шукали, усе під мітлу забирали. І наші ж люди, наші! Мєсні виділені, така бригада була. І ото обіжали людей страшне, страшне. Ой, Боже, Боже, ну, шо ж...

Голодовка у 33-му була, бо був неврожай, був неврожай, була голодовка. Люди мерли. За 21-й голод я не знаю. Ну, було шось, було, били неврожаї чи...чи... Ну, в 33-му щє кажуть, іскуствєна була голодовка. Ну, я ще малой була, ну, вже в школу ходила. Да, в нас тут була школа. Давно щє була школа і є. Закінчила я 7 класів. Школа в нас є, і не одна даже. Зараз уже вона одна, а то тут була, і там – в один край. 3 школи було! Да. Зараз уже вона одинадцять класів у нас. А в отім краї, це так по селянському викладу вона 8-річна була. А отуто (байрак на його казали), тут тільки було 4 класи. А вже 5-й клас у центр ходили.

У тих, шо не хотіли, вони забирали все. А люди ж тоді – ну що робить? Треба йти, треба йти. Позабирали все в людей. Організовували колгоспи. Ну, напрасно, шо не йшли в колгосп, напрасно. Нада було зразу йти! Оце як був колгосп, у нас усе було, у нас усе було: і свинарники, і коровники, і вівці були, а тепер нема ніде нічого. Стайні пусті, пусті, горобці ото тіки живуть і все. Коров уже в селі мало. То було в каждім дворі корова, у каждім дворі! А тепер у нас череда 50 коров, а тепер – стадо 50 коров!? Це ж недопустімо. Молоко у селі 3-4 гривні літра.

Працювати у колгосп пішла зразу після школи. Працювала і кухаркою, ще як молода була. Заставляли. А тоді на молзаводі робила, поки заміж вийшла. Трудоднібули. А на ті трудодні платили копійки, копійки! По 25 копійок, по 30 копійок. Бідно жили, бідно.

Як німці прийшли помню... Я в селі була. Знаю, шо дньом німці приїхали на мотоциклах, а ми... Та шо ж? У сусідів погріб великий, так ми туди усю постіль [перетаскали] і ото там днювали в

їх, бо у нас маленький погріб був. Німці стояли у каждій хаті. З місцевими людьми вони себе вели обикновенно. І в нашій хаті німці стояли. А тільки такі... Боже сохрани шоб ти в них шось утнув, Боже сохрани! Я помню, така дощєчка була, і на тій дощєчькі шото там знак якийсь був, якийсь знак був. І за той знак вони нас чуть не порозстрілювали. Да. В мене брат ще є (він 2 года як умер). Так страшне було. Вони нас смикали, смикали вже за ту табличку! Ми і плакали і просилися, шо ми не знаєм, ми не брали. А вони, ну, якось простили. Да оце вони... А так поводились навіть нічого, я б сказала. І їсти ми їм не готували, вони самі готували.

У селі була комендатура. Попова балка – може чули? Не чули? Та он у ту сторону Попова балка. Но вони організували всю молодьож, тоді ж молодьожі було багато. Організували всю молодьож, вистроїли і жінок, нас і ми не знаєм куда. Пригнали в цю Попову балку, по кватирях розпределились – "Будете строїть дорогу!" І ото ми там дорогу клали. Аж у Кривий Ріг! І ото та Попова балка, із города, і ото аж у Кривий Ріг. Вона і досі та дорога, да, да. Німці зробили дорогу. У них строго було. Шоб оце сів отак отдихать? Боже сохрани! Не можна було! Роби і роби, а тіки так: по-малу, по-малу, по-малу. А шоб так як це ми дома робимо, робимо, ще десь робимо, сіли отдихнули, цього немає. Строго на щьот цього у них було! Вони нам нічого не платили, нічього не платили. Ото ми робили, от. Було на виходний прийдем додому, наберем харчів... [*Нерозбірливо*]. Ой трудно було, трудно... Мій батько теж не був на войні. Він на заводі робив. Ті, кого забирали в Германію повертались і розказували, що на заводах робили, на фабриках робили, ну, трудне діло було. Я, я не була і не знаю як там воно було, ні. Є такі шо поприходили, повертались, а багато й не повертались: і заміж повиходили, або й вмерли, от. Ота-отаке було життя. В Германію брали, так я заміж вийшла та втекла у город [*нерозбірливо*]. Женатих не брали. Не брали в армію таких. От.

А коли німці відступали, там у нас був склад, здоровий склад (колись був коровник). Там їхніх продуктів було, німецьких! Понімаєте? То вони, коли отступали, підпалили. Більше нічого не палили, а склад підпалили. Так люди потушили і обібрали усі оті продукти [*сміється*]. Може де, де далі підпалили, там по степах, може солому там або шо. Ну, в нас у селі німці не палили, ото склад підпалили.

Замуж я вийшла в 42-му. Чоловік мій наш, мєсний. Да [*нерозбірливо*]. Не сватав. Яке там сватання у войну? Узяв за руку і до брата в город... Ой, не хочеться його і згадувать.

Після війни готували, шо було. Це ж таке – хто як мог. “Простягайте ножки по одьожкє”. Так і тоді. Після войни яка там свадьба? Які там свадьби? Ну, раньшє свадьби були, канєшно. І на свадьбі гулялі, як розказують, було й тиждень. Тиждень свадьба була! Пекли багато. Шишки готували. Ви бачили коли-небудь шишку? Ага, ага, така шишечка. Це ото, коли приглашають на свадьбу й дають шишку. На свадьбу ж батьки приглашають, або молоді розносять шишки і приглашають на свадьбу. Десь за неділю до свадьби. Да, да, не раньше. Молодим дарували... Но раніше ж не так. Після войни туго було. А так – з одежі щось дарували. Перед свадьбою раніше вечером гуляють. Зразу ж ідуть до молодого, погуляють, подарують. А тоді до молодої – відгуляють, обдарують. Це такі – молодьож, шо не жената – оті йдуть на свят-вечір. А ті, шо приглашонні на свадьбу, приходять на другий день. Було таке, шо їх викуповували. Правильно, викуповували. Молодий викуповував.

Батьки готували придане – це там подушки, одіяла, отаке. Коли наречений приходив, у кого є брат, або сестра, то він повинен викупити. Значіть, викида гроші, тіки в руки, а вона каже: “Мало, мало, мало”. А то скіки у нього буде, ото всі вибере, аби молоду викупить.

Нареченого його мати повинна перевязати платком. Це на свадьбу, на свадьбу. І цей платок постійно в його пов’язаний. Ну, пока свадьба кончіться. А молода йому якийсь букетик вішала. Ще з букетами старша дружка і старший боярин був.

Вінчалися, ну, не всі. Не знаю чого. А розписувалися. Поїдуть розпишуться, а тоді приглашають на свадьбу. І раньше ж конями їхали! Машин тоді ж не було. Коні й коні. Їхали і дружки й бояри з молодьожью. Нєвєста ж на свадьбі у фаті, а тоді, на другий день, вона вже без фати. Да, на перший день вона в фаті цілий день. А на другий день, вже завтра, вона без фати. А вона вже тоді там, у свекрухи, хазяйнує: корови доє, свиням дає. От. Вже вона фату скинула, вона вже молодиця.

А на третій день “курей їдять”. У молодого. Той, хто гуляв на свадьбі, той несе курицю. Їх там ото скубуть, варять, і тоді вже каждий несе свою водку, до тих же курей і всьо, тоді вже наварили. Піс-

ля свадьби молоді жили з батьками. З його батьками. Він же ш забирав молоду до себе і вже вона хазяйка.

Під час свадьби, було, купають батьків в болоті. Мого чоловіка були чуть не втопили. Да. Ми ж тоже гуляли. Осьо в нас тут річка за городом. Ну, а вони ж на брічьонку його, а тоді довезли до річьки та як пустили!

Одяг раніше тіки шили. Да, юбка, кофта. І тіки шить, тіки шить. Є такі шо ще не надівала. У магазинах цілі рулони лежали. Рулони були. Матерії сила була! Були такі люди, шо шили. Останні роки, я памятаю "шейком" у нас був. Там спеціальні робили люди, шо шили.

Тут у селі була хароша церква. Отуто, навпротів сєльсавєта була церква. Так її німці розбили. Ні, брешу – комуністи, да, не німці. А при німцях була церква. Можна було ходить вони не забороняли. Бо вони ж вєрующі. Німці вєрующі. А наші вже як німці одступили, так наші ото розбомбили й церкву, комуністи. У церкву ходили простий одяг вдягали. У кого який був. Тіки платки в'язали. Да, да, було шо й з дітьми ідуть. Ой при німцях була церква. Ну, тіки якось їх дві було. Дві церкви було. В їхню я не ходила, не знаю, як воно було. А знаю, шо була. там біля школи була така церква... [*Нерозбірливо*].

Оце посліднє, посліднє время, при колгоспах, вже було добре жити. Оце добре було жити. Понятно? Хверми були, і много чого було, все було дешеве. От тоді сахарь 80 копійок був. Ну, все було! Та де це ти на ту 10-ку скупешся, шо аж додому єлі несеш?! А тепер шо?

Була в нас і лікарня. Вона ще до війни, давно, давно. Була і зараз є. Роддом у нас у Сольоном. Да, в нас роддома не було. І зараз тут роддома немає. Були такі люди, що лікували молитвами, так вони ж уже померли. Шептали, бабки шептали. Був у нас главний врач, то його дєвочька боліла, то він водив до бабки, сам врач. В колгоспі кухаркою робила, у степу робила. На свинарнику 15 год робила. А на поле от зранку кіньми на возах возили. Тоді ж бригади були. Були й гарби, ну, тіки ж на них снопи возили.

Коли телевізор в селі перший появився я не знаю, а в нас появився, у мене племениця була в городі, і вона нам купила. Ну, а в якім году я не помню. Я вже забула. Ну, давно, давно.

Хрестини в людей, як дитина появиться, були, а як же? Були і через місяць, були і через рік були. Хто як. Були хрещений і хре-

щена, брали дитятко і шли до батюшки. Хрещєний гроші батюшкі платив. А дитині дарили дєтске, дєтске все було: і матерію, і розпашонки, таке, детське все. А тоді гулянка сама натуральна була. Раньше хрещених одна пара була, а тепер у моєї онучки 2 пари кумів. Кажу: "А чього це воно так?". А Наташа каже: "Бабушка, батюшка розрішив". Рік дитині відмічали. Да, да. Якраз на Меланку. Волоссячко на рік дитині підстригали. Да, да. А тоді батьки зберігали.

Різдво у нас відмічають. 6-го ввечері вечеря, а 7-го Різдво. Оце вже натуральний празник. І вечерю носять. Раньше ж забороняли. А тепер діти матаються тіки так.

А коли забороняли було й тайно носили. Шо носили? Варена кутя з рису. От, і там 20 чи скіки пиріжків. Це діти, діти носили. Я знаю це ми в школу щє ходили, то коло нас подружка моя жила, так ми ото з нею. А на другий день питають: "Хто вечерю носив, ану встаньте". Наказували. За дисципліну оцінку знімають. Тоді ж при комуністах строго було. Вобще-то була я жовтеням, була піонером. Тоді комсомолка. Як приймали в піонери не помню.

Носили, хто куди хоче. На другий день, це 7-го колядки. Під вікно підходять:

Благословіть колядувати!
Коляд, коляд, колядниця,
Добра з медом паляниця.
А суха, не така.
Дайте, тітко, пятака.
Дайте дядько пятака,
А Ви, тітко, грошей,
Бувай дядько хороший!

І молоді, і старі ходили. Це 7-го з ранку було ходили. А було і не з самого ранку, а десь в обід ходили. А колядували разом, і хлопці й дівчатка.

А 13-го – це перед Старим Новим роком у нас не було. А 14-го, на Василя, посипали, да. В 2 часа ночі приходили. Отаке було, от. Перші такі, постарші, а меньші уже розвидниться, тоді приходили. Були, були. Жінки не посипали. А чього... А хто зна, тіки чоловіки. А на Меланки, це 13-го вечером, меланкують. Да. Жінки. А чоловіки ні.

А Паску... Печуть паску. Носять же ш в церкву святити. А раньше, коли забороняли, не пекли. А тепер пожалуста, у 3 часа ночі святять. Ну, а спочатку Вербна неділя. Вербу святять. Да. Святять і вербу. А тоді, у чистий четверг, треба скупаться досвіта у цій воді, і винести цю купіль до схід сонця. А для чого я й сама не знаю. А в п’ятницю, це ж страсна п’ятниця. Я знаю, шо кажуть нельзя паски пекти, то я в четверг печу. І тільки в неділю йдемо до церкви.

Паски і крашанки святили. Були ковбаси, сало отаке. Яйця у нас крашені, не розписані. Я, напрімєр, в цибулинні крашу. Оце посвятили, а потім розгівляються у нас. Оце їдять крашанки, паску... Все село. І лягають спать. Раньше лючче було, тепер молодьож не йде до церкви.

Оцю свячену паску... Ну, хто як хоче, но можна і скотині давать. Там корові чи щє комусь. А потім, це через неділю, поминають померлих. Ідуть на кладовищє, несуть шо в кого є. Я носила і пасочку.

Ікони люди в хатах завжди тримали. Да. Хоч і заборонялось, все одно тримали. Не тіки я. Тримали.

Трійцю у нас відмічають в селі, да. Прикрашають, було цим, ясеньком. Да, да. Топольой можна. Празнуєм 3 дні. Робить, нічого не робимо. І ця трава лежить, пока й посохне. А в церкву на Трійцю зараз вже не ходю. Ні, не ходю. Я, чесно кажучи той, не сильно. Я й раніше так, коли не коли. А зараз на ноги впала, так вобщє, ні в магазін, ні на базар, ніде. Тільки ото на город вилізу, та пополю. У мене там, на городі й зараз кукурудза, картопля, буряки, кабачки, цибуля, чясник, помідори, отаке все. Огірки, баштан. Ну, раніше було городи тіки по півгектара. А тепер землі гуляє! Скрізь бур’яни.

А оце, коли колгосп розпався і почали землю ділити, дали мені сертифікат. Такий документ. Це колгосп дав. Ну, не знаю чи пять з половиною гектар чіслиться на мені. Тепер за цей, за цю землю дають нам зерно. Хто не хоче зерна, грішми беруть.

В нас же ш тут колись і плотня була, і робітники були по дереву. Так був такий чоловік у нас, він по всіх хатах робив в селі. Та він щє й живий – Петро Драгун, отам живе на байраці, за оцими озерами. Ось ставні, і оті орнаменти, ці прикраси над вікнами – це він робив. В нас же стіни литі. Як лить стіни? Копають такі ями. Колотять там глину, а тут роблять такі щити, щити деревяні, і тоді ллється ця глина, кладеться солома, а люди топчють, топчють, топчють. Так ми це на 4 раза. Гуляли свадьбу прямо... [*Нерозбірливо*].

Раньше й вальками робили. Ну, вальками хужі. А стіни обкладені плиткою. Оце ж, ага, це мого чоловіка брат робив. Він не один робив в селі таку плитку. Не один. Хто заказували, він їм робив. Не помню, коли ми вже свою хату робили. Но там на черепиці було написано. Цеглу купляли. У нас прихожа, зала, кухня і спальня. Ікон в мене зараз немає, а були. Телевізор у нас в кухні стоїть. Там в нас і топка і телевізор.

Дні народження дітям справляємо. Да, да, кожного року.

В селі окрім українців у нас ще живе... Оце ось як брат умер, жили отут азейбаржанці. Звідки вони, я не знаю, но приїхали і тут жили. А тоді, поправді вам сказать, він начяв гулять з другими жінками, і вони виїхали [*нерозбірливо*]. Но хороші люди. Хороші, отаких сусідів як були, у нас немає.

Цигани у нас теж є. Є й постійні, отам у центрі живуть. От, а то ж такі нальотчики є, шо... Та Бог їх знає як до них ставляться. Як до людей.

Молодьож зараз... Чьорт їх знає, де вони працюють! Вони зараз так желізо собирають та металолом. Та молодьож зараз негодна. Багато є сімей прозвалювалось.

Раньше клуб був, та й зараз мабуть є.

У селі нашому є хутори. От по тій стороні річки, то хутір, там 5 хат, називається хутір.

Но все ж не запомниш. Мені вже 85 год, шо знаю, а шо вже й забула. В мене два сина. Вже вони і той дєдушка, і той дєдушка. І внуки є. І прануки. В мене вже сім правнуків!

Татара Іван Іванович, 1926 року народження, Татара Марія Михайлівна, 1930 року народження, с. Сурсько-Михайлівка Солонянського району Дніпропетровської області[1]

Татара Іван Іванович: Татари? Усі родичі далекі-далекі, там пра-пра-пра. А тут Татарів уже мало їх осталося, вже померли. Були тут та вже померли. Тут Скубицькі, Шевченки, Татари були, ну, це тут. А на тім краю...

[1] Опитування провели В.В. Ликова і Г.В. Лєснікова (6 червня 2009 р.). Науково-популярним методом передала Н.І. Швайба.

Ну, оце ж село в нас – оце значить П'ятихатки там єсть...

А колгоспів тут було п'ять сначала, а потом уже стало два, а тоді вже один став. А був значить так: "Зоря", "Схід", Байрак, Каганович, Шевченка. Отакі. Ну, колгоспи виросли в 30-х годах. В основном, в 30-х годах нас у колгоспи собирали.

Був в мене тут, батько й мати. Батька – Іван Семенович Татара. Мене тоже Іван. А мати Уляна була. Та батько, оце я вам уже і не скажу якого року, я вже позабував. Та я, мабуть, і не знав тоді в те время.

Батько вже, началась ото коліктівізація... У 17-м году була революція, а потом значить вже власть начала, совєти тут стали, совєтска власть стала. Ну, й начали ж колгоспи. Сначала Лєнін хотів НЕП зробить. Була, НЕП називалось, щоб було єдинолічно жили, ну, тіки шоб не було кріпосного права. Щоб люди жили свободо, робили так як оце на заводі, на фабриках. Хазяйство, хазяїн – на тобі землю, тіки роби. Як тепер, щас понахватали і побросали, там бур'яни ростуть... Тоді такого не було, єслі його земля, то вона обізатєльно...

А батьків два гектара було в нас тіки землі, потому шо тоді давали на їдока. На мужика давали землю, жінкам чи дочкі землі не давали. Тіки давали на чоловіка. От народився синок – оце йому гектар землі.

Ну, шо, батько як батько, на тобі, скіко нас було. А тоді ж як коліктівазація – ми малі, мені було сім год в 33-32-м – я з 26-го. Брату було п'ять год, нема вже брата, покойний, а сестрі було дев'ять год – троє. Дід був. А тоді ж не так як тепер, батька-матір діти не слухають. Боже сохрани! Прийшли: "Іван, ідеш у колгосп?" А Іван подививсь на діда, на батька: "Ні". Три раза прям. Ото кажуть голодомор, шо ото голодомор... Знаєте, голодомор тепер кричать. То там брехні багато чим більше було.

Було так. У колгосп не хотів іти – ото всьо. Та ще якщо слово сказав яке протів власті, то тебе запроторять, судить. А єслі ти в колгосп записався – нічого тобі. Ну, не так щоб тоді дуже було, потому шо война ж була, но можна було жить. А раз прийшли: "В колгосп не йдеш? Подумай", – пішли. Другий раз прийшли, а за третім разом все забрали. А ми ж отакі... Ми ж такі, шо жита нам насипали на горищі, чи на піч, посунули, а ми на печі. Раньше було так: діти малі, прийшли хто чужі там додому, то ми тут нє, ми сидимо на печі

і не муркнем вобще. "А що це за жито?" – "Це дітям", – і батька забрали в каталажку, а мати сама осталась.

В колгосп батько не йшов, ще зерна приховав трохи, найшли те зерно. Сусіди доложили. Це ж село. Забрали батька у тюрму в районі. А потом же мати тут сама. А потом і мати померла, дід помер. Мати померла, а ми осталися. Так, представляєш, братові п'ять год, немає нікого, нас троє і нікому не нужні...

Ходили просили, хто дасть там хліба, хто не дасть. Ну, так вижили. Год жили самі, год. А тоді таки нас узяли – діти ж ходять малі, обірвані, отакі шиї, отакі пуза – рахіти.

Шо ми їли? Бур'ян, дерть всяка, все таке їли, а жили як усі жили. Я знаю як жили. Мерли як мухи, але ми вижили. І оце ось недавно сестра померла і брат помер, а я ще живий – оце нас три. Так історія, то так страшне діло. І так ми вижили. Забрали тоді в колгосп нас, в садік пішов, в яслі.

А наш батько, як забрали його і судили, тут у городі одробляв він. П'ять год дали тюрми. А тюрма була не строгого режиму, понімаєте, проста. А тоді ж не було такого, а ми ж малі діти були, а мати ще ж молода. Ну, виходний давали там, і йому схотілося прийти додому, дітей побачить, і жінка ж молода й діти. Так пішки – сорок кілометрів прийшов. Так це ж як би він прийшов і вечором пішов, так він остався. Свободну йому дали на вечір, а остався і днем тут. А тут побачали та зразу в сільсовєт: "Іван з тюрми втік..." І батька тільки "чорт", і на Біломорканал. Знаєте, Біломорканал строїли? Туда його! І там йому капут. Тут оце дядько жив – немає його, помер, він все собирався мені розказать: "Іван, я ж тобі за батька розкажу..." Вони разом були, так цей вийшов з Біломорканалу. То тоже тюрма считалась, тіко з роботою: тачки ото тягали й висипали. "Я ось тобі розкажу за батька", – тоді як вип'є. Виряджали в армію, то там гулянка, а я ж то тверезий і кажу: "Гнат Андреєвіч, розкажіть за батька". – "Я нічого не знаю, не знаю". Так я його пойняв, шо там і він може замішаний, шо не хоче розказувать. І так він помер, і нічого не розказав про батька. Ну, там батько був, бо він каже, що ми з твоїм батьком були на Біломорканалі. А не розказав, як він помер. Ну, батько був слабенький, а там же шо... Каже, ходив очистки собирав з картошки та їв, та всяку гадость. Но як він помер, ніхто й не взнав. Так батька ото...

А мати ж дома померла. В нас там так: тут хата була, а огород два гектара аж до річки. Оце наше все і оце рибу маю право тут ло-

вить, отуди я не піду. І січас єсть риба – карасі. І ото отакі відра були, дід ятерами ловив карасі. Дід помер, а ятера остались. І сусідський тоже дід був і цей дід помер, а ятера остались. Оце проволоку почіпив, через забор ноччю лазять пацани: "Хлопці, шо вам треба?" – "Дайте водички напиться..." – "Хлопці, старі люди", – провоождаю його. Він приходе: "Дайте водички напиться". – "Ти через забор?" – "Через забор..." Чого тебе, трясця? Так воно ж іде ограбить в кого немає. Йому води хочеться, а він дивиться, де метал щоб украсти. Їм там нада водички! Ото таке діло. А шо я казав?..

А! Коли дід помер по-сусідськи, а ми ж то голодні, нема чого. А води тоді весною рано було багато, вже льодок, а вони голі туда поставить ятері. Та поставили. Та давай же ж, щоб ніхто не покрав, полежимо трошки. Полягали. Так то як полягали, а земля ж сира, і позастуджувались з обіду. В обох воспалєніє пішло, і та, і та померли. Які тоді врачі були, хто там його лічів? Тепер то може й спасли чи як, а тоді хто? То вони померли, а ми осталися. Вона померла на зіму, осінню померли.

Сестру забрали дітей глядіть туди – ті, шо приходили, щоб в колгоспи ішли. Актівісти назывались вони. Забрали її, дев'ять год уже – дитинку глядіти. А нас два осталось. І ото ми в холодній хаті цілу зіму жили – не топлено, нічого не варено, снігу понамітало на рівні з хатою. І от ми удвох жили з братом до весни, весною, а тоді вже аж літом нас – в ясла. Бо перед тим як мати вмирала, так вона вроді би записалася в колгосп. А тоді кажуть, ну, раз записалася в колгосп, так треба ж...

Тоді тіки запишись і уже ти считаєшся хороший чєловєк, а тіки не йдеш в колгосп – не хороший, ти протів власті і ти должен знать. Даже слово скажеш не так... Один там дядько – прийшли на облігації, тоді на облігації писали, знаєте, облігації? Ну, тепер лотерея, облігації. Тоді ще облігації давали, підписували. Прийшли на облігації підписатись, там Дніпрогес строїли тоді. А він каже, забув як його зовуть: "Та, цього [*нерозбірливо*] ніколи не наповниш". Отак сказав, всьо – враг народа. І з концами, забрали його. Ото сказав – враг народа. Тоді нельзя було, Боже сохрані! Це щас шо хочеш кажи і по радіо, і по телевізору, і депутати там один на одного брешуть. Тоді цього не було, Боже сохрані. Осьо Брежнєв був, були сьєзди партійні як оце тепер, проголосували. Тоді не було оцього "пі...пі...пі..." Ото руку підняв, проголосував за кого і ідіть работайте. А тепер? Ми будем голосувать, а ми не будем – і всі депутати ви-

ступають. Як малі діти граються. А на шо ж ми вас вибирали, ми вибирали щоб ви защіщали. “Ми не будем голосувать, нам не нравиться ота...” А шо ж вам нравиться? А! І ото таке діло, а шо ж ти зробиш? Було страшне время. Страшно.

Татара Марія Михайлівна: [Куркулі]? Були, конечно.

Іван Іванович: Які ж куркулі? Вони не куркулі считались, вони считалися умні люди, понімаєте. Вони хазяйни були, а чомусь считала совєтська власть, шо вони куркулі. А в їх все було, бо вони хазяйни. Вони вміли хазяйнувать, вони знали ціну хлібові, знали ціну пшону. А в нас же ж тепер так: одна водка, а бур'яни хай ростуть. А вони хазяйни були, а ото їх посчітали куркулями.

Марія Михайлівна: Хазяйства в їх багато було. Коні, корови, роботники робили там.

Іван Іванович: Роботники робили. Як ти хароший роботник –тобі платили, а як конечно з тебе такий робітник... А так робили харошо і куркулі вони считались. Вони не іздівалися з людей, вони не кріпаки були.

Марія Михайлівна: Моя мама рідна, у їх сім'ї було шістнадцять дітей. І вона служила. Нема чого їсти, ніхто нічого не дасть, так вони служили. Оце, каже, йдемо на службу. Наймали оці багачі і тоді їм платили. Якщо дуже багаті, то соглашалися і на одьожу, за одьожу і за те, що їсти дадуть.

Іван Іванович: А то куркулі, куркулі. Куркуль – у нього було хазяйство, бо він чоловік зажиточний був. Він робив – в його було. Він старався. В нього гроші є, він купив собі землі, а той продав, всякі ж є люди. Він вмів хазяйнувать, він знав шо посадить, знав шо продать, шо купить, він куркуль считався. А тоді ж після того, як стала власть совєтська – які ж куркулі? Колгосп. А в колгоспі шо? Комуністи стали в колгоспі робить, править. А комуністи які, ага, водка пішла.

Марія Михайлівна: [Зажиточих] посудили.

Іван Іванович: Посудили, вони ж не хотіли. Здай в колгосп своє хазяйство, а вони ж ні, в колгосп не здають – це ж моє. Я ж нажив його. Вони посчітали тоді, як оце і батько не хотів іти в колгосп, його посчітали, шо він куркуль. А шо в батька було? Конячка була, косарка була своя, більш нічого. Тепер може де в музеї осталась косарка. Ото ж земля була. А в колгосп не ідти – куркуль. Раз в колгосп не пішов – ти куркуль. Ти хоч там і не дуже багатий, а куркуль. А хто знав, шо таке колгосп, як оце січас...

Марія Михайлівна: Вони, може, й розповідали [що таке колгосп]. Мій батько покойний, прийшов до нього дядько його рідний і каже: “Михайло, іди у колгосп, будеш живий”. А він боїться: “У мене ж осьо тьолочку я купив, телятко, виросте коровка, в мене ж осьо лошачок – виросте конячка, де я його діну, у колгосп здам?!” А він каже: “Ріж і їжте... – бо тоді ж 33-й год начинався, – так будеш жить”. І батько послухав, в батька тоже уже не було батьків. Послухав того дядька, пішов у колгосп, а те все порізали та поїли. Він остався і осталися живі...

Іван Іванович: І голоду не було в них.

Марія Михайлівна: Не було, бо він робив в колгоспі, їздовим. Їздовий – правив коньми. Сідали на тєлєгу, пара коней там в нього. Ото так остався живий.

Іван Іванович: А то куркулі, куркулі? Та які там куркулі. А зажиточні люди були та усе, згребли всіх в колгосп. А єслі я іще в куркулі став та ще слово сказав проти власті – враг народа. Всьо, і ніхто не оправда тебе, ото враг народа. Проти власті сказав. А шо за власть? Хто її знав ту власть. Так як оце дивися: Янукович хоче там шось своє, а Тимошенчиха – шось хоче своє, а Ющенко той... Шо вони хотять, ми ж не знаєм. Вони кажуть, що буде харашо, а звідкіля ми знаєм? Хто зна шо, воно буде харошо. Чи воно не буде погано? В НАТО тепер вони кажуть, за НАТО. Молодьож не знає, шо воно таке. А ми жили при німцях, то ми знаєм, шо таке німці. Так вони думають, шо може воно ж таке, німці ж не робили хорошого нічого, шо тепер вони такі друзя з німцями. А вони хорошого не робили. Нічого. Тепер вони кажуть, молодьож: “Якби німці були, то ми так як німці жили”. Ні-і! Так би не жили. Німець би не дивився як тепер, шо той п’яниця, а той не робе, а той ще шось – “Та-а, пойдьот!” У німця так не було, як кажуть, “ми б так жили, якби німці були, а не оця власть нехороша...”

Потом ото так [у 1930-ті] пішло і пішло. Ну, шо, скіки ми там пожили, а тут война. В 41-м году война, всьо, куди тоді діваться? А война, значить война, ну, шо ти будеш робить. Сестра сюда-туда, в Германію беруть, везуть в Германію. Но не забрали. Хто жонатий – не забирали. Договорилися заміж вийти. Тепер гражданський брак називається чи як, ну, й тоді. Ото вийшла, щоб же ж в Германію не попасти – осталася. І він же ж тоже, той її чоловік. А тут же сюдитуди уже і німці прийшли. Наші ж, німців погнали, наші прийшли. Чоловіка зразу її забрали, 23-го году – зразу на фронт. І ото село

[Караївка] недалеко тут є, і вже і убили тут його. Необучений нічого, він же тіко осьо-осьо, а німець же шо?

Ну, а мені було тіки сімнадцять год, я 26-го. Освободили нас і зразу ж забрали тоже у воєнкомат. В 43-м году це було діло, а в 44-м уже весной в Лєнінград повезли, там тіки блокаду зняли. Блокада Лєнінграда була ж. Повезли туда охранять Лєнінград, в штатний полк. І ото там я був до кінця войни і після того. Вобщєм шість з половиною год служив я після войни ото. Страшне діло було, знаєте, голод, розруха кругом. Куди не глянь – одні руїни, одні руїни. Так я січас даже помню, года пройшли і січас думаю, таке було время, я сам собі думав: чи буде таке время, щоб я хліба наївся, представляєш? Я і січас помню, аж страшно, думав, чи буде таке время, шо я хліба наїмся, хліба! Хліба. І січас споминаю. Це пройшло шістдесят п'ять год. Шістдесят п'ять год пройшло, а я помню, наче це вчора було. Все помню харашо.

Ну, шо ж після того, прошло уже время, нас демобілізували, а куди тут? Сестра там построїла таку халупку, а куди мені іти? Спеціальності ніякої, до войни кончив тут шість класів. Можна поступить на курс тракторіста – так сім класів треба образованія. А в мене шість, є документи, шість класів, а треба тіки сім. Ну, шо робить, я пішов у грузчики, завод Петровського був. Отака лопата завбільшки і все. Розсольник дають, огурци зварені, [*нерозбірливо*] і на зубах тріщить, як пісок щось. А лопата отака – руду розгружать вагони. Там же доменні печі, мартенівські, надо уголь, таке. Поробив я там год – надірвав желудок, язва желудка. Бросив я та прийшов сюда в село, а роботу треба шукать. А де жить? Кому я нужен?

Можна було в колгосп, а в колгоспі нічого не платили. Нічого не платили! Раз в год датуть в кінці года і то триста грам ячменю. Це зерно таке ячмень. Це добре дають. А то даром робили, а вкрасти – тюрма зразу, п'ять год. Нє-нє, пока ото тоді... То шо кажуть, тоді та привикли були. Вже так бовталися, работали, а хорошого не було нічого тоді. Робить нада було так: сонце сходе, щоб ти був там вже, на роботі; сонце заходе – тоді аж додому, в колгоспі. Це на заводі восєм часов, а тут не було часів тоді. А січас, уже ж не так стало, а тоді від зорі до зорі. А [*нерозбірливо*] і з того колгоспа тікали всі. Тікали з колгоспа. Тікали! А куди ти втечеш. Поїхати у город – давай паспорт. А паспорта не дають, щоб не тікали, хто ж буде робить? Щас кричать: "Село, нада возрождать село!" Куди ти його возродиш? Хто сюди прийде? Хто? Тут нада робить, грязюка на сви-

нарнику, на коровнику. А де ж робить? Єслі на полі робить, там же треба робить, плуг, зерно. От, например, кукурудза чи шо, вона ж не жде пока там то, а її нада посадить, обробить, полоть. А воно шо, часи, а часи нічого не дадуть. А бур'ян росте. Он у сусідів бур'ян страшенний, вони його не полять, уже і в прошлом году було – кукурузка така, а бур'ян отакий, а ти ж посадила його! Так і в колгоспі. А хто його буде робить? А плата, плата гадка в колгоспі. Тут здорово платить нема нічого, і шо ж вони платитимуть. І потом же ж не каждий місяць, шось дають коли є, коли й нема. Нема грошей, іщить. А хто буде іскать? А їсти треба. Ну, кой як, і тоді і сійчас...

Женився, пішов у прийми до молодої, отам на селі. А робив – у мельниці встроївся, дали таки. Я як з армії прийшов, демобілізований, мені дали якийсь документ – шо я солдат, вроді робочий. І пішов-пішов-пішов. Тоже ж там так, восемдесят рублів. А шо ж ті восемдесят рублів? А вже дітки пішли, а треба ж топить, і одіться, і обуться. Ну, вижив. Вижив, вижив, вижив і так і пішло діло, пішло. Хорошого, хорошого нічого, дівчатка, не бачив. А ото саме главне я кажу, шо голодовка, страшене, ой! Як вспомниш – ой. А тепер шо, уже на пенсії, з 82-го года на пенсії. Ну, пенсія, я учасник бойових дій, з Ленінграда, та плату мені трошки більшу там. Два ордена "Отєчєствєнной войни" і "За мужність", за ордена трошки там доплачують. Ну, нічого так, можна жить. Так здоров'ячка нема, серце слабе. Грижа ось, а серце слабе, грижу, операцію, робить ніяк, понімаєш. Каже врач: "Хочеш жить – живи, а робить операцію, – серце не видерже". От і так дихаю оце. Єсть такі, багато поробили операцію, так їх уже нема. Уже померли. А шо такоє? Такі як я годами. Мій брат троюрідний, він такий як я годами, його нема вже два годи – операцію зробили і нема. Єсть трошки старші, один 25-го году, а то і молодші, їх тоже немає. Мені врач посовітував: "Не роби операцію, живи так як є, а операції не роби". Щось воно погода така чи воно нестерильне оборудуваніє, що бистро помирали. Ну, оце восемдесят третій год, оце в сінтябрі буде вісімдесят три.

[За німців як тут жилося в селі]? За німців тоже давали, так само як і при Союзі, так і при німцях давали триста грам ячменю. Колгосп був. Німці умніші як тепер демократи оцево. На шо було ламать колхози? Назви його якось іначе, по теперішньому. Ну, не хай воно буде. Люди привикли. І свинарники, скіки тут свинарників було, скіки тут корівники, коров було, людей було! А в колгоспах скіки коров було! Під горою одна була ферма, три, чотири фер-

ми, скота було скіки, свині були. Жили, жили і розкидали. А тепер шо? Молодьож не хоче заніматься цим ділом, а старі оджили. І шо ви думаєте, ото в нас клиночок оно, як ото весною коров п'ятнадцять, а то і більше собереться отамо і гонять утром. А тепер одна коровка ходе, представляєте? Одна коровка весной ходе. Оце хлопці ходять тут, отам живе на горі, а то було мабуть п'ятнадцять кажду весну. А це воно шось стоє все ж таки для государства. І ото під горою коровник стоїть, три старі там, під горою. Може бачили? Стоять вони, так нема там скотини. Вроді Кравченко, Кравченка знаєте? У нас тут Кравченко такий, "Полімердеталь" держе він. Так ото пластмасу там виробляють, всякі тазікі, [*нерозбірливо*] всякі. І він держе землю, тут держе. І коровники він оті чого-то держе. А чого держе вже п'ять год, а нічого там немає, охраняють їх. А шо він думав там робить, не знаю. Так там скотини скіки було. А як їхати на Байрак, так там чотирьохрядний був коровник, в чотири ряда стояв. Там чотириста голов скота було! Розваляли, разломали. Хай вже скотину, ну, на шо ви постройки поламали? Ну, на шо? Шо воно мішало, чи радянське було, чи комуністичне чи шо, хай воно і було таке. Взяли поламали все, а тепер там тіки стіни: отак пішли [*нерозбірливо*] було проасфальтірували, все харашо. Шо їм хотілось ламать, а шо вони виграли, я не знаю.

[Чи були поліцаї під час окупації]? Аякже, обізательно! І свої були поліцаї. Наші. Кажуть там – западенці, там то... А наші були люди, сільські, наші були поліцаями. Їм потом совєтська власть, як освободила нас, по десять год дали. Вони сиділи десять год в тюрмі. [Які були в Германії, вони в село поверталися], но не всі.

Марія Михайлівна: Кой які поверталися... Коло моїх батьків, там на тім краю жили, сусід не вернувся, згорів у крематорії. І дєвочка, така хароша, вобщем двоє їх згоріло там у крематорії. А то поверталися, поверталися та кой які тут уже повиучувався, та хто вчителями став, та померли...

Іван Іванович: Є тут Суховий Грицько. Може, щось і скаже чоловік. Він був в Германії і він живий. А багато таких вже, шо нема, шо були в Германії. Он Цюцюри нема, Івана Сидоровича нема, оце Зінько Іван був тоже. А цей живий чоловік, 23-го года він рождєнія. Він був у Германії.

Марія Михайлівна: Замміністра в Білорусії син його був, він з нашим сином вчилися в одній школі і за однією партою сиділі,

вобщєм друзья були... До нього як іти, ото вулиця завертає, недалеко.

Іван Іванович: Да, осюди налєво, отут-о, він живий чоловік. Григорій Григорович Суховий, 23-го року.

Марія Михайлівна: [А в Германії по всякому було], смотря до якого хазяїна попадаш. Мені сестра моя двоюрідна писала пісьма, так каже, що вона була у бауера, так не пускали даже додому, щоб не їхали. Це Маня, що у Миколаївці, де камінний кар'єр, це далеко, друге село. Дуже хароші, каже, хазяїни були, дуже хароші. Ще посилали її, шоб вона... Недалеко там був лагерь плєнних. Так вони, каже, шо-нібудь давали, шоб несла вона і через загородку кинула, щоб якось піддержать їх.

Іван Іванович: Да, такої страшної войни не дай Бог... Сталін із Гітлером заключили мир на десять год, чай пили вмісті, там все... На десять год. І зерно туди вже відвезли, Німеччині. Не знаю як щас, там на півгода хватає свого зерна для хліба. А то все закупляють, а в нас лишнє продають. Ну, Сталін туди ешелон зерна послав і тут з Гітлером... А через время Сталіну казали, шо Гітлер готовий проти. – "Ні, не може буть". Даже були розібрані там якісь і танки, вобщем не підготовлено в нас було. Він на нас напав віроломно, 22-го іюня.

Марія Михайлівна: А як одступали наші, я ж тоді ще невелика, боялася, бомблять же. Ото ми з мамою вдох, батько на фронті. Коли біжить до нас у двір солдат: "Мамаша, шо-нібудь дайте", – просе, бо їсти хотять вони. Мама каже: "В мене нема нічого..." Ну, а коровка, ще в їх держали, ще не вспіли німці взять. Так вони шо, каже: "Може вам молочка..." Так вони, Боже мій, дівчатка, дітки мої дорогенькі [*плаче*], страшно стало! Я кажу, якби живі вони були, мать, найшли б були маму, прийшли... Там вулиця у нас була, шлях, садок, посадка така, вони: "Ідьомте он туди, бо там товариші, ще двоє..." Мама взяла кувшин, молоко кисле таке, і хліба ж нема. "Осьо, – каже, – поки не начиналась война спекла, так осьо, дивіться, вона аж зелена зверху", – пліснява. Так той солдат, діточки, став на коліна, бере мамині руки, цілує [*плаче*]...

Іван Іванович: Голодні були. Треба ж їсти щось та і все.

Марія Михайлівна: А я стою, держуся мами за руку, тоже ж боюся. А в їх коняка запряжена, воно чи лафет, чи пушку тягнуть. Тікають, бо одступали наші тоді. Це було як раз у 41-м годі вже, начало войни. Мама ж каже: "Хлібинка ж у мене така". Так він до того

цілував ту хлібинку. А тоді бере розкриває свою гімнастьорку і запихає туди хлібину, каже: "Бо на нас на дорозі нападуть такі самі голодні як ми, заберуть..." Під сорочку запихає. Я туди дивлюсь, а на лафеті том згустки крові. І хто це знав, що це буде мирне время і це буде нужне, і може десь і рідні є... А я ж стою, дивлюся, і так держу маму за руку, а він каже: "Та тіки шо похоронили ми свого товариша. Вбитий, отам на горі, – оце ж у нас називається гора над селом, – отам на горі у проваллі ми його заховали..." А хто це зна де, там не одне провалля... Якби знали, то може чи фамілію його, щоб вони оставили його чи як. І так десь і покоїться його прах, Бог Святий його зна.

Іван Іванович: [*Зітхає*]. Тоді така була у нас бєстолковщина... Солдати сильні були, так приказ був одступать, одступать і все бросіть. І ото аж до Москви одступали...

Марія Михайлівна: Та дівчатка знають про цю войну.

Іван Іванович: До Москви одступали, а тоді вже під Москвою німець... А шо німець? Багато партизани помагали... Багато партизанів було.

Марія Михайлівна: А в нас же партизанів не було, то може і село через те вціліло. А тільки ті, шо назвали на їх куркулі, оставили в степах амбари, сараї це такі цеглові великі, комори назувались. Ну, туди як вже став колгосп зсипать зерно, кукурудзу, пшеницю – і німці почали палить. Оце тут осьо вуличка, вже нема його – німці обливали і палили, щоб не досталося нікому.

Іван Іванович: Одступали і щоб не оставлять. Наші одступали, нашим ніколи було, не вспівали. А німці, вони трошки не так, вони унічтожали. А тут у нас Аполоновка єсть, за горою село туди до Сольоної, до района. Там був лагер воєнноплєнних, і були наші там солдати. Ну, в плєн здавалися, німці захвачували. Наші ж ідуть, а машинами вони раз, захватили, а то й так здавалися у плєн. Ну, безпорядок, немає ніякого порядку. А вони їх в лагерь туди. А Заозерною, тут-о на [*нерозбірливо*] – там Заозерна, там ячмінь горілий. І ото плєнним оцим давали стакан горілого ячменю на день. Кой-де між ним єсть і не горілий, но большинство горілий. Ячменю стакан на день давали, ні води, нічого. Якщо це наші вони, якщо там мій брат чи сват, чи батько, чи там хто впізнав я його, шо він мій – випускають. Випускали. А як чужі, там і руські, і узбеки, й татари, і таджики, всякі... А якщо свої, то випускають. Но якщо узнають, що то не свій, то німці вб'ють і того, і того. Якщо чийсь знакомий, то

харашо, єслі там не брат, не сват, а просто знакомий, та то ще кой-як. А як чужий, то тоді вже... Німці – вони люблять порядок, тоже не зря такі! Випускали, і передачу принімали, як шось хто приносив, було тут. А тоді ж воно пішло діло... [Поверталися куркулі]? Поверталися зразу, з сходу.

Марія Михайлівна: У нас там недалеко жила сім'я. І шо ж ви думаєте, вони вернулися. З тієї конюшні, де стояли коні, зробили двері, зробили вікна – поселилися жить, бо це їхнє дворище, їхня земелька. Так шо ж, наші приїхали і вигнали. Наші! Совєти вигнали їх. Вони тоді куди? Прийшли до нас, до моїх батьків, і просяться: "Можна ми, ну, нема де, даже ночувать нема де..." Їх даже їхні родичі, їхні, шо їх ото вигнали, не хотіли брать. "А то, – кажуть, – прийдуть і ще нас розстріляють, шо ми вас держимо". А наші не боялися, батько і мати: "Ідіть і живіть у нас". Так вони у нас жили, два сина, і дід з бабою жили біля нас.

Іван Іванович: Главне, шо після войни всі ж строїлись. Всі строїлись, куди не кинсь, всі строються, нема ж. Це рідко, хто в якій хаті сидить, а то строються. І всім треба помагать, тоді не було як тепер: оце налєво гроші платить. Тоді всі йшли помагать, потому шо сьогодні я строюся, завтра ти будеш строїться, і не було понятія, щоб платили гроші. За могорич, і то там пообідали, поснідали. Ну, їсти давали як не як, а щоб це там гроші платить – цього не було. Де ті гроші були. Сусід сусіду, там і чужі приходили, і родичі там всякі, потому шо просто треба. А як не треба, то совість нада мать, будь свободний. Один виходний же ж був – неділя. В суботу робочий день, а тоді зробили ото короткий день, до двох часов робили тіки в суботу. А тоді виходний, один виходний. А отдихать ніколи було, Боже сохрани. Як не туди йди, так туди іди, так туди, так туди. І ото тобі робота, круглий год робота. Робили – страшне діло. Так то ж робили. А на фермі... Сєчки мішок узяв, шо коровам, з сілосом. Упіймали – шістдесят рублів штраф. А заробиш у місяць сємдесят чи восємдесят. Як тіко побачили і все. Об'їждчики, називалися об'їждчики. І лісапетами, і так виносять, а тіки побачив – а, оно сусід отой носить – всьо, витрусили його там. Воно гниє ж там, пропада – не трогай. Даже в посадках, оно посадка на горі, там же тоді не було, повсихала трава, коровкі накосить – не трогай! Воно колхозне, не трогай. От такі порядки були, нельзя було. Тепер іди коси скіки хочеш, а тоді – ні.

[Коли при колхозах уже краще було жити, не так строго]? Ну, ось як Брєжнєв став, нам мало-мало... Він же наш дніпродзержинський, уродженець Дніпродзержинська, земляк. Так оце нам українцям було непогано жить. А в Росії – нє, наші кой-які тут люди в Росії, дівчатка поїхали в Росію. Так туди висилали і вермішель, і крупи туди висилали наші, бо там не було. А тут було, не так шоб, но ковбаса була два восємдесят, а сервєлад, ковбаса, по сім рублів. Так сама дороща ковбаса по два восемдесят, два тридцять, два двадцять, докторська і любітєльська. А тепер вони дорогі.

Уже осьо, і синок на практіку їздив, кончив технікум і там їздив на практику в Росію. Так і то, тоді магазини там були такі: тут і сапоги продають, і мило продають, і хліб продають, вобщем таке, не було дуже хорошого. Ну, а в Україні було харашо, це не секрет, Брежнєв давав українцям. А тоді як уже Брежнєва не стало, став Горбачов. А Горбачов тоже ж він з Кубані, тут осьо він. А Кубань – це ж не Україна, це ж Росія, но тут так уже порівнялося, прімерно порівнялось, шо там, шо тут. Так задумали оце перестройку зробить, понімаєте, перестройку зробить, а на шо? Шо ж він зробив хорошого, шо зробив? Ті шо були комуністи, вони зразу перетворилися у демократію, в демократів зразу ж. І всьо, їм харашо стало жить. Колгоспи розпродали, техніку загребли, де лучші трактора там всякі, інвентар. Усі ж комуністи, вони й сійчас живуть – у них і трактора, у них і техніка всяка, і землі, де лучші, забрали. У нас тут... Він собі кусок он хороший землі взяв, свиноферму порозпродав, і живе прекрасно. А осьо “Маяк” тут є, село “Маяк”, за горою, там колгосп удержали. Корж тут єсть, Льонькін брат, то його син там роботає і там став председатєльом. Він назвав його не колгосп, я забув як він його назвав, Бог його знає. І люди там живуть харашо, і ферма у нього є, не поваляв, і в селі прекрасно живуть люди.

А наші взяли, скоренько розвалили, осьо за селом. І тепер дали сертифікати оці людям, землю ж розділили. І там же ж землю тоже уже розділили, і там. Наші кой-хто сертифікат отдав туди, в “Маяк”, так там дають зерна побагато, набагато більше і лучше як у нас отут-о. Так там живуть харашо люди: і колгосп є, і свинарник є, і корови є, і люди живуть. Газ попроводили всім тоді ще, давненько вже. А труби у нас... взяв і їм отдав. А наші провели б хто-то, ну, страшенні гроші треба, страшенні. Щоб провести газ треба п'ятнадцять-двадцять тисяч, а де їх узять? Це ж не так просто. А ліки шо стоють тепер, воно ж дорого. А шо ці ліки? Став ото подумав, баба

он тоже ж паралізована, но вона сидить так, ліки дорогі. По-моєму чотири місяці треба пить ті ліки, а одну упаковку купить – 60 рублів. Представляєте? А шо ж воно поможе старому, шо? Воно вже тряпка. Організм уже ж, шо ж воно поможе. А [треба жить], думаєш, а може ж там [*нерозбірливо*]. Нельзя нічого робить. А як же нельзя нічого робить в селі? Взяв, відро води витяг, считається це во врєд, а піввідра можна піднімать, п'ять кілограм, а у відрі десять кілограм. А печку затопить, а город? Ну, якщо нічого не держать, так шо ж уже тоді?

Горбачов оце зробив все. Якби вони не розвалили колгоспи, вони вже самі понімали, що вони глупо зробили. Воно б не було оцього. Воно б було все нормально. Ну, назвали б його іначе, ну, на шо? Так вони ж кричали все по радіо: "Будем начінать все з нуля!" По радіо політологи виступають, що будем начінать з нуля. Щоб землю розділили, щоб люди жили єдінолічно, що хочеш там, може фермери там тепер.

Раньше при Союзі считалось спекуляція, а тепер кажуть – бізнес, бізнес! Спекуляція була – це Боже сохрани, щоб спікуліровать. Це значить як є в тебе лишнє – в магазин здай піди по государствєнній ціні, а як приїхали на базар продавать, то це вже спікуліровать поїхав, понімаєш. Так своє собствінне. А тепер кажуть "бізнес". Там купив по дєшовкє, а тут... Даже осьо ліки, пускай привезе з Кіровограда, так на двадцять рублів дешевше там, а тут на двадцять рублів дорожче. Так це шо, бізнес називається? Це спекуляція. Там капельницю піти купить стоє пійсят копійок, а тут рубль – осьо сорок кілометрів. Так хіба це бізнес? Це спекуляція. Ти купив, а там беруть – продав.

[Як раніше хати будували]? Ну, ото ж як будували. Шлакоблок доставали, купляли шлакоблок, кирпич купляли, а то в основном із глини. Оце гора тут у нас, бачте, там єсть такі кар'єри, де беруть глину. Машинами возили її. А тоді розкидали такий круг, соломи туди, гнилу солому. Кіньми місили ото, а тоді вальками клали. Прямо вальками клали. А для лампача треба форму таку зробить, глини накидать, тоді викинуть. Щоб воно пока висохне, а тоді класти. А то прямо зразу. Із заміса беруть, скачав вальки, солому, ага – осьо стіна, туди й клади. Воно висиха на місті вже. Лампач лучший канєшно, литий робили лампач, такий хороший. А в основном глина йшла. А потом ото обкладали кірпічом, щоб не мазать. Я он плитами обклав, у мене тоже лампачова хата. А плити робили, отакі

плити, сам робив плити. Цемент, пісок, форма така дерев'яна. Оце хата в мене, кухня. Так тесть у мене був там живий, там я робив, обкладав їм, сам і оббивав. Ото такі плити. Нароблю для себе цементових, а потом там дирочки є, гвозді, рівненько шнурик натягуєш, забив. І тоді не мазать, побілив його і всьо. А раньше ж не було цього, каждий год треба було мазать, потому шо дождь, оббива ж його, кожура. А тут плитами, а хто побагатший – кирпичом, шлакоблоком. В кого яка була возможность.

Фундамент – з камня, я сам робив фундамент. Камінь привозили, обикновений камінь отой, великі камні з кар'єра машини привозили. А тоді ж великий камінь розбивали молотом, а тоді робили ж... Ривчак рили, десять метрів чи п'ять метрів, чи скіки. Потом туди засипали щебінь мєлкий такий, чи кирпич, щось таке, скіки там яка разниця. Чи півметра чи менше. Потом заливку робили: глина з піском, і ото плотно заливали, воно одстоялось. Тоді вже наверх робили з камня фундамент, тоже на цементі, пісок і глина. Камінь кладуть, тоді тіки заляпують. Воно держиться. Ото із 49-го году хата.

А раньше робили не так. Робили так: дерево там єсть, в основном тополя. Ставили стойки такі, дерев'яні стойки як фундамент, да, прямо на землі. По розміру, який там розмір, ставили стойки по вуглах, а потом і по середині, били такі розпорки. А тоді значить коло річки камиш, очерет, кульки такі в'язали і ото ставляли зав'язані. Глиною очерет отой обляпували, тоді намазували товщетовще. Єсть і сійчас такі ще хати. Отам Корж, знаєте де Корж живе? Коло річки Корж живе, там стоїть старинна хата, там і фундамент єсть. А отут-о на горі була, як би ви були раньше, стояла довго хата, розвалялась. На глині, без фундамента. А в тій, може, ще живі люди є, там були, жили. Я не знаю. А оце я їздив недавно, позавчора, думав, хто ж то, скіки вже я... Інтересно, скіки год їй? Вона ще, мабуть, довоєнна, ще до революції, мабуть, або з революції. Так там вся глина поодставала, видно ті стойки що стоять. Ото вона стоїть, но держиться, дійствітєльно, стара.

Кришу ото желізом, дурак, тоді покрив. Якби я думав, шо буду старий. Її треба красить, а тепер? Може, синок обіщав приїхать та покрасимо. Хто желізом, хто шифером тоді, а більше черепиця була. Жолобок, така черепиця робилась. Самі робили, вижигали, спеціяльні печі були, вона палена. А тоді почали цементову робить, цемент і пісок. З цементу тоже черепиця, така знаєте, на подобіє та-

ких пластінок, як оце, тіки там ребра. Були такі, спеціально робили. А тоді ото і кольця начали робить, щоб ото для води, і для колодязя, а тож не було. Так прям зруб дерев'яний, або так витяг та і все. Так начали вже ото приміняться. Це колись приїзжали аж з Москви якісь чи відкіля, так сюди до Білая, ось тут у нас, де Бесараби живуть. Так значит, "дєдушка, покажи, де Мишко живе, Білай, покажи, шо таке черепиця?" Каже, не могли найти, [*нерозбірливо*] так і не найшли показать. В мене є черепиця така, якщо хочете, я можу вам showказть... Цементову – так ту можна найти, ті шо я плитки робив, а цю – як ото горшки вижигали, знаєте, ото раньше горшки вижигали? Пєчі такі спеціальні були, гончари називалися. Так оця черепиця. Вона з глини, обикновенна глина, тіки треба її випалить. Воно пєч спеціальна і температуру давала, як кирпич ото роблять, так і вижигали цю черепицю. Якщо для інтереса вам, ви знаєте де в нас школа? Були там? А оту хату не фотографіровали для музею, шо ото розвалюється? То тоже хата давня, я прям не знаю, чи її після войни, чи до войни строїли.

Марія Михайлівна: Та, я ще ходила в школу, вона була.

Іван Іванович: Вона давня та хата, тоже старенька. То з глини, мабуть, робили.

Марія Михайлівна: Дерев'яна, тіко обкладена глиною.

Іван Іванович: Дерев'яна? Я їздив оце ж до річки, так ота стоїть, і сохи видно, у Коржа. То тоже, мабуть, довоєнна ще? Ото аби ви ту хату подивилися. Спитайте: "Де тут Коржі?", це не далеко от школи. Зфотографіруйте її і спитайте, вони повинні там знать. Там сусіди, по-моєму то ще довоєнна, давня-давня хата. Дуже давня. Там стойки стоять, видно, ото для інтереса тоже ту хату, стара хата.

Мельниця тут була ще у 913-м году побудована. Вона і січас ця мельниця єсть, тільки з неї зробили... Я там тридцять год проробив у їй. Муку молов, олію бив, тридцять год. Так шо я ту мельницю харашо знаю. Я туди у мельницю як поступив, десь у 1952-м году... А там старики уже були, старі, уже на пенсії. Так вони кажуть, що в 913-м году, Вінс... Там був такий німець Вінс і Янс. Так один німець построїв, а другому продав ту мельницю. Там муку в основном мололи, мука. А тоді вже зробили, шо олію начали бить і пшоно пересівать. Так один построїв, а тоді продав і втік у Германію, бо ото воно заворуха в 13-м году, а в 17-м война, революція. І вони почули заворуху, оставили так. А тоді там пристроїли підкат ото такий, то вже пристроїли потом. А там була сама мельниця, кирпичова, крита

жилізом. Жилізо тоді зняли, шифером накрили, а була жестю крита. Так ото там стояв один станок – це той їхній, “Берлін” написано, така етікеточка. Так це скіки год і той станок наші уже тут поставили, совєтські, красні. Так отой станок дуже хороший, скіки год і подшипнікі, і усе. І він ото муку в основном молов, отой станок. Аж з Берліна привезли його, аж із Германії, і оце він стіки год був. Скіки год, та шо ви, шуткуєте? Ото той станок в основном муку давав.

Хароша тоже мельниця, я ото там робив раніше. Ну, щас уже розвалили. Станок розбили, одправили, на брухт його здали. Мельницю купив же той... Анатолій Анатолійович Максименко. Там тепер олію б’ють вони. Тіко вони ж тоді били кружками, прес такий, а тепер [шнеком], і отой прес. І муку молять. Там такий каточок, станочок, не те, шо тоді було. Там же станки були які: закачували, отльожку давали, видєржку і мука була шо надо. А тепер як воно, знаєте, як дерть роблять та і все. Ну, мука єсть. Щас ріже його, а тоді зовсім друга техніка, друга процедура була.

Марія Михайлівна: [Коли одружились]? У 51-м годі.

Іван Іванович: Та справляли [весілля].

Марія Михайлівна: Невеличке.

Іван Іванович: Первого мая. Ну, от і считай скіки прожили.

Марія Михайлівна: У 2001-м було п’ятдесят як ми поженилися.

Іван Іванович: [Які весілля гуляють]? Смотря які, по одьожкє... Бува шо великі. Ну, обично так нормальні. Бува шо двісті чоловік гуля, двісті душ, бува шо сто, пійсят. Бува так шо, знаєте, так посидять. Всяк бува. Тоді ж при Союзі було в церкві не вінчалися. Тоді в церкві не вінчались.

Марія Михайлівна: А в нас, може, їх заінтересує, оте винеси, шо на тумбочкі, напечатано на комп’ютері.

Іван Іванович: Про кого?

Марія Михайлівна: Про Дмитрія. [Сама] я з 30-го [року, тут народилася]. І цей Дмітрій мене хрестив, це моя мама розказувала.

Восім класів кончила вже після войни. Дуже трудно було. В школі учусь... В школу ходила, це тепер зданіє там друге пристроєне, а ото старі зданія, так той... Варили нам з [*нерозбірливо*], пшоно і ото таке варили, не одбирали, так і їли. Це у школі, тільки це тільки тим, яким значить не було нічого їсти дома, уже совсім. Це у 43-м годі Михайлівка освобождєнна була і ми у декабрі, вже 13-го декабря начали ходить у школу. Боже, а в чому! Те в куфайкі, куфай-

ка така вся така, а на ногах бурки, ми називали, такі зшиті із сукна. Зі ската, із машини склеєні – чуні ми називали, калоші замість. Оце так ходили, Боже.

Іван Іванович: Оце воно тут [*виносить матеріали про отця Дмитрія (Тяпочкіна)*].

Марія Михайлівна: Дуже хороший був священник! Я тоді невелика була. Дуже хороший священик був. Оце так, заходе в хату... Він був засуджений, а тоді як освободився, він первий прийшов у село Сурсько-Михайлівку, бо він тут правив у нас. У центрі біля школи, біля спортзала, там була площадка і там була церква. Вобщєм, там почитайте все-все, наша дочка на комп'ютері перепечатала. Так він оце так: заходе в хату, ага, а за ним ходе староста його із мішком... Ходили в основном весною, як ото пост перед Паскою. Ходять і хто шо може дає їм. І він оце так ходе, а в самого дітки померли, два сини у нього померли з голоду, а його дочки, мабуть, і зараз живуть у Дніпропетровську. Так він заходе в хату, тіки так гляне: ага, діток багато, їсти нема чого, нема чого жінці дать. Вона несе йому або кусочок гарбуза, кабака по-нашому, селянському. Він тоді називає його по імені-очєству, той витяга з мішка, хто шо багаче кидав йому – хто пасочку, хто хлібинку, хто пірожок. І він оце все бере і роздає дітям. Та Боже сохрани, не дай Бог! Чого його тоді ото?

А церкву тоді розібрали, а там був захоронений родич оцих Коржів, що коло берега. І вони, значить, коли бігали на тій площадкі – провалилися в яму. Начали одкопувать, а там останки померлого. Коли вийшла там покойна, вже немає тієї бабушки, і каже: "Це тут захоронений козак, який прожив сто чотири годи..." Так вони бросилися, повитягали там, чи сказали в сільсовєті, я не знаю як вони і шо. Вони начали откопувать і витягли відтіля золотий хрест і цепочку чи шо. І в район туди їх забрали, куди воно ділося, хто його знає. А тоді взяли і повикидали кості ті. Так та баба розказує і плаче: "Я як побачила, що собаки тягають кості того козака! Козак, сто чотири годи прожив він..."

Вона вже покійна, та [Приська], Параска, Пелагея. Ото вона каже: "Я як побачила..." А тоді там біля неї сільсовєт був. Та каже, як виїхали відтіля, начали ото ж, витягли хрест, цепочку, те шо було біля цього козака. І оце й же ж отєц Дмітрій взяв усе чисто, усі кості ті зібрав, – це баба Поля розказувала, – і склав їх у ящик якийсь,

тіки він один знав, де він захоронили його. Ніхто, даже родичі, мабуть, не знають, де він захоронений цей же козак, сто чотирі годи...

Дуже хороший [отець Дмитрій був]. Він, як у нас там на Байраці, де мої батьки жили, я знаю, ще невелика була... У якому він вернувся годі? Мать, уже після войни, мать у 47-м годі чи шо? Він як вернувся та ті люди старенькі, шо його вже знали, як побачили що він іде, так вони перед ним на колінки впали!

До нього багато почало звертаться. Тут багато односельчан таких було, що його знали дуже. І тоді його вислали, вобщє його тут не було. Відсіль вислали, щоб не проповідував Христа. І він, мабуть, чи в Ростові, не знаю. [А коли ж його вислали]? Це я не знаю, коли його той...

Діду [*звертається до Івана Івановича*], винеси оте, що про батюшку напечатано, оті документи винеси. Можете забирать, візьміть хоть і туда, там напечатаєте, де нужно буде. Там все-все-все про нього. Він тепер начав називаться Серафим, бо він умер мабуть чи в Ростовській області, чи, вобщем, там почитаєте.

А тепер оце учні нашої школи хотять узнать, де захоронені його хлопчики, сини цього Дмитрія Тяпочкіна. Так і на тім краї кладбіще є і аж на самому тому кладбіщі – рішили ухажувать, поставить ограду туди чи пам’ятник, чи шо. А дві дочки, одна кажись померла, а одна, мабуть, у Дніпропетровську.

А церкву, у 33-м її розкремсали, вона дерев’яна була. Я знаю, моя тітка була прийшла, моєї мами рідна сестра, і принесла оте, як батюшка причащає ото та витирає: “Оце сохранітє, бо це ж святе...” Та война началася, тоді хто там його хранив...

Іван Іванович: Но діло в том, шо тоді ж було дореволюціонна постройка. І совєтська власть стала і не ламала як тепер. Були ферми, склади, а ці взяли поламали. На шо?

Марія Михайлівна: Моя школа початкова, я начинала в неї ходить у 38-м годі як ішла у первий клас – у 1914-м годі вона построєна. Це строїв, казали, якийсь багач. І шо ви думаєте? Уже нема нічого. Там була, я помню, німецька комендатура – даже ніде стьоклишко не було розбите, все було осталось...

Іван Іванович: При совєтській власті там школа була, а тоді ж власть застали німці. І німці не розламали. А тепер оце стали демократи – а ці розламали.

Марія Михайлівна: А хто ви, думаєте, розламали? Наїхали сюди армяни, грузини, начали збирать тут металобрухт, ото люди

начали возить. А топить у їх нічим, так вони тоді полізли, давай розбирать кришу. Сусід там начав казать: "Що ви робите, це ж школа!" – "Молчи, иди молчи..." Бо їм нужні дрова, треба ж топить пєчку, і розламали. І нема вже тієї школи, тіко фундамент та бур'ян...

Стовбун Іван Іванович, 1927 року народження, с. Сурсько-Михайлівка Солонянського району Дніпропетровської області[1]

Мои родители... Бабуся имела четырнадцать детей, а дедушка был в церкви псаломщиком. В Каменке они жили. Когда записывали день рождения, самый лучший его подчерк был и привлек внимание батюшки, его приняли как дьяка в церкви. И у бабуси было четырнадцать душ детей – девять мальчиков и шесть девочек. Два брата у бабуси – Семьон и Федор – в Семьоновском полку были конюхами на царской [кухне]. И за безупречную службу долголетнюю командир Семьоновского полка наградил их грамотой царя... А в этой грамоте предусматривалось за безупречную долголетнюю службу царю-батюшке как награда такая – по десять десятин земли дали. Они по десять десятин земли взяли, в Каменку приехали. В Каменке они там обосновались. Но дело в том, шо когда советская власть пришла, так эти десять десятин земли отобрали, раскулачили их. А так как они у царя были конюхами, так они научились пшеницу перемалывать... камни такие... жернова. И вот они это дело перемалывали, и когда вернулись, так они построили ветряные мельницы и работали... Ну, всьо советская власть забрала и они остались не у дел, вот.

А бабуся, она все время с моей матерью, то любимая дочь была у нее и она все время... Я и похоронил ее. И до сих пор кладбище есть, гробница есть...Она все время рассказывала про батюшку про своего, про своих родственников...

Отец мой, он бабусю очень любил и уважал. И вот они часто приезжали, тут вот колодец стоит, возле колодца сели и разговаривают. И вот один такой случай (я свидетель такого случая), приехала бабуся с Каменки и говорит... А отец работал уже секретарем в

[1] Опитування провели С.А. Заславский та К.І. Титаренко (червень, 2009 р.). Науково-популярним методом передала Н.І. Швайба.

сельском совете в Михайловке... Переехали мы сюда в 32-м году, а родился я в Каменке, на Днепре...

И вот получилось так, шо бабуся приехала и говорит моему отцу: “Ваня, ты должен помочь Тяпочкиным”. – “Чем я должен помочь?” – “Ты знаешь, Тяпочкина вызвали НКВД района и сказали, шо тебе три дня срок. Если ты в течении трех дней не решишь свою судьбу и своей семьи, так мы позаботимся и арестуем тебя, твою семью, и уничтожим тебя как классового врага...” И вот они тут разговаривают возле колодца. Я услышал это дело, а отец говорит: “Федора Тарасівна, я все зроблю. Тільки нехай він приїжджає утром, приїжджає поїздом”. И бабуся сразу переговорила с ним и на поезд пошла... Поезд шел на Кривой Рог. Пошла и вечером привозит детей, семью привозит Тяпочкина...

А вот тут, напротив туда дальше, там свободна была квартира. Отец говорит: “Я устрою тебе такую справку, шо ты житель являешься села Сурско-Михайловки и работаешь в колхозе “Схід” (колхоз “Схід” назывался). Я Рыбалку попрошу, шоб он справку дал, шо ты иногородний будешь. На основании этой справки, я тебе дам справку, шо ты житель села Сурско-Михайловки”. Раньше паспортов же не было. И вот она уехала, привозит семью вечерним поездом... И отец берет и поселяет ее рядом с Гладченко. Поселяют их туда и получилась такая картина, шо так вроде все нормально, вот. Он потом не откладывая в долгий ящик, зная, шо з ким имеет дело, через пару дней уезжает в город и устраивается в городе на работу. А дочка его старшая (у нього было три дочки, с одной дочкой я в школу ходил) в прокуратуре работала. И вот она говорит: “Папа, ты давай устраивайся побыстрее, сейчас такое время, шо тебя могут забрать...”

[Дальнейшая судьба Тяпочкина]? Доводилось мне видеть, потому шо когда отец спас Тяпочкина, он уехал с семьей... Так кто-то донес на отца, его вызвали в КГБ и сказали: “Если ты, подлец, не прекратишь с Тяпочкиным отношения, мы тебя исключаем из партии, арестовываем и закончится на этом все это дело. Срок тебе тоже установили”. Отец приехал и говорит... Вот тут сели они с Тяпочкиным и беседуют. Отец говорит: “Ты знаешь шо, уезжай, бери семью и утром, шоб тебя и духу не было, шо ты житель села Сурско-Михайловки. Уезжаешь и спасаешь себя и свою семью”. И вот они все ночью уехали. После этого больше Тяпочкина я не видел. Я слышал рассказы о том, шо он вроде немцам служил, сюда-туда.

Это все брехня, все наклеп. Он был настолько православный, настолько верующий человек, шо...

Я ж тебе должен сказать, шо бабуся была служила у Тяпочкина... И потом Лукерия Игнатьевна, мать моя, у Тяпочкина служили. А сын Тяпочкина учился под Москвой, там есть духовная семинария. Но почему-то вот он был таким... шо где главпочта, он почтой заведовал... Тяпочкин заведовал. А потом связи потерялись, я уже перестал помнить. Но знаю о том, что отец приехал в райком и сказал о том, шо Тяпочкина нету. Тяпочкин уехал в Днепропетровск и вот его, отца, и оставили в партии, и он там был.

[Как закрывали церковь здесь]? Помню. Церковь закрывали так: тут был батюшка, как его... Тяпочкин... Начали дзвоны снимать... КГБ с Соленого приехали и дзвоны эти сняли. Почему-то три колокола сняли... они падали и с разбитыми этими... Один почему-то большой колокол я запомнил, а два чуть маленькие такие колокола. Когда веревками сняли, колокола эти упали, они погрузили и в Соленое отправили. Потом, я смотрю, в церкви там прям оградка такая была, а на оградке написано, шо здесь покоиться основатель села Сурско-Михайловки Корж... Никита... как его звали... Он до царя пеший ходил и у царя получил, шо вольне село... Название получил у царя и стал основателем этой Михайловки. Обосновал. Причем свое обоснование он таким путем, шо тут Никополь недалеко и Запорожская Сичь. И Россия всегда будет нуждаться в том, чтобы запорожские казаки охраняли южные границы России. Поэтому я прошу Вас дать свободу Михайловке и казаки здесь... За несколько часов, за шесть или восемь часов будут в Никополе и принимать участие в этих операциях, которые запорожские казаки будут организовывать. И вот его царь послушал и дал приказ Михайловку сделать вольною. И когда железную дорогу строили в 13-м году, так запретили по Михайловке... Можно было идти через "Красный Маяк", а так запретили, в обход на Привольное пошли... Вот такие дела...

И видел я ограду Коржа, сам лично читал. Там написано на ограде, шо здесь покоиться основатель села Сурско-Михайловки Корж... Как его? Никита Михайлович. Основатель села Сурско-Михайловки. Я вот сам лично видел, это много времени прошло... Он вот так с лампадой... Лампада у него на цепи... Лампада и крест на груди. Так крест такой большой, я сам лично видел крест этот. Когда могилу... Плиту ж эту мраморную в Соленое забрали, могилу

раскопали, уничтожили. Уничтожили все то, шо можно было уничтожить, и крест забрали. Там большой такой крест, я сам лично видел этот крест...

[Тяпочкин перезахоронил Никиту Коржа]? Он захоронил его на кладбище вот тут вот... Останки Коржа этого захоронил и как же он? Дай Бог памяти! [*Смеется*]. Он втихаря взял лошадь в колхозе “Схід” и увез останки трупа этого Коржа. Могилу выкопал и там на могиле похоронил... Корж. И там до сих пор шапка такая у него казацкая, с смушком таким, вот...

Яркие странички запомнилась моего детства, когда был в 32-м году голод... По улице идешь и такого возраста как я ручками и ножками... движения такие осуществляет и просит пить, кушать – а кушать ничего нету. И они погибают.

Потом, шо мне еще запомнилось? Это 32-й год, кажется, был, когда урожай такой был большой, нас собрали всех и сказали в поле отвести, жучкив собирать. Там в пшенице появились жучки. “Только вы, – говорит, – пшеницу не ешьте”. Ну, а как люди, дети голодные, берут есть пшеницу, а потом кричит: “Ой-ой-ой, животик болит...” Сюда-туда и там погибает. Вот это мне запомнилось детство такое.

А коллективизацию я помню вот с какой стороны. Здесь, когда коллективизацию проводили, так как ее?.. [Валютина] фамилия... [Валютина], она была членом этого комитета, который раскулачивали, отбирали хлеб... И вот она приходила и говорит...

Коллективизация же была раньше. Мы в 32-м году приехали, а коллективизация ж раньше нас, в 29-м... И вот приходили с этой коллективизацией... Ну, как бы отбирали хлеб у богатых... Ну, не то что отбирали, а я помню... [Саженные] – фамилия была – это их из милиции, из НКВД... (я уже не помню кто) приезжали и на повозку их грузили. Дети кричат одни на повозке... “А-а-а, падла, давай!” – говорит. На повозку и вывозили их, а куда потом девали, я даже и не знаю. Наверное, уничтожали... [На Север]? Может и на Север. Вот так мне запомнилось: в повозку грузили этих... Ну... Кулаков, как называли.

[Были недовольные политикой Сталина]? Были. Вот у меня конюх знакомый, он вот тут в колхозе “Схід” был, там ферма была конская. И вот они утром (конюхи) выводили жеребцов на прогулку, шоб не застаивались. Конюх этот вывел жеребца, а тот начал брыкать, а он говорит “Шо ты начал брыкать, как Сталин, – гово-

рит, – брыкаешь". Через два дня приехало КГБ – забрало. И куда делся этот конюх – никто не знает. Недовольство было...

Коллективизацией недовольство было страшное. Недовольство было тем, шо ты понимаешь... Коллективизация тоже... Грабил кто как мог... Грабеж был такой, под руководством Солонянской милиции. Приезжали и здесь развенчивали все, то шо было здесь связано с индивидуальным образом жизни.

Из довоенной жизни мне запомнилось вот шо. Война ж... Мы в 41-м году 16 августа эвакуировались. Война когда началась, так мы эвакуировались. Отец служил в буденовских войсках. А почему в буденовских войсках служил? Потому шо у тети Марфы муж был моряк... Помнишь, может быть, кинофильм, когда моряки на забор лазили, и потом забор открылся... ["Мы из Кронштадта"]? "Мы из Кронштадта", да. Так среди этих моряков был и муж тети Марфы, моряк, он в Кронштадте служил. И вот получилась такая картина, шо их забрали и они штурмом начали... Октябрьская лестница там такая есть в Кремле... Вход к царю... Так мой родственник был героем, а потом когда три ступеньки осталось до царской комнаты... Он бежал и поручик взял его и штыком пропорол, почку вывернуло, да. Он упал и не смог добраться до этой лестницы... Так когда его домой привезли, этого моряка, он у тьоти Марфы лежал – лечился. И потом, так как мужиков очень много было, он вызвал всех мужиков и говорит: "Я – сам служитель, кронштадтец, моряк, и предлагаю вам всем идти в армию Буденова..." А тут как раз на Сиваше были бои такие... "Брать лошадь и на Сиваш идти, включаться в эти боевые действия в защиту буденовских войск..."

Отца забрали на семь дней в начале войны в Московские леса, так как он в буденовской армии был. Командир эскадрона буденовского и ото его забрали. А потом под Москвой в армии Белова был он... Потом его ранили – вот так рука не разгибалась, его списали. Потом был директором в Москве... шо мины делает...

Начало войны нас застало здесь. Мы 14 августа 41-го года эвакуировались. Тут был Ганев, начальник службы... [ветсанчасти]. Ветеринар был. И вот, когда пришел приказ о том, шо эвакуироваться надо было, Ганев подошел и говорит: "Иди в колхоз "Схід" и бери лошадь, только бери пару простых лошадей, которые не гарцуют, не полные, а простые лошади. Гарбу бери, и во стоко-то часов, шоб ты был погруженный с семьей. Мы поедем... Есть Звонецкая переправа такая, хутор Звонецкий, поедем туда переплавляться".

Приехали мы туда в два часа дня... Пограничники там, контрольный трос натянутый через Днепр и переправляли переправой, пассажиров эвакуировали. И вот получилась такая картина, шо мы погрузились, а пограничник спрашивает – "Кто это?" Ганев говорит: "Это – ветлечебница". – "А, ну, раз ветлечебница, государственное учреждение..." Погрузили и отправили нас. В это время, минут через десять-пятнадцать, выскакивают немецкие танки и начинают стрелять. А мы уже ну метров пятнадцать-двадцать до того берега не доплыли. Попадает осколок в трос, а трос должен быть натянутый... Как закрутится этот паром. Как закрутился этот паром, и начали мы в воду прыгать. А там воды, оказывается, по пояс, и до берега... Так я говорю, об этом же нигде никто не знает, не упоминает об этом деле. Это ж тоже трагедия была, также? Это просто такая трагедия!

Вот мы эвакуировались... Сначала приехали в Петровеньки – возле Дебальцево, Донбасс – туда приехали. А потом в июле месяце 42-го года войска начали наступать немецкие... Пришлось нам эвакуироваться... Второй раз я эвакуировался на Кавказ. Есть город такой Беслан, знаете? Чечня. Вот я в городе Беслане находился. Беслан же не был оккупирован. А потом вернулся на родину.

Запомнилось еще с тех военных лет вот шо. Станция Петровеньки. Устроился я работать на железной дороге, а мне мастер на железной дороге говорит: "Я тебе могу взять, если ты будешь правильно касты держать и глухонемой скажет, что ты подходишь ему. Будешь работать вместе с ним". Я должен держать костыли, а он забивает шпалы, костыли молотком таким... И вот, когда мы побеседовали с этим глухонемым... ну какая беседа... Он говорит: "Давай, бери..." Я взял костыль, взял клещи эти, он раз-два ударил и говорит: "То шо надо". Показывает мастеру, шо парень подходит. И я начал работать. А потом, когда в мае, в июне месяце или июле, кажется, эвакуация началась... немцы начали наступать, так железнодорожники начали подрывать пути. Я попросил, говорю: "Я с вами". Он говорит: "Ну, хорошо, сынок," – командир. И мы двенадцать километров поподрывали... Приехали, а в [Майске] начальник управления Штеровской железной дороги ждал уже, собирается эвакуировать. "А ты откуда?" – "А я, – говорю, – я с Михайловки вместе с железнодорожниками, но у меня семья осталась, мать и две сестры". Он говорит: "Бери вот у меня бедка, бери, езжай, тебе двадцать минут на это дело... Я задержу поезд". И так я привез семью.

Прямо с этой бедки, с лошади посадили и отправили состав... Есть станция Лихая, вот мы до Лихой доехали... Немцы разбомбили потом Лихую... вот такая у меня судьба.

Я вот лучше вам расскажу эпизод, как меня ранило в ногу. Я был командиром расчета. На фронт забрали с семнадцати лет. В 43-м году забрали на фронт и я воевал аж до [Пизеля] дошел. [Пизель], Прага... Вот там я войну закончил. Получилось, когда до Дебальцева доехали, там получилась такая картина. Наши войска ушли и такое – ни наших войск, ни немецких войск нет. Потом через некоторое время наши пограничники приезжают... Я в угловой хате жил, поселился, с пограничниками начали службу нести. Мне так интересно было, шо пограничники. А пограничники эти, когда везли мясо на фронт, тушенка, так пограничники просили у обоза, шоб они давали им куски мяса... И вот случилось, секретарь сельского совета, он был ездовым, потом смотрит-смотрит и говорит: “Ваня, это ты?” Я говорю: “Да”. И мы с ним встречаемся [*смеется*]. Вот я говорю, как интересно было...

И вот Саркисян посмотрел, шо у меня восемь классов образования, самый большой батареи и говорит: “Я принял такое решение по тебе: ты будешь первый расчет... Первым расчетом... Я по тебе батареи будут пристреливать, по тебе пристрелку делать (а у него в батарее шесть пушек было)... Все пушки пристреляли по тебе, так как ты имеешь такое образование, шо я не буду повторять тебе, а ты сразу с хода”. И вот он пристрелку сделал и получилось так, шо когда командир батареи командиру дивизиона передаьот, шо восемь немецких танков движется и первый немецкий танк дымовую завесу бросает, остальные семь танков под дымовой завесой находиться, не видно их. Так Саркисян говорит: “Я тебе приказываю вести огонь по этому танку, который дымовую завесу пускает. Твоя задача – уничтожить этот танк”. Ну, а у меня был Мергенбаев – заряжающий. Я говорю Мергенбаеву – два подколиберных снаряда, бронебойно-зажигательные снаряды... Вот он принес мне, я уложил в ствол один снаряд, а второй – ему говорю, – ты держи начеку, как скомандую... Саркисян, еще что мне сказал: “Когда ты увидишь на танке крест, это расстояние триста метров до танка, ты можешь смело вести огонь с расстояния триста метров”. Вот танк этот подъезжает и я увидел крест. Думаю, сейчас еще секунду и буду стрелять по танку. И вдруг услышал – раз... В меня с лафета бросают прямо вниз, в окоп, об стенку бьет и меня... Мурашки такие, желтые

пятна, круги желтые такие... Я тогда потерял сознание... Попробовал: одна рука целая, вторая рука целая, нога целая, а с левой ноги кровь сочиться. Я попробовал – мокрая. Думаю, ну, значит все... Потом и говорю, шо я же выстрела не сделал. Я хорошо запомнил, шо я по танку выстрела не сделал. Танкист увидел, шо снаряд попал как раз в окоп и медленно поворачивает свой танк к Фадееву, к моему товарищу, командиру второго расчета. И я в это время... Вот какая-то сила прибавилась, наверно предсмертный такой... И я силы собрал, и к этому орудию подполз. Посмотрел в прицел сюда – все нормально. Он поворачивается к Фадееву, расчет. Я беру выстрел. Когда я выстрел сделал, у него белое пламя, бело-коричневое такое пламя – загорелся этот танк. И я сам упал. Потом мне Светка говорит, санинструкторша: "Мы подошли, а ты лежишь, кровью истекаешь, сознание у тебя такое неважное, взяли тебя в машину, перебинтовали. Я кровь остановила, перебинтовала и тебя в машину погрузили..." Отвезли меня в госпиталь. И я в госпитале пролежал полтора месяца.

И вот интересно, шо когда я справки доставал на счет ранения – у нас же в армию советскую надо было документы все подготовить, шоб доказать, шо ты раненый был. Когда написал майору Ткачеву, в Подольске под Москвой... Он пишет о том, шо такой фамилии нету, а я говорю: "Как же нету, когда я был командиром расчета и меня [Гейперевна] Блюма Марковна лечила". Она еще, когда в Кечкемете я лежал – это австрийский город – так она под мою кровать пряталась, еще немецкие самолеты налетели. Я спрашиваю: "Блюма Марковна, чего вы прячетесь, а вдруг бомба упадет, крышу сюда-туда – мало ли чего". И она осталась, потом еще когда бомбежка закончилась, она кружку вина мне дала, у нас там вино было в госпитале. Вот такая у меня судьба... И я получил... До сих пор нога у меня на погоду так ноет, болит... Вот такая вот судьба.

Саркисян, командир батареи, шо он сделал? Наградил меня орденом войны первой степени. А орденом войны первой степени награждают только те, которые были ранены. Не покинул поле боя и продолжал сражаться с врагом. Вот мне орден Отечественной войны первой степени...

Есть еще штук двадцать, наверное, больше наград. У меня награды есть "За победу", "За отвагу" есть награда. Медаль "За отвагу" – мне в собесе сейчас за медаль "За отвагу" пенсии добави-

ли. Медаль "За отвагу" – это, говорит, медаль, которая лично характеризует человека, его отношение...

После войны голод был, страшный голод... Так вспоминать тяжело, понимаешь? После войны... Мой отец вернулся. Был секретарем сельского совета... Я после войны... Какая может быть жизнь после войны? Все разрушено...

После войны, так это 46-й год голод был. Я в это время за границей служил, в 46-м году. Собрал посылку, пять килограмм сала, и отправил в село. Эта посылка пришла. Мать говорит: "Это мое было спасение, я пережила. Если бы ни это сало, я бы не выжила..." Так бы мать и умерла. Вот так получилась у меня картина...

После войны стала жизнь восстанавливаться. Хлеба стало вволю, мы ели хлеб вволю. Стала жизнь восстанавливаться и промышленность подниматься начала, завод Петровского начал работать. В Днепродзержинске заводы начали восстанавливаться и жизнь наладилась.

Я когда демобилизовался, так как я сделал... Мне сказали, шо сейчас в селе такой закон, шо с села ты не выедешь. Паспорта... Ты должен взять и прописаться в городе. И у меня знакомые были в городе на Ворошиловской, 7. Октябрьский район... Я документы все оформил и приехал туда, там прописался у знакомых. Отец ихний работал на заводе Петровского мастером. Говорит: "Правильно, Ваня, сделал, шо ты прописался, село сейчас вымирает, село сейчас в таком запустении, шо надо было тебе решить свою судьбу, личную судьбу". И вот я прописался там, паспорт получил же. Приезжаю уже с паспортом, как чужестранец...

[Все время ли на русском языке говорил]? Ты понимаешь, в чем дело... Я после войны был главным конструктором "Полимермаша" – завод "Полимермаш". У меня было сто восемьдесят девять конструкторов разных специальностей и я с ними все время общался по русскому, на русском языке. А потом, когда уже ушел на пенсию – пенсия такая слабенькая была – меня главный инженер увидел и говорит: "Ваня, зайдем до директора..."

В село вернулся я, сейчас скажу когда... Уже на пенсию ушел и вернулся в село. А дети выросли в городе.

Сегодняшняя жизнь в селе никакой критики не выдерживает. Она настолько, как бы сказать, настолько стала непорядочной, шо нельзя сравнивать с тем, шо было... Колхозы разрушили, земли эти поделили на паи, люди торгуют этой землей... Эти капиталис-

ты... не капиталисты, а фермеры? Как это называется... Они скупают земли за бесценок и жизнь сейчас идет на вымирание. Жизни нету, как таковой жизни нету...

[Хватает пенсии]? Да какой там. Если б я в селе не проживал, шо лук там... Огород немножко помогает. Пенсия у меня девятьсот шестьдесят рублей. Так Любовь Владимировна сказала, что у государства нет денег... Премьер наша говорит: "У государства нет денег, государство бедное и не может заниматься повышением пенсии..." Тимошенко.

У меня сын один есть, дай Бог ему здоровьице. Сын помогает! Есть внучка. Так дело в том, шо внучка в Промышленной академии занимается и на шестой курс перешла, какой-то там магистр. В общем, четыре тысячи рублей забрали на обучение. А шо это за магистр, я не знаю...

Григоренко Любов Аксентівна, 1928 року народження, с. Сурсько-Михайлівка Солонянського району Дніпропетровської області[1]

Григоренко Любов Аксентіївна, 1928-го року. [Де народилася]? В Сурсько-Михайловці народилася. Так осталася одна, всіх забрали в Германію: сестру й брата. Один в армії був. З больною мамою була ... і пішла на роботу. Пішла в степ, на воли. Сама мала, а воли тягають мене по степу. Коровою орала. Та! Набралася горя такого з самого детства, по сьогоднішній день горе.

Той старший брат одслужив, прийшов, ранений, без ноги остався, а той казав: "Не поїду в Германію, я домой хочу". Ну, так получилося, втік, піймали його. Помили його і на той, у колхоз. А сестра вернулася. Приїхав председатєль: "Одіньтє плєнного, так більше вас не братимуть нікого!" Оділи, обули, а через неділю прийшов і сестру забрав...

Мати моя осталася сиротою, по наймах ходила. Ну, наймалась до таких, що надо ж і коров доїть, багато жили... Доїла і вправлялася. Померла мама [*нерозбірливо*], так вона мене водила [*нерозбірливо*], роботяща була. Як молода була, здорова...

---

[1] Опитування провів С.М. Білівненко (3 червня 2009 р.). Науково-популярним методом передала Н.І. Швайба.

[Батько мій]... Аксентій Євсійович... Були постройки в Дніпропетровську, довго не одпускали його. Був як командіром там. Ну, довго не одпускали. А мені, як найменшій прийшлось хазяйнувать. Хазяйнувать, а потом уже... Ой, ну, що ще?

[За діда, бабу що пам'ятаю]? А шо ж там, хазяйнували, своє було, скотина і коні. Все було в їх, хазяйнували усі, коров держали, коні. Потом як пішов уже колхоз, не хотіли. Хто пішов – нічо, осталося. А вони не хотіли, то у них усе позабирали. Забула, не помню в якім годі [*нерозбірливо*] прєдсєдатєльом. Приїхав, мама плаче – поперекидали, де кваснину, де шо, де які постілочки остались на голу піч і нічого. У колхоз не йшли, то [так воювали з нами].

[Хто це забирав? З села чи хтось приїжджав]? Да! Свої ж хлопці були. Отут рядом і жив, той шо перекидав все... Плакала мама, хто шо надумав... [Чи забрали тоді в діда і баби хату]? Та ні. Пооббирали все, а так... Це батькові [батьки]. Вони тут [народилися]. Казала, шо вони... жили, а то тут рядом построїлись, на цій вулиці...

[Середняки були]? Та ні, вроді багаті були. У них свої вівці, корови, коні держали в хазяйстві, своє все було. Плуги... Землі не знаю скільки вони держали... Сіяли ячмінь, хазяйнували, все в їх було.

Уже як все забрали, прийшлося піїти [у колхоз]. Прийшлося йти в колгосп їм, шо оставалось робить? Мама боліла, не робила. Її вихром підняло. Ішла з відрами, коромислом несла воду і її вихром підняло... у неї відібрало речь [*нерозбірливо*]. Ну, так по дому була, а на роботу не ходила. [Мені прийшлось]... Набралася з дєтства горя, і по сей день горе...

Млинки робили кажен собі. Через хату та й млинок. Круподерки ставили, бо не було ж хліба. То так крупи якоїсь надеруть. Олійниці встроювали. А то ж під горою, там ото млин один...

У [діда і баби] хата длінненька була, сім'я ж була. Хат таких же не було як сейчас, глиняні були, [*нерозбірливо*]. Обкладені [були], бо і вівці були, і коні, все кругом загорожа була. У хаті було дві [кімнати]. Була там печ. Кабак пекли, кабака напечуть... В послігнє время, та й... А хлопці поїхали самі в город двоє, так кабак беруть...

[Що в хаті було]? Та нічого в хаті. Кроваті, подушки, шо ще такого... Печка, кровать, [стіл]. [Піч] велика була, бо хліб же пекли. Хліб пекли самі. [Діво] збирали, корови ж були, доїли, [діво] собирали, їздили в город продавать...

Посуда в шкафу так стояла, в наш шкаф, у шкафу ховали, бо шо ж... Стєлаж такий стояв. Ми його зробили. Отакий столік длінний. Перекидали там цю посуду. Помили, переложили. Посуда раньше вона кам'яна була така, цвітна посуда. Скриня була. Шифанера ж не було, а скрині були. [Ховали туди] барахло. [Кожухи ж були], [*нерозбірливо*]... А таки забрали, все осталося без нічого.

[Що взували]? Все обували, а шо ж. Раньше шили, батько шив і син шив, сам же [*нерозбірливо*] був [*нерозбірливо*], галошами склеювали, [чуні], і ходили.

[Одяг який був? Що носили]? Та зразу це все хароше було, а потом уже що прийшлось. [*Нерозбірливо*]. Пряли полотняне, шили сорочки. Сіяли ж коноплю. Пряли на прядку та ткали. Батько осьо [*нерозбірливо*] купив [*нерозбірливо*], ткала подстилки, полотно, тоже ж сорочки. Та ото сорочки полотняні [*нерозбірливо*], а зверху ж надівали [*нерозбірливо*]...

Та шо ж тоді було? Було якесь [плаття], яке було. Таке надєвали, пока святкувалось, а тоді уже... А, да! Висіла ж така [у хаті жердка] прибита, така длінна [*нерозбірливо*]. До церкви як ідти, так чистенький [*нерозбірливо*]...

А в школу... Батько сказав – ідіть учитися, вивчитеся, спасібо скажете. Мене на піч посуне там, вареників напече, кармани понабива та й пішла в школу. Раз робила, і торгувала... А той здав у воєнне училище, так йому хотілося у Ленінград поступить. А началася війна, забрали у Германію, пропало...

[Сама пішла на роботу, було років] з чотирнадцять... Ой! Зчепились красні й німці! З гори спускаються, а ми бігаємо кругом хати. Повбирались усі до нас. А вони давай снаряди... Три снаряди. Якби сиділи в окопі, в тім шо ото коваться, то там би нас і прикидало, а то у хату по углах поховалися і сиділи.

Заїхали німці, розположилися [по селу] і на мотоциклах. Ганяли на роботу... Збирали у бригаду хлопців, дівчат і ганяли окопи копать. А там така руда глина, шо б'єш-б'єш, приходиш і плачеш. Викопать оцю... [А пішком ганяли] далеко!.. Ми ж до вечора, вечором ідемо до дому, по домам, а утром собираємся на бригаду і ідемо опять...

Така моя жизнь. З самого дєтства горе і по сьоднішній день...

Даже не знаю чого [село називається] Сурсько-Михайлівка – я цього не знаю. [Цього не розказували].

Раніше ж [хати] ставили [боком до вулиці] а тоді хто як придумає, так і ставе.

Ми як побралися, то поїхали туди... Це в Павлоградськом районі, там пожили трохи. [*Нерозбірливо*]. Я пішла дояркою. Далі ж трошки пішла в город, робила там в городі. [*Нерозбірливо*] з людьми, родилася там. Ну, і начальство не пускало. Тоді легше було з квартірами, однокомнатні хоть свекруха ж там хотіла...

Бросили, поїхали туди, там пожили в отдальонних... Приїхали сюди – купим тут та будем тут.

Ну, так начали хазяйнувать – корову, поросят. Пішла дояркою, год продоїла коров. Повитягували всі жили! Зразу ж не було, було по тринадцять коров, а тоді по шістнадцять, а тоді по двадцять. А як уже встроїлася... – було у мене двадцять восім коров...

Любила свою роботу. І на заводі трошки поробила, отчоти [*нерозбірливо*]... І тут все времня: благодарность, і медаль дали за хорошу роботу. А здоров'я, ноги і руки повикручувало – це страшно. Но нічого не зробиш... Пенсія попалася, була плачу...

Я любила хазяйнувать, шоб усе було. Корова хороша була, доїлася. Ніколи возить було. Ото держали двоє-троє свиней. Виливаю молочко, пекли ми молоко, хазяйнували...

Оце ж я купила таку невеличку [хату]. Одна кровать, піч, плитка. Німа де. Давай тоді стараться, то уже ж пішли ми, тут пристроїлись. Я на ферму пішла, він строїтелем пішов. Він зразу вчився на баян, грав. А потом шо ж, пішов каменщиком, отож клуб клав, і кругом ферми клав. І давай тоді ж собі строїть. Наробили глини, лампачі, солому робить, і построїли хату. А потом купили цегли та клав кухню, а дальше погріб. Тоді шлакоблок появився, уже трохи обжилися, купили шлакоблоку. Із шлакоблоку виклав хороший подвал, шо можна було бочки закачувать туди. І яблука квасила, кавуни квасила. Ну, під горою так моя хатка і стоїть. Продала...

А продала – він же заболів вже. А заболів по глупості. Зайшов на ферму, там до скотарів, а там завелися битися та били кума, а він давай кума оборонять. А він тоді як схватив та як бахнув його в спину. Так у нього на льогкоє, ну, як дві копійки зразу схватилося. Ну, як би зразу в больницю ж, так кров іде, кров іде. Ну, дотяглося, шо уже як п'ять копійок в нього разорвалось. Ну, шо ж тепер. Тут лічили, а йому нічого не помагає. Поїхали в город, дали направлєнія. Там зразу йому удалили третю часть льогких. Кажуть: два б'ється, третій не мішайсь ніколи! І так получілось по глупості.

Ну, що... Десять год возилася з ним по больницях, лічила. А шо, воно нічого не дало.

А тепер сину, пішов у город, старший: “Папа, я хочу сісти на [автобус]...” Робив на тому, щас механіком робе. [*Нерозбірливо*] перестріли ночью, ішов, а їздив він аж до Ніколаєва. Ті з ним... А ще якби не заходив в гастроном, а то він гаманець витягав – побачили, там же слідкують. Бачили, що витяг гроші. Тільки одійшли трошки от гастронома і його ударили по голові. Так кров’ю залився. А ми ж ждемо, що ось-ось должен з’явиться. Нема й нема, коли мужчина такий підібрав його недалеко от дома, рядом. Допитався, звідкіля ж він... Вобщем, одні клопоти [бабушкє], одні клопоти...

Ще й Чорнобиль, ось тобі Чорнобиль, Чорнобіль, тоже нічого-нічого, а тоді як найде на голову хтозна-що... Таке горе...

[Дружно раніше жили]? Та раніше якось бідніші, чи бідніше жили чи шо? Збиралися якось ото. А сейчас шо? Стариків же ж повимирало, мало пооставалося. А воно ж особєнно п’ють усі і все. П’ють без конца... Та хто хоче – іде город, устраюються хоч в охрану, хоч куди-небудь...

А я як їхала, то у мішок і до сусідки носила чи доски де хароші, чи вилочка, то утюг, то шо, бо приїдеш, нема ж нічого. А то поїхала раньше, а він нічого не одніс. Вони одірвали вінтовий, перепиляли все равно, каструлі, оті шо можна стать, все позабирали...

Танцюра Микола Кирилович, 1934 року народження, с. Сурсько-Михайлівка Солонянського району Дніпропетровської області[1]

Танцюра Микола Кирилович, 1934 року народження, син Соколенко Катерини Онуфріївни.

[Моя мать 1911 года рождения]. Соколенко – это ее девичья фамилия. Замуж она вышла, я не помню в каком году. Ну, родился первый сын в 30-м году у них, умер маленьким еще. А потом дочка в 32-м году, и в 34-м родился я. Отец 1908-го года [рождения], умер в 72-м году.

[1] Опитування провели Н.І. Швайба, С.М. Білівненко, І.Г. Довгалюк (7 червня 2009 р.). Науково-популярним методом передала Н.І. Швайба.

Когда коллективизация началась в 29-м году, [отец] не пошел в колхоз, а пошел работать в Каменське, раньше называлось, Днепродзержинск сейчас. Работал там где-то на заводе, не знаю на каком. Ну, а тут же на мать была репрессия, как это не пошла? Мать-то написала заявление в колхоз, она вступила в колхоз, а отец – нет. Ее взяли, выгнали с хаты. Там жили на верху, хатка, она и щас еще живая та хатка. Ну, и мать куда? Перебивалась. То в деда видимо, то где-то там, говорит, в кустах ночевала. Кругом, потому что гоненья такое было. Жили мы в чужой хате, ее называли Прокопивська хата, я уже это помню. Не знаю сколько мне лет было, года четыре чи пьять наверное. А вот эту хату, в которой щас бабушка жила, в 38-м году уже построили, это я хорошо помню.

Дед Йосип [Танцюра], отец моего отца, местный, коренной был, Михайловский, он ниоткуда не приезжал. До революции или вернее до коллективизации нигде так не работал, потому что работы в принципе не было ж в селе. А тогда называли "кулаки" там. Ну, кто более зажиточно жил, раскулачивали их, в том числе и дед попал туда. Забрали в деда все, инвентарь там, все. А он занимался земледелием. Тогда десятины назывались, наделяли на каждого едока. Занимался землей в основном. Когда в его забрали все – лошадей, инвентарь весь забрали, ну, шо ж... Дед был уже пожилой, просто занимался дома своим огородом, своим хозяйством, что можно было держать в то время.

Отец в 38-м году, даже не в 38-м, а немножко раньше, отделился ж от семьи. Ту хату у него забрали, а жил, пока ж не построил эту хатку, от.

[Что рассказывали об эпохе коллективизации]? Коллективизация где-то в 29-м году началась, по-моему. Ну, гнали в колхоз насильно: "Иди в колхоз, пиши заяву и иди в колхоз". А отец говорит: "Я не пойду в колхоз". – "А, ты не пойдешь в колхоз, значит все!" Отец уехал в Днепродзержинск, там работал на заводе, а мать выгнали с хаты. Хата наша была, отец построил. Тогда же строились как обществом, если так выразится. Отец, сын строится, там еще кто-то строится. Вот они на самой верхней улице: там дедушкина хата (сейчас ее нема, там другая хата построена), потом его брат, дядька моего отца, мне он дед, Николай, тоже там же. А потом и отец построился там, буквально сказать в степи. Куток, там Танцюри жили. А по соседству... Оце я знаю [Пендик] называли, то ли фамилия его была, то ли... Апентий, называли его. А дальше никого

не было по сути дела. Дедушка жил Йосип, потом дед Мыкола жил, а потом отец жил. А дальше поле, улица вот так же тянется, а дальше поле.

Когда строились, я не знаю, но если в 29-м году или в 30-м году, мать рассказывает, что ее выгнали с хаты – то вже ж хата была построена. Сказали, что "Твой муж скрывается, не идет в колхоз, значит, и тебя с хаты выгоняем". Ну, тогда батько, отец, говорит: "Пиши таку заяву, иди в колхоз работать, а я не пойду..." И не пошел. В колхозе тогда денег не платили, тогда трудодни были. Отработал день... Как ты там работал, лишь бы ты на работе был, чтобы тебе трудодень записали и все. А денег же не платили. Он пошел, когда с Днепродзержинска переехал, пошел к нам в совхоз. Здесь в степи совхоз был, совхоз открыли от какого-то завода [*нерозбірливо*]. И там учетчиком работал. Потом перешел, работал столяром, в общем на таких работах.

А мать работала в колхозе все время, от зори до зори, за трудодень. Хлебушка давали тогда очень мало, там по 200-300 грамм на трудодень чи як там считалось. Получит два мешка зерна, четыре мешка – не на что смотреть.

Отец был столяром: и дома столярничал, и на работе столярничал. И за эту специальность его брали в колхоз, шоб хоть колеса было кому делать. Колеса ж никто так не делал, а он колеса делал такие деревянные. Раньше ж брычки были, лошадь тянет брычку, гарбу там... Он умел это делать. [Ото Танцюри] – его батько и он, они этим занимались, делали. Тогда ручное, все ручное было, верстак, долото там, струганки, фуганки, и все прочие такое. Не так же как сейчас, циркулярка... Еще и света не было. Свет только в 47-м или в 46-м году начали проводить по селу. А то света не было.

А материн отец, Соколенко Онуфрий Григорович, насколько я помню, он нигде не работал, так чтобы постоянно работать. А последнее время (по-моему в 43-м году) освободили Днепропетровск, [*нерозбірливо*] осенью, пришел к нам этот вот, про которого вели разговор, батюшка[1]. Хороший такой он, помню, приходил в школу, когда ее открыли сразу после освобождения. Всем молодым ребятам, которые в школу ходили, говорил: "Вы смотрите, ничего не трогайте!" Оно ж валялось разных там боеприпасов, много ж погибало ребят, разряжали там... Визуально я его помню хорошо так. А дедушка, мамин отец, был в церкви, когда открыли церковь... А ту

[1] Отець Дмитрій (Тяпочкін).

церковь взорвали, ее ж не было, где то в 18-м году, я так точно не помню, была она построена или нет. На сколько я помню, там был один фундамент. А когда построили эту церковь, что рядом с бабушкой, где моя мама жила, рядышком буквально – дед работал в этой церкви старостой. Я не помню, сколько лет он там отработал, годов может пять, может шесть, а потом стало ему плохо. Он рождения 1870-го года, и где-то в 62-м году он умер. В 62-м году он помер.

А дедушка отца моего – Танцюра Йосип, этот помер, когда я служил в армии как раз (с 53-го по 56-й год). Он умер в 54-м году или в 55-м, где-то вот так. Ну, что еще такого, чтоб помнилось...

Когда началась война, помню, когда началась бомбежка. Отца ж не было, отца забрали в армию. Мы, не знаю почему, прятаться надо было, выскочили с хаты почему-то. А хата и конюшня были в одном этом самом и до коровы. Поприжались до коровы и стоим. Оно сыплется все с потолка, все дрожит! Страшно все-таки, никогда ж не слышали таких взрывов. Ну, такой, чтобы сказать, массовый расстрел там я видел, или что-то такое – нет. Видел я только одно-единственное, то что в то время возили раненых наших, советских солдат в больницу, в школу. Там сделали лазарет. Они там, кто выживал, кто помирал, их хоронили. Напротив сельсовета – это братское кладбище, их там и хоронили всех...

Немцы как зашли? Сначала мотоциклисты проскочили, дорога была ж неважная, тогда была просто грунтовая дорога. Проскочили мотоциклисты, а потом пошло-поехало, машины, все. Ну, как-то они вроде быстро прошли, передовые части, так бы сказать. А вже которые после подъезжали, так те грабить начали по сути дела. От курица там бегает по двору: кто стрелял ее, кто кинжал кидал, лишь бы ее убить эту курицу, забрать. В некоторых собаки были, с машины выпускается с ящика, специально ж возили в ящиках собак, выпустят собаку и натравят ее. Она поймает курицу и несет им – немцу, вот. Ну, чтоб массово убивали, такого я не видел. Были случаи, но очень редко.

Деда моего, деда Йосипа, брат жил рядом через хату. Тот значит идет, а когда там бомбят, там где-то стреляют, такие взрывы сильные... Они ж не то что из винтовочки стреляют, а стреляют из пушек, танков, бомбят из самолетов. А он говорит: “Вот, гремят-гремят, когда оно уже кончится?!” И кто-то услышал, не знаю кто,

немцы забрали и расстреляли где-то. Не тут, а где-то увезли его, расстреляли. Так что он не вернулся.

Были, были тут и полицаи, были... С молодых таких, я не знаю, лет по восемнадцать-двадцать, наверное, те что остались, шо помогали немцам. Так что были, были. Я их фамилии сейчас не помню, но знаю, что были.

[Як німця побачив]? Знаете как, страшновато. Знаете почему? Во-первых, их форма, поведение, оно страшило каким-то образом. Бряцают оружием. Они же без оружия вообще не ходили, с автоматами, с пистолетами и так дальше... Стреляет, знаете, куда попало и зачем попало. Я же говорю, в курей – им все равно на кого, чего, как, лишь бы стрелять. Так стреляет просто, подцепит что-нибудь на дерево и с пистолета, с автомата стреляет. Ну, и конечно наказывали здорово. Если украл что-нибудь у них... Особенно с офицеров, рядовые, то мы их как-то, рядовой есть рядовой. Офицеры, они ж жили по хатам, и в бабушки были, стояли два офицера. И рядом там стояли два офицера. Он уходит, куда они уходили я не знаю, но они переночуют и уходят. А на столе бросают все, конфеты там, печенье, ну, такие ласощи... И наверно или пересчитают их, не знаю. Приходят уже когда вечером, зажигают карбидку (тогда свет такой был у них) и значит видно: “Киндер, – зовет, – иди сюда!” Даст конфету. Это, наверное, потому, что я ничего не украл у них. А если бы я украл, он меня побил бы тогда, конечно, наверное. У меня брат двоюродный, Иван, рядом который, немножко меньше меня был, тот что-то украл, чи конфеты, чи не знаю что... Так они его отлупили добре, били почем попало и как попало, пацана буквально малого.

Ну, враження, какое враження может быть? Во-первых, боязно было, потому что за любую провинность могли побить или расстрелять. Завоеватели, как кажут, они ж имели верх какой-то. А вже когда отступали они, в 43-м году, в октябре месяце по-моему, да, осенью – начали палить все. Здесь стояли чуть выше, база была какая-то, танки ремонтировали, машины ремонтировали, и они подожгли. Здесь сараи подожгли. Тут была колхозная конюшня такая, так они там сделали склад – подожгли. Все трещит, все горит, там стреляют, тут тикают – не поймешь! Мать на меня надевает наверно штук пять чи шесть костюмов, не костюми, а жакетки. Значит все, що будем тикать. А куда тикать, не знаем. Не она не знает, не мы ж не знаем. Брыченка была у нас на двух колесах такая, туда кой-

какие тряпки покидала, ну, и давай – “Тікаєм туда в степ, отуда”. А я й кажу: “Так чого ж ми туда будем тікать. Там ще хуже буде...” Пацаном, а думав, ну, чого ж ми будем туда на гору?.. Ну, слава Богу, мы только собирались, но так никуда и не убежали, потому что оно начало трохи притихать все.

Утром взорвали мост через Суру, речушка у нас протекает. Там был до войны построен хороший мост, немцы взорвали. Видно, передние отходили уже немцы, а это остались которые специально взорвали. На танкетке поехали, я смотрел на них. На гору начали подниматься, а она видно не вытянула их, та танкетка. Смотрю, спустились назад. Как они опять выехали или объехали куда-то, ну, в общем уехали, сбежали.

Хотел сказать за немецкое кладбище, они сделали были. Мы ж с пацанами бегаем возле школы, их привозят, немцев побитых, страшно! Всех в крови, там все такое, ноги-руки там поотрезали, они в яму там их кидали возле школы. Прямо там, где сейчас школьный двор, там была такая яма сделана, я не знаю, то ли специально была выкопана, то ли нет. Туда все сбрасывают, вот. А хоронили их, вот как едем на кладбище, где Турочкин или как, на углу, да? Турочкин, где его огород, вот там было кладбище. Огород, поле – вот там было кладбище. Не знаю, может десятка два-три крестов, деревянные кресты и на крест одета каска, немецкая. Немцы хоронили, не наши. Наших хоронили в братских могилах, отам против сельсовета. Немцы немцев хоронили, которых сюда привозили с передовой видно, они помирали тут.

Видел, когда их привозили ну как в школу, в лазарет, а потом они еще там лечили и хоронили. Видел, как их кладбище появилось. Может ночью хоронили?

Ну, потом немцы ночью ушли, наши их выгнали. Уже до утра их тут не было и не стало того кладбища. Куда оно делось? То ли оно осталось, кресты только поснимали видимо, ну, не могли ж они выкопать? Были б же ямы, наверное – ям не было.

А я ходил буквально чуть ли не каждый день до деда, до Соколенка, он жил там чуть выше туда – это ж отец моей матери. Смотрю, то было, а то вдруг не стало. Ну, а когда немцев погнали дальше, туда на Кривой Рог, в ту сторону, на запад – начали ввозить наших солдат, тоже таких побитых. Умирали ж они, вывозили сюда. Увозил один дядя, ну, я буду говорить – дядька, в то время может он и не такой старый был, но хромой. Одна нога то ли короче, то ли

может не было ноги, хромал на ногу. На одной лошадке возил с больницы в эту братскую могилу. Там ямы были большие, человек по восемьдесят, наверное, в яме. И эти не медсестры, как их называют, эти самые? Женщины, которые в армии служили, они салют давали с винтовок и закапывали. Насыпают первый шар, потом второй шар. Вот таким образом по несколько человек, там много...

[Был ли комендантский час при немцах]? Тогда некуда было ходить. В школу мы не ходили, а так пацанами лазили ж. Лазили как все пацаны, где шкоду искали, где что такое самое... Да, был такой случай. Пошли мы с парнишкой в школу. Стоит машина немецкая, тогда я еще не знал, что это за машина такая, маленькая. И лежит винтовка на сиденье, дверь открыта... "Давай украдем винтовку..." Дверь-то открыта. Мы давай тикать! Во дворе школы все это происходило, стоял сарай там для дров из красного кирпича и мы до того сарая тикать, побежали. Он выстрелил. Стрелял он по нас или не по нас, не знаю, но кирпич полетел из этого сарая. Мы за угол забежали. Там речушка была, вскочили в бурьяны туда и долго сидели там, боялись. Думали, придем, что ж матери скажем, получим... Ну, никто нас не стал искать...

Был случай, стрелял немец, но не застрелил, убежал парнишка. Не знаю щас он живой или нет, его фамилия Бесараб. Контора была там, где Коржи живут, в том районе. Она была и до немцев, и при немцах была. И стояла вода в бочке. Приехал какой-то немец на машине, помыться, руки помыть, снял часы и повесил на ручку, на машину. А этот Андрей подсмотрел, подбежал, схватил эти часы и тикает. Там возле конторы такие дикие груши росли, заросли... А он увидел и с пистолета в него разов десять выстрелил наверное, не попал. Вот такой случай помню. За воровство они карали очень здорово, здорово. Наверняка, если что-то украл, то так и знай, что или расстреляют, или в лучшем случае отлупят, так сказать.

Ну, собственно и воровать-то особенно не было чего. То что они оставляют еду какую-то там, корку хлеба, так это самое...

Я знаю, что все боялись, боязно было. За любую провинность они могли расстрелять, могли запросто, как собаку убить...

С колхоза при немцах не воровали, такого не было. Я такого не слышал. А вот уже когда наши, при советской власти – да. За килограмм зерна, килограмм зерна уворует – год в тюрьме, 10 килограмм – 10 лет. У нас, это дядька Ефим Танцюра, его жена... Вот я не помню сколько там взяла зерна, что ей дали, по-моему, во-

семь лет чи шо. Но она, правда, не отсидела этих год, она отсидела чось мало. То наверно по уставу [*нерозбірливо*] и она вышла с тюрьмы. Это то, шо я рядышком тут слышал, а так село большое, все не услышишь.

Немцы сеяли урожай, потом снимали урожай, себе забирали все. Людям уже [*нерозбірливо*] давали, а работать заставляли. Председателем колхоза был тут один, Рыбалка, дядько Иван, [Мурза] называли его все, почему-то кличка его такая была. Ну, он плохого ничего такого не делал против советов, ничего такого не делал. Ну, а тем не менее, когда пришли наши, вернулась наша ж власть, его репрессировали, судили. Он сидел на Соловках [*нерозбірливо*] ну а выжил, вот.

[Как наши заходили в село]? Нет, я, во-первых, не помню. Слышал, молодые, кто с немцами вот это самое, полицаи, те убежали. То ли они с немцами ушли, то ли куда-то, не знаю куда. А те, которые руководители в колхозе... Я говорю, был дядька Иван, Рыбалка фамилия – того забрали, судили, сослали на Соловки. А когда он вернулся, я пошел к нему порыбачить, порыбачить с ним. Он рыбак, он мне рассказывал: "Что там творили, это ужас, там нас за людей вообще не считали, совершенно не считали..." За любую провинность расстреливали на месте и все. Никаких судов, ничего не существовало, а если и существовал суд, то как он там называл – четверка чи тройка, в этом роде. Что еще можно сказать?

В школу я пошел до войны. А потом, я даже не помню сколько год я учился, началась война и все. Во время войны не ходили в школу. А только война закончилась, буквально сразу школу открыли и пошли все в школу. Ну, школа была такая: писать было не на чем, бумаги не было, тетрадей не было, карандашей не было, ручек не было, в общем ничего не было. Света в школе не было, дома света не было, свечка там или лампа-керосинка. Ну, в общем уроки делали так вот, при свечи.

Отец работал в совхозе, после войны когда уже пришел в 45-м году, не помню в каком месяце. Его приглашали в колхоз, но он же не пошел с самого начала. Земля ж колхозами мало обрабатывалась, обрабатывалась не полностью.

Тяжело было. 46-47-й год вообще был тяжелым, была голодовка, кушать было нечего. Неурожай был – одно, а второе, не знаю, почему так случилось, шо [*нерозбірливо*]. Хлеб там с картошкой на

половину стоил триста рублей на рынке. В 47-м недостаток был, не хватало всего, неурожай был.

Конечно, 46-47-й год, тяжелый год – люди умирали с голоду, пухлые ходили. Я сам лично в школу бывало иду, кусок буряка возьму... Маленькие такие бурячки пооставались в погребе. Возьму бурячок, почищу, на переменке выскочу, захаваюся за школу, за сарай куда-нибудь, погрызу там и все. А тем, кто отец погиб на фронте, тем давали булочки такие маленькие, привозили специально. И каждому ребенку, то есть ученику, давали по булочке маленькой.

Я в 47-м, 48-м году посмотрел на это все, думаю: "Буду я наверное куда-то тикать, где-то ехать учится, работать что-то..." Бросил школу и пошел поступил в ремесленное училище – Металлургов-2. Его тогда так называли. Проучился два года по специальности медник-жестянщик. Ну, а тогда ж так: закончил училище, направляли на работу. Направили нас у Харьков, я работал на заводе, имени Малышева сейчас он, а тогда был он [номерным]. Я там работал в 605-м цехе. Тогда завод танкостроительный был. Сейчас он уже рассекреченный, а тогда был секретный, мы подписку давали о неразглашении и так дальше. Ну, работали мы не по специальности. Нас приехало человек пятнадцать, по-моему, туда. Заработки малые, нам 400-500 рублей тогда платили. Мы начали возникать, что давайте ж нам по специальности и платить, а нас вместо того отправили в Ростов-на-Дону. Есть такой город Каменск, это тепловая электростанция. Там еще хуже, еще хуже и вообще не по специальности! Там работали монтажниками, [*нерозбірливо*] поднимали, готовили все там, шахты делали... Ну, я не помню сколько там отработал получается... Вернулся я в Днепропетровск и тут уже работал на заводе Ворошилова, сейчас Комбайновый завод.

Оттуда пошел в армию в 53-м году. В 56-м году демобилизовался. Служил я на Дальнем Востоке, в [208-м] танковом полку. Приехал, женился на бабушке [*посміхається*]. Родилась дочка, Наташа. Говорю бабушке: "Знаешь шо, давай наверно учится, что же мы, недоучками останемся?"

Пошли мы в вечернюю школу, закончили, среднее образование получили вдвоем, она и я. Работал я водителем в ДОСААФе. Сначала инструктором был по вождению, а потом [*нерозбірливо*]. А потом значит, досадно стало, разогнали эту всю фирму, работал просто на транспортной машине до пенсии.

В 94-м году пошел на пенсию, переехал в село, как говорится, жить на постоянно и тут заниматься земледелием, хозяйством, чем только можно. Как говорится – выживаем...

[Водили ли в церковь]? Малым – да. И хорошо помню, как, знаете, есть такое "говіли". Я раз подошел до батюшки, проскурочку мне дали и ложечку меду. Такой черный-черный какой-то мед, вот. Мне понравилось, я обошел кругом, еще раз стал, подошел, попробовал тот самый мед и проскурочку мне дали. Но мне было тогда, я сейчас уже не помню сколько лет. А чтоб я вот так постоянно ходил в церковь – нет, я не ходил. Церковь была рядом буквально, где бабушка жила. Ну, что еще?

[Были в доме иконы]? Вы знаете, по-моему, были. На сколько я помню, они все время были. Еще я был совсем малым, помню, что они были у нас. Были у дедушки Онуфрия, у мамы были все время иконы. Были иконы старые-старые, старинные, уже рамка помню [*нерозбірливо*] дырочки на ней, вот-вот развалится. А икона эта сама блестит, сделана из чего, я не знаю. Ну, такая старинная икона, я нигде таких не знаю.

До войны церковь была от де сейчас церковь, рядом там фундамент до сих пор стоит, живой фундамент. Сколько себя помню, еще и до войны, после войны, так тот фундамент так и есть. Была там церковь или не была, сорвали ее, чи разобрали, чи шо зделали? Не знаю, не могу сказать. Фундамент так он и есть до сих пор, а рядом построили церковь.

А церковь, которая рядом со школой нынешней, о ней не помню. Там был клуб, сейчас спортзал называют, там был клуб, мы туда в кино ходили, бегали тоже. А что касается церкви, не помню. Церковь была вот там вот, на нижней улице. Сейчас улица Шевченко, а потом самая нижняя улица, не помню как она называется, и там заваленная хата. От там была церковь, там поп жил в той хате. Ну, она чего-то недолго существовала. Это я так слышал по рассказам, шо там было. А от где старый наш клуб, там я не знаю церковь, не помню. Хотя я помню что там было рядом [*нерозбірливо*], так называли, от вроде бы там в отом клубе. Може церква и была, бо народу было много. Я помню хорошо, как я в очереди, толкают меня до батюшки. И когда я подошел, он мне дал ложечку меда черного сладенького и проскурочку такую. Мне это понравилось, я обошел кругом, опять очередь занял и еще раз прошел – это я хорошо пом-

ню. Может эта церква и была, может она? Не знаю, не помню, не буду говорить.

Еще церковь была... Там была обыкновенная хата, жила там бабушка Марфа, мать Юрка, там на верху живет вот. [Ну, уже нема в живых]. И эта хатка, то ли ее продал сын, то ли она так осталась, но она така й була. Ее перестроили под церковь. Там вроде церковь и небольшая сама по себе, ну, внутри было сделано хорошо так, как в каждой церкви. Хотя она очень низкая была такая, невысокая.

Что касается батюшки, как же его... Дмитрий. По-моему, Дмитрий его звали, он был [*нерозбірливо*]. А тот батюшка, который приезжий, он где-то с России... Как только немцы ушли, выгнали, и он сразу приехал. Этого батюшку я вот так, ну, как личность помню. Помню, потому что часто видел. Он даже в школу приходил к нам, рассказывал ребятам. Ребята то мины разряжали, то гранаты, убивало ребят, погибали. Так он приходил, рассказывал, чтоб не брали. А валялись снаряды и такое прочие в изобилии. Он приходил в школу и рассказывал нам, чтоб мы ничего не трогали, потому что это очень опасно, это я помню. Ну, й так от помню на кладбище ж мы ходили, значить же ж правил. А как его звать, фамилию я не помню, не знаю и не слышал как-то. Оно как-то не принято по фамилии называть батюшку, а называют по имени. Ну, невысокого роста, худощавый такой, неполный, наверно такой как я ростом – 1,70-1,72 м. Возраст я не мог тогда определить, но не молодой, не молодой. Не знаю, сколько ему тогда было лет, ну, наверно годов семьдесят может было, может старше, Бог его. Я тогда еще не мог определить возраст. Ну, а мы ж тогда, знаете: "Батюшка, батюшка..." – все-таки ж, ну, какое-то почтение ему, что батюшка все-таки. Люди пожилые и церкву посещали при нем, и уважали его. А он жил там, где бабушка жила, на краю села, чуть выше жил у хатке. У него матушка была, по-моему, детей не было. Я не видел там детей [*нерозбірливо*]. Потом матушки не стало, она чи уехала, чи бросила, не помню. Он еще оставался, а потом тоже уехал. Но в 48-м я уехал, где-то в августе месяце, а он еще оставался.

Церковь тогда работала... Праздники, суббота, воскресенье – звонили в церкви, никто тут не ущемлял ее, никто. Все было нормально, все работало.

Ну, а в школе, знаете, чтобы официально, так никто не рассказывал, ну, а между прочим, мол, не ходите в церковь... Советская пропаганда – вот это слушайте, а не то что попы говорят и так да-

льше... Такое было, но неофициально. Не так, чтобы на уроках что-то такое рассказывали – нет, такого не было, на уроках этого не говорили. Потому что церковь была отделена от государства в то время, сама собой существовало. Ну, а чтобы ущемляли, или там [*нерозбірливо*] запрещали, такого не было. Церковь работала нормально.

А потом в одно время так получилось, что тут церковь закрыли, тут разломали, разбомбили ее, а другой не было, так построили не так давно эту церковь. Батюшка молодой, парнишка буквально, начал ее строить, построил. А то вообще не было церкви в селе. Ту разломали, а ту не построили еще. Раньше-то как-то стариков много было в церкви, ходили, много людей собиралось. А сейчас мало ходят совсем в церковь. Если какие-то праздники, то еще там побольше идут. Если Пасха или я там знаю, то многие собираются. А вот в такие, выходные дни, в субботу или в воскресенье, когда звонят в церкви, тогда немного ходит, мало. Толи нету, толи люди не могут, старики не могут ходить.

[В школе что об иконах и Боге говорили]? Ну, знаете, вот была учительница – Мария Ивановна, которая учила нас с 1-го по 4-й класс. Ей задавали такой вопрос: “Можно кушать паску или крашеные яички?” А она говорит: “Можно, если она вкусная”. Вот это я помню. Конечно, в школе говорили, что, мол, в церковь ходить нельзя, в Бога веровать нельзя и так дальше. Однако я не ходил в церковь так постоянно, как говорится.

Ну, [а малым] меня ж дедушка брал с собой, за руку водил в церковь, Богу молиться. Он жил сам, когда бабушка умерла. Потом он перешел, мама его забрала до себя. И вот как собираемся вечером, заставляет нас Богу молится, меня и сестру. Сестра старше меня, 32-го года. Перед нами стояла икона и вот он начинал Богу молится. “Повторяй за мной, – он мне говорит, – повторяй”. Перед сном у нас вот такое в основном было, это я хорошо помню... Молитвы запомнились немножко, не полностью.

Знаете как, я не помню в каком это году было, вступил в партию, был членом партии. А в то время один учитель мой, вместе работали с ним, говорит: “Я хочу покрестить ребенка, а тебя взять кумом”. – “Понимаете, я член партии, мне нельзя в церковь ходить”. – “А кто будет знать, никто знать не будет”. Ну, хорошо. И вот тайно, как говорится, чтобы никто не знал, пошли в церковь, крестили ребенка.

Я ж был кандидатом сначала целый год, по-моему, чи больше. А потом членом партии в каком году? То ли в 70-м, то ли в 71-м, наверно вот так вот. А крестил ребенка с 71-го, с 72-го, нет, раньше немножко, наверное или в 68-м, или в 69-м году, где-то так.

[Почему решил в партию идти]? Кто его знает, как вам ответить. Во-первых, я работал на заводе... Сначала работал на заводе по ремонту кранов, на Автотранспортной 12[а.] Был я на хорошем счету, у меня много благодарностей и так дальше... А жилья не было. Ну, потом дали мне квартиру однокомнатную, а семья начала немножко увеличиваться. А у меня один товарищ хороший, тоже партиец, говорит: "Николай, поступай в партию, все-таки ты будешь на высоте, ты хорошо работаешь, все-таки какой-то будет престиж. Квартиру может получишь..." Тогда ж давали квартиры, бесплатно получали квартиры. Ну, я й написал заявление. Приняли меня в партию и я где-то в 85-м году получил 3-х комнатную квартиру. То ли это партия помогала, то ли она не помогала, я не могу точно сказать. Ну, дело в том, что у меня там награды есть, медали есть, и ДОСААФовские, и трудовые. Может вот это все помогало мне в жизни с этой квартирой. Тогда же тоже было тяжело, как никак, получить квартиру... Ну, а по сравнению... Уже выход с партии, он сам ушел... [*Нерозбірливо*]. Все случилось, советская власть закончилась, закончилась и партия.

[Как относился дед к советской власти]? Вполне положительно. Мой отец был еще живой, он как мне говорил: "Давай, сынок, пробивай себе сам дорогу". Знаете что, отец у меня еще кое-как грамотный, мама у меня неграмотная совершенно. Она ни одного класса не закончила в школе. А отец – да, отец такой более... Учетчиком работал в совхозе и такой специалист был неплохой, столяр, делал всякие дела деревянные. Он научился от отца своего, дед [Васыль] тоже этим занимался. Так что они относились положительно, никто ничего меня не отговаривал там, ни отец, ни мать. Мать тем более, она не знала что это такое, это ее не очень интересовало.

Мать готовила на поле, да, она в начале была как поварихой. Вывозили поле продукты и она в поле готовила. Остальные женщины полят, делают все что там, а она кушать готовила. Я один раз, помню, пошел к ней, она вареники сделала. Отакі вот, здорові, здорові [*показує, сміється*]. Один вареник одному человеку. Не маленький, а вот такой здоровый вареник... Ну, и я приду покушаю.

Я работал в колхозе, ну, как пацаном был. Когда школу закончим, начинаются в школе каникулы, я иду в колхоз. Мне дали лошадей и я возил осенью кукурузу в качанах. Женщины ломают – мать, тетки эти в колхозе – а я возил на ток качаны. Воду носил – це адский труд был для меня. Лошаденка была клячка такая, еле-еле сама ходила, и на нее там бочечка деревянная такая, литров на двести, на сто пятьдесят воды. Я поеду, наберу воды в колодце, везу на поле. Потом беру ведро и кружку, и даю. А это было в 47-м году, весной. Как сейчас помню, тюлька почему-то была дешевая, 29 копеек стоила, ну, примерно такая. И люди берут вот эту тюльку, покушают, а потом же пить хочется. И вот одна машет аж там! А они ж тут все рядышком, а друга хочет там. Я с ведром, телепаюся с кружкой то до одной, пока она попьет, потом к другой, третей, пятой, десятой, ну, вот так по полю. Тяжело было работать... Трудодень этот шел мне, вроде как мне.

А еще был случай. Тут был дядька Махтей, я фамилию не помню, умер... Он пришел с фронта раненым, хромал на ногу сильно, жил там на верху. Он работал на лошадях в колхозе. И когда он заболел, мне говорит: “Мол, бери вот этих лошадей, запрягай, будешь возить кукурузу”. А лошади ходили в хомутах. Я значить вижу хомуты – “Це з такой кобили, це з такой”, – он мне рассказал. Я взял эти хомуты, лошади стоят на улице, возле корыта. Я ж не достану так, залезу на корыто, начал надевать хомут... Пхаю-пхаю той хамут, а он не налазит на лошадь. А конюх, этот дядько: “Синок, переверни хомут!” А его надо перевернуть вот так, а потом на шее опять перевернуть, а я не допетривал. То запомнил здорово, на всю жизнь наверное. Все было, все переживали...

Банда была, которые воровали, это было. Была она и в 46-м году, в 47-м году. Воровали, лазили коров крали, подкопы делали, майно крали. Все что можно было, такое было. Вот рядом у нас был, подкопали яму там под конюшней, приехали забрали лошадей, забрали коров. Видно из-за голода воровали, я так подумал. А може ж я знаю [*нерозбірливо*]... Съедят хоч корову.

Ни за белых, ни за красных, ни махновцев – такого разговора никогда не было. А вообще-то в нас дружная была такая семья. Это один дед – Йосып, его брат, это ж дядько мой, отец мой, дед Назар – тут тоже дядько його, Рибалка. Соберутся бывает или на праздник, или собираются и разговаривают, вспоминают. А я ж рядом при них слушаю, мне ж интересно все-таки было... Разговаривали про все. И

про войну, как воевали, как шо. Отец пулеметчиком был, рассказывал: “Если бы я нес тело пулемета, утонул бы где-то в речушке, провалился на льду...” А нес [*нерозбірливо*]. И вот он их задержал сам, не дал провалится [*нерозбірливо*]. Ото рассказывают, а я слушаю. Ну, как они там воевали, рассказывали – все было. И рассказывал по-разному: как вели себя офицеры в армии, как рядовые, как посылают у бой, как это все происходит. “Страшно, – говорит, – знаем, что погибнем наверняка, погибнем...” А идти надо, потому что заставляют идти, это там не просто просят: “Иди, пожалуйста”.

[А еще в Первую мировую] воевал мамин брат, дядько, Іван Соколенко. Его уже нема в живих, он давно умер. Тот воевал и в Николаевскую войну, и во время революции. В эту войну нет, не воював, старый. Так я ничего не помню, чтобы он рассказывал. Бог его знает, как он там воевал. Награды у него може й были, но он не носил, я не видел...

[Кто готовил и что готовили]? Знаете, научились все готовить. В послевоенное время кто был дома, тот и готовил. Потому что мать утром, если еще не готовит, бежит на работу. То кто-то с нас готовит, сестра или я. Потому что мать придет с работы поздно, уже готовить некогда. А раньше как работали, пололи? Сейчас пропалывает механизм, а раньше что – тяпка и полят подсолнух, кукурузу и так дальше...

Мама готовила самое большее – это затирку и галушки. Не знаю на чем она готовила, но настолько быстро, шо во-первых топили самым кураем. И вот она заделала, я замечал по часам как они сделали – мука, потом побрызгает, побрызгает, покатает, руками выбирает и в кастрюлю с водой. И быстро так, раз, все закипело, все готово. Там зажарочку какую-то сделает, зажарку. Ну, тогда вкусно было конечно, что там говорить.

На второе каша была. Разный борщ варили. Больше всего с пшена варили кашу, но пшено то ли покупали, то ли, я даже сейчас не могу вспомнить, как оно появлялось. Было, было пшено, кукуруза была, кукурузяная была каша, торты кукурузяные пекли, там добавляли вишни, ото такое. Он пышный, рассыпается. Мамалыгу, ну, это ж каша такая была, кукурузяная. Заправляли ее подсолнечным маслицем.

Варила суп, борщ, если есть мясо, можно и с мясом [*сміється*]. Галушки там варила, затирку, вареники, та все было такое. Ну,

весной бывает цыплята вырастают, бывает, что с цыпленком варит борщ – очень вкусно.

Корову держала бабушка. Не помню в какие годы, когда она там ее держала. Но молоко почти все сдавали, потому что был налог на корову – триста литров с коровы. И я почти каждое утро носил, тогда ж еще пацаном был. Тогда ж сливали, молочная станция, носил бидончик молока. Несу, сдаю, там написали кто сдал. Триста литров надо было принести, так что себе по сути дела не оставалось. Ну, остальное шо-то ж бабушка делала с него. Я сейчас не могу вспомнить, чтоб там творог, сметана была в избытке, что мы это кушали – нет.

А до войны? Я знаю, как там все готовили... Кашу кукурузяну готовили в основном, с кукурузы. У нас в огороде была кукуруза, выращивали. Ну, и пшенная каша была. В огороде возле дома были кабаки, буряки, картошка... Ну, у нас было полгектара огорода. Часть дедушка Онуфрий засевал нам все время житом. Почему-то все время жито сеял, не ячмень, не пшеница, а жито. А потом косой скосят, снопы навяжут и во двор приносят, молотят ципамы. Назывались ципы – палка одна вращается, а тут держишь в руках, сверху [бьешь] хорошо так. Бывают такие случаи, я тоже пробовал молотить, вот...

Мать готовила, бывает, что утром встает раненько, приготовит, и побежала на работу. Если не приготовит – значит, сами готовим с сестрой. Если летом, то на кабиці, так называют. На улице плита и ото там коптим, а зимой естественно в хате. Холодильников тогда не было, ничего такого не было, в погреб ставили, хранили. Много ж не готовили, нет. Это если нас было трое, отец когда пришел – на четыре человека. А я уже ж с ними не жил, я ж как в город уехал...

Если было что жарить, жарили. И мясо готовили, если есть свое, или там в кого-то покупали. Мясо тогда стоило рубль шестьдесят самое дорогое, хорошее. Рубль шестьдесят. Купляли на базаре.

Раньше базар был там, где сейчас там клуб построили, на этом месте был базар. Там были скамейки, хорошие столы, бетонированные плитки такие лежали, длинные. И там продавали все: и скот продавали, и бычков там, свиней, и разнее майно, ну, все что можно было. Кое-что может и ненужное было там, приносили – продавали. Такой базар был, чуть ли не целый день. Очень много, как сейчас пойдите на базар. Никто ничего [за место не платил].

Это в городе было уже, когда взяли, а нам говорит мясник шо: “От вы мясо можете продавать не дороже рубль шестьдесят за килограмм...” Дешевле можете отдавать, а дороже нельзя продавать, уже был такой уставленный порядок. Ну, шо ж, пришлось так торговать. Ну, кабана зарежут, надо ж деньги скажем, да.

Отец работал в совхозе и зарабатывал на то время 400-500 рублей всего на всего. А там держал поросенка, зарезал и надо продать, чтобы что-то купить. Скажем, у него двести килограмм, это его если купить, живой вес – по девяносто копеек, по восемьдесят, по рубль десять продавали – ну двести рублей. А если его продать, посчитайте, сколько с него мяса выйдет со свиньи, ну, пять процентов отходов, пять-семь процентов, а остальное там... Мясо по рубль шестьдесят, вот оно и выходило сто пятьдесят – сто семьдесят рублей, може.

Держали в основном поросенка. Одно все время было. Резали уже как придется. Это, знаете, пытка была буквально. Тогда был такой закон, что надо было шкуру сдать со свиньи. Ну, шо ж со свиньи снять шкуру – это проблема с проблем. Только надо смолить ее. А нечем было, лампы не было, газа – вообще понятия не имели, а соломой. А ржаная солома длинная, ото ее поджигаешь и потом этим смалишь. Ну, тогда посмалишь, посмалишь, может там подгорело, а там вообще шерсть осталась. Это ужас какой-то, смотреть противно.

Ну, если не сдать шкуру, тогда ж я не знаю как. А если продавать мясо... Я вот с отцом продавал, на рынке на Озерке один мужик, тот, что проверяет мясо, ще не дошел до нас, ще осталось там несколько человек, ну, кто попривозил мясо, стоять в очереди, на столах мясо лежит, а он идет: “У вас кабан смаленый”. Еще к нам не дошел, уже сказал, что у вас смаленый. А я отцу говорю: “Откуда он знает?” А отец говорит: “Та я й сам ще толком не поняв в чьом дєло”. А оказывается что мясо, которое там сняли шкуру, оно красное, красивое. А если смаленое – оно бледное, как приваренное вроде, светлый цвет такой. И все. “Давай шкуру!” А де її взять, її ж немає, и пошла проблема. “Забирайте, продавать нельзя”. Законы были ужасные, смолить нельзя, надо только шкуру, то шо ж шкура нужна наверно ж государству. И такая, и с говядины, и со свинины.

Ну, налоги на все были, даже на дерево. Растет вишня, и на нее налог, яблоня – на яблоню налог, ну, в общем на все налоги бы-

ли. За все надо было платить. Я не знаю почему, вишни занимали участок земли вот такой, за все надо платить.

Кто-то вырубывал, а кто-то оставлял, кто мог платить, платил наверно ж. Мы не вырубывали никогда, вырубывали только то, что негодное или что засохло, пропало или что-то в этом роде. Шоб специально вырубывать, шоб не платить, такого у нас не было. У людей было, я слышал. Ну, люди ж есть разные, кто-то вырубывает, кто-то этим садом вообще не занимается, это ж такое дело.

На праздники все готовится заблаговременно, как говорится. Яички там подсобирает, чтобы были. Ну, какой-то там праздник, все равно что-то ж получше собирали. Бывало, покупали мясо и своего держали поросенка.

Кровянку для себя делали, колбасу делали, ну, как все делали, та и мы так делали. Кровянки ж много не наделаешь, а такой колбасы сделать тоже не очень много, жалеешь. Туда ж мяса идет много, тогда ж это ласощі щиталося. Сели, поели и немае.

Зберегали в основном у нас, допустим, колбаску мать делает – она ложит в горшочек и заливает смальцем. Растопленный смалец горячий, чтобы еле видно было, таким способом хранили. Мясо – надо только солонину делать. Пробовал отец несколько раз коптить, и сало там. Но сало сберегалось все время, сейчас в банки катают, а мы сохраняли в мешочке. В мешочке, засолят его хорошо, таким способом. А мясо нет, мясо никак не сбережешь, это надо засаливать. Делились, тому кусочек, тому кусочек... Давали пятьдесят килограмм мяса.

Поросенка покупали ранней весной как правило. Ранней весной старались купить, шоб потом будет тепло, будет травка... И бывает что где-то к зиме, когда уже подрастет, килограмм там семьдесят-восемьдесят, это кабанчик шо хорошо растет, и сто-двести килограмм туда аж к весне, почти год его держать надо.

Если зимой забили кабанчика или в начале зимы, до самой весны почти что все время кушали сало. Пока не закончится, то да [*сміється*].

Нас приучали ко всему буквально. Так приучили, что я и сейчас работаю с утра до ночи. Ни как не могу отвыкнуть от этой работы, ей Богу, честное слово.

[Детская работа]? Если мог держать, скажем, лопату, копали огород, полгектара лопатами. Техники ж никакой не было, никто не пахал, копали лопатой. В основном сестра и я, пацаны. А мама на

работе, бывает помогает там немножечко. Ну, а сажать, полоть, это тоже в основном мы делали. Мать опять на работе, с утра до ночи ж на работе, а полем мы. Она сказала, сколько там участок, чтобы было выполото и хоть умри. А тут же хочется погулять и на речку сбегать покупаться, с хлопцами пообщаться... И попробуй не сделать, отлупит. Лупила меня каждый день [*сміється*]. Я ж наверно больше всех зарабатывал. Вроде и не такой разбышака был, вроде послушный ребенок был, а зарабатывал. Попадало почему-то.

А отец – нет, ни разу не наказывал, ни разу. Ну, я вам скажу, что отец сделал плохо, что... Отец пришел в 45-м году с войны, а я уехал в 48-м, в августе месяце 48-го года. И все, я приезжал только на выходной, уже тут работы не было. А если я работал в Харькове и в Ростове, я ж не приезжал. То служба в армии... Я с ними не жил по сути дела, вот так. Пацаном лет до 15-16-ти я с ними еще, а потом...

[Ну, а в детстве]... Поднимался рано. Поднимали очень рано. Вот если держали толоку, мать держала... Во сколько я бы не пришел вечером с гульни, с ребятами ж гуляем там, лег спать. Тут где-то через два-три часа мать вытягает: “Ану, вставай, гони коров у шесть часов, коров уже надо гнать у стайню”. Хочешь не хочешь, а надо делать. А потом дальше уже или даст задание, или мы сами, что нам нужно делать. Лето как настает, то что полоть – это одно, а то что еще скажет: “Вишен нарвите”, или еще что-то. И все время работал. Лазишь по деревьям как кошка, вишни оборвать там, черешни оборвать там, или абрикосы собрать, если на сушку, это тоже работа. И так целыми днями заняты.

Вечером – гульня. Гулять – это никто не запрещал нам, гулять мы бегали, гуляли допоздна с пацанами, в лес ходим, где-то в воду, в сад залезем. В сад залезем, девчата там, тоже ж таки подростки малые сидят, а мы значит полезли в сад. Или может баштан кто-то посеял, а ночью плохо видно, ложишься и катишься. Попал на кавун чи дыню, срываешь, так же не видно, темно [*сміється*]. У сад залезем, яблок натрусим или слив нарвем, такое вот. Нашкодим и тикаем.

[А мама как встречала]? Кто на нас тогда обращал внимания, Боже мой. Даже не знаю, честно говоря, не помню, когда я в бане купался. Так помоюсь, морду там трошки помоешься или руки. Мать заставит, скажет: “Помой руки, иди”. А так ничего, в деревне, и негде. А жили в хатах, глиняный пол соломой притрусят. Топили

курайом, соломой, ни дров, ни угля, ничего ж не было. Где мыться-купаться? А мыло, анекдот с этим мылом. Кто-то научил мать мыло варить, и вот это лошадь где-то сдохнет или что. Кусок мяса принесет, каустическую [соду] где-то доставали и варит. А оно вонючее, такое неприятное! И ото в нем стирали. И все равно вшивые ходили! Ходили вшивые, сколько не стирай, что не делай, все равно вши были на теле.

[Как боролись со вшами]? Так же ж и боролись, собственно говоря, стирали, все такое. Я уже когда ушел в училище, там на прожарку сдавали специально, вызывали, [прожарят], а потом забираешь. Еще как-то боролись, вот.

Игрушек не было. Ото буквально малые, пацанами, помню, продавали збруя такая, сделана с желтенького такого ремешка, несколько колокольчиков прицеплено. Я ее так одеваю на себя, а второй сзади берет за вожжи, тебя погоняют, а ты бежишь, а сзади бежит тот – от это такая. Или с проволочки делали такой крючок и ото от волос ставят такие ободки железные, или были старые зацепления, [*нерозбірливо*] старые диски стояли, внутри зубцы, одни внизу, а одни вверху, чередуются. И ото бегаешь, катаешь его по земле, по пыляке – ото вся была игрушка.

Играли в мяч часто. Покупали мячи. Появились мячики, такие обшитые, такие беленькие, вот. [Гилки] называли там. Ты палкой бьешь, а те ловят в поле, на поле там. Потом чередуются, те ловят – такая игра была.

Ну, а это вже не в детстве было, а где-то уже годов в четырнадцать-пятнадцать... Вже песни были. Собирались на углу, где-то на перекрестке дорог. Ну, тогда ж асфальтов не было, была только грунтовая дорога, пыляка на дороге была. И кто-то обязательно на нашем краю, например, хоть один, но есть гармонист. Поганенька, на старенькой гармошечке довоенной, и он наяривает на гармошке. Девчата поют, мы там то балуемся, то подпеваем бывает, ну, поразному. Гуляем долго, поздно, потом разбегаемся, рано утром вставать надо, работать надо. Что-то заставят делать – такого не было, чтобы ничего не делали.

В основном военные песни были в то время. Балалайка, в кого есть на балалайке чик-чирикают. Народные, українські, помоему, нет. То ли мало знали... В основном почему-то вот такие, которые после войны [или во время войны].

Ну, пацан такой как я, ну, как он играл – не профессионально играл, а чиргыкал абы как. А бывает, какой-то танец он играет, полечку там какую-то заучил одну, чи эти самые, и девчата стоят танцуют там. Кто босяком, кто в тапочках. С хлопцев тоже ж не все ж танцуют. Ну, кто такой более активный – танцует, а в основном все сидят, цигарки курят, табачку доставали тогда или что-то такое... Махорочку курили.

Мы как-то кустом каким-то дружили. Нас не много было, ну, может человек восемь-десять так вот собирается в этом углу, вот мы все с ними встречаемся, общаемся, с ними там проводим время... Ну, если расходятся, скажем, уже бывает что с девчонкой парнишка. Одну девчонку проводит домой, потом вторую провел домой, провожает. Я ухаживал за девушкой только со своего угла, а с другого не хотел, бо где поближе [*посміхається*].

На другие углы – ходили, но как правило это выливалось в драку. "Чего ты к нам пришел? Нечего тебе тут делать, у вас свой угол, идите туда, там и гуляйте, там вас никто не трогает, а сюда не ходите!" А потом враждовать начинают друг з другом, как-то отлупить там, встретить там в таком месте – такое было, это часто было.

Бурячиха была. С буряка как правило делали самогонку. Пробовали, пробовали, греха нечего таить, пробовали самогоночку. Может не в большом количестве, так шоб напивались.

Между собой знали, шо там тетка варит самогон. Тогда ж строго за самогон, очень строго! Значит собираем там копейки, собираем копеечки, идем купим бутылку бурячихи. Ну, бывает ничего, хорошая бурячиха, а бывает гадость, шо вообще невозможно пить, а выпивали. Но девчата – нет, такого случая я даже не помню, чтобы девчата пили, с которыми мы дружили вот так.

Знаете, я при родителях выпивал уже, только когда с армии пришел. А так я и курить не курил даже при родителях. Я стеснялся как-то или боялся, как-то неприятно было. У меня отец не курил, а я курил, курю давно, курю с таких... Це ще во время войны наверно. Бывало что там [кизячок], бумажечку закрутил, листьев там сухих каких-то... А если бывает, шо какой то дядька идет и курит, и от мы за ним идем, идем, идем. Когда он бросит тот окурок? А он бросит такой, что там уже нема чего курить. Было й такое, я знаю, потому что тогда с табаком было сложно. От эти годы 46-й, 47-й, 48-й год... Кто дома сажал, тот видимо нарубает чи еще табачку, или махорочки купит там.

Я когда уже учился в училище, там уже были сигаретки, папиросы, сигареты. Ото я на выбор брал какие лучше, какие дешевле. Как сейчас помню, были сигареты чи папиросы – "Ракета", тоненькие, такие вонючие, такая гадость! Одна пылюка и крепкие такие, гадость, но зато дешевые. За копейки можно было купить. А вже лучше были сигареты по 20-25 копеек, такие как Беломор, Шахтерские.

Уже когда, как говорится, я повзрослел, я начал закуривать [при отце]. Домой приеду в село сюда, думаю, ну, шо ж ховаться? Ховаться, это тоже до хорошего не доведет, где-то захаваешься, окурок бросишь, запалишь что-нибудь, вот. Так я сказал, начал курить при отце. А потом отец, бывало, что так вот соберемся и по чарочке выпьем с ним. "Ну, давай закурим?" – "Пап, ты ж не куришь". – "Та давай попробую..." Он на фронте курил, а потом бросил. А я никак не могу бросить, не получается.

[Как раньше встречалась молодежь]? Наверно, так как и сейчас, не знаю. Я, например, с девушкой дружил – мы вместе в школу ходили, в один класс, сидели за одной партой. Она очень хорошо училась, я так немножко возле нее подглядывал. А так бы одни двойки домой носил. Провожал ее домой, отец ее увидел, мать ее увидела, я часто стал к ним заходить, ну, вот такого, уже стал стесняться. Они не против были, чтоб я дружил с ней. Ну, а получилось совсем другое. Я уехал в армию на три года, она закончила медучилище. Ее отправили на запад, в Волынскую область, и она там вышла замуж. Ну, а я приехал холостяком, вот, женился на бабушке в 56-м году.

[На каком языке говорил до того, как поехал учиться в училище, до армии]? На украинском. Даже не украинский язык, я не знаю... Ну, как научились тут, как мать говорит, как отец говорит, также и я разговаривал. Ну, как от щас разговаривают, так же ж и говорили. Я почему говорю, на Западе, там же ж совсем по другому разговаривают. Если взять Западну, я туда поеду, так я их вообще не понимаю. Если между собой разговаривают, то я ничего не понимаю, а если так вот, членораздельно говорят, тогда я понимаю, о чем разговор. А мы как и все разговаривают сейчас, так мы и разговаривали. Это уже сейчас я как-то и не замечаю, как я разговариваю. Ну, я же прожил много лет, 55 или 60 лет я прожил [*нерозбірливо*] в городе нашем [*нерозбірливо*]... [Когда начал переходить на

русский язык]? Ой, я даже не знаю, как-то само по себе пошло, так что я даже не знаю. Даже не заметил.

В армии больше всего на украинском, наверное. Но дело в том, что с нас там смеялись в армии. Я когда служил, были ребята с Красноярска, много было с России. А с Украины, с Западной Украины было несколько человек, буквально может человек пять-шесть. И с нашей области было – с Новомосковска, с Днепродзержинска ребята были, те ж по-украински тоже. Так с нас там, ну, не издевались, как сейчас дедовщина какая-то, или что-то такое. Такого у нас не было, это было очень строго. Не дай Бог, ударил бы ты солдата, или солдат тебя ударил, то штрафбат два года, это как пить дать. Но перекривляли, по правде говоря – "От, хохли". И так само по себе получилось, что надо было как-то более разговаривать на русском. И так привык, ну, привык так. Я не могу по-украински разговаривать. Я если несколько слов могу сказать, а потом думаю. Чи забувается? Ну, в общем не получается толком.

Смотрю телевизор, показывают солдат, показывают службу, показывают что сейчас творят там. И сопоставляю то время, когда я служил – это ж небо и земля. Тогда вообще как такового ничего не было. Никогда такого не было. Бывало, передразнивались, вот я ж говорю, за язык, что говорили "ты хохол", и так далее. А чтоб так – нет, такого не было. Тогда ж это наоборот дружная была семья, дружная буквально. И были с Казахстана, были с Узбекистана, ребята которые плохо разговаривали на русском языке, хотя мне казалось что они разговаривают хорошо. Но разговаривали плохо, очень плохо, захочешь – поймешь, не захочешь – не поймешь. Их тоже дразнили. И дразнили, ну, за это наказывали уже. Они свинины не едят, узбеки вот эти. А если пойдешь в столовую, бывало, что там со свинины что-то дают или что-то с мяса. Ну, показуют отако – ["чушка"] – ухо свиное показывают – все, есть он не будет. А сзади идет старшина, только заметил – все, неприятность, нельзя этого делать. Они ж этого не едят, они только мясо барана едят. Вот такое бывало. И если сели покушать солдаты. Так если дал команду "Встать!" – было й так, покушали. Ну, не все же моментально поели, кто-то быстро кушает, кто-то не быстро. Кто-то один: "Да, покушали". – "Вставай!" А кто-то не покушал еще, а встать команда была, значит надо вставать. Покушал ты, не покушал, а вставать надо. А потом уже начали жаловаться. Старшина сам ходит, смотрит, все поели, значит все, тогда закончили, тогда команда встать. И я

вам скажу, что было очень строго, если солдат не покушал. Он обязательно должен покушать. Если ты не захотел идти в столовую, это вообще ЧП было, обязательно надо идти и кушать в столовую.

Я в армию пошел в 53-м году. Ну, Сталин умер в марте 53-го года, да. Был министром обороны маршал Советского союза Константин Жуков[1], когда я призывался в армию, он был министром обороны. И ввел такой порядок в армии, что солдат должен идти только строем. В строю это само собой, если строй идет там, взвод или артиллерия, значит строем обязательно должен идти. А если не хочешь идти строем, беги бегом. От такой был порядок при нем, да. Он не долго побыл, потом Булганин[2] стал министром обороны. Ну, я три года отслужил в армии и не видел каких-то таких нюансов, которые репрессировать солдата, или чтоб издевались над солдатом, или еще что-нибудь такое. При моей службе не было такого, как сейчас послушаешь, что делается...

Служил я возле Владивостока, есть село Покровка – от Маньчжурской, от Китайской границы – 18 километров. А японская граница, там немножко побольше, село Верховка – там граница с Японией. Ну, в то время со стороны Китая были неприятности. Может слышали в свое время, читали. Они часто нарушали границу, переходили, ну, их засылали просто назад [*нерозбірливо*]. Как таковых действий, то там [на Даманском острове] случай такой неприятный. Но нам, кроме военных учений, ничего такого не было. Только на учениях делали то, что скажут, берешь оружие, в полном боевом. Есть там весенне-осенние учения, проводят два раза. Кроме того, там на стрельбища ходишь, учишься стрелять, это и все. А чтобы какие-то военные действия – не было, не было.

В увольнения некуда ходить. Там сопки, долина и сопки. На сопке растет орешник такой мелкий, а в долине – болото, можно утонуть. Ну, не везде, ну, в основном... А село, в котором был расположен [285-й] танковый полк, в котором я служил, там село маленькое. Буквально такое, знаете, это выселки я бы назвал такие. На пальцах можно посчитать те хатки, народу очень мало, там в основном воинская часть. Но тем не менее, просили ж увольнения, давали увольнения. Пойдем с ребятами, если там человека три-четыре,

---

[1] Жуков Георгій Костянтинович, міністр оборони СРСР з 9 лютого 1955 по 26 жовтня 1957 рр.

[2] Булганін Микола Олександрович, міністр оборони СРСР з 15 березня 1953 по 9 лютого 1955 рр.

пойдем значит. Водки там, в редких случаях, только в редких случаях. Питьевой спирт, пожалуйста, пол-литровая бутылка, литровая, а чекушка – только спирт. Выпьем спирта, ну, на троих выпьем, потом гуляем, только тихо, чтобы не заметно было. Ну, так или иначе попадало, за спиртное нам попадало. У нас был командир, [*нерозбірливо*] начальник, и вот объявляет сколько там суток – пять, десять вахты. [Гауптвахта] – на работу гоняли, кормят только в последнюю очередь, а так на работу. Ходили на работу на стройку. Стройка небольшая, там дома строили деревянные с бревен. Такие, что зацепил трактор, потянул, где-то участок дали – поставил и там уже хата готова. И головки отрезал на сапогах. Сапоги солдатские сносились, солдаты новые получали. Головки отрезаешь, голенища распариваешь, и крышу воинских частях [клеяли], чи как она, ну, кирза на сапогах.

Ну, я попадал на гауптвахту раза три, мабуть. За горилку. Я ж говорю, бывало с увольнения придешь, там шо мы с ребятами приходим. А старшина унюхал, ага. Ну, старшина ж не имеет права, докладывает начальнику высшему, а тот высший нам уже дает на всю катушку. Я ж служил, там запчасти какие-то для автомобилей, бывало, шо мне тут надо починить [крестовину] или на машину что-нибудь надо. Бутылку водки через забор передал, всего, выпили, а майор увидел что выпившие, все – гауптвахта.

За три года один раз на машине выехал, у нас в воинской части такая машина была, старая американская... Выехал перед праздником у село, а хлопцы говорят: "Водочки возьмешь". Ну, я взял три бутылки водки. А поехал у нас тут рядом, где магазины были – водки не было, только спирт продавали. А то я приехал – а водочка была тминная называется, тридцатиградусная водка. И я взял три бутылки. Не знаю, как так получилось, заезжаю, когда меня уже поджидают: "Ану, солдат, подними сидушку". Я поднял, достает одну бутылку [*нерозбірливо*], вторую... "Нам хвате", – каже. И меня на гауптвахту, десять суток.

В части тогда еще была старая техника. Строевые машины так называемые были студебеккера, только студебеккера были. "Четверки" и "шестерки" так называемые. Что касается боевой техники, танки – Т-34 были, других танков не было. 54-й танк вышел уже в 54-м году, а тогда 34-ки были – танки, которые участвовали в боях еще на Холхинголе, на Дальнем Востоке. Ну, они ж прибыли домой,

их бес конца ремонтировать. На учения съездят и опять ремонтировать, техника не надежная была, ну, все-таки боевая машина.

Политзанятия чуть ли не каждый день, чуть не каждый день. Политзанятия – это неотъемлемая часть была, все до единого. И плюс раз или два в месяц приходил сержант или старший сержант, медик, тот тоже нам докладывал, рассказывал как чего, да что там. Элементарные вещи, особенно за отравления, что там можно кушать, что не можна кушать... Уже в то время с Японии, с Китая было то ли контрабандой, то ли может быть там продавали разные тмины, такая разная чушь, чтобы можно было выпить, заедаешь, чтобы не слышно было или еще что-нибудь такое. Говорил, что этого кушать нельзя ни в коем случае, и так дальше. Вот такие вещи были. Ну, шо там еще такого, уже все позабывал...

[Известных односельчан кого знаю]? Ну, вот которые ближние, соседи, родственники, от этих я знаю, и знал раньше. Ну, сейчас же многих нет в живых. А что касается молодежи, которая моих годов, их уже нет никого, с которыми я дружил. А со стариков, постарше возрастом, которые ну щас же живы, тех я знаю. Я ж уехал, я с ними не жил, а тут повырастала молодежь...

Знаменитых из Сурско-Михайловки я не знаю таких. Именно знаменитых, таких чтобы [обласного масштаба] так что ли, таких немає. Ну, в масштабах села был у нас врач в больнице, очень толковый врач, [Бабенко]? Его очень хвалили, он и операции делал, тут у нас в селе! Не то, что сейчас. Что это у нас за больница, ее надо разогнать, чтоб ее не было. Бестолку, абсолютно бестолку. А то был человек дела, человек на своем месте, человек грамотный, все у него получалось, это настоящий врач. Жалко погиб так... Была молния, оборвала провод, а он вечером шел с больницы. То ли взялся за него, или стал на него, его током убило. Вот это я хорошо помню случай, а так больше никого нет.

А среди учителей я хорошо знаю только первую учительницу свою, когда я пришел в школу, она до 4-го класса занималась. В 5-м, 6-м, 7-м классах разные ж учителя были, так шо этих и других уже в живых нет. Директор школы при мне был Титов, забыл звать как. А так больше не знаю никого, шоб громкая фамилия был – не знаю, нема.

В принципе, сейчас мы отмечаем буквально все церковные праздники, все. Мало того, что мы отмечаем все праздники, а ще й послепраздники [*посміхається*], вот. Ну, скажем, Троица сегодня,

да? Большой праздник. Завтра понедельник, то если попало на воскресенье, значит, в понедельник отдыхаете. А на будний день никогда не попадает, среди недели, скажем. Оно попадает только в выходной, только в воскресенье, а в понедельник зачем отдыхать? Не знаю, кто это придумал. И не только церковные праздники...

Ну, самый большой праздник мы считали [в семье] – это Пасха. Поэтому готовились. Мать всегда пасок напечет, пирожков всевозможных, яичек накрасит. Это такой самый большой праздник отмечали. Вот Тройцу отмечали тоже...

Ну, какой у нас еще праздник большой? Советские праздники – не советский, а международный праздник – Первое мая. Я раньше приезжаю в село на Первое мая, оркестр тут грае, собираемся, отмечаем. И горилочку выпиваем так понемножечку, кушаем. Готовимся к этому празднику, так шо...

Я эти праздники мало знаю, шоб сказать, шо за праздник – чи большой, чи малый. Праздник есть праздник, я не против, пусть он будет. Допустим, кто то верует в Бога, а кто-то не верует, кто-то немножко верует. Ну, праздник для людей – это нормально, я считаю, особенно для пожилых людей, вже не будем говорить о молодежи. Хотя я слышал от людей, молодые часто ходят в церковь, в городе особенно много ходят молодых в церковь. Пусть ходят люди. Я считаю, что хуже от этого не будет...

Костенко Тетяна Іванівна, 1935 року народження, с. Сурсько-Михайлівка Солонянського району Дніпропетровської області[1]

Зовуть мене Костенко Татьяна Івановна. 1935-го году народження. Я місцева, да. Я тут родилася і жила. Тіки 4 годи всього я в городі продавцом поробила, а тоді заміж вийшла і переїхала в село. Не понравилось мені в городі. Я тут все время. Построїлися там, в старій хаті. Хата стара-стара була над озером. Із свекрухою жила. А він щє поробив трошки, а тоді вже вернувся у село.

[1] Опитування провели В.В. Ликова, Г.В. Лєснікова (червень, 2009 р.). Науково-популярним методом передала Н.А. Бєлік.

Батьки мої – Кошляк Іван Дмитрович, батько. Мати – Кошляк Федорія Корнілівна. Батько з великої сім'ї, 6 чоловік було, а в матері 3. Батьки 1905 року народження, обоє.

Ну, вони у селі народилися і прожили тут все время. Воював батько на войні. В 41-м як пішов на фронт і прийшов в кінці [19]45-го. Ну, шо? Вони в колхозі робили все время. Батько до війни трошки у городі на заводі робив, бо трудно було жить у селі. А тоді він був охранніком на зерносховищі, а тоді в колхозі робив на керівних роботах: завфермою був, бригадиром. Потом тим, учьотчіком тракторної бригади. Ну, до самої смерті робив. Батько помер в [19]74-му годі. Він уже і на пенсії був, а все одно робив. Всього 4 класи закончів. Ну, він такий грамотний був. А мамка вобщє тільки півгоду школи закончіла. Комуністом був. Вот. Не пожив він, мало пожив – 69 годов. Меньше як я. Я 74 вже скоро. Ну, та война... Шо там балакать. А мамка жила 90 років. У 94-му померла. Вони все время робили в колхозі. Мамка робила... Ой [*плаче*], ну, як вони бідувала коли він був на війні. Нас четверо було. Оставив – одному півтора года, другому чотирі з половиною, а третьому більше, четверта старша була за мене. І вона померла, рано померла. От. А вони як робили трудно! І з коровами у степу, у ярмі. Трудно було робить, трудно було жить. Як вспомню як вона нас оставляла на цілий день, а ми ж малі: "Дівчатка, ви отам ото пополите (а городу було півтора гектара). Пополите садок, пополите там той..." Що задась мамка. Ну, я, конєшно, старша вже була. Мені 6 год було, як вже війна началася, і я пішла в школу пізно, девять год було мені. Вона не в состоянії була нас послать в школу... Меньшій сім було. А батько з фронта пише: "Пускай їх обох у школу". Ну, тоді з восьми год в школу ходили, я переросла. Я 10 класів кончіла, а вона 7. Трудно їй удавалося. А я нічого. Пішла ото в город, на продавця вивчілася год, а тоді робила 4 годи, а тоді сюди перейшла. У сільпо робила 8 год. А потом, як прийшла у больницю із сільпо, і 28 год робила в больниці сестрой-хозяйкою. Ото мій трудовий стаж – 40 год. Шо трудно тоді було, то трудно. Мамки ми не бачили. Принесе молока, пішки за девять кілометрів у ночі. Коло нас там бабка була. Бабуся – мамкина мама. Вона нам готовить хліб ночью. Спечє хліба ночью і утром на роботу. Де в неї сила була? Вона так дуже трудно робила. Виснажена була. Ногами вона вже послєднє время погано ходила. Тоді ще я застала, як прядиво от тчуть. Коноплі садили, а тоді замочували, вибивали. А тоді на цю, як же вона називається, шо нитки кла-

дуть?! Прялка, да. Да, да. Я застала. Тоді ж свєта то ж не було. Батько пізніше, вже після войни (він же ш комуніст був), так добився, шоб провели свєт от контори на нашу вулицю. А то ж ми при каганцях жили і вчилися. І уроки робили при каганцях, і я вишивала й вязала. Я така рукодєльніца страшна була: і гардіни на картини вишивала, і наволочки на подушки в'язала, і продавала, і вишивала. Щє й одна картіна осталась! Да. І отак ото мамкі помагала. Я в девять год полола рядки в неї. Вона ж була ланковою. Їй давали ділянку девять чи вісім чоловік їх там, і розпределялі на кожну скільки рядків, то я ходила помагать. А робочі були такі, що могли й не робить. Ну, у них були такі чоловіки, шо вони могли не робить. А в мамки 4 дітей, і вона ж таки ланкова, мала примєр показувать. В девять год помню коров пасла на степу, березку рвала корові, мішки тягала. Старшій сестрі всі шишки попадали, а тоді вона нас гоняє, мати наказ дасть. А, що щє сказать, бабаушка ото була у нас старінька і вона нам помагала за дітьми дивиться. Це мамкина мама. Вона коло сина жила і коло дочки. А я жила по Будьонного. Ото там наша хата. Построїлися ми в 1958-му годі, коли я заміж вийшла. А взагалі нас у мамки було 4 сестри і 2 синів. Ну, братів. А у мене он двоє синів. Один живе в Сукачьовкі, ну, а другий – тут. У прийми пішов. 20 год прожив, поки були старі живі. Як тільки старі померли, вона пішла гулять. Вони поскандалили, і оце вже 3-й год у мене живе. 46 год синові, 47-й. Ото таке.

Дідуся й бабушку свою трохи пам'ятаю. Да. Я була мала, коли бабуся померла. Бабуся – баба Ганна. Ну, бабусю я тоже мало й знаю, потому шо тоді ж ми ж малі були, а вона умерла по-моєму після війни. Отако. Ну, корочє говоря війну, як начялась війна – це я все знаю. Як батько приїхав, сказав матері: "Готов мені чімоданчік, завтра на отправку. Началася война". 22 чісла. І знаю, як випровожалі його за ворота. А потом, як він прийшов, дожидали, дожидали на станції, поки й поснули, і не бачили, як він й прийшов. Він любив нас, любив дітей страшне! Він грамотний був. Ну, конєшно, в нас були дуже великі недостаткі, потому шо сім'я велика. А шо ж? Даром нічого не приходиться. Як тоді трудодні були, на трудодні копійки давали. А так – і з корови треба молоко здать, і з курей треба яйця здать. Ну, кажуть, шо комуністи ходили, одбирали все. Їх заставляли, вони й ходили. Особєнно ходили, оце каждий год заставляли, просили комуністи підпишися оце на облігації, підпишися. Облігація – це гроші треба давати. Їх, ці облігації, давали, як ло-

терейні білєти. Потрошку вона іграла і вигравала інколи. А останні вони погасили, гроші вернули. У 1981-му гасилися ці облігації. Я получила і матері отдала. І оце ж батько ходив по хатам і умоляв: “Пожалуста, на скіки зможете...” Ой, там було написано сума цієї облігації, год. Ну, дєніжний, як то кажуть, докумєнт. Да. І вони іногда вигравали. Оце в газєті публікували номера, як лотерея була. Я даже нєсколько раз вигравала сама. Прийду: “Ма, дай облігації, я провірю”. І до мене люди ходили, шоб я провірила їм. Я одній жінці 200 рублів виграла. Там написано було номер облігації, а потом напротів написано, єслі вийграла, значіть той, ну, номер вобщєм указувався в газєті. Бувало так, шо облігація на 100 рублів, а вона виграла 200, 400 рублів. А єслі облігація на 10 рублів, то 40 рублів. Найбільші по 200, а то по100 і інші.

Я помню – це було до 81-го году. Нєскілько год підряд, нєскілько год. Це після війни почали розпространять, бо після війни були пятілєтки: 5 год – “пятілєтка качєства”, 5 год – “перестройка”, 5 год – “освоєніє целінних зємєль”. Вобщєм я шось мало помню, що мені кажеться шось десь тих, 10 пятілєток було. Пятілєтки були через 5 год, нові й нові пятілєтки. Щас ці пятілєтки не вспоминають, а я помню, бо хотіла на целіну поєхать.

А не поїхала, бо не пустили батьки. А це було в 54-м, 53-х – освоєніє цілинних зємєль. Молодьож після школи собиралася групами єхать же ш... Куди відвезуть. Условія там, кажуть, дуже погані були. Багато там, оці цілинни землі такі, там великі поля, шо страшне! Степ, степ, степ, степ. На практику посилали на цілину, там було і жарко і холодно. З села не багато виїхало.

Колхози начинались в 29-м годі. Почали зганять у колхози. Хто, який хазяїн імів плуг чи сівалку, чи коня, здавали в колхоз. От батько самий перший поступив у колхоз. Да, він і партійний був. Куркулі, я скажу були, тіки невеликі куркулі. Батраки вони називались. Трошки-трошки багатші. Коло нас там жив один. Ми його називали батрак. А чого він батрак? Батрак, потому шо він батракував у куркуля. Да, там працював, називалось – батракував. Як наймит. От. Колхози, канєшно, трудно зганялись. Люди не хотіли. Но їх ходили, агітували. А як же! Ну, ходили, упирались люди, а потім, розуміли, шо треба йти. Землею ж наділяли. І як то сообщя робили. Як воно, в одиночку робить? Ну, а куркулі, як були багатші люди, це я знала. У соучєниці батько був, такий як куркуль – не куркуль... В голодовку (голодовка ж 47-й год) були в нього сукупні діти. Це ж

рідні й не рідні. Так оце в його рідна дочка жила. Так, через стєнку. І повісилася!! Не було в неї ні топлива, не було в неї їсти, і вона пішла до сусідів. Вкрала там щось на топливо. А її піймали. І вона повісилась! А в неї 3 дітей було. А батько – чєрез стєнку. Бочки такі 200 кілограмові зерна стояли! І сам їв! Я ж часто ходила до неї, то вона мені розказувала і показувала: "Осьо, осьо, Таня. Подивися! В нас бочка велика. Там на 200 кілограмів зерна повна!" Ви представляєте?! А тоді ж зерна були продавали на стакан! І ото повно зерна. А вона сидить, їсть матерженики! Робили тоді з висівок і лободи. Пекли. А чого ж ти доці не дав, шо вона повісилась?! Ну, він же був трошки багатший, як куркуль. От були ж такі люди, виділялися трошки багатші. Оце куркулі ми називали. І він, ви знаєте, не поділився з дочкою! Це голод не той, шо Ющєнко "розкриває", а це 1947-й год! Недорід був, недорід був і все. Пошле мене, було, мамка на базар. Каже, шо: "Купи, там, стакан пшона чи дерті якої..." Шо ж на таку сім'ю? Ну, правда, в колхозі варили їсти 1 раз в день. Це ж хоть поїсти похльобку якусь можна було у тому, у колхозі. А дома ж діти щє, треба дітей кормить. Помню зерна виробляли да ступи були, снаряди такі. А ступа – вона довга така. З дерева. Ну, тоді дерево було хороше, оцей дуб. Стаєш на один край, вона піднімається, оцей вал піднімається. Вал. Ну, такий у неї носік був. І набито чи залізо, чи деревяшка з низу, шо підняв, а тоді назад те ж ставиш. Воно бьє оце зерно і збивається ж мука. Щас такої муки не продають, як у нас крупа була. Робили люди такі ступи, робили. І були такі люди, були як кажуть спеціалісти. Усе ж робили раньше спеціаісти. Тепер я й не знаю, де вони й подівались. І оце ж вам, шо полотно ткать, тоже вручну робили. Потом, гребні оці ж, що розчісувать пряді. Коноплю на городі виращували. Тоді ж люди не знали, що це таке наркомани. Насіння в неї хороше, в цих коноплів. Оте піджарить, так воно таке вкусне було. Сладке і вкусне. Щас його немає, а тоді було сіяли у полі, в городі.

Її навєрно, осінню збирали. А потом у снопіки її клали, мочіли. І і річкє було, і в озерцях. Да, у озера положили, і ніхто із людей не бере, не краде. Положе і не один день воно лежить. Ну, я не знаю скіки. Поки воно ж хорошо помочіться, розкисне. От, до мене цього не дуже доходило. Привозили додому, висушували. Тоді така якась длінна палка, і били її. І воно ж як прядіво, понімаєте? Оці куски отпадаоть, а ця нитка остається. А тоді ж ото на ту... І мяли ми. Мати нас заставляла мять, бо його треба щє й руками ж мять. Воно то-

ді мягше. А тоді ж на ту вертушку пряли, на веретено воно якось накручювалось.

У всіх людей був дома станок. Знаєте, і у мене на старій хаті довго була прядка. Я не знаю, по-моєму, її однесли у музей. Як построїлися, все повикидали. В мене і гребінки були ті ж, щоб їх мять.

Да, до ума доведеш. Очередя ж раніше були. Оце полотно було носке. З його раніше і ті сорочки шили, і верхні, і нижні, і спідниці, і красили його, все. Ну, краски бувають же різні, краски ну большинство білі носили. І сорочки і юбки. І вишивали, вишивали. Воно довговічне-довговєчне це полотно. І кожне ж робило, то шо не було за шо купить. Як кажуть, своїми руками усе робили.

Про льон я чула і бачила його. Це таким голубеньким цвіте. Ну, шоб тут, у селі вирощували, я шось не помню. Може хто й вирощював, а коноплі ці вирощювали. А потом цей, вибілюють на сонці. Да. Веретеном ткали ліжники. Оце розтелять, накладуть сіна туда. А потім спали. Для каждого не робили цього. Була одна кімната, де ніхто не спав. Одна кімната, де батьки спали. А діти спали на печі. А то було робили піч у кожній хаті. Топкою, соломою топили, а хіба ж тою соломою натопишся? А дрова – то було дуже жирно. Так робили кирпич із навоза коров'ячого. Ну, кізяки. І навоз той місили, топтали. А потом воно висихало і різали на ті, на куски його. Це було, як то кажуть, хорошо. Діти спали на печі. Ну, це, конєшно, зімою, в літом спали долі, на соломі. Ліжники були у моєї свекрухи. Ну, це в старих хатах, а я ж потом начала строїться. У свекрухи мала хата була, до землі. Вже із свекрухою не жила. Потім почала строїться. У сільпо взяла в кредит хатинку на 2 годи. Не вспіла виплатить, обратно переоформила. Тоді стройка дешевша була. Я знаю, шо за 930 рублів домік взяла, цегли на 225 рублів, ракушняк на 300 рублів, вікна до доміка давали, двері до домика давали, поли, гвозди, все до домика давали.

Свекруха до мене хорошо ставилася. Золота вона у мене була. Ну, і вона мене уважала. Вона така, грубенька була. Було і заматериться! Ну, я 24 годи з нею прожила. І 14 год вона паралізована була. Я за нею ухажувала. Ото таке. Вона мені як сестра рідна. Чоловік зі мною прожив теж 24 годи. Померли в один рік. Я шо благодарна ці 10 год, шо вона не була паралізована, вона мені 2 дітей вигляділа, бо я на роботі була. Я за першим тіки 11 місяців була в декреті. Не догуляла, прийняла магазин. А за другим вобщє декрета не помню. Діти народилися в мене в 58-му і 62-му. Я постійно на робо-

ті. Ну, вона, коли здорова була, так і коровку доїла. Коли була в декреті, сама все робила.

Дитинку раніше й до 2 год кормили груддю, но я рано бросила... Першого в 11 місяців бросила. А другого – він сам бросив в 4 місяця. Приучили його до коровячого молока і він сам бросив.

Народжувала я тут, у больниці. Тут больниця хороша була, на 50 койок. А щас на 5 койок? О, тут і хірургія була, тут і роддом був, тут і інфекціонне оддєлєніє було! Хороша больниця була. І врач хороший був, той, хірург. Приїжжий був. Аморально себе вів, гуляв, але лікував добре. Дві жінки було. Друга дуже молодша за нього. Тут він робив операції тяжолі. А моя мама народжувала всих дітей дома. Після війни ото двоє родилось у больниці. Бабка тут така була, допомагала. Ну, вона ж знала. А шо? А як раньше родили на ниві! В полі, на ниві. Снопи вяжуть і роде. Представте собі: спідницю з себе нижню скинула, завернула та й понесла.

Да. Больниця була давно, но ліжачих не було, просто прийом був. Всі були врачі, ну, а по кабінетах приймали, а тоді открили ще отділєніє, амбулаторію нову построїли. І хірургія була, і роддом.

Я математику любила і історію, той, географію любила. Вчітель був у нас хороший, і я розбиралась в ній, і любила її. Фізику я не любила. А вчітелі раньше строгі були. Строгі були. Тепер не те, шо раньше. Требуванія тоді не ті були. Тоді ж виключали з школи, єслі не хочеш учіться. І мати й батько платили ж за учобу. За школу платили 150 рублів. Це я помню, платили після 7 класів. За рік, да. А це було, конєшно, багато. Ну, якшо я заробляла тоді 220, 300. А як 500 – так це великі гроші! От, у городі. А тут я, як пішла в магазін, тут я більше заробляла. Коли завєдующа була.

А як мій батько навчався в школі, то він не платив за навчання. Нє. Тоді не було такого, не було. Це було після війни – десь [19]53-й, [19]52-й, [19]54-й. Оце 3 года чи 4 должни були платить. Платні були. А тоді плату зняли. Я знаю платили за один год, за восьмий. І я ще й добре закінчила. Хотіла поступить і пройшла, але повернулась у восьмий клас і провчилась до десятого класу. Ну, школа була 10-тикласна. В класі нас чи 21, чи 23 отаково було. До семи класів було два, а потім один. Директор у нас був Журавель, тоді Павленко, тоді Терпань. Цей останній, він і вмер на робочому місці. У класі у нас стояли тільки парти. Парти обикновенні, не такі, як щас. Щас таких вже немає парт. Невеличкі парти, но вони откидалися. Обкидні були. І там же був під тим, під низом столичок, шо

можна книжку положить чи портфель. Були хароші парти. Щас столи навєрно. Я колись, був вечєр встрєчі, так ходила, та як небо і земля!

У школі проводились і виховні години, аякже? Гуртки були – танцювальний, співочий. Оце найбільше. Я участвувала і там, і там. Танців вчили там традиційних, не бальних. Полька, вальс, тоді ті, як називається. Та короче говоря ми тоді діти були. До 7 класів участували. А тоді, як вже здорові були, тільки в хорі участвували. Я щє й після школи я участвувала в хору. І виступали на сцені. Ну, голос не поганий, я... я любила це. От. Вчительку прийнято було всім поважати. Як в клас вона заходила, вставали, віталися. Ну, аякже? Дошка була велика, не відкидалася, нічого. Все врем'я стояла чорна доска. Крейда лежала нищє. Прибита та доска на всю стєнку. Стіна глуха і там стояла доска ця. Були у нас і карти, і плакати, і стінгазети. А я і в стінгазеті участувала, як редактор. Да. І редактором була, і писала газети. Писали – хто шось дасть, а коли шось придумаєш і сам. А коли вчитєлька підкаже там шось, шоб передову зробить. Клас ми не прибирали.

Ми не прибирали. Діжурні були. Ну, діжурні – це, шоб за порядком слідить. А щас нема такого, бачте. Щас діти вбирають, миють. Тоді були в нас тєхнічки, тєхнічки убирали. От.

Столової в школі не було, не було. Тоді не було в нас такого. Брали в школу, своє, шо було. Чи, там, яблуко, чи кусочок хліба намазаний чимсь. Варенням чи той тим маслячком. А так ні. Чи пірожок може мамка спечє. Боже упасі. Такого не було, шоб там у магазін бігать. Нам гроші не давали ні копійочки. В нас не було грошей, не то шо там бідно жили. Усі бідно жили. І ніхто не виділявся. Форми в нас теж не було. Хто це форму можеть купить, коли така бєдність кругом?!

Я скажу, шо вже після того, як я вже кончіла школу, тоді форми начались. Та щє після того не було довго форм, от. Вже діти мої шкільну форму надівали. Я вам скажу, шо у нас в сім'ї дітей багато було. Ну, були такі случаї, шо одні чоботи на двох. Одне походе, погуляє, а тоді скине, а друге бігає, біжить погулять. А шо я ще хочу сказать. Як я начала ходить, ніякого букваря не було! Один букварь на десять хат. Було, треба ж було учіться. І ходили, батьки ж не давали додому букварів, а прийшов почітай і всьо. От отаке було. Зошитів в нас пошти не було. Батько із фронта висилав нам бумагу жовту. І оце жовта, як ті мішки, жовта бумага. Вона тонесенька була

тоді, не така груба як щас. Батько висилав і ми креслили. Зшивала нам мамка зошити. Поріже на кусочки і зшиє. Ото писали на такій бумазі! А тоді вже луччє стало – і купляли, ілі школа давала. В лінєйку там, різні. Чорнило робили знаєте з чього? З бузини. Або з бузини, або з красного буряка. Ну, я не помню, як робили, це ж ми тоді були малі, а мамка ж була та в курсі дєла. А у школі давала школа вже. Потом началось луччє, це ж після війни вже, після війни тоже трудно було. трудно було страшне. Нічого ж не було, нічого не було! Люд дуже трудно жив, дуже. І всі одинаково пошті жили. Мало хто... Не так як щас – одне наділо там хороше пляттячко, там чи кофточку, чи юпочку. А те хочє тоже шоб було і в неї. Витягується в доску шоб було і в неї ж. Тоді такого не було. Всі одинаково ходили. Не виділялися.

Я скажу, шо тоді свята були. Отмічяли художньою самодєєтельностю. Ми занімались. Ми планірували, співали, танцювали. Оце такі свята були. От. А шоб послідній звоник... Оце такого... не помню шось. Під кінець уже, під кінець, як я кончала... А в перві класи не було такого. А отмічяли, отмічяли свята. Учні самі готовились. Я помню, шо я ходила в 10-й чи в 9-й клас. А 7-й клас – вела свій клас піонерважатою. Вела. І вчіла їх виступать, співать ото. Вони так любили, так любили мене. І так хотіли всігда, шоб я всігда після школи заходила до їх, і шо-небудь із їми читала. Там шо-небудь розказувала. Шось чи співали, чи танцювали. Любили діти. Щас такого нема.

В піонери приймали з чітирнадцяти год. Ой, нє! Не з чітирнадцяти. Це із чітирнадцяти год у комсомол уже приймають, навєрно. А в піонери раньше, із 2-го чи з 3-го класу.

Тепер уже не знаємо, хто там приймає. Чи приймають чи не приймають? Ну, а по "Комуністу" (по газеті) пишуть, шо у піонери прийняли дітей в якомусь селі. Піонерська організація є і комсомольська. Раніше не всіх приймали в піонери і в комсомольці. Тіки хароших дітей, шо харашо занімалися. Да. Шо вчились добре. Це в нас, як приймали в комсомол, так була велика трагедія. В нас район далеченько, за 18 кілометрів. Це представляєте скіки їхати? А там же ш – чи приймуть, чи не приймуть? Щє ж і вопроси задавали. Предупреждали і учіли, шо вопроси можуть задать. Ми ж переживали, шоб прийняли. Це ж таки така радость – в комсомол!

Райком комсомолу був у нас. Я чось так запомнила, шо був секретарь райкому Зінчєнко, і Любчєнко там один був. І той Зінчє-

нко приймав нас у комсомол. І сьогодні помню, шо Зіньчєнко. Ну, канєшно його вже немає. Це ж було коли! Більше задавали вопроси про начяльство: хто секрєтарь, хто там той. Якби сказать простіше – отакі, політичні питання. Більш політичні. Тобто ми прізвища повинні були називати. Да, да, да. Ми ж готовилися до цього. Нас же ш заставляли, шоб ми вопроси ці знали. Комсомол я скажу – на його накладають всі надєжди, як на комуністів. Комсомольці должни меньших учить повазі, потом помагать учням отсталим. Ще й значки нам давали ж, давали такі. Обізатєльно. Значок був красний. Да. Красний значок. Як прийняли, так зразу і видавали їх, і зразу й чіпляли їх. Торжественно чіпляли. Після того, як позадавали питання, покликали в зал нас і казали – той прийнятий, той прийнятий, да. Чипляли самі або секретар райкому. От. А щас комсомол, не знаю я, чим він займається? Ну, бачіте – така політика, шо заставляють комсомольцев агітірувать, шоб більше принімали у комсомол, потом із комсомолу в партію. А партія це... це ж дуже сложно було. У партію мало хто попадав, тошо сіяли дуже. Сіяли, просівали. Шоб харош на роботі був, шо яку ту нагрузку веде. Чи справляється він по роботі. Основне – шоб він був достойний цього. От.

Я скажу, шо щас не знаю, як робиться. Ну, тоді і у нас, у Сольонім, райком партії був, ну, а в городі обкоми, то тоді работали хорошо. Як пожаліїшся, поїдеш в райком до партії, то його як визвуть, як дадуть прочуханки, або й з партії знімуть. Перве, білєт партійний, шоб положив. То і робота була видна у його. А щас не знаю, як вони роблять. Ну, тоді було те – як пожалієшся в обком, тоді уже сигналізують. Карали дуже. А щас кому пожалієшся? Ні в сільсавєті, ні...

Батько мій в партію вступив, щє робочім був. У скільки років він вступив в партію я не помню, но знаю. Він, конєшно, до мене, поки я ще не родилась, як поступав. А при мені він уже був комуністом. Він із війни прийшов, вже комуністом був. Я помню – він, оце вівторок ілі чєтверг, він занімається, так як учені, занімається. Спеціально занятія. Він занімався історією партії своєї. В його така книжка була товста. Історію партії учів. Ну, вони бачіте, були і начальниками, і все, а всьо равно учіли. Так як і щас комуністи. Он – той Симоненко, так він же, вони ж той учать Маркса, Енгельса, Лєніна. От. Усе ж знають. Так і вони должні були знать, учіться.

Під час війни я ще ж мала була і тіки помню, як батько пішов на войну. А потом, війна як була, бомбьожки були, бомбьожки. Я

так боялася цих бомбьожок! В нас там, недалеко Привольне, той... станція. І налітали часто самольоти. Начє в нас на горищі, на хаті бомблять! Оце знаю. І ми ховалися в погріб. У нас погріб був хороший! Там три сім'ї в нас находилося у войну. Оце ж, як нема бомбьожки, діти повискакують, там – і корову треба нагодувати, і все. Їсти зварити. А як начнеться бомбьожка – тоді... Ну, шоб в нашім селі дуже бомбили, я б не сказала. Ото там, туди, на ту станцію чого вони налітали? Там же ш склади горючого були. І видно ж хотіли унічтожить. Шоб німці дуже багато робили тут шкоди, я б тоже не сказала. Це по старіх людях розказують. Не так, як десь вішали, убивали, розтрілювали, там... іздівалися. В нас такого не було. Були німці, заходили. Ну, вони не довго були. Не довго. І отступили в 43-м годі. Наші наступили, і вигнали. От. Вони довго не були тут в нас, у селі. І такого, шоб казали, шо село будуть палить... Тоже ш – приготовилися наші! Повиносили багато там... Батько, баба повиносили той... за садок. (Садок там у нас був). І викопали там таку землячочку. І туди все. Хати все чісто поспорожняли. Зерно в нас було. Так ми замазали рів такий, шоб в нас хоть осталося оце. Ну, ніхто не палив, ніхто не палив. Вони тіки свої склади попалили! Шо тут були склади: промишлєний і продовольстєний. Промишлєний одєльно, на горі був, а продовольстєний тут, у селі був. Хто не боявся – натаскав і манки, і крупи!! Хто не боявся з людей. Я помню, ми вже ходили на згарищє, так – карандаші, оці сердечка з карандашів находили. Ми ж писали їми у школі. От і попалили вони, своє попалили! А не вспіли вони хати палить, казали шо будуть хати, це мамка розказувала. "Під'їхало шось, – каже, – намотало. Фітіль зробило як підпалить, а не підпалювали". То полетіли, потому шо їх гнали бистро і вони не вспіли нічо зробить. Вони підклали ту, замінірували млин. В нас хароший млин! А не вспіли його зірвать. А зірвали тіки міст. До того, до млина, недалеко міст. Міст зірвали. А більше нічого вони такого... Своє попалили і втікли. І туди, на Незабудіну, вдрали. І ото, шоб німці нам надоїли тут, у селі, не можна сказать. Ото – яйка, кури... як-коли брали в людей. А так, шоб били, шоб убивали – не чуть було. І от старих я не чула, од мамки там. (Хоча й мала ж ще була.) Не було такого. Отступали від нас вони в 43-м годі. В нас із города три сім'ї було евакуйовано. А взагалі, німці по домам стояли. У нас на квартірі стояв німецький зубний врач. Ну, в нас вони не мішали дуже. Прибіжать, поглянули на дверях, шо отой – і тікать. Там ходив один убирать, їсти приносив. От. А

так не надоїдали. Окупірувались вони туди, на гору. Сади там були у нас, посадки. Так поробили такі канави, порили, і там стояли машини їхні, німецькі машини. Так той... Находили бинтів отих, вати! Там все обмундірування у їх було, спеціальне польове. Їх, ці машини, називали польові. От. І в нас по центральній вулиці тоже викопаний був рівчяк такий. Довго туди була вода заходила. Тоже машина стояла. Рівчяк той викопали.

За госпіталь я не знаю. Може діствітєльно оце і госпіталь служив больницьою. Може й служив за госпіталь. Ну, це бачіте, [19]43-й год. Скільки мені тоді було там? Год восім?

Під час окупації німецької ось, колгоспи залишилися. Залишився колхоз, осьо недавно розпався. Було в нас три колхоза підряд. "Зоря" була колхоз і "Карла Маркса", потом в один колхоз об'днали і зробили один колхоз. Назвали його "Комуністом". Він довго був. А тоді СЗСП. Та він розпався той колхоз. Щас його немає вже того колхоза.

Шоб поліцаї були – нє, не можна сказать, поліцаї не були. Я шось не помню за поліцаїв. А так і сільсавєт був... При сільсавєті були не поліцаї, а ці... Як же вони називалися? Агенти. Це при сільсавєтах. Ну, то порядки наводять які, було. У нас помню брат батьків обірвав яблука, та й мати пожалілася пішла. Так його заставили принести у сільсовєт ті яблука. От. Ну, агенти работали при сільсовєті. А шоб поліцаї були, я не помню. Поліцаїв не було. Ну, їх не багато було в селі.

Раньше у колгоспах вобще не можна було нічого взяти! За 200 грам, за 200 грам, приставте собі, одну жінку судили!! За 200 грам зерна, шо вона в карман взяла. В неї троє дітей, чоловік убитий на фронті. Їй тяжело було, трудно, і вона вкрала 200 грам в карман. І шо ви думаєте їй? Вона сіла у тюрму. 2 года дали! А діти самі були, із бабою!

Ми у батька не биті були. Ми не биті були. Він так нас любив. От у нас старша сестра була одірви голова, то він один раз побив її. Вона носила почту, вже взросла була, носила почту і розтратила гроші на канфети. Так він її побив. А так він любив її.

З їжи, шо ми їли, ну, там... На сніданок саме найбільше мені запам'яталася каша ріденька кукурудзяна. Ми називали її баландою. Каша ріденька, зажарена ілі салом, ілі олійкою. А тоді ж олійки тоже трудно було. Бутилочку купиш на базарі. А вона ж розходується так бистро! Тіки помажеш, як шось печеш, помажеш ту ско-

вородку! А щас? Ми наливаєм прям, шоб кипіла олійка! Тоді трудно було, трудно.

Як за стіл сідали, молитву я не чітала. От мій батько, він хоть і партійний був, каждий празник він понімав, знав коли який, коли празник настає. Він розбирався в цьому страшне. Він же партійний був, тоді ж не розрішали партійним. І ученим не розрішали, Боже упасі в церкву ходити. На другий день тебе виключять із того... зі школи. Нізя було ходить тоді. Це вже осьо все возможно. Були такі випадки, шо виключяли зі школи. Да. Паску понесуть святить із бабою, чи з матір'ю. І вони хоть і в церкві не бувають, а поза церквою бігають, ага, а вчітеля слідять. Да. Слідять учітеля. Тоді виключяли з школи, а щас хочь не хочь, учіся не вчіся, ніхто не виключяє.

А щє можна виключіти зі школи було за погані заняття. Шо не виконують, погано вчаться, потом той – бьються хлопці, курять. Оце за це могли виключіть зі школи. Да. Я знаю – тут була шайка, шо ідуть зі школи, дівчат хочуть побить. А якже, дівчата тоді ж було хлопців називають дураками, чи там щє... Ото і всьо. Можуть і побить. В нас учітєль додому розвозив, розводив. Да в 7-му чи в 6-му класі, я знаю. От. На другий день із школи виключать. Да, шайка йде в нас в одну сторону. Одних розведе, тоді других. А я з подружкою ходила. А подружка в мене така була, вже дуже язиката! І її били хлопці. І ото він вів нас додому. Вас харош був той класний керівник.

Випускний був в нас в 7-му класі. Да. Бо я хотіла тоді поступать. Був випускний у 7-му класі. А в 10 класі не було. В 7-му класі празнували харашо, із батьками. І учні були усі, і батьки були на випускному вечєрі. В школі проводили. Сначала була лінійка, торжество. Да. А потом запрєтіли. Чогось одне врем'я запретили випускний робить. Ну, ми, правда, і сонце встрічяли, восход сонця виходили встрічать, до утра гуляли. Ну, а батьки побули трошки та й додому.

На випускний вечір нічого такого особенного не готовили ж плаття! В чьому були, в том і пішли. Нічого не готовили для випускного. Не було такого, як щас. Ну, шо ви шуткуєте? Це ж було в [19]54-м годі! Більше як 50 год пройшло!

На випускном директор нам же річь казав. Вчителя ж були ті, шо вчили нас. Ну, а щас роблять такі шикарні випускні вечери, так вдіваються діти! Танці були під гармошку у школі. Раньше ж ніякої такої естради не було, нічо. Тоді ж в нас клуба не було. В нас

був такий примітівний клуб, оце, де спортівний зал, де і церква була. Там і клуб був одне врем'я. Ми на танці ходили. Да. Учітєль ходив слідить. Ага – замітив! Отой, шо був, хоть він і не в залі був, а поза клубом. На другий день виключали із школи. Нізя було ходить, бо щє малі. А після 8-го класу розрішали уже ходить на вечірні сеанси. Тоді ж танці були днівні в основном, а вечірні для взрослих. Фільми привозили не такі як щас, фільми ужасов. Я хоть і не дивлюся, в мене тєлєвізора нема. Ви ж бачите, шо тєлєвізора нема в мене і я живу без тєлєвізора. В мене було два тєлєвізора і поламались, теба справлять. Мені обіщяли прислать по акції новий тєлєвізор. Та й досі... Ну, як сказать? Прислали мені пісьмо: "Ви виграли плазмовий тєлєвізор". Я зраділа. Но написали, шо ми должні виписать по каталогу якісь вєщі. Я виписала на 180 рублів, як та дура і ніякого тєлєвізора! Я вже 2 года жду. Так я написала їм пісьмо: "Які ж Ви аферисти! Хіба можна так писать?"

У мене самий первий тілівізор був "Рекорд", самий первий тілівізор. Помните? Тут не продавалися дуже, тут дуже трудно було купить цей тілівізор. І получіли тільки 4 тілівізори чи скіки? І мені попал один, бо я в "сільпо" робила. Ну, а не помню якого года, в якому годі це було. Ну, самий первий тілівізор – він не перший. Ну, іначіх тєлєвізорів не було. "Рекорди" були. Ну, а тоді – то "Гаризонти", так шо я цей тілівізор не хочу. А тє тілівізори, фільми шо щас показують, не такі, як раньше було. Тоді хароші фільми були, от, жизьнєні. А тепер їх немає. Тепер ті ужаси дивляться. Я ніколи не дивилася, но розказують шо там таке...

На літніх канікулах було, шо мамкі помагала полоть. Бувало так, шо мамка каже: "Не йди сьогодні в школу. Підеш на степ, поможеш мені рядки полоть". І я бросала школу. Я успівала, канєшно, в школі, так шо нічо такого не було. А в літні канікули я работала харашо. Я в літні канікули в 7-му класі була вагарем. Мене оформили, спіціально найняли зерна приймать от комбайнів. От. Так шо літом работала, як самостоятєльна. За це платили, канєшно, платили. Я за це купила сапоги ризинові, я купила пальто осіннє, я купила шарфік. За свої гроші, да. Канєшно, й батько свої добавляв. Ну, я вже сама самостоятєльно получіла гроші. Я 2 годи по-моєму робила тим вагарем. Я в курсі дєла на щотах била (мене батько навчів), і розбиралася в цьому. Так шо...

Комбайни з'явилися в колхозє, як я вже робила вагарем. Но тіки один чи два комбайни робили. Да, два комбайни. І не ті ком-

байни, не самоходні (самоходні пізніше появилися), а трактор возив їх. Стаціонарні вони називалися, чи як? Трактор возив їх. Тягне трактор їх, а молотарка косе, і подає у бункер. І на комбайні я робила трошки, учєницею во врем'я канікул. Ну, розкладали тими, вилками солому у копнітілі. От. Інтєрєсно ж було. Дівчата молоді, так аж рвалися туди, а нельзя ж було нас туди посилать, потому шо могли б і в комбайн попасти, і шо угодно. І хлопці були, ну, чого-то дівчата більше робили. Я не знаю, чого це так. Хлопців може мало було чи шо? Чи може не пускали батьки. От. А дівчатам більше хотілося на машині. Ну, це вредно. От комбайна ж машини возили зерно, потом на току пересівали, і на станцію возили. Так не втовпися було, каждому ж хочеться на машині поїхати! А коли їхали на машині, пісень співали. А як же. І я памятаю, ну, це ж у старину... Ну – "Цвіте терен, цвіте терен", от. Потом "Посіяла ж я огірочки". Нє... Співать я можу, но сама я не можу аби з кимсь. Не знаю. Я співать любила, ну, щас якось стісьняюся. Сучасні пісні не запомниш дуже, от.

Знаєте, про мене у колгоспі і в газеті писали. Да писали. Колоски збирала в другому класі, знаю. Колоски збирала, тоді ж знаєте трудно було з хлібом, і колосочки збирали після комбайна. От так я найбільше колосків назбирала. І я була передова. Про мене в мєсній колхозній газеті написали. Іду, якось, кажуть: "Таня, ти в газеті намальована!" Сфотографіровали. Хтось написав, шо багато колосків зібрала. От. Я берегла газети. От недавно викинула газету, як Сталін умер. Це в 53-му годі. Я її зберегла. А то думаю: "Ну, нашо вона буде? Пожовтіла вся".

Як Сталін помер, ми цілий день плакали. У школі я знаю це було, в 9-му класі. Цілий день плакали учні, як Сталін умер. Ну, він же самий главний був. А тепер хто зна, хто за його буде править? Тоді ж Ленін, як помер, а Сталін один остався, самий главний. І це ж, навєрно, не буде нікого вже? Це вже як то кажуть, кінець світа чи шо? Так переживали ми за його! Ну, не знаю, тоді так учили нас. Ми так понімали. А щас по-другому. Все перекручєно. Історія перекручєна. Нас учили так у школі, книжки так учили. А тепер наоборот усе. Все наоборот. Ну, історію хочуть переписать нову.

Заміж я вийшла в [19]57-м годі. Як закінчила школу, поїхала в город. Да поїхала в город, і там... Ну, він із села. Я в армію його випроважала. А прийшов з армії, ми вже поженилися. Я переїхала сюди жить, до свекрухи.

Мене сватали. Сватали. Но просто розписалися вдвох. Тоді і не думали ми свадьбу робить, нічого. А потом, чєрез три місяці, як пожили, як надумала моя тьотка, рідна матері сестра (а ми в неї жили на квартірі в городі). “Шо це таке? Треба свадьбу і всьо!” “Та нашо? Ми ж уже три місяці жили!?” Це тіки свадьбу і все! Ну, шо ж я скажу? Свадьба була не велика, в мого батька. Ой... Він щє бідніше жив за нас. А сватали в його. Пішли ми в загс, розписалися, і вечір посиділи. І все. Ну, сватів же ш два були і ми, свої, були. Я не помню, хто даже і приходив тоді, які свати. Ну, знаю, шо приходили сватать, а тоді на другий чи на третій день розписалися ж. Пішли в сільсовєт, прийшли і тут робили вечір. І все. Вони тут своїх позвали, та свати, і всьо. От, коли оце свати зайшли, їх зустрічали батько й мати. Мати і батько хрещєниє. Хіба я помню, те шо вони казали? Ну, ми разом за столом сіділи. Приготовили ж стіл. І за столом сиділи. Но гарбуза я не могла дати, бо ми ж договорились раньше, навєрно.

А було й таке, шо засилали сватів і давали гарбуза. Було. Знаєте, він прийшов з армії, наші старі батько й мати строїлися, і він був помагав, цей мій жених, чоловік, помогав, і там якийсь чьоловік його батька, друг якийсь був. І каже: “Ти знаєш шо давай посватаємся. Нашо тобі Микола? У мене ж син є. Син ось хароший. Давай посватаємся”. Боже мой, таке сотворили. Я як поїхала, ото ж взнала шо той, як поїхала і не приїжжяла. Він виходив цей же другий на поїзд раза два чи три. А я не не могла їхать додому чєрез його. Ну, і шо ж ми наробили: цьому пообіщяла, цей і хату поміг там же ш батькові помагав, шо я йому зроблю? Я ж то його ждала із тої, із армії. І цього жалко. А того я не знаю. Його я так знаю, бачила, ну, не знаю, який він характєр чи шо. І шо ви думаєте? Чуть не засватали. Ой, так я, як приїхала, не можу приїжжять. Він до мене їде ж цей же чоловік, він іщє не був чоловік, ну... Їзде той... А я ж додому, бо він мене хочє перестріть із поїзд. От. А тоді отстав. Я ж його не бачіла, я переказала батькові. Хай їдуть додому і все. Я батькові сказала: “Хай не видумують”. От так він і отстав.

У мене ж ті родичі: “Тіки оце буде наша невістка!” Його родичі, як випровожали його в армію, казали: “Оце наша невістка буде!” І так переписувались ми, шо ми один-одному шось обіщяли. Ну, а дождалася ж. Дождалася. Мені жалко було його. Ви думаєте мало в мене було тих женихів? Хватало. Ну, я ні за кого, тіки за його! Ну, як це так? 4 годи почти ждала, і ходила... Я не могла так зро-

бить, як другі можуть зробить. От. Но тоді хто зна, щє й не розібралася. Чи любила його, чи тіки жалко було? Так шо – така судьба. Його батьки ж бідно жили, так шо провожання невелике було. В його тьотка у городі, так вона приготовила більше проводжання, як тут було. Приготовилась от і до. І ми поїхали туди. Його товариші були та я була, і всьо. На столі усе було. Вона ж робила в больниці, харашо жила. В неї дітей не було, а це племенника вона харашо вирядила в армію. Харашо вирядила. Лучає, як дома його виряжали. Нічого такого не було, но він в рушнику ходив, перев'язаний. Перев'язували родичі. Ну, а дівчата – лєнти. Тоді таке було, був закон такий: дівчата лєнти чіпляли, а старі рушниками в'язали. Ну, як сказать, за столом він встав, його перев'язали, і він каждому підносив чарку. Йому гроші давали, це раньше так було. Він те, ходив, чарку наливав каждому. Підносив, а йому гроші на тарєлку ложили.

Ой, тоді знаєте, троячкі та рублі були. Тоді ж гроші здорові були, той дорогі були, і дарили мало. Я помню на свадьбі батько хрещєний дав 10 рублів, представте собі. Тоді ж не таке було як зараз, такі подарки здорові дарять на сватьби. За столом ми ж поряд, конєшно, сиділи. А туди, на провожанку, готували, хто багатий, те й і готували. І капусняк тоже. Це ж фірмене блюдо. Да. Картошка, мясо, пирожки там, салат, ковбаси. І я скажу не дуже з магазина купляли. Своє різали, курей, от.

Гуляли до утра. А потом на поїзд. Смотря кого коли в воєнкомат требують. Буває два дня гуляють, в воєнкомат скажуть завтра утром чи післязавтря утром. Ілі на вечір. А в його якось (він же учівся в ПТУ) Так його шось, чого-то його у воєнкомат у обласний, не в районний, а в обласний зразу брали.

Мій чоловік служив в Казахстані. Там жара така була. На фотографії у панамкі. Він мені листи писав. Ну, не часто. Він не дуже любітєль писать був. Він пограні́чніком служив. Дуже жарко в пустині було. Були фотографії, нічьо нема – ні сєлєнія. Нічо, самий пісок. А так не дуже він і фотографірувався часто, шоб висилать. Ото общу фотографію прислав. У їх, по-моєму, не було ще такого. Це щас дідовщіна, а тоді такого не було. Не споминав він за дідовщіну. Ось мій син вже був, так вже дідовщіна була. А він не споминав за дідовщіну.

І це я його дочекалися. 4 роки чекала. Да. І мені жалко вже було його бросать. Жалко було бросать. В мене були хлопці хороші, і в городі були, і тут. Ну, я чось не рішалась. Мені жалко його було,

він спокойний був. Спокойний був такий, биться не б'є, не бив. Ну, водочку пив. Не бувало, а було частенько. Ой, щас вобщє. Раньше не так було, щас вобщє п'ють! Ужас: наркомани, не роблять ніде, і за шо пить? Крадуть і пропивають. Крадуть, продають, пропивають! Знаєте шо? Ми, як гуляли, в нас такаго не було. Ото йдеш з клуба, так на оддалі. Тобто поразнь йшли. Да, да. А в клуб, я ж кажу – це із 7-го класу начинали ходить. На днівне кіно ходили на сіанси. Ну, а вечєром ми якось збиралися у нас там, по сусідству. Там було багато дівчат, багато хлопців. Збиралися на вулиці. Призьба була. Так ото посідаємо, балакаємо, співаємо, шуткуємо. Ну, такого не було, шоб хтось одділявся од гурту там, якось розходилися всі разом.

Ну, не вся вулиця збиралася. Хто наших годів. А з іншої вулиці не могли, ні, бо поб'ють. Да. Того, шо не наші. Раньше, правда, такі хлопці були дуже бойові, билися за дівчат. "А ти чого прийшов сюди? На цю вулицю ти не должен приходить. На своїй вулиці гуляй!"

Знаєте тоді не пили так, як щас. Нє. Пошуткують, поговорять, погуляють, но шоб оце могоричі пить, не пили, шоб п'янствували, отакі п'яні були, нє. Ну, було таке шо, цей мій чьоловік вип'є трохи і не прийде, а десь у рівчяку полеже, і підслухає все чисто, шо ми балакаємо. І тоді розказує. А потом усе знає, шо балакаєм такого. Ну, про хлопців, сєкрєти якісь. Він усе знав! А потім нам розповідав. Да. "Я знаю, – каже, – шо ви балакали!" "А де ж ти був?" Ага. То такий хитрий був. Підлізе у ту, у канаву таку. У нас там раньше рівчаки такі були, понімаєте? Рівчаки були для слива води. Так ото закотиться у той, а ми під двором сидимо, під рівчяком сидимо балакаємо. І про хлопців балакали. І тоді ж – нашо нам роботящий? Ми тоді не понімали. Красивий аби. Ну, щас, бачіте, красота не дуже в моді. Шоб був, як то кажуть, сімпатічний, не такий, шоб красивий. Шоб розумний був, шоб толковий, шоб не пив, отакий, не курив. Не пив, це харош хлопець.

А тоді курить, не курили так. Боже упасі! Хіба за шо було? Єслі я казала, шо в школу нам не давали ні копійки грошей, не так як щас осипають. Нам не давали грошей. А де ж він потім возьме грошей на куриво? Красти він не буде у батька та матері, не креститиме. Тоді не курили так, я не знаю чого. Ну, не курили. А курили й пили – десь угостить якась гулька: чи виряжання, чи свадьба, чи... Так уже, єслі воно як то кажуть, єслі він доріс до цього. От я, наприклад, я ходила у школу із перерощім класом. Я з девяти пішла,

того шо война була. А там були і з [19]32-го, і з [19]33-го, і з [19]31-го були. А я ж з [19]35-го.

Наприклад, ми Новий год встрічали ще учнями. Ну, батьки там руководили, шоб діти не пили. Ну, дадуть винця може.

У 7-й, 8-й клас я ходила. Знаю ми Новий год встрічали із друзями, із хлопцями і дівчатами. Ну, тільки батьки коло нас були. Батьки не наші, а там, де ми встрічаємо, в комнаті, де в хаті. Батьки не брасали так, як щас – модно бросить. Хай діти, шо хочуть, те й роблять.

Дівка раньше треба шоб гарна була. Да. Шоб гарна була. Це хлопці так раньше були, хотіли, шоб гарна дівка була. Шоб співала, шоб танцювала, шоб понімаєте, друга вже ж дуже те, як стіснітільна, а друга така шустра, ото. А про хазяйство ми тоді не думали. Ми тоді не думали. Та... Це вже, як перед свадьбою, перед женитьбою, чи замужем, тоді думаєш. А тоді як ходили, за космєтіку оцю не думали. Тоді дівчата не так красилися. Я не красилась і не пудрилася. Ви знаєте, тоді такої косметики не було, нє. Такої космєтіки не було, це хіба помада і то чуть-чуть. Шоб ото ті під глазами тєні наводили?! Такого не було. В дівчат коси були. Оно в мене портрет з косами. Я не обрізала нічого. Які єсть, такі й є коси. Коса як захочєш так і заплетеш. А ту й причоску не робила ніколи. Це тепер обрізають, причоски роблять. А тоді ні, не дуже.

Воно якось... Коси хароші, то жалко було обрізать. А в кого паганенькі, ріденькі, то не жалко їх обрізать. От. Хлопці з довгим та длінним волоссям не ходили. Тільки підстригалися так нармально. Як нормальні мущіни підстригалися, не хлопець, а нормальний мущіна. Та і пізніше, там в 70-х роках, не носили хлопці довгого волосся. Таке шо вуха закривали. Ну, нє. В нас таких не було. Це щас такі носять, чудні такі патли, як у дівчат, а тоді ні. Такого не було, шо ви? Це тіки батюшка, як на батюшку готовлять, то тоді можна.

У нас тут парикмахерської не було в селі, в нас на дому були. Було й вчилися, щоб добре підстригти. Вчилися, в нас були тут, наєздами. Да. В нас був тут дворєц. Тоді копійки платили. А тепер такі стрижки дорогі. Тоді копійки платили.

Ми підстригти або пофарбувати волосся чи хімію накрутить ось даже і не мічтали. Я і не мічтала. Чось яка коса не була, і густенька трошки, і ріденька, ну, я не рішалася обстригти. Чось чи боялася, чи я знаю. Чи думала, як я буду виглядать?

Свадьбу ми ж гуляли у моїх батьків. І тіки у моїх. Ну, як, обикновенно гуляли. Знаєте, водку тоді не розрішали варить, водку батько в магазині купляв, а тоді нам як дарили, я заплатила гроші за водку. Бо батькам тєжело було, нас шестеро було, дуже тяжело шестеро дітей.

Ой, в мене плаття було штапельне, з довгим рукавом. Ну, а хвата була, цвіти з шифона, шифонова фата була. Це така мода була, ну, не то шо мода, не могли так шикарно. Тоді не могли так шикарно той, одіться. Плаття мені шили. Мені моя сестра двоюрідна шила. Та швея була хароша. Вона пошила. А потом я обрізал рукава, вишила скрізь. А йому зробила той, українську сорочку. Вже після того. Сестра моя двоюрідна сама й модель придумувала мені. Плаття було таке з воротником. Виріз був такий мисиком, талія відрізна. Відрізна. Да. З такими широкими типа запаски. Юбка довга-довга, широка така, колом. А пізніше я його переробила. Тут пообрізала, воно ж длінне було! Я тут обрізала, і тут обрізала. Ніде не застібалося, но налазило ж. От.

А потім я його повишивала хрестиком. Обикновенним хрестиком, хрестиком, як орнамент. Ну, як орнамент? Це вважається, шо квадрати, не цвіти. Да. Орнамент – це ж вважається ромбіки, да. Ромбіки. Симетричні вони получаються. Вишивка була цвітна. Чорний колір був та красний. Я получала газети (оце – “Работніца”), і я вибирала там. Да, вибирала. І вишила я і з переду, і ззаді, і по боках. Ну, як воно? Шоб виділити низ лучше ж. А тут можна ще й кофту надіть. А тут, шоб красиво було. Осьо ж скатєрть – тіки по краям вишивається. В середині я ж не вишиваю.

У чоловіка сорочка з такого ж матеріалу була. Тоже з штапелю. Йому тоже двоюрідна сестра шила. Вона мені показала, в неї був той узор, я взяла і вибрала. Тоже орнамент. Тоже так от...

Ми на свадьбі не фотографірувалися. Того так і получілось, шо тоді фотографій не було. Чось якось і в сільсавєті туто всігда було, в сільсавєті пізніше нанімають фотографа, фотографірують. А то тоді не було, це великі гроші стояли тоді! Це не те, шо щас. У каждого фотоапарат є!

А коли в сільсавєт почяли нанімать фотографа десь в [19]65-м, [19]67-м, отако. Це, знаєте, недавно, недавно. Отак – в нас сєльсавєт, де садік. Там була хатка невеличка. Ми пішли, розписалися і все. Оце, тут був сільсавєт. Свідоцтво зразу ж виписали. Аякже? Чо ми будем ходить по десять раз? Ні, ми не вінчалися. І не думали

даже. Тому шо це вінчяння – дорого. Но хто хотів, можна тоді було повінчяться, якщо хтось хотів. Канєшно.

В нас церква була – там невеличка хатка була, це я помню. У церкву хтось ходив розписуваться, а ми так ходили, дивиться. От. Оце я помню, шо там розписувались, той вінчались. А тут шось не помню. Тут, коло школи була тоже хатка невеличка, її вже немає. Тоже була церква. Вінчялися багато людей. І свадьби єслі великі, й вінчялися ж. Тоді в сільсавєті не так же торжественно розписували, а в церкві торжественно. До церкви ходили пішки, і з церкви пішки, селом. Це ж як харашо! Це ж іти селом інтєрєсно. Хто вінчається? Молодих побачіть. Тож і виходять усі із хат. Над вулицею йдуть і до каждого, хто стоїть народ, кланяються.

До всіх, хто стоїть, вони кланяються. Да. Обізатєльно кланяються. Тоді машин не було так, як щас. Машинами свиснули і вже там, у церкві. А тоді ж пішки ходили. І ми пішки ходили. Нам, помню, ікону мамка дарила. Я ж її з собою забрала. Но це не напам'ять, а так положено, я знаю. Он вона стоїть ще. Ото ще мамкина.

Ну, нас же, як поздравляли, то цілували цю ікону, по очєрєді – то батько, то мама. Ну, у нас іщє батьки ж живі були. А є люди, в яких немає живих батьків, так беруть посторонніх. Ну, а шо ж? А ще й беруть хрещеного батьку й хрещену мати. А як і хрещених нема, так посторонніх беруть. Назначають. У свекрухи я вже до свадьби жила три місяці. А потім зробили свадьбу. Надумали. Дитинка в мене народилась в 58-му році. Я ж в 57-му вийшла заміж.

Першого я хотіла Юрою назвать, а баба не схотіла. І назвала Сірьогою. Ну, а другого я сама назвала Вовою. Спочатку ми втрьох жили з свекрухою. Хатка була манесенька: кухня і зала. Нову хатку побудували у [19]60-х... В [19]63-м ми зайшли вже туди. Начали будувать в [19]62-му, а в 63-м зайшли. На Новий год і перейшли, кроваті перетягли. Не було в нас нічого такого. Ні гардіроба, нічо не було, а тоді як сюди зайшли ми, гардіроб у мене був у батька, і гардіроб ми раньше перевезли сюди. А ночували якраз 31-го чісла. Зімою й красили, зимою й білили, зімою все робили.

Хату я сама розмічяла. Да. Я ж кажу, я розмєри знала хати, і нанімала цього, шо строїть. Плотніка і строїтіля нанімала я. От я по тому, по размєру, я розбиралася, і я так і робила. Отакий шоб він був. Шоб соотвєцтвував. Ширина, чі той дліна 10, і з верандою 10. Хата у мене з ракушняка. І цеглою обкладена. А в середині, канєшно, валькували. Да. Валькували і мазали. Ну, мазать я нанімала ма-

зальниць. А тоді я їм 6 рублів за день платила. Двом. Ну, думаю, хай вони там самі ділять, бо один луччє, другий хужє, може вони там ділили? Одна харащо робе, а друга хуже за неї, жінки ж, да. Мазали глиною і кізяком. Да, змішували. Єслі глини небагато, так вона буде лопаться ця мазка. Ну, вони вже знали розмєр, скіки відер кізяка, скіки відер того, глини.

Мій чоловік же тоже работав, він як подсобник був. Хату ставили, він подавав, приймав, колотив, а плотник, той строїтіль сам уже тіки клав, а він все помагав. Він тоді не робив, він тільки помагав. Отже, планувала я сама, він до цього не мішався. Я розмєри уже знала по тому, по інструкції, шо як брала крідіт, вже мені інструкцію дали з розмєрами, все. І получала домік тоже я сама. Я сама розбиралася в усьому, де стропила, де двері, де те, де се... І єслі, шо я не знаю, я сама питаю цього строїтіля: "Як луччє оте зробить, як луччє оце?" А чоловік – він до цього не мішався.

Їсти готувала мати, свекруха. Да. Свекруха. Моя мамка щє була в харошом состоянії, і глину місила помагала, і їсти варить помагала. І батько щє тоді кой-шо підкидав. Як строїлися, то готовили, шо луччє, саме лучче. Ну, старалися. Він же робе! Конєшно, у мене такий строітєль був, шо любив випить харашо! Ну, він старався не пить удень, а вечором! "Вечєром, – каже, – тоді вже три порції". Він харашо пив, ну, й харош строїтіль! Знаєте, він за три неділі поставив хату і кришу!! Сам! Йому помагав подсобнік, чоловік. Но він харашо клав. Він харашо. Тут, як поставили цю хату, так усі удивлялися, як харашо поставили!

Було, канєшно, роблять і красивіше. Но тоді вона красива була. Красивіша, ніж тут глиняні були рядом. А це красива була. Забор це вже ми третій поставили. А на початку деревяний був, 2 метри дліною. Ще й такі стовпчіки поставили, ну, деревяні, канєшно. Ну, а довгенько продержався. А оце... Він би щє стояв. Так знаєте – ідуть із клуба, ідуть із діскотєки. Собаки гавкають. А я ж сама жила. І вже до того, шо вже прийшлося знять його зовсім. А тоді ну шо ж? Обгородить – немає за шо. І прийшлося, рабицю взять (ну, сєтка така). Ото рабицею обгородилися, а тепер не знаю шо. Забор поставили, той калітку поставили, той ворота хароші поставили, а... Да. Вобщето в сім'є я завжди розпоряжалася грішми. В мене всігда був контроль, того шо він [чоловік] був склонен до випивки. Да. Но взагалі в сім'ях, хто як. Він у мене не мог розпоряжаться, він же любив випить...

От у матері моєї були гроші. Да, у матері були гроші. Мати не дуже уміла щитать. А батько, він же грамотний був. Ну, він принесе й отдасть їй. Вони не ховалися, ну, просто мати брала їх, сохраняла. Чи як можна сказать? А він розумно з ними поводився. Це ж мати не понімала – купить там дітям мандарина. А батько в нас їздив в город торгувать, у нас же корова була. Мати півгода тіки проходила в школу. Вона вміла щитать так гроші, а так не дуже. Він поїде в город, продасть дійло і скупиться. Знає, шо купить і все. Ну, він був у курсі дєла. А гроші в них не було, шо там каса чи шо, ховать кудись, нє. Гроші зберігали в гардеробі. У свекрухи моєй була скриня, тими, разними такими розмальована, як наклейки якісь, як ото жвачки щас єсть... Кришка була така полукругла. Да. Полукругла була. В середині там по-моєму, з однієї сторони було як кошильок чи шо... Шоб положить чи зошит, там чи шо. Шось таке узеньке було. Вона невеличка ж була. Довго вона стояла під хатою у нас. Так вона довгенько стояла, під дощєм мочілася і розкисла. По-моєму вона з дуба була. Да. Вона довгенько держалася. Вона у свекрухи весь вік простояла. Скільки вона прожила? Вона прожила тоже багато, десь біля 90 год. 86 год їй було, як вона вмерла. А скриня ж то, як заміж вийшла, як дали батьки та й держалася ж. Тоді ж гардіробів не було. Усе в скриню. Я сама собі купила гардіроб. Тоді ж на день рождєння складались грошима, і мені попало 800 рублів. Так я собі купила гардіроб. Він щас в спальні стоїть. Ну, він не такий як щас, гарненький такий. Я ж його ще лаком вскрила була. А це вже купили лаковий. Ну, він мені не нравиться. Який він важкий, єлі переставили.

Раньше в нас у селі не розводилися, як щас. Ну, от мій дядько, материн брат, з жінкою жили, нажили двух дітей, а потім він на сторону. На сторону – це гульнув. І бросив цю жінку. Бросив жінку, узяв другу, і нажив ще двох дітей, а жили в одній хаті. Преставте собі! Да! Не в одній хаті, но під однією кришою. А тіки одділив їй, ну, як простєнком вона одділена була, і другий вход був. А криша одна. Ну, конєшно, ж алімєнти він платив. Но нічим же ш не помагав. Вони там такі враги були з тієй другою жінкою, страшне!! Вони один-одного виживали, страшне. Да і билися і... То не жизнь була. А тоді вона ця жінка купила хату і уйшла відтіля. Ну, цього чоловіка осуждали, канєшно, осуждали. Ну, вона йому не підходила. Чого? Вона, кажуть, груба була. Чи я знаю? Так і ця не луччя була. І старіша за його була, це друга. І жили ото під однією кришою.

Раньше розходилися, ну, не так як щас – розходяться дуже часто. От і батюшка – всігда чітає, шоб не розводилися, шоб дружили, той, шоб цінили один-одного. Якшо часто по радіо тей, як же, (передача буває), там дуже просять, шоб цінили, шоб не розходилися. Шоб, ну, одне-одного уважали, це гріх, от. Шо вони розходяться. Як кажуть бачіли очі шо... Брали.

Дітей раньше хрестили. Тут у церкві хрестили. А другого у городі. Ми на хрестини, ну, приглашали своїх тільки, не дуже багато. Отмічали в своїм кругу. А другого я хрестила у городі, так приїхали, саме я сюди уходила. Ні входини не робили, ніде нічого. Увійшли та й усе. А потом цього другого як хрестили, йому вже два годи було, от заразом і входини робили.

Перший раз мою дитинку свекруха купала. Це первий, первий раз. Ну, а мені показувала – оце ж будеш отак мірять, отак і отак. Коліном оце ж міряли...

При Хрущові краще нам жилось. Хоч він пшінку мішав у хліб, но при йом харашо було. Кукуруза – це ж його затія була. Ну, не погано жили. А при Брєжнєві ще лучче було жить.

А чого його щас не вспоминають даже і нічого даже не кажуть. Ну, а при Брєжнєві харашо було жить. А щас не вспоминають даже. Так само як і Лєніна забросили, і Сталіна. Тепер його щітають як врага народа – Сталіна. А він войну ж виграв. Тепер кажуть, шо він напав на Німеччіну, Сталін. Ну, це вобщє ужас! Я знаю, як батько з города приїхав й каже: "Шо Гітлєр об'явив війну". 22 іюня, ровно в 4 часа нам об'явілі, что началася война.

От чогось, як кончілась война, чось мені не заповнилося. А як отступали німці, оце помню. Як вони отступали, бігли прям бігом. А як кончілась война, от не помню. Не помню. Які ми там були – чи раді ми були? Чи ні? Чось не доходило нам, чи не знаю...

От уже в школі ми потім святкували 9 травня, да. Ми всігда до того, до братських могил ходили. В нас тут братські могили єсть, і ми всігда ходили до братських могил. Мітінги всігда були, празнування. А щас?

Ці братські могили не відразу після войни поставили. Зразу були тумбочки. Тумбочки були невеличкі, на тумбочках написані фамілії. А це вже пізніше зробили нормально. От. А то тумбочки були. Щє нас і із школи посилали, шоб ми наводили там... Воно ж ну понімаєте – це краска ісходила, і треба було підрівнювать там. Так шо, в кого почєрк хароший і те заставляли. І вбирать заставля-

ли, і все, і ходили каждий празнік і одмічяли все. А щас даже по радіу, тоді були гучьномовці, харашо чуть було. Даже у тому виступає, хто виступав там на мітінгу, даже по те, по хатам чуть було, чєрез радіо пускали. А щас нема.

У клуб раньше часто ходили, як хароший фільм. Як хароший фільм, так всі ідуть. По парам, да. Всі ідуть, як хароший хвільм. Чьось раньше такі фільми хароші були, а тепер їх вже не... На танці ходили, як щє не замужем була. А після весілля теж ходять, ходять, канєшно, ну, в кого є врем'я. В кого є врем'я, той ходе. А як у мене, наприклад, время не було, я робила на постоянній работі. Хоть би я вспівала кіно подивиться, от. А на танці... Це можна обійтися вже без танців. Дві дитини вже було, так шо не дуже на танці.

Я фільми я любила дивиться по тілівізору. А щас мені б хотілося, канєшно, тілівізор, я люблю політіку. Я щас газету виписую, і по радіо Верховну раду – я все його слухаю. Чось мені хотілося б по тілівізору побачіть. Серіали показували тоді. Ось був такий, дивились "Ізаура" ото еті фільми про Ізауру. "Просто Марію" – це само-собою дивились. А ці ж іностранні фільми, шо не по-нашому співають? Як же вони називаються? Індійські!! Хай їм грець. Ой, це було страшне! Оце я любила! Ну, щас їх стіки не показують, дуже. Не показують, а вони ж хароші, жизнєні фільми! Серіали ми із сімьйою дивились. Аякже! І чоловік дивився. А оце в журналі я побачіла її, цю ж артістку.

А вобще раніше не так по тілівізорах, не так і про Америку часто балакали, як щас. Січас дуже багато про Америку балакають, а тоді нє. Такого не було, такого не було. Совєцкий союз був, і слухали ж. І по радіо нічо ж не передавали. Чось мені Америка зовсім... А щас я – "за" Радянський Союз, шоб він вернувся. Все було харашо при йому. Як ми не жили, а бесплатна медицина, бесплатна учора була. Все якось те... Ну, все безплатне – раз! А по-друге шо, я виразиться не можу...

От Горбачьов... Сюди нада, шоб в Україну вернувся Сталін ілі Горбачов. От при Горбачьові був порядок. Не пили так, от, сухий закон. Хоть його і клянуть, шо він кажуть розвалив Радянський Союз. Хто зна, хто там розвалив?

От за Горбачова ж... А як? І на заводах не давали пить так, і кажда минута на учоті була. Наприклад, і на роботі в нас було, Боже упасі, шоб на минуту опізниться. Було ж таке врем'я при Горбачьо-

ву. Вичітували даже із зарплати оті, ті минути, шо ти не доробив. Отак і в нас були такі закони. Боже упасі!

На весіллях під чяс сухого закону пили, ну, не так же ш пили. Та ще ховалися. Бо провіряли, були такі люди шо провіряли. Чи з водкою весілля, чи без водки.

Ну, вобщє було закон такий при Горбачову. Не пили так. Я ж кажу, шо весілля як було, так даже єсть помню в однієї (вона врачьом робила), і шото в неї якийсь був... Чи виряди? Так шо ви думаєте? Написали, написали в райком. Та тут його дребетали, те, батька, ну, чоловіка. Він був у колхозі сєкретарьом партійної організації, йому давали! І писали в газетах, і все, шо в його була на вирядах водка. А не положено було. Не довго воно було, ну, всьо равно було.

Я за незалежність і не голосувала, ну, мені воно не нравилося все, оця незалежність. Яка вона незалежність? І шо харошого зробили з тієї незалежності? І оце ж той язик український, руський, чого це його... Як кажуть, хочуть заставить, шоб люди той, не розгарювали руським язиком. А єслі вони не можуть українським? Ну, не можуть? Та у нас у селі девять чи одинадцять національностей було. От. Як їх оберігали, як їх оцю національність, а тепер убивають і національності другої. У Києві було ж недавно як студєнта вбили, бо він другої національності. Та такого ж не було!

При Союзі у нас і поляки жили, і узбеки, і ті китайці, і японці, і цигани. Ну, в нас більше українців, конєшно, живе. У нас одна та, як же вона й досі жива, вона й досі жива і балакає не по-нашому. Не може вона. От такий язик у неї. Не на руському... А як же вона? Не полячка а та... білоруска. Ну, по білоруському вона з акцентом. Скіки вона живе вже тут? І вона не може вибалакаться. І по-нашому вона балакає, і білоруською, ну, от акцент оцей є... Да. І вона давно живе тут. В паспорті, конєшно, должні записувать, обізатєльно. Єслі я українка, значіть Україна, єслі я росіянка, значіть росіянка, Росія. В моєму роду всі українці. Всі українці. І як це так язик заставлять, учіть язик український, єслі він ніколи по йому, по-українськи не балакав. А тепер заставляють, шоб той... На руководящі роботи не приймать з руським язиком. Та шо це таке? Шо це таке, для чього це так робить? Шоб чісто українці, так повиселяйте всих росіян, узбеків, повисиляйте! Тіки українців. Так шо ж це буде робиться?! Це і з Росії тоже те – виженуть українців всих?! Шоб їхали в Україну. Ну, для чого це робить?! А раньше, це ж як тіки якесь собраніє, всігда вспоминають, шо в нас село національне.

Багато національностей було, других національностей багато. От. А тепер і не вспомнять. З другими національностями даже одружувалися. Да. Ну, Асламбек у мене той фундамент робив, а вона українка. Тутешня, а де вона його достала? І не знаю. Привезла, чи... І з ним і прожила весь вік. От. Такий хороший чоловік. Ну, він не по-руському розгаварює.

Як я ще вчились, не було все на українській мові. Ну, чього це на українській? І на російській було. Ми ж і російський язик ізучали. А ще український, німецький. Да. Ну, німецький, як німецький. Там 2 годи чи шо занімалися? Його тіки по тому перекладать, перекладали там. Ну, разгаварювать-то не розгаварювали з ним, ним. Потому шо це треба дуже багато учіться, шоб розгаварювать ним. Ну, а вже наприклад, по німецькому в мене була пятьорка. Ну, я його не дуже й любила. Не любила, а вчітельку любила. І вчітелька мене любила. Вчітелька любила і пятьорки ставила часто. Як тіки той, хтось не правильно слово перевів. “Татьяна, ану скажи!” І вона мене полюбила чось. Вона ніколи мені двойки і тройки не ставила. Єслі не заслужено я розказала, значіть – перевела. Вона може не ставить нічого. А їй нравиться лучає, шоб пятьорку я получіла. Були такі учітєля, шо нравляться учні і учням нравляться вчітеля, от. Тоді, єслі учітель нравиться, значіть і дісципліну, і дісципліна нравиться, а як учітеля ненавидиш, дісципліну ту ненавидиш. Отаке буває? Буває часто. Ми учіли руський, ми учіли й український. Чьогось руський, нам тяжелєй було учіть чєрез те, шо ми українці, хохли. У селі живемо, ми більше український понімаєм. Ну, щяс в нас так – язик руський і український. Руський украінєц, мішаний получяється, одне слово українське, одне руське. Так? Так. Чистого українського в нас немає. Кажуть, чисто по-українськи балакають тільки ті, западенці. Ну, у них западенський акцент, кажуть, шо то найправильніший український. Ну, вобщє, я чула так. В нас немає чистого українського. Руський і український.

У нас, як колгоспи розпались, так хто скіки робив у колгоспі, так і землі получив. Як хто більше робив, ну, як год 40 там чи 50, тому більше землі попадало. А хто меньше, по-моєму 4 гектара 6 сотих. А думали ж по 2 гектари дать, а дали по 1. Шо ми в селі ж живемо і обслужували людей. Учітєлям і медікам давали по 2 гектари.

Ой, чось тепер страшно й подумать, шо воно далі буде? Страшно й подумать. Шо ж, як почитаєш ті газети, так пишуть, шо може розпастися й Україна, і не буде скоро. А мені хочеться, шоб

наше село жило. Шоб не вмерло село. У села другі забирають, одбирають, і сходять як то кажуть, із факта. А мені хочеться, шоб село було, я города не люблю.

Я із города втекла. Я як подумала, як родилась в мене дитина. Думаю, шо я буду робить цілий день в хаті? Іди на базар, купляй, готов!.. А ще ж на квартірі, квартіри немає. Єслі б квартіра була, то друге б діло було. А то ж – нанімаєш. Та лучче я поїду в село та й буду садить картошку. Та все чисто буду садить та буду іміть, от. А так ні квартіри немає, нічого. Мені не понравилося. І сестра оце жила, тошо приходила. В неї однокомнотна квартіра була. І як поїхала, як глянула вниз. Голова в неї закрутилась. Каже, шо я ніколи б не жила тут, ніколи б не жила. А то вийдеш на двір. Ага воду вилив – то в одну сторону, можна вилить, то в другу сторону – кинуть. А там треба все у той, у відро і виносить в мусорник. І так я цього не признала. Ото тіки канєшно там, шо культурно: і помиться можна, і в душ, і все. Оце мені нравиться. Помиєшся, це мені нравиться.

Про наше село, як воно основалось це я ж не дуже. Дуже багато предків вже прожило тут, як заснувалося. Коли його основалося?.. І це чєрговий вопрос – чого воно Сурсько-Михайлівка? Чого саме так називається. Тоже не знаю. Чого Сурсько-Михайлівка? Не знаю.

На старому кладовищі, шо за нами зразу, там багато поховано. Та і наших багато. От, наприклад, сестру і бабу перенесли із цього кладбіща на нове.

Був у нас тут Тяпочкін такий. Да. Чула, чула. Він коло моєї мамки був, на квартірі трошки. Хароший батюшка був. От. Ну, самого я його як, не помню.

Ну, дуже те, хароший, строгенький був. Бо мати казала: “Батюшка, як прийде до мене. Ой, каже, треба йти, бо буде кричать”. Строгий був коло неї. Із матушкою строгий. От. А вона любила ж погулять десь, ну, по сусідам. А так, кажуть, хароший батюшка був. Це моя тьотя, батькова сестра рідна, вона ходила співать. Всю дорогу вона співає у церкві. Так вона оце за його казала, шо він хароший. Оце вона розказувала. От. Дуже хароший, а тепер... А де він вже дівся? А хто знає, може його й живого немає. А тоді його забрали відціля. Канєшно. Бо вони ж міняються. Тут уже батюшків багато було, міняються. Так чула, шо хароший. А мати ж ото ходила співати, всю дорогу ходила співать. От.

За Миколу Коржа, про козака, я чула, да. Шо там він заснував село. Ну, оце ж Скабицький передає по радіо. Мені так хочеться почути колись, або включиш – пізно, вже пройшло. От. А хочється особенно почути його голос, як він оце ж тут у нас жив і був головою сільсавєта. Я його як наче рідного батька бачу. Да, аж плакала сиділа. Ну, з нашого села, він так ото просе, хто шо знає – пишіть! Адрес об'явив і все. А чось так... Він харош був дядько. Хороший...

Шевченко Олександра Григорівна, 1937 року народження, с. Сурсько-Михайлівка Солонянського району Дніпропетровської області[1]

Я щас по паспорту Шевченко, по чоловікові. А вобщє я Скубицька Олександра Григорівна, 37-го року народження.

[Народилися тут, у Сурсько-Михайлівці]. Даже будєм ідті, покажу де. Там було два ряди хат і дорога посередині. А щас уже всі старі, всі померли, діти поїхали... Сьодні була на кладбіщі, з однією встрілася, з такою як і я, на кладбіще тоже приїхала до своїх батьків, перебалакали... Я [своїм] пам'ятники поробила [*нерозбірливо*], сєйчас уже обом, разом поховані і хфотографії уже...

Як наших батьків звали? Скубицькі. Ми – Скубицькі, а по-вуличному Дзвонарі. Ото ж мій дєдушка дзвонив, він 25 год був коло церкви...

Я вам скажу, що приїхав прадід з Польші, поляк. Тут оженився, взяв у нас мою тутешню бабушку і в їх було чотири сини. Один із них був Іван, оце мій дідусь Іван. А інші – Микита, Василь [і Петро]. Скубицькі оце всі. Вони тут і осталися, на тутешніх [женилися]. Їхні діти уже тут женилися, вони вже тут жили і померли.

І як вам сказать, чи раньше ж орендували землі? І ото вони приїхали, і так і осталися. Понравилося їхньому батькові. Один він приїхав і тутешніх наших робочих найняв, і понравилося йому, він остався тут.

Багато раньше держали землі. Даже щас скажу, так далі піісят, багато. Коли ми сійчас (і то нема ж стільки сили) і то держимо двадцять гектар [*сміється*]. Не тут, у полі, да. Но вже нема сили, от-

[1] Опитування провели Н.І. Швайба, В.В. Ликова (8-9 червня 2009 р.). Науково-популярним методом передала Н.І. Швайба.

дали в аренду у “Колос”. “Колос” – тут у нас є така... Ну, як колись був колхоз, а сєйчас як вона називається, даже не знаю. Що це як його поле, засівають зерном...

[Оце тут від хати і до річки] – це все наш город. Гектар на двох ми це держали, а вже ж половину бросили, не було сили заходить. Даже щас уже не стали скотину держать. Були побагато – і п’ять коров держали, тоді три, тоді одна. Щас уже ні одної, бо вже нема ні в дєдушки сил, ні в мене. Вже сімдесят два годи ж обом, по сімдесят два буде осінью.

А оце, ото аж до річки та на двох – діти хазяйнують, но нема їм коли і всьо. Один у “Маяку” (“Червоний Маяк”), а один тут у центрі, Тарас Григорович Шевченко. Посліднього назвали врачі. Я хотіла Славіком, а вони кажуть: “Та Ви ж іспортите дитину, це як раз підходить – це ми Вам назвемо”. Так вони вже і записали, і всьо. Ми дитину взяли і пішли рєгєстрірувать, а нам всі тут задають со своїм Шевченком. “Як ви знаєте, що Тарас?” А вони вже позвонили із району, що прийдуть отакі-то, пишіть уже точно, пишіть. Оце в 74-м послідній народився. А 60-го року – дочка Люба, з 66-го – син у “Маяку”...

[Де в Сурсько-Михайлівці були землі дідів]? У їх були землі в степу, степ, оце в степу. Наш степ оце відтіля осьо от гори, одна, і аж до “Червоного Маяка”, і аж унизу – оце наш весь був степ. І сюди, до других – хутори там були (Пищалівка звать село) – ото туди аж і аж туди до дороги як їхать у район. Ото це всі у нас землі. І даже аж хутір Тарасівка, а за Тарасівкою дуже багато було.

[Що це було раніше – степ]? Ну, як поле, поле... Як вам сказать, там всяку культуру сіяли: кукурузу, ячмінь, пшеницю, жито. Раньше ж багато жита сіяли, це щас уже там для чогось тільки трохи. Всього багато сіяли і садили. Огородня була оце пройти отак, а там огородня була коло річки. Знаєте, що це таке огородня? Капуста, огірки, цибуля, оце й рання капуста до пізньої, перець і такий, і такий – це було називалося огородня.

Те що засіяно, то степ. [А те, що не засіяно поруч, ось як природа дика]? Це вже не степ. Не могу придумать, як це звали та вже не було такого, щоб не засіяно. Просто не було такого, щоб не засіяне. Посадки садили і нас даже вигонили садить посадки... Було поле без посадок. Це вже Совєцкий Союз начався і вже заставляли нас захисні смуги садить. І оце скільки ми живемо, вони по степу повиростали вже такі, а то не було раньше...

[Історія мого рода]? Дєдушка умер в 33-м годі, не вижив голодовки. Голодовка була, неврожай, був цей як його... Ви ж не записуєте, ні? Не надо записувать... Чуть, що я балакаю?..

А бабушка по матереній лінії, Одарка, Дар'я, прожила сто шість год. Мати моя – це вже її дочка.

Баба Одарка при нас жила. [Вона ще застала оті царські часи]... Розповідала як заставляли їх брать дітей своїх усіх, малі були діти, чоловіків, і іти, бо буде їхать царь Миколай. Як їхать із району та їде поїзд, отам лінія і ото по тій лінії перший поїзд поставили. Отак лінія одна була і первого царя пустили. У вінку сидів спереді і кидали на його цвіти, не на його ж кидали, а так... І каже, що ішли і бабушка бачила, який він. Каже, був такий красівий-красівий, і один сидів іспереді, на поїзді їздив. Один сидів, [без дружини, без дітей]. Може ж він і сумнівался, щоб ніхто нічого. Канєшно, з одного боку охрана була і з іншого боку охрана. І сообщили якось, щоб ото ж заранєє знали, що буде їхати, щоб же ж тут виходили. І будто би, ну, по чутках чуть, що не тільки ж наше село, а і з того боку відкіль він їхав, де він був. Я ж не знаю, де він був, де він жив, так ото відтіля аж усіх їх поставили чи вигнали, щоб усі бачили люди, що єсть такий-то такий начальник над миром. Все село було, без усякого, поки до города Дніпропетровська не доїхали. Там уже ж десь його зустрічали, цариця зустрічала...

[Бабуся] і не знала, що Дніпропетровськ, вона все казала – город Катеринин. Катеринослав, це ж город Катеринин. А в город, каже, їздили осінню. Збиралися всі, така була бричка довга, гарба називалася. Туди сіна накладали і хто хоче в город, ото приходили ж вже місто займать на тій бричці. А хто не хотів – сам, то добиралися до города пішки і з города, мабуть, цілий тиждень. Цілу неділю добиралися туди і відтіль неділю, щоб побачити. Грошей же не відкіль не було. Ото кой-що продадуть, ото вони мали...

[За царскі часи що розказувала]? Як було? Плохо було, плохо. Ходила заробляла, дітей дома оставляла, сама ходила заробляла. Ну, вели ж бо тут, як вам сказать... На все добре на все хароше цар же появився, це буде все харошо і всіх заставляли, щоб кричали "Ура, ура, ура!" А як жили, то було плохо. Ходила по людях, де люди багаті були, в їх помагала робить і заробляла, і так повигодовувала, і прожили.

[Яке господарство в них було]? Город був великий тоже, землі було багато та робили, робили. Вирощували все, щоб зіму ж прожить, щоб до другого врожаю хватило все, хозяйнювали так...

У бабушки було четверо дітей. Старший був дядько Петро, на фронті погиб, не прийшов із тієї ж войни, із німецькой. Тоді тітка Мотря. Тоді тітка Федосія, вона прожила всю жизнь, тоже дитина померла під войну, а чоловіка вбили. Так вона, не знаю як вам сказать, ну, любила так свого чоловіка, що не хотіла більш заміж виходить. Прийшла до нас і жила коло нас, і умерла, і було їй за дев'яносто п'ять год...

А мама наша – Євдокія Івановна, 1906-го року. Прожила сто год оце коло нас. Тут її отмічали, і голова сільсовєта був, отмічали всі клубом... Ще і після того два місяці прожила. Прожила коло нас сто год і два місяці. Її сюди прямо вивели і вона тут сиділа, і тут всі ще добавляли столи туди дальше аж, і заказувала аж три пісні. Одну "Ой, мороз-мороз, не морозь мєня..." – мені проспівайте, я люблю цю пісню... А одну стародавню: "Ой, тихо-тихо на вулиці буде, як мій милий з армії прибуде..." І третю "Ой, по той бік гора, а по цей друга... Поміж тими крутими горами сходила зоря..." Оце три пісні такі ісполняли, хор наш ісполньял, усі всі сюди приїжжали і ісполньяли...

Наш батько, Григорій Григорович, тутешній, із Долінського, отут хутір Доліньський є. Він старший був, первого року [1901-го]. Тоже мало пожив, на войні вбили. Мама із нами трьома сама проживали, поки ми й виросли. Половину коров поодбирали, а одну корову на сусіда і на нас, щоб одна була корова. І ще й заставляли іти в степ, орать коровою і в неї брать молоко. Дуже трудно було жить... Із корови брать молоко і здавать, а нам уже [*нерозбірливо*]... Так ми тоді купили козу – мало. Було другу купили... На кози нічого не накладалось – ото ми їли, питалися таким молоком, а з корови – здавали. [Коли це було]? Мабуть, як начався Совєтскій Союз. Ну, як після войни, після войни, да...

Тепер за нашіх дітей, за нас. Нас у матері було троє дівчат. Одна в городі, Надя, сама меньша, вона 45-го року. Одна Люба, тут, вона з 41-го року. Були ми тут, діти її поприїжжали, мене гукнули і я там була, співала їм... Я сама старша, 37-го.

І ще хто в нас був, у нас велика сім'я була... Приїхали оце ж ті люди з города і як вони були на базарі в Дніпропетровську, то повели дітей-дєтдомовців. І ті діти не хотіли з ними йти, взяли всі в гар-

бу поховалися ззаді і терпіли, поки їх аж не привезли до нас у село, да. Ну, і що ж, вони повставали, раньше якось сообщали і ніхто по них... Після войни багато тих дітей було всяких. І питали: хто возьме, хто возьме, то ніхто й не взяв. Були люди багатші, а ніхто не взяв. Взяла наша мати, привела додому. Каже: "Вас троє і буде ще двоє". І вони коло нас повиростали, Галя й Люба. Ніхто нічим не помогав, якось ми самі. Вони помагали в хазяйстві, то коровам нарвать, то на городі полоть, тоже ж город великий був...

А ті дівчата розказували, [що вони самі] здалека. Вони попали під войну відтіль, із Петропавловська, ото аж відтіля, граніца. Ну, так вони повиростали. А як уже їм було по шістнадцять-сімнадцять год, то прийшли поліцаї, предателі Німеччини. Як началася война, то прийшли по їх. Як би ж ми знали, ми б їх поховали були. Ми ще малі були, а вони вже такі були старші за нас. То вони що ж зробили... Ми против усі, і мама, і бабушка – не дамо і всьо! То вони нас розіпхнули, потурляли, а їх розгойдали за руки і за ноги, і на гарбу, на сіно. І прямо забрали їх. Почти голі, у ночному тому вони... Даже одежу не дали, щоб їм дали, забрали. І забрали в Германію, ага. Ну, вони отбули, правда, отбули. Відтіль прийшли уже ж совсім... Повиходили вже заміж вони. Одна в Одесі вийшла заміж, ще приїзжала до нас, був воєнний чоловік, син. А одна у Новомосковську, за Дніпропетровськом, нас тоже туди недавно возили співать, то одна там туди вийшла заміж. Приїзжали, приїзжали, а щас не чуть їх, може уже постаріли, уже ж нам по сімдесят два, а їм уже вобще...

Як вже ж до войни чи під войну – вже було плохо. [Як заїжали німці]? Іще наших і близько не було, як німці зайшли. Скільки вони були? Я тоже не помню, ну, були, і заставляли наших робить. Як хто не хоче, того розстрілювали. А мати підчинялася і тітка, того щоб вижить. Ну, вижили. Вони ж там їли, ще й нам давали потрошку, багато – ні, а по чуть-чуть давали додому. Ми вижили так...

Мати і тітка працювали ото ж у їх там, вони до цього працювали – перечищали зерна... [Дуже чисто щоб же]. А мати заставляли друге робить, вона кухарила ловко. І не тіки варить їсти, а там же ж ні як хліб, а коржі пекла. Коржі такі пахущі, істи хочеться. Таке було добре материне. Мамине було добре. Ну, не на дрожжах, ні. На соді і що-то таке, що пахне як неначе не молоком, а як сметаною... І ото її заставляли. Ну, і додому ж заробляла. Привезе додому, побу-

де там днів скільки, обратно її забирають. Додому привозила ж дітям щось і матері. Муку, крупи всякі, ну, м'яса – м'ясного ні. Ото таке. Грибів було багато тут, кругом, то ми вже ходили гриби збирали. Гриби збирали, дуже харашо було. А щас якось і нема вже їх, а як де є там який...

Оцю дорогу робила, що у Кривий Ріг їде із Дніпропетровська. Осюда дорогу робили, а тоді оцю що з Дніпропетровська у Запоріжжя, ото аж туди їх. Жінки тоже колотили, підсобляли, щоб камінь держався, там всередині, і камінь на його клали. Не як-небудь, а прийде провіре, каже: "Так нельзя! Віка буде ваша дорога помниться! Віка! Так і отак нада, щоб до одного, шукай такий вугольчик, щоб сюди зайщов..." Мати розказувала. По дві неділі було [ходила туди], додому не являлась. [Втікти ніяк]. Де ж ти?! Далеко... Куди, що, як? Всьо равно приїдуть заберуть, ще й накажуть. Ото бабуся нас гляділа... Нянька мати була в неї, оце бабуся.

Камінням клали каменисту дорогу, тоді асфальту не було. А тоді, уже і після, зробили асфальт, і ту ж каменисту дорогу робили вже другі. Заливали, робили вже другі...

[Як тут війна прошла]? У нас ще і не дуже. У нас іще і не дуже. Якби наших били людей, то побили б. Німці тут стояли, склади були поробили. Були сараї такі, що зерна привозили і зсипали, перевівали, площадка була велика – "тік" називається. Перевівали там, все чисто робили, і чисте засипали у комори. Німці поселилися вже у цих коморах, там вже так розположилися... Заставляли нас все робить... Хліб самі пекли вони, не довіряли, щоб їх не потравили. В їх було ще бочки попривозили – дині залиті медом, у нас такого і не роблять і не робили. Може де і роблять, но не робили ніде, а в їх ото ж... бачите! Залиті медом... Хто там їм помагав, вони давали, і додому давали чуть-чуть. Трошки вони вже знали, де наші жінки живуть, тітка і мати, ото вони їх вигонили, щоб ішли окопи копать. По толоках, там кругом толоки, по толоках... Щас все бульдозерами позагортали ж, воно ж їм мішало, і корови ж пасуться і все. По степах вигонили, то ще і такі, хороші люди, не били, не катували, ніде нічого.

Прийде... Як же ж, підождіть, я не помню по-німецькому... "Кіндер" – "дитина", да? "Кіндер, кіндер, давайте, давайте, ідіть сюди!" А тоді такі канхвети були, довгенькі такі штуки, до половини отакі канхвети довгі, а пачечки більші були, такі красіві-красіві. А

мати щось каже: “А ви їх не потравите?” – “Ні, ні...” – сам бере куштує. Ото покуштували. Є такі, були такі...

[Найперші спогади про німців]? Додому прийшли до нас, матір і тітку вигонить окопи копать. Не пішли б, вони зразу розстрілювали, хто не йде. А пішла ж, прямо виштовхали і всьо. То вже на другий раз, може нельзя цього казать, чи [*нерозбірливо*] уже ж пройщов, да? Уже і мати вмерла і всьо, ми вже старі стали... Даже я ж кажу, приносила, таке... Сахарь грудковий, це по куску сахарю нам, дітям. Якби вони там не їли, де окопи копали, то померли б вже. Чимсь, щось та їм таке кормили. Було питаєм її, ми ж оставляєм... “Ні, їжте, їжте, бо ми не помрем. Ми не помрем. Не помрем. Ні, ні, не помрем...”

Ну, а було таке, оті поліцаї хуже були даже. Ох, як що-небудь не так – били, страшне! То вони як почули, що їх будуть оце, коли годи два назад щось пройшло таке, що поліцаїв будуть шукать, так повісився, да! Повішалися! А кой-де в Америку повтікали. Даже не тільки в Михайлівці, я знаю, знакомих наших сусіди жили, поїхали в город, матір забрали, мов їхній батько був поліцай і можуть тягать, усе... То поміняли мєсто житєльства і поїхали в город. То їх всьо равно узнали. Вони нікому не розказують, а як колись приїдеш у город, отам ми живем, то їздила я в город. То їхній батько, як мати не послуха, було розказують мені, за ноги... Знаєте драбину? Ну, драбина ж, лєстница! За ногу прив’яже і тягне на горище, отак. Не за голову, не під руки, а тягне за ногу і отуди на горище. Ото ж поліцай їхній батько. А тоді відтіль спускає головою вниз...

І весь час так поліцаї. І рідко... Хароших і не було поліцаїв. Усі, хто поховався, усі німецькі стали помошники. Оцей, що я кажу, знущався із своєї сім’ї. Було діти кажуть, що ми або де, аби втекти од його. І як почув те – повісився. Подумав, що може і справді будуть знущаться з нас так, як і він знущався, да? Та повісився. Повішалися, постріляли́сь, а кой-хто і повтікали аж у Америку... Колись приїзжяли їхні діти, все харашо, у школу приходили... А вже вчителі ті старі – я знаю, де вони і жили, під горою красний дом такий (щас там уже чужі люди купили ту хату). Помню, од школи недалеко двохетажний домік, на тім місті де вони жили. То вони як їхали, хату розламали всю, а на те місто люди приїхали і построїлися із города. Ото так. А помню, що два хлопця в їх було, то казали, що вже немає батьків...

[Хтось зрадів німцям, зустрічали їх тут]? Оце ж оті – поліцаї. Тайні люди були. Ото вони і повиїзжяли відтіль, повтікали і повішалися. Один так чоловік великого гвоздя загнав собі всередину в груди, потрусився і вмер... І були откриті поліцаї, а були тихі. До наших такий хороший, у людей визнавали усе і німцям казали, видавали... Що це їхній, вони знають, де там у лісі вони скитаються. Як же це жінка або діти знає, де він? І заставляли вести і вже вони не верталися...

[Двох дівчаток, що мати прийняла, Галю і Любу, забрали в Германію]. [Поліцаї прийшли], за руки, за ноги і на гарбу, на сіно і всьо. Повезли. Прямо полуголих, як спали, без нічого. [Без речей], нічого. Ну, а хтозна що? Куди вони погрузили? Дуже плохо було...

Забирали дуже багато. І везли на станцію. На станції їх не в які-небудь поїзда, а в товарні, щоб не догадувались, хто там їде. У товарних. А там вже розбирали їх. Цих дівчат розбирали хазяйки, хазяїни, хто хотів розбирали, оті ж багаті. Ну, кому попадали. Корови там пасли, доїли, на городах були, кругом. Но [Галя і Люба], вони не в однім місті були. Попало, що та в одному місті, а одна в другому. Одну харошо, неплохо годували. А одна – давали і кукурузу, і буряки, щоб гризли. [Одежу]? Ні, нічого каже. Вже хто порветься, вони самі одінуть його, а так ні. І єслі застане їхній там надзиратель, доють корови, щоб трошки хлебнуть, то катували тільки так. Вже на тим місті вона не буде – міняли других. Строго-строго було.

А ще кожду людину провіряли чи ріг нема, як привезуть. Казали що: “То ж люди українці, вони з рогами і з хвостом...”

Що вони розказували? Що в Германії не так село построєно, як у нас. Їх ще возили там на городні, до Германії, убирали городи. То всі хати построєні доміками, доміками, і посєрьодкє видно оце так дорожки, шляхи. Один ряд хат, казали, до цієї дорожки, а другий ряд хат до другої дороги. Так що по два ряди получалося. Боже сохрани, щоб хтось вкрав що-небудь, безплатно взяв... І розказували їхні старі, що з давніх-давен це в нас так – коло кождих воріт, коло каждої калітки іде і молоко збирає той, що вони здають. І гроші кладе туди, де газети, в скриньку поштову. Боже сохрани, ніхто не возьме. А як наші колись пішли, їм нічого жилося там... Пішли на баштан. Їхній той кричить сторожа, вони не обращають... Наїлись і ще нарвали, хотіли з собою брати. Так прийшли главні, якесь начальство їхнє і, каже, розрізали живота і ще напхали кавунів у кишки

нашим. Каже: “Мало, мало?! Тобі мало?!” Усього ж дають і все мало, ще й пішли красти...

Одна корови доїла, а одна пішла на огороди. Там же ж і жили в хазяїнів, тіки отдєльно, не з хазяїнами. Коморки такі були, по десять душ. Боже сохрани, предупредили, щоб один в одного не брали, бо будете отвєчать. Може в неї щось є, речі якісь, то Боже сохрани. Це твоє, це твоє, це твоє, щоб один у одного нічого. А тоді видно ж після войни стали їх розвозить і посилать додому.

[Як тут ставились до тих людей, що працювали в Германії]? Не обращали вніманія. Не обращали. Отож поженилися, вони обоє за воєнних і повиходили замуж, за воєнних, да. Даже опосля їм визначали гроші. То кой-кому прийшли, а кой-кому той Ющенко уже цей, як його? І не давав, присвоював. Каже: в государство надо. І його оце вибрали і він оце крізіс зробив, бачите, і коли? А коє-хто получав...

Багато до нас [у війну людей] із города наїхало, землянки копали. Ось я вам покажу, де там ось будем іти, дві землянки – ховалися городські люди, обикновєні труженики, прості люди. Мужиків на фронт забрали, а ето діти і жінки ото так. Ну, уже война, мабуть, даже в городі і була, а вони ото якось добиралися степами. Щоб вижить, так у селі ж легше. А тоді вже яке война пройшла, тоді вже вони поїхали...

Як би ж раньше, не знаю, чи засунуло ту печеру, що вони... Це ж уже багато врем’я прошло. То отак яма, вирвало снарядом, а вони тут начали рить [землянку]. І ото туди копали, копали і викопали таке. Землянка. Підпирали стовпами, доска отак, щоб же ж не [згризла]. І ото там жили. Оце все врем’я там жили. Сейчас обвалилася круча, а дірка така була, я ж у курсі дєла.

І десь іще під земльою оставили німці багато снарядів. Вони видно забули за його, не зірвали. Ті снаряди поскладані. Ми ж так бігали, гуляли, не обращали вніманіє, вони нас одштовхували. А то ті снаряди складали штабелями у такі... Вирвало снарядом ями і застилали чимсь білим і землею. То воно десь і щас є. [Після війни так і не відрили]? Ніхто, а кому воно нужно? А сім’я наша бачила, і сусіди бачили, вже повмирали. І мати так просила мене: “Шура, мовчи. Будуть тягать, будуть перебирать там, будуть люди мучиться. Хай воно лежить, його ніхто не достане, воно глибоченько...” І всьо. Там ні орють, ні копають, нічьо. Це там, далеченько трохи...

[Був за німців колгосп]? Та, який той був колхоз? Єслі вже мужики пішли, но для себе держали... Молошне любили, німці це любили. Там все ж готовили, де я оце кажу. Ну, не тіки, на всю Михайлівку. Михайлівка у нас сім кілометрів вздовж і широка. То наша територія до греблі, отуди де мост переходили, там їхнє. Оце хто тут був з німців, оце питалися, що сюди ходили їсти. Які вони не були, не трогали людей, що на їх робили. А їхали, то їхнє добро попідпалювали, облили і підпалили. То хто що тяг, хто вермішелі всякі, тягли додому ж... Воно довго й не проживе ж, а всьо равно. Помню, із города один дядько був, такий, ну, не в собі... Він робе, а так сам він такий... Притяг амонію, ми і не знали, що воно, а мати як покуштувала – "Що ж ти притяг? Ти ж отраву притяг!" Як покуштувала, ой! Знаєте, що це амонія? Тісто як сипеш, хотя на соді, хотя на дрождях, а його капельку, то воно росте і росте таке. І січас є у магазинах воно. А тоді ж уже мама як узнала, попробовала, еге, хароше діло. Отож вони, того в їх і получалося, таке що росте. Таке робили.

[Коли на німців працювали, які роботи були]? Їсти не варили, їсти вони самі варили. Продолжали осінню степ убирать. Ну, степ, поле, із поля зерна, огородню захватили, щоб ото ж їм було все їсти харашо. Так що заставляли робить. Сад був великий. У нас сад – значить сад, дощ піщов, полив, да? А вони заставляли викопувать ямку коло каждого дерева і акуратно скількись лить під той сад. То ви знаєте, які в їх фрукти були? Хватало ж їм влаги. Наші таке не робили...

[Що ще німці нового внідряли]? Нє... Вони не знали, вони не були увєрені, що вони ще тут будуть. Ну, оце скіки я помню, скіки мати розказувала, що їжа у їх і печиво все було дуже хароше. Вони ж видно потребляли ото все, що в їх їжа була. Ну, оцю ж амонію, були в їх всякі приправи. М'яса ж не було всігда, а як хто зна, де вони поселяться, то у людей же брали, не питали ж ніде нічого. А приправа в їх була не в пачках, як щас у нас така приправа, а закручувалися в банках, ага. Ну, я вам кажу, що мені на всю жизнь запомнились дині... То той дядько (отой наш із города, такий не при сібє) і динь приніс цілу бочку. Зразу їли удоволь, а тоді вже як мало стало, тоді вже мама по кусочку ділила на закуску, такі добрі були.

Ну, а всі ж ішли гуртом, виїзжяли всі. Виїзжали всі...

Німці поставили на горі оту велику, що стріля, здоров'як... Ото як Катюша. І стріляли на село. То бігли у село під двори, бо тут падали снаряди, і меньших дітей брали, бігли. Тітка ж та, що вони

коло нас прожили і ми коло їх, сім'я в нас така була... А бабуся, вона коровку пасла під горою, вже коровка в нас була, каже: "Не надо, я буду Богу молиться. Ось не йди ніде, не біжи з ними, будь у мене..." А воно недалеко: бух-бух! І прямо виривало ями. "Ой, бабушка, я боюсь! Ой, бабушка, я боюсь, бабуся, я боюсь!" – "Ховайся під спідницю". В неї спідниця така велика, довга, інтересно, да? Позаховалася до неї під спідницю і не попало ж, бачите. Вона каже: "Буду Богу молиться, буду Богу молиться і нас збереже..." – ото таке.

А ці ж поліцаї... Багато було, що пішли на німецьку сторону.

Заставляли ж наших, щоб ішли ж воювать, то вони знали, що німці ітимуть іззаді. Там далі, я вам покажу, є дорога на гору. Наші натискали на німців, уже вигонили з Михайлівки. Восім душ шеренга, ото така колона завширшки, і дуже довга – шли на гору німці, а наших мужиків послали наперед. Мол, ідіть наперед, німці будуть іти напротів вас, а ви будете їх стрілять. Так хіба ж вони пішли з винтовками... Наші з винтовками пішли мужики, а німці з усякими пушками, з отими Катюшами. Так як ви думаєте, вижили? А тоді німця погнали й погнали далі...

Ну, кой-хто з німців погиб, так умісті збігали німці. І наших уже після того, що уже ж пройшло далі... Там десь Нечаєва могила єсть, там їх в Нечаєву могилу, копали такі дуже довгі ями і ото ж там вбивали їх прямо. А я бачила вже отих, що полягли тут, наші, то копали ями у центрі в нас, братські могили. І отут, де хутір Пищалівка, там копали. То ми вже ходили із нашими дивиться, люди ж всі ішли дивиться, пізнавать: чи наші, чи ні. Но наш батько на Нечаєвій могилі, аж туди вже дійшли і ото там погиб... А тут ми вже на других ходили дивиться, то ото які вони є, так і поклали у довгі... А тоді вже як поскладали наших ото всіх, тоді вже від верху таким заклали... Куди їх дінеш, щоб не воняли в степу? Позбирали їх там. Оті ж поліцаї заставляли, щоб і жінки, і все, коровами бричечку запрягали і везли їх усіх, звозили у ту яму і ото штамблювали, чимось зверху закрили, загорнуло і оце вам...

[Наші солдати, коли в село зайшли]... Ноги пообмотувані, больні, пообмерзувані... [*Нерозбірливо*]. Хто чим мог, тим одівався. Уже раді були, аби живі прийшли...

А ми ж не тут жили [раніше]. Всьо время ми жили попід горою. Ми строїлися тут же зразу, під войну. Не при німцях, їх не було ще тут. Ми вєдь там жили, хатка невелика. А тоді, якось поїхали наші у город, там [люди] в квартири пішли жить, а їх доміки розіб-

рали і привезли нам з города. Не тільки ми, а цілий ряд отож людей, покупляли. І построїли цілий ряд, дев'ять хат попід горою було. Було аж пошти до греблі. Красіво було. Під горою дорожка така – шлях, на низ садки посадили, городи, хороший посьолочек зробили...

А тоді вже як наші дознались, що при німцях построїлися – "Вон!" і всьо. А ми ж не при німцях построїлися! Ми ж построїлися самі в 41-м годі, ще німців не було. Не було ще німців. Німці ж ото ганяли нас, нє обращали вніманія. Ну, що німці? Ми построїлися та і все. А вже наші як прийшли, вже свої права начали. "В те время, що німці – всьо, це вам німці помагали..." Так після нової нам таку дали... Як нас не привалила та хата? А ті хати розвалили трактором, разгорнули всьо... Приїхали бульдозер, трактор невеликий такий, з передней, і ото розтягали, роздробили. Хто хотів забрать оце на дрова чи що, і то не дали, вивозили геть. Нехороші люди наші. Голова села такий був, Могильний. Не знаю, він не наш, звідкись приєзжий, сказав: "Що при німцях построяне, все убрать!"

І ніхто не підтвердив, ніхто не заступився, нігде нічого. Каждий жило сам по собі... Ото увесь посьолок развернули. Даже садки повиривали, такі молоді були садки красіві, так ловко зробили – повиривали. Німці нічого не зробили, а наші... А дали нам яке? Одного куркуля (знаєте, що таке куркуль? – богач), одного багача кухню, а вона єлє-єлє держалася.

Колись моя бабуся казала: "Єслі сонце заходе за тінь, така плотна стіна (це мабуть тоді за хмару, а вона казала "за стіну") і більш не показується сонце, то буде дощ!"

[*Олександра Григорівна веде показати місце, де були збудовані нові хати напередодні війни, зруйновані після*]: Алич, жовті ягідки, і отож великий кущ аж оно... З давніх-давен він росте. За оцим деревом аж он кущ далеко. А садок був обсаджений відтяля шиповником (ото така загородка була). Сірєнь кругом однизу. Он, бачите, бузіна цвіте... Ну, сірєнь в цьому годі не цвіла, заморозки були, поприморозювало. Ото туди річка, і ми там переходимо [*показує*].

Хата була наша під очеретом, не дуже висока, низенька, вальковaна. Ото ряд – Скубицькі жили, поруч хто жив... Костенко, Яковенко, Скубицькі, Біжко, тоже Костенко. Це ми Скубицькі... А Скубицькі ми чого? Бо мати взяла нас на свою фамілію, так нам платили. Платили потрошку, що троє дітей і вдова. Скубицьких

дуже багато було. І отут-о по-вулишному... Це щас вулиці великі і по номерях, а тоді не по-вулишному, того що не було такого закону. Дід Марко – Марки [*сміється*].

А дід дзвонив двадцять п'ять год. Бабушка розказувала, до обіду дзвонить божественне, а після обіду, то не було ж нічого. То йдуть дівчата і хлопці: "Ану, дядько, заграйте нам! Гопака або польку..." Раньше ж як танцювали. І як пішло багато! І не один же був дзвін, як сейчас це "ля-ля-ля". Дзвін був такий, що кажуть: "О, уже дід Іван молодьожі витворяє!" І ідуть туди, страшне, ідуть гулять. "І їсти вже не хочеться! – каже мати, Дунька. – Та ідіть вже, бо і з голоду помрете..." Це під усякі праздники, виходні, неділю... Це гульня у їх була після обіду коло церкви.

Дід з практики, сам [навчився дзвонити]. Молодий ще ходив туди. І ото каже: "Можна приходить до мене отак і отак". А з якого він віку дзвонив... От не знаю за діда. Бабушка довже жила, то за бабушку дужче знаю, чим за діда. Ну, не приходилося, якби знала, розпитала б. Ну, замолоду.

Бабушка робила при церкві, но вона не була грамотна. Ну, дід понімав, вмів читати, а баба – ні. Но дома бабушка усякі молитви читала. Я ж кажу, під горою пасла корову, і під спідницю ховалась, щоб снаряди в мене не попали. А що в бабушку попаде, то нічого [*посміхається*]...

Ще до войни [у хаті під сволоком весіли старі церковні книги, перев'язані]. І даже не знаю, де вони і ділися. Хто-то забрав просто. Там документи всякі були, і щоб діти не брали, просто брали і перев'язували...

А знаєте, де церква була? Коло школи, де спортзал. Зробили з церкви клуб, а з клуба спортзал.

При німцях церква ще була. Вони дуже богомольні... Німці свою службу по-своєму служили. Хто служив? Свої були. Но не було так як у нас, що як батюшка, так борода... А було як у всіх, може маскірувались, щоб не було видно що батюшка? А може у них такий закон, так вони і робили... Но боялися всі ходить, молодьож боялася, молодьож же вислали. Вони самі царювали в церкві те...

До цього приходилося і у наших дівчат питать (ну ми кажемо, що вони наші), чи бачили вони у Німеччині їхнього батюшку?

А батюшка був і при німцях! Так як наші вже ушли... Це ж Ірина, вчителька, вона вам не розказувала про отця?.. [Отець Дмитрій Тяпочкін]. Розказувала? Пам'ятаю його! Я ходила із бабусею у

церкву. “Монашка” казали на бабу Одарку, бо ми при церкві там були. Но вона ж не батюшкіна була жінка, а просто там помагала всьо. Дєдушка і сторожував, і дзвонив, він при церкві був. І ще мужики були хароші, старости церковні.

А як наші зайшли після – і вислали батюшку! Отож далеко десь вислали, на каторгу, з-за того що він при німцях був, правив службу. А їх заставляють. Хоть би і кого, так же ж? Придавлять, примучать, прижучать... І оце наші того його і вислали.

Ці всі книжки одібрали, що були в церкві. Хто-то, в кого-то вони і хранилися, но не у нас... Після войни це, конечно, як церкву розбивали, як батюшку уже забрали, вислали, уже...

Хто церкву розбивав? Перший – голова поліз, голова колгоспу. Дзвін ізняв перший і заставив своїх дітей, сина й дочку... Через год дочка заболіла. Та ще й заболіла як: з неї текло гной звідусиль! Діти ж пішли, заставив же батько і дітей розбирать! І син – ноги одібрало, ноги і руки, усе. І що то, чого – ніхто не зна. Того ж що церкву, який же це гріх! Сам поліз і дітей послав.

А дзвін куди діли, даже не знаю. Продали десь кудись комусь і великі гроші взяли! То ж дзвін такий – торкнися і воно вже чуть, з такого металу! А тепер поторохтить-поторохтить і всьо...

А церкву, що наші строїли, но німці їй пользовалися... Ви представляєте які люди? Німці пользовалися нею, но як прийшли наші, вони через те розвалили. Розвалили. І хотіли строїть, і не построїли. Коло нащої церкви великий фундамент уже зробили. Причому організував вже цей батюшка, оцей же ще. А вже як наші прийшли, то вже не розрішили. І так той фундамент стоїть... Ви там ще не були, коло церкви? Ну, невеличку вже построїли тоже.

Один батюшка, молодий, прислали його. “Я в церкві з трьох років, мене отдали в церкву. І все знаю, всі праздники, мені старі батюшки все розказували...” Но даже люди помогали, і сходилися, і батюшка свої гроші давав, і люди давали, щоб построїть церкву, ту що щас. Построїли цю церкву, і вже і правили, і даже зібралися і купили ризи голубі, знаєте, що батюшки вдівають? І подарили батюшкє... А одного разу прийшли люди, у масках, здорові, і кажуть: “Так, – назвали його, – за 24 часа убраться немедлєнно!” – “Я ж строїв, мені люди помагали для того, щоб ходить у церкву...” – “Нєт, немедлєнно!” Ну, це годів п’ять може вже пройшло, осьо зараз недавно. Народ помагав, і колхоз помагав, ну, не колхоз, компанії всякі оті. І хтозна хто вони?

[*Розповідає про пісенний гурт “Джерело”*]. На восєм часов, бігом усе бросаю і біжимо у клуб. І виступали. Пісні українські... І вчили, і записували... І ото з самого малу і до сих пор. Вже чоловік каже: “А може вже пора... Лежиш, стогнеш, а співать ідеш!” [*Сміється*]. І не каждий же так... Кажуть: “Як ви можете?” І уже ж в годах таких... Ось подивитесь на сваху, вона ще старше.

Шевченко Олександра Григорівна, 1937 року народження, Дашкевич Олександра Петрівна, 1935 року народження,

Олександра Григорівна: Я знаєте за що переживаю, що ото про німців казала, що вони ганяли на окопи. І що поліцаї... Це можна [розказувать]? Може нільзя? [Раніше] – Боже сохрані...

У нас один вчитель був, Карпо Семенович. То передавав він, що тут робиться, всякі такі якісь свєдєння. Передавав десь, аж поки його... А тоді вже, як його начали, ну, вже взнавать, що хтось-десь в окружності кто-то передає. Шукать вже начали і він утік... [Кому він свєдєнія передавав]? Не скажу я точно.

[Історія села]? А хіба вам школа не показувала? У нас тут усе записано, даже показують. Із самого початку історії села про Коржа. Корж засновував. Є в школі таке, вони должні вам сказать. Корж – то вже, мать, четверте коліно оце вже іде-іде-іде. В їх мужики родяться і так Корж, Корж, Корж, Корж. Да і щас в їх син вже великий і в того сина ще маленький хлопчик. Ну, ті ж його старі повмирали, а їхній ото остався... Один, два, три, четверте коліно. Раз вони засновували, самі перві тут, то вони зажиточні були вже. Люди до їх ішли робили, помогали ж їм, слухали. І вони людей не обіжали, дуже харошо относилися до людей. Люди до їх ішли робить. Ну, а до точності ви должні знать, в школі все записане.

[Що бабуся чи мати розказували про давні часи у селі]? Розказували оце ж про поїзд, що з дітьми виганяли, щоб подивилися, возвишали царя Миколу. І мого чоловіка дід, аж прадід, Костя, оце ж тоже. Половина села Коржі держали, а половина – їх повуличному дразнили Корби. Да, Корби. Ще Падиші були повуличному. Падиш.

Шевченко так Шевченко і є. І досі мій чоловік Шевченко. І в нас два сини є – Шевченки тоже, і в їх уже є сини.

Оце село було зразу не дуже велике, ну, розкидане. Воно поділилося було на три часті. З того боку був мого ж чоловіка дід, посередині Падиші, а з цього боку Коржі. [Оце тут біля річки, біля Сури], оце ж Коржі. Вони всі жили недалеко од річки. Старалися, щоб же ж поливать, як город, городина, що я ото казала. Усе росте ж: і капуста, і буряки, і помідори – все чисто ж поливали. То коло річки, щоб од річки недалеко. А тоді вже тут розжилися, тоді пішли за гору, за степ. Оце дальше, як їхать до "Маяка", то поле розкидане. А вже там над річкою тоже вони начали ділить, брать собі, бо тут мало було і багатенько до їх ішло... Ну, це було до войни.

А після войни, уже як їх начали одбирать усе це, сказали: "Куркулі!" Все оте поодбирали і їх вислали на Урал. Я їх не пам'ятаю чи не розказували мені... А мій свекор, чоловіків батько, розказував, що всю сім'ю вислали на Урал. Мого свекра та батька висилали туди. Не знаю, якби сейчас шукать, то можна й найти. Хто може їх іще, діти їхні живі є. Батько один вернувся, тікав од них, у воді сидів. Каже: "Сидю весь у воді і очеретиною дихаю воду, щоб не задихнуться. Це вдень, а ночччу йду..." То в його такі були ногі чорні до смерті, як земля. Ну, прожив він восімдесят дев'ять год, почти дев'яносто год прожив, да. Ще тут прожив. Отак.

[Які тут були хутори навколо села]? Ну, то вже кругом села тоже оселялися люди. Ото ж Пищалівка. Ну, видно ж той, так того фамілія. Пищалівка. Попід горою, де наше село, і воно далі тягнеться так, даже пересікає ту дорогу криворізьку. Отак село тягнеться далі, ото так то Пищалівка. А далі, не хутори, а Кархутори(?). Кар. Зразу Кар чого-то так назвали, ото й був. А щас назвали, поблизу там Миколаївка, його прикрило Миколаївкою зверху...

Ви знаєте, оце розказував свекор колись, я припоминаю, що на їхні оселялися їхні люди, з наших рідко хто. Рідко хто поселявся. І то ж їх усіх... Це ж він все предупреждав: "Розпродуйте все, роздавайте!" То воно було і не так. А раз вони це все нажили: і коні, й корови і такі бригади. І люди просили: ніде не йдіть, ми будем робить. І вони ж їм платили харошо, неплохо. То було б не слухать людей, та це вже розділить, розпродать, розділить, то може були б і на місті. А так позабирали багато людей, вивозили поїздом прямо геть туди далі. То вони не верталися.

[Село до колективізації було зажиточне]? Ні, не зажиточні, не дуже зажиточні. Ото робили аби прожить, дітей прогодувати, прожить. Робили ж ото у багатьших людей. Ну, неплохо жили, жи-

ли харашо. Луччє як щас... І давали багатьші люди їм чимсь поробить, землю обробить, ото коней давали, обсадить, обробить. А щас якось один одному завидує. Хоть чуть-чуть багатший, уже прямо раді хтозна що йому зробить...

[А раніше] не було такого. І даже помагали один одному. Напрімєр, хазяїн робе й робе, в його там є і є робота. Зібралися гуртом, пішли чи випололи, чи посадили, чи убрали щось. А тоді, як прийшлося до другого, тоді й до другого. Як от кожен: і сусіди, і родичі, і дружили. Якось сєйчас двоюрідні вже не дуже дружать, а троюрідні вобщє. А там четверте коліно, так вобщє вже не родичаються...

[Коли голод після війни почався]? Коли почалося? Із весни. Так і почалося, в кого що було отнімали, ограбляли. Люди й закапували, щоб вижить. Ну, нє було откапать, всьо равно з голоду вмирали. Ну, а ми з весни траву їли. Ви знаєте траву лободу? Лобода. Вона така солоненька і оце в тім наріжуть її, мати наріже її... А давали потрошку чогось, вона називалася мука-цементалка. Важка така, із чого не знаю. Но вони її називали цементалкою, мука-цементалка. [*Нерозбірливо*]... то ми нею обтрюсували. Тільки чуть-чуть, щоб хоть [*нерозбірливо*], а закусювали. То оладки лободяні були зперва ж. Ходили виривали із очерету, очерет чи камиш, знаєте? Воно тільки начинає весною вилазить і рвали з корінням, було таке велике коріння, товсте, жирне. І ото на закуску, воно було солодке, м'якеньке. Хто тільки лишнє возьме, то вже й крик на його, щоб всім порівну було. Вижили, пухлі були од лободи вже тієї, од лободи пухлі.

Ото заставили дітей у школу ходить, то варили мнясо з чогось. То самі їли мнясо, а нам варили кашу і отою юшкою мастили. І ото хто пішов у школу, ті вижили. А хто не пішов у школу та пішли в степ, кукурузка сходила, виривали, оте одкидали сход, а кукурузку їли. А вона отравлена була. Тоді ховрашки такі були невеличкі, сіренькі. Їх тоді такого багато було чи витравили чи що? Так вони травили не від людей, та може й від людей, хто його знає? Травили отих ховрашків. Дуже багато було...

Олександра Петрівна[1]: Вони багато портили оце посів. Посіють зерно, вони їли зерно.

---

[1] Приєднується до розповіді Дашкевич Олександра Петрівна, сваха Шевченко Олександри Григорівни. Обидві співають в пісенному гурті с. Сурсько-Михайлівки "Джерело".

Олександра Григорівна: Хто кукурузку [їв], не хотіли в школу ходить – повмирали. А внизу, на степу, отам де ви виходили на степ, вниз спуститься – річка. То як наїлися кукурузки, то вже до річки не могли дійти і так і повмирали. А ми пішли в школу всі троє і там всі осталися живі.

Щоб ви знали, не було більш трави ніякої! Не було, не родила! Тільки ж ото лобода, тоді лободи повно було. Билися за неї, того що не було трави, просто сухо усюди, дощу не було, сухо.

[Почалося навесні у 46-му]... Да! А осінню ми виїхали. Мати нас трьох взяла і одна із дівчат, що ота нерідна Галя, щоб матері було легше з дітьми.

І їхали-їхали, останавлювалися кругом же ж на станціях... А тоді одна станція така, де їхали на станцію, перегородили поїзд щоб не йшов. Кругом ліс і попиляли великі дерева на рейки, щоб дальше поїзд не йшов. "Вставать усім!" Повставали. У кого що є – поодбирали, і всьо. І сидять на тій станції. Начали ходить чорні люди... Ну, чорні волоси, і в дітей і в їх, такі кучеряві і чорні. Куди вони тоже їхали, я не знаю. А тоді стали наймать собі робить. Я сама ж старша, ага, то пішли ми согласилися. Мати согласилася, а як? Не з голоду ж вмирать. Поодбирали те що є, там кому хто що дав. Ідем-ідем, тут тобі ногою постукала чи два чи три раза, неначе в землю – отаке бухкало, як яма. Откривається і ми туди. Мати перехрестила нас, перехрестилася сама, і пішли в підземелля туди. Там всі стіни, все було оббите, мазать же там ніяк, нічим, не мазалось. Такі багаті, що коврами оббитий і шкурами всякими. І ото мати ж що робила? Мати стирала, а я дітей гляділа їхніх і Надю – саму меншу.

Де вони ходили, де вони їздили, хазяїни, не були цілий год і не знали. Цілий год були. А тоді об'явили, де хто є – уже врожай, уже приїжайте хто де є, бо нікому вже робить... То померли, то розїхалися. "Є врожай, уже їдьте додому". Ну, не плохо. Я й їхніх дітей... Балувалися, ну, нє понімали, не по нашому балакають. А знаєте, хто то було – мадяри.

Ото туди ми аж заїхали і далі у їхніх руках всьо, уже дальше не пускали, а людей розбирали це ж, щоб було помагали. Кругом ліс, а чого вони під землею, не могу сказать. Ще знаю, мати їм десь ходила помагать там, щось убирали, ще й городи були. То каже: всі в підземеллю... І гори були, і ліса! І каже: там отак угору іти-іти, а тут тобі вже і хмара пролетіть. За Карпатами. Ото таке. А волос в їх невеличкий, кучерявий, чорний. І вони ж не могли накрасить і ді-

тям, і собі, усім, да? Ну, всі чорні були. Таке тіло смугле, як цигани. А може вони... не знаю... може то цигани. Та ні, не цигани, мадяри.

В їх ще нори, хазяїнячі ще, ну, прям двері там. Як уже виїзжали, то питала мати: "Хто ж вам оце все?" Каже: "Люди робили". Видно ж перестрічали. А чого вони там під земльою жили? Та вони просто бандіти були та й все. Ото перестрічали людей і дальше не пускали, забирали що в кого є. Заставляли робить, огородня в їх була. Огірки там, помідори, капуста, оце все таке. Річка була у їх унизу. А тоді уже, як об'явили, щоб попускали людей, бо буде погром, буде дуже вобщем... Де хто є, їдьте додому.

То приїхали ще додому, а дома – не дуже. Не дуже. Отож осінню поїхали, осінню приїхали. То ще не дуже що давали, по капельці. Так ходили в степ, брали колосочки. Ми ото колосочки обминали, зернечко віяли. І ступа була із снаряда. Снаряди такі великі, такі завдовшки і товсті такі. І ото уже ж в середині нема нічого, я не знаю, де там, чи робили раньше? Ломики такі, таке товсте желізо, тоньше як оце чашечка, видно в кузні робили, розпліскували тут і ото ним товкли. Були крупи, не ціле ж те, були крупи.

У нас корови не було. З сусідчиною коровою нас і з'єднали. То вже не давали ні молока, нічого. І сдавали, все сдавали. Куди сдавали? На що? Як? Чого? Нічого нам не платили.

Олександра Петрівна: Налоги наложували.

Олександра Григорівна: Налоги наложували. Так ми купили манюнями козенята, тоді виросли ж, і ото ми вже тим молочком вже те... Молочка мало було, так мама розбавляла. Вижили. Навчились зверьків ловить...

Олександра Петрівна: Водою доливали, виливали...

Олександра Григорівна: Сама меньша сестра, Надя, 45-го году. І та, отаке манюнє відеречко несе. Всі повиливаємо! По піввідра ж у двох руках, а мама два відра, а Надя тоже два відра несе. Тіки манюні ж такі відеречка із коробочок поробили, і проволочку таку несе. І вже як усі виллємо, а він ось-ось-ось і ще якби трошки – і виллє відро. А вона іде, ллє, каже: "О! Я вилила!" – бо сама ж послідня ллє, а він вилазе. Навчили мама: "Як так, так він зразу укусе, а як отак – так хватай його за головку". Хватаєш його і б'єш. Вбивали. Їсти ж хотілося. То вже скільки, і один бувало, і два, і три, бо далеко носить, аж за гору, аж у степ. І так вижили по чуть-чуть, потрошечку. Люди обдирали, здавали, ті кожки були дуже дорогі, на їх давали муку, сахар...

Олександра Петрівна: Варили, варили... Вони ж тіки зерно їдять...

Олександра Григорівна: А ми не вмієм обдирать кожки, так мама на рогач положе. Рогач проволокою перетой... Положе на рогач, ну, вже воно не живий, і ото перекида з міста на місто і на огонь, на костьор.

Олександра Петрівна: Обшмале як порося.

Олександра Григорівна: Обшмале і ножиком розробе, і варемо, їмо вже. Вона не дає багато, каже: "Ніззя ж, бо рахіти будете, понаїдаєтесь дуже, не надо, по чуть-чуть. Я ще дам скоро, іще, ще". Добре м'ясо було, вкусне. Вони ж зернечко ж їли, тіки зерно, більш нічогісінько. Тіки ж воно не придатне, не благословенне для людей їсти.

Олександра Петрівна: Ніхто од їх не вмирав, ніхто. Поїли та й поїли.

Олександра Григорівна: Люди і котів, і собак їли. І оце тим вижили.

[У школу як пішли], то іще був голод. Іще був. То ж ми вижили, тоже ж було легше. Уже бабушка була, нас гляділа, а матір забрали на гортруд. Гортруд – дороги строїть, а вона кухарила. То вона вже за себе тільки думала, а нас нагодують. Три рази в день годували кашею кукурудзяною. Воно мабуть, я не знаю, коли був той, Хрущов. Ото, мать, при йому і була, розвів же він кукурудзи багато [*посміхається*]. Каша кукурудзяна і мастили, хорошо наливали туди юшки. А хто? Видно ж начальство їло те мнясо. Хоч би по кусочечку, хоч би трошки клали – не клали.

[Закінчила я] чотири класи. А тоді вже послала [мама] саму менчу, каже: "А тобі вже хвате, іди зароблять". Всьо. Чотирнадцять [років вже було]. Ходила на ферму телята пасла. Маленькі телята пасла. То їх було ще хуже пасти, як коров великих – куди попало, туди і йде. Тільки стій і сісти ніяк. Отак надумало – пішло... А корови, бачу, пасуть чередники – сидять, а корови пасуться. То оце сійчас в пенсію не защитали ті года, в яких... Із восємнадцять год начали защитувать на пенсію, а ті года й не защитали.

Олександра Петрівна: Не вірили...

Олександра Григорівна: Не вірили. Не защитували тих годів молодих. Молода ще! До цих пір не защитали. [А по факту працювала з чотирнадцяти років]. Отвічала за тих телят всьо. І напували молочком, і всьо. До восімнадцяти років [так працювала].

А потім на возвишення [*сміється*]. Дояркою. Проробила тридцять год. Три рази в день ішла. І заміж вийшла... Ну, як... Посилали нас у виходний день і нам платили за це – грузить желізо на станції, на Привольній. Хто хоче заробить – давайте у виходной день. Та чо? І давай. Харашо платили. І я ж ото із доярками, з дівчатами. Ну, дівчат було дуже багато. Ну, а куди, хто, шо? Доярки. І ото пішли на станцію грузить залізо. І я там устріла собі парня. І в армію виряжала і три з половиною годи ждала із армії. Пройшов місяць, отдихнув – всьо. Батько, Максим, свекор, сказав: “Ну, все, хвате! Давай женись! Аякже ж? Підеш робить, підеш гулять, всьо, а це все піде марно. Давайте!” А ми ж бідні були. “Нічого, що бідні, будете робить – заробите собі, наживите”.

Розписувалися, був сєльсовєт, пішли розписуватися пішки. Десять душ, самі дівчата, тільки його один товариш, Гришин товариш, а ми всі дівчата. І Катерина – дочка отії, що я розказувала був поліцайом, що з матері знущався... Ага. То та дочка дуже красіво грала на гармошкє. Такі були розбишаки! Шість душ було. Шурик Костенко, може ви знаєте?

Олександра Петрівна: А чо ж я не знаю?

Олександра Григорівна: Він старший був за мене, а це Ваших, мать, годів, трошки більший. Так же ж? То ті всі дівчата на бубни вибивали, а Шурік на балалайку і така в нас була свадьба! Страшне. Оце сєльсовєт був, де оце садік сій час, і оце нас тут розписували осінню, у 59-м. Нас і ще одних. Колю Гладченка, що Катя із нашого краю тоже...

Якось раньше було чось весело. Да? Що є, те й подають на стіл, а щас вишукують, а щас... Як немає за що купить, так ніякої свадьби нема. Посидять і всьо. А раньше всьо равно считалася свадьба. Я без фати була, на мене наділи цвіти і лєнти і всьо. Віночок і лєнти. Да, і плаття було, салатне таке плаття. Усі сдавали гроші на хвермі, щоб купить гарне плаття. Хотіли, щоб мені гарне плаття. Не було дуже багато людей, ну, оце двадцять душ родичі. Та оце ж цих трохи. Правда, Петя був Суховий. А Ваня, його брат, недавно оце на Троїцю приходив із жінкою, з дітьми приходили. Дивлюсь-дивлюсь, оце ж з тих годів дівочих хтось знакомий. Не можу взнать. “Та я ж Ваня Суховий, дядька Сухового!”

[Чи було сватання]? Було. Прийшов сватать із дядьком своїм родним, таким чорним, високим [*сміється*]. Я знала [шо прийде], а нашим не сказала. А тільки так просила, щоб мати зварила борщ і

хліб спекла. “Ну, що це таке із тією Шурою, що це таке? – до тітки ж Хведоськи обзивається. – Ну, так уже просе, ну, так уже просе, щоб спекла хлібу і добрий борщ зварила”. Ну, й багатенько, в луженім казані, що всередині білий. Казани раньше були. То може вони й догадувались, тітка щось шепнула, каже: “Ой! Так, а прийдуть дівчата, а що ми будем, а як?” То вона й пиріжків напекла і вінегрет такий. Буряки красні різала і мастила олійкою, і товкла часник. А тільки так робила якось, що часника не видно було. Або через марлічку давила, щоб часник чуть було. А красивий ото він був. Це на сватанні таке. Ну, а вже [на свадьбу], так холодець варили...

А я ж все виглядаю, все виглядаю у вікно причілкове, над дорогою хата [*посміхається*]. А я ж казала, таку нам хату дали гидку після отієї, що розваляли, що під войну ж построїлися. А тоді дали діда [одного] кухню. Ото така в нас була хата.

Як подивлюся – йдуть. А тоді мати дивиться після мене. Я подивлюся, а вона тоді дивиться, щоб я не бачила. І вона подивилась, а тоді каже: “Шура, чи це ти не оцих людей виглядала?” Дядько йде здоровий, спереді, чорний, а Гриша ззаді його його і не видно, ще ззаді йде. Я як глянула! Ідуть! Цього ж дядька не знаю, а тоді вже догадалася, що то Гриша. А тоді піч була, а під піччю дірка була. Ніде не бачили такого? І я туди, до дірки... [А раньше] топили піч бур’яном, так сміття набралось цього ціла куча і не вбрала ще. Ну, я так... Сейчас я її зберу тихесенько, поки вони осьо дойдуть, а я й винесу. Я ж не знала, що робить з отим сміттям, та під піч у ту дірку руками прямо [*сміється*]. Впала аж туди до печі, повернулась відтіля і гребу як ото курка, з усієї сили. Вони так дивляться... Ще бабуся була, сто шість год прожила, каже: “Що воно таке, що це таке буде? Що воно з нею? Вона не заболіла?” – на мене. А тоді і не вспіла я ніде. Руки заховала за себе, бо грязні ж, у смітті [*сміється*]. Заховала, стала отам, де кочерги. Оце піч велика була, кочерги були до половини желізні, а то держак устромлений. Я там зайшла.

Заходять: “Можна?” – “Можна”. Ну, той дядько: “Ми чули, шо у вас тут телиця продається...” Якось начав прибаутки всякі. Я його не чула, щось таке, наче десь далеко. Чи перелякалася чи що? Тоді викладають такий хліб великий, красівий. Викладають хліб на стіл. Балакали ж вже до того. “Ну, як согласні наші діти? Вона согласна? Не хоче вона перва казать. Ну, скажи ти перший...” – на Гришу. “Гриша, розкажи ти первий”. – “Я согласний”. – “Ну, надріж до половини хлібини (надо ж хлібину перерізать). А їй, щоб легше

було, вона другу половину переріже". І я тільки отходить, та як наступила на ту кочергу! Так вона як чмахнула мене по голові! Добре, що не желізне, а ото ж дерев'яне. Так у мене і круги пішли в очах. Я вже нічого не хочу [*сміються*]. Ото ж ти моя ненько! Чого це я їх не винесла?

Олександра Петрівна: Так перерізали хлібину?

Олександра Григорівна: Ні, ще ні. Як посадили ж мене, дядько: "Іди сідай! Та це така! Це в нас там ні в кого такої не буде!" – "Та хто ж там до вас піде на станцію? Я не піду з свого села, я відтіль не піду". – "Так, а чого за це не побалакали, Гриша?" А він: "Та я согласний і сюди прийти... Та уже, я вже согласний, я радий". Вже переболіло, ага, ну, давайте ж, вже помагають... І тітка Хведося, покойна, помагає, ота що я казала що чоловіка вбило, а під войну умер хлопчик, і вона й не вийшла заміж. Коло нас так і прожила всю жизнь, пошти дев'яносто год вона прожила. Ні, дев'яносто кажеться п'ять, девяносто сім чи восємь, до ста. "Мені вже так жалко ту Шуру, давайте я вже доріжу ту хлібину". – "Еге, не положено, – дядько, – не положено. Давайте, всьо равно ріж хлібину, і сідай коло Гриші". Так, занесла, давай носить, тітка помагає, носять же ж. Борщ ставляють. Такий гарячий же ж борщ. "Чи і дочка такий добрий борщ варить?" Так пахне та ще ж із куркою, ох і пахне! Хоч би швидше ж та їсти". Та ото нарошно ж ложку взяв... "Ой, треба ж трошки попробувать. Не видержу, поки попросять їсти", – староста ж.

[А вони з собою приносили хлібину і] водку. І якийсь сок запивать. Чи виноградний... Ну, не вино, нічого, сок і всьо.

Ми мало [з Гришою] зустрічалися. Воно ж на станції – їхать далеко, велосипедом туди. І в суботу тільки приїзжав, коли в неділю. Тільки три з половиною годи з армії прождала, ото тільки переписувалися. А пісьма... Було б тоді нагадать, я б вам показала, є на горіщі. Треба колись попалить. Прямо отакі три стопки [*посміхається*]. Тоді [переписувалися], він і в Казахстані був, кругом, і вчився в артилерійській школі... До двісті штук [листів]. Довго ж, багато років. Не місяці, а года.

[Чому не схотіла ідти зі свого села, до чоловіка]? У їх було три дочки, ще й незамужем. Ну, каже мати: "Шура, буде там тобі! – ще й налякала. – Ну, ти не піддавайся". Пішла ж, подивилася, всьо, не дають же мені помогти хоч трошки що-небудь. "Ні, ти гостя в нас, буде це опосля усього. А надо, ми самі будем угощать, всьо..." То мені не понравилось. Тут уже і робота ж є дояркою, він тоже на

фермі став робить, став діжурить і молоко возив, щоб більше заробить. А тоді я робила, не прийнята була у колхоз, а тоді начали приймать у колхоз. Дали нам грошей, купили ми хату отдєльно, коло хверми. Така ферма велика була, чотирьохрядна, із фонарьом у горі. Фонарь який – лампочка коло лампочки, чотирі ряди отак було, колись стояло. І в горі лампочка коло лампочки, то видно було – страх! Так робить коло хверми було і на хвермі красиво, побілено, біло і видно було все.

[Хто в родині головний був]? Ну, ми ж довіряли матері, поки були в неї. Нормально все себе вела. А тоді Гриша каже: "Хто знає, як воно буде, я буду стараться, щоб було все хорошо, ну, роби ти. Хай грошима ти будеш, шо нужно, роздивляйся".

Купили ж ми хату, перебралися. А як ми перебралися туди, то Гриша сказав: "Будем на сіні спать, нанесем сіна, накосим, будем спать на сіні, но од матері кровать не возьмем. Хай вона їм". І мати ж була, і тітка була, і бабушка була. Шихванер був, шихванер отдали мені. Материн остався, а мій отдали шихванер. І як такий був сердитий чоловік той, в кого ми купили хату, то той дядько прийшов подивився... Дядько й тітка принесли нам хлібину і зверху сіль у ту хату, і принесли кровать. І зробили кровать. Такий був сердетющій і вона ж ото під його руководством, а помогли. Мані Різнички, що Татара Ваня...

Олександра Петрівна: Ну, це вони родичі?

Олександра Григорівна: Татара Ваня їхню Маню [держить], Різниківську, Михайла Різника... Різник. А тоді він опосля каже: "Ми вам дамо грошей, купляйте корову, бо без корови їсти нічого буде. Як ви тут будете? Ідіть робіть, раньше вставатимите, доїтимете, череду ганятимете. А ні – припинайте. Дам усе, те що припинать. У мене, – каже, – колись була, а ми вже старі, вже коровки нема, а чим припинать є". І поміг нам, дав грошей і ми купили коровку. Аж де... Аж [у Вірмінчині], аж у того дядька, що він їздив сюди, до нас у магазін. Туди возив у магазін [Вірмінчин]. Аж у того дядька купили ми корову і вели. Казав цей дядько, сусід, Михайло Різник: "Щоб, поки сонце зійде, щоб корова була на місті. Ведіть степом, щоб люди не бачили". Такі вредні люди, гадкі є, щоб не зглазили. А вона ж тільна була, насилу привели. Так боялись, щоб не в степу родила. Ішли б когось просить, щоб помогли. То ми привели, а вона до вечора отелилась і отдихала. І ото так забагатіли, це вже у нас стало...

А оце ж у школі, бачили, Наталя Михайловна Шевченко – це ж нашого Тараса Григоровича, [сина], жінка.

Показували касєту, як приїзджали дівчата з Казахстану. Вони ще не поїхали, до 16-го. Як касету показували, так Гриша, [чоловік мій], плакав страшне, що він же ж уже не співа. А співав! Ох і співав! Співав страшне. А сійчас це [*нерозбірливо*]...

[*Розглядає шкільну фотографію свого класу*]. Одна я осталася з первого класу і Коля Костенко, он трошки видно. І всьо, всі померли. Всі: і дівчата, і хлопці.

Олександра Петрівна: В мене ж фотографія є, як я заміж шла. У вінку, ікони, і в церкві вінчалися. Оцей отєц Дмитрій Тяпочкін, він мене вінчав. В 57-м, в сєнтябрі. Такий добрий був батюшка, такий був! Так жалко.

У 57-м заміж йшла – церква була. Ходили, у церкві паски святили. Даже в цій церкві, я помню, [де спортзал], як я була у ній, ізрідка. [Я] 35-го року народження.

Ну, от сваха розказала про голод. А в нас як получилося? У нас брат женився в 46-м рано, невістка 29-го году.

Олександра Григорівна: Вони з цього краю.

Олнександра Петрівна: З цього краю. Так в нас ніяк. Вона робила на заготзерні, жменьку принесе шо-нібудь, і ми трошки отим вижили. А так я ж кажу...

[Як так сталося, що вирішили вінчатися]? Так не ми вирішили, батьки рішили. Мамка його і в мене. Як сговорилися, що його бабушка й дєдушка до церкви ходили, ну, й ми ходили, теж любили празникі оці церковні. І він дуже співав. Він покойний вже, чоловік, що я заміж ішла за нього... Ну, сватання, конєшно, було. Знали батьки, і прийшли, я так сиділа. Зайшли вони, спрашують, а я така маленька була, сидю на кроваті у куточку, нахилилася. А вони, старости ж його: "Тю, така мала! Можна було і через дорогу взять!" [*Посміхається*]. Можна було і через дорогу взять. Ну, посватали, канєшно. А зайшла невістка така: "О! Оця підходе!" А невістка вища була, то вони на неї – оце б взяли. А я така маленька, на фотографії єсть – малесенька, мордочка отака, як кулачок. Ну, свадьба ж, канєшно, коні, на конях їхали вінчаться там...

Ну, а як я встала, так вже у свекрухи на другий день, мене заставили варити їсти. Я подаю ж їм на стіл, а вони ж начинають їсти. А староста один каже: "Та-а! Не зажарений!" А я йому: "Та зажаре-

ний!” А він: “Та не зажарений!” Ну, я вже вміла варить. Мені було двадцять два годи, як я йшла заміж, то я вже вміла варить.

[А у день свадьби] з самого ранку приїзжає женіх по нєвєсту. По мене приїхав женіх, забрали і прямо до церкви. Все було з согласія із батьками. Нас проводили, благословили іконою, і ми поїхали до церкви. Розпись була раньше, ми не з церкви їхали. Ми розписалися і поїхали.

У той день, що ми свадьбу грали, повінчалися і їхали зразу до женіха. А потом до невєсти. У женіха отгуляли свадьбу, а тоді до нєвєсти. Все в один день гуляли.

А до цього в сєльсовєте тоже тут розписувалися. То не у той же день розписувалися, а за неділю. Нічого не відмичали, розписалися, старший боярин і дружка за нас поручились і всьо. Так от як розписалися і всьо, він додому собі і я собі додому. А на другу неділю вже свадьба.

А вже в той день, коли свадьба – на конях приїхали до церкви. А церква у нас це де кладбіще, де заховані ж... Тяпочкіни. А тільки, як ото їхати по асфальту і на город, там один пєрєкрьосток і там була церква над дорогою...

То у тій церкві клуб одкрили в спортзалі, в цій церкві, де Тяпочкін служив. А вже тоді, як я почитала журнал, так там же написано, я читала якраз, шо він мене вінчав. Дуже пасмурно помню його. Ну, до церкви ходила я, кажний празник. Даже як паску святили, на ночь ходили, на всюношну. А вже як стала ця церква – це отєц Владімір, що щас оце тьотя Валя ході туди, до його їзде в церкву. І оцю церкву одкривала я.

Як одкривала? Собирала різні собранія в клубі, Дом культури. А я робила якраз у сєльсовєті і мене, ну, не тіки мене одну, а, мать, чоловік дванадцять вибрали обговорить, їхать в город по батюшку. І дійшло до того, що надо три чоловіка їхати в город за батюшкою і ніхто не хоче. Я остаюся одна. Я іду собі шукаю напарника. Вспомнила, в кого є машина, пішла уговарювать того мужчину. “Поїдем же по батюшку ж”. Приходимо до сєльсовєта. І должні ж ми їхати, а прєдсєдатєля ще довго не було на роботу. А я ж переживаю, в мене мама лежача була. То мені ж надо по бистрому з’їздить. Ну, як? Ніхто не хоче їхати. Захожу я в бухгалтерію, а дівчата кажуть: “Не переживайте, батюшка вже вчора тут був...”

Прийшов прєдсєдатєль, заходим в кабінет. І заходе щось молодесеньке, манюсеньке, таке як оце Ви, таке худюсеньке. Йому ще

не було двадцяти п'яти год, як він приїхав. Ну, а каже Олександр Іванович: "Ось вам і батюшка, не прийдеться нікуди їхать в город". А ото що в нас називається село Ленінське, у Лєнінському там його дєдушка і бабушка жили. Вони померли і вони з батьками заняли його цю ж хату як дачу. Ну, що ж. А тут якраз було апрєль місяць. Скоро вже паску святить, остається дві неділі до Пасхи. Ну, пішли ж вибирать, де будем церкву собі. То церкви ще не було, не построїли. Пішли шукать аж туди, де в нас був садік і школа колись була, восьмілєтня мабуть. Та школа була під зданім, занімали там, виробляли, не знаю, щось за пластмасси. Пішли ми туди, а там зданіє велике, таке як оце спортзал, мусору кругом багато. Як же ми будем службу вести? Ми так пообходили кругом, каже отєц Владімір: "Якщо її оборудовать, тут даже можна і школу одкрить для дітей". Щоб ходили ж із школи учить там оті церковні служби, преподавать оце. Машина поїхала, предсєдатєль поїхав, цей напарник мій поїхав, а ми остались – отець Владимир і я. Ідемо ми по селу, по асфальту, далеко ж. І він каже: "Не согласний, не вспіваєм там. Дуже желіза багато, [мотори], коли вони вспінуть вивезти відтіля, щоб ми могли там служить". Ідемо по асфальту, а він каже: "Якби таку хатку, хоч там і хазяйка буде, ну, щоб ми могли отслужить, паску посвятить". Іду з ним, а сама ж думаю, де його шукать, де його шукать? Дійшли, показала одну хату, другу хату, він не согласився. Дальше проходим у центр. А ще ми пройшли сюди, він каже: "Якби знать, де єсть там може поховані якісь мощі, якогось батюшки, де церква була". А я то знаю, ми були, оце де спортзал церква. І тут же ж тоже, де дерево тільки...

Олександра Григорівна: Фундамент коло церкви, що воно за фундамент?

Олександра Петрівна: Церква ж должна була до войни той... Я ж йому розказую, що на поляні на цій була дерев'яна церква, і тут заховані мощі, оце Тяпочкіна ж. Як прийшли, показала, а тоді кажу: тут дуже вода близько, і тут щоб строїть церкву, фундамент ніяк – вода дуже близько. То єсть метра півтора, а там же надо фундамент хороший зробить. Тут подивилися, вернулися назад. Ідемо, підходим, якраз напротів кафе, через дорогу, хата розібрана. Ви її бачили? Навпроти там забор такий високий оцей, євро. Кажу: оце ще дом. Дєдушка і бабушка померли, стоїть оце хата. А він каже: "О! Харашо". Йому понравилося. Пішла я до хазяйки, кажу: "Люба Івановна, Ви оцю хату продали?" Бо я глянула, там діти вбирають, я ж

не знала, що то її діти. “А ми не продаєм”. Вона думала, що я куплять синові хочу, бо вона знала, що син із нами живе жонатий. А вони просто так і не продали, так ото розібрав хто-то. Я кажу, що тільки посвятить паску. “Паску посвятить, а там будем щось шукать”. – “Ну, хорошо”. Вона согласилась і ми п’ять років там були. А первий год ми святили паску, так ви думаєте де? На стадіоні. Скільки миру було!

Олександра Григорівна: Просторно...

Олександра Петрівна: Стадіон бачили, який він здоровий? Ви були оце наверх, понад столовою? Туди вулиця там... Темно, свєту ж там нема, багато людей наїжджає на стадіон. Свічки світили, красіво! [В якому році це]? Ой, це я вже і не помню тепер. От не помню і всьо. По дев’яносто... Надо спросить... Валя отут, надо гукнуть її та й спросить...

А коли ж ми святили паску, то ви думаєте, як було тяжело, поки вивчили ті пісні. Собирала дівчат, хто співав, пєвчі. Начали ті, щоб пасхальні пісні співать, а як ми можем вивчить? Не вмієму і всьо, не можем заспівать. Ну, а що ж. Кажу: “Отєц Владимир, ну, навєрно [ми не зможем]”. – “Будете пєть і научитесь”.

Ну, що? Дальше ми пішли, кажу: “Єсть у нас закладений фундамент, до войни закладували фундамент і канали освятили”. Батюшки ходили по цих траншеях, прориті під фундамент, освячували і заложили фундамент, там високо, протів сєльсовєта. Оце церква построєна в нас, а це збоку там хрестообразно построїли фундамент. А у війну там коє-шо порозбирали. Ми ж ото пішли, подивилися, а треба ідти в сєльсовєт. А там як праздник, оце 9-те, там всігда парад був, мітінг називався. Ми давай уговарівать прєдсєдатєля. А вони були протів. А тоді ми начали уговарівать. Согласилися построїти збоку, напротів братських могил. А то ж таке, готовий фундамент, строїть же легше... Ну, коли начали собирать гроші, по людях ходили, просили потрошку.

Ну, я ж там і осталась в церкві старшою. Годів більше як три пробула я там в церкві. П’ять років. Тоді вже я попала на операцію, вже передала женщінє... Мама в мене вмерла в 97-м годі, а це було ще до 97-го. І я ж по-моєму ще робила. Я пішла на пенсію, то ще... Сходіть в свахи спросіть, в якім отєц Владімір начав служить...

Ну, це можно узнать по документах. А тоді я не знаю коли... Щось комусь не понравилося, почали, видно щось...

Олександра Григорівна: Сказали за двадцять чотирі часа вбраться. А ми складалися, і ризи йому купляли, голубі, красіві.

Олександра Петрівна: І ми так по людях ходили, хто скільки дасть записували. І церкву оцю він построїв, молоденький оцей наш, отєц Владімір.

Олександра Григорівна: Такий преданий до людей був. Дуже преданий для людей. Скільки він тут був років? Та годів три був у хорошій, у готовій церкві.

Олександра Петрівна: Та більше, більше. А так він, мабудь, годів восім пробув... Він дуже, дуже вчив правді. Що нільзя по церковному, що нізя оце во. Щоб як хоронять чоловіка, нельзя [водку ставить на стіл]. Він дуже, дуже [до цього].

З священників, що були тут на селі ще з тих довоєнних часів – довоєнних не знаю. Я оце тіки Тяпочкіна одного знаю. І помоєму, він навєрно після того...

Олександра Григорівна: Він же довго був...

Олександра Петрівна: Ну, там же єсть в книжечкє...

Олександра Григорівна: [Що тут в селі розказували про нього]? Дуже він хороший був. Наш дід служив при йому у церкві. Він ще молодий був, батюшка, і наш дід молодий був. І ото ж я вам розказувала, як після служби у церкві всі вже розійдуться – праздник або неділя – а післяобід сходяться. Уже ж розрішили дідові нашому. Як посходяться хлопці й дівчата, так він як ударе польки або гопака на дзвонах коло церкви. Вже після обід можна, розрішають уже, ходили. То ми і Дзвонарі. Отож дєдушка двадцять п'ять год дзвонив. Не приходилося заповнить [роки], а було таке. [Чи виступали проти церкви у радянські часи]? Аякже, аякже.

Олександра Петрівна: [Перестрівали]? Нє, вони нікого не перестрівали. Просто уговарювали і вони не перестрівали. В мене дядько був, маминої сестри, був в цій же партії, так дітей хрестили і возили в город, що він і не знав.

Олександра Григорівна: Тихенько, не розрішали.

Олександра Петрівна: А хто молодший, може й не так принімав тієї релігії. Діти могли нехрещені буть. А так возили, хрестили їх у городі.

Олександра Григорівна: Комуністи ошиблися. Чого вони ошиблися, того що не розрішили церкву іміть. Взяли розбили... Всьо, не стало нічого. А якби те, то воно може й дальше б продолжалося, так би і було.

Олександра Петрівна: Ну, я вспіла повінчаться...

Олександра Григорівна: Да, раньше вобщє вінчалися.

Олександра Петрівна: Вінчалися. І після мене вінчалися. [Коли припинили вінчатися]? Мабуть, вже в 60-ті годи.

Олександра Петрівна: [Скільки чоловік на сьогодні у "Джерелі"]? Скільки? Я щас пересчітаю. Алла, Валя, Оксанка, Ларіса, Наташа,

Олександра Григорівна: Нінка..

Олександра Петрівна: Восім чоловік. [А найстаріші] ми втрьох. Олександра Григорівна, Олександра Петровна і Ніна Семеновна.

Олександра Григорівна: Оце осьо вона [*показують на фото*]. Стесенко була її дівоча... Ну, а тепер...

Олександра Петрівна: [Коли організувався хор "Джерело"]? Щас я висчітаю. Мені було п'ятдесят п'ять, а ще от... Скільки це од п'ятдесяти п'яти. В якім я годі пішла на пенсію, не помню... Вобщєм було мені п'ятдесят п'ять, а до того я ще два годи ходила в хор. А вобщє у нас клуб був, що я до 57-го году тоже ходила в хор. У нас було тут великий хор. Ми в село чуже їздили виступать [*посміхається*].

Олександра Григорівна: Ми і сійчас їздимо. Підсобляєм молодим.

Олександра Петрівна: І сейчас їздемо. Та, якби не ми... Ну, такі вже ми. [*Нерозбірливо*]. Посчитай, скільки це уже год це... Я вже проходила скільки і в мене там написано в зошитах, пісні ж переписала. У нас був руководітєль, Заєць, і він давав нам пісню. І я записала, це ще до 96-го... А в мене там написано 96-й. А я раньше ж не подумала записать було.

Єсть, в мене в зошиті теж надо подивиться. Іще були рублі чи тисячі, знаєте що були купони? А оті купони по тисячі. Знаєте? Бо у нас на день рождєнія складалися по тисячі рублів, кому отмічали. Нас тоже було тоді двенацять чоловік. Люди з 23-го году були рождєнія...

Олександра Григорівна: А я почула та не кажу "купони". Прийшла додому: "Ой, Боже! Що за гроші будуть? Бубони ж!" [*Сміються*].

Олександра Петрівна: І то вже я ходила, і то мені як... Я ото ж робила в сєльсовєте, робили і розсильною і сторожем... Так ото були у нас самі старші 23-го году. Ну, одна ще єсть живая. Руденко

Марія Петрівна. Ви були? А до Кесь не ходили, через дорогу, сюда? Кесь Лідія Іванівна... Були в неї? Це Семеновна, що она тут, тоже зірвала свій голос... Тоже перший голос був у неї. А багато померло.

[Звідкіля оце така любов до пісні]? Я трусюся за піснею! Я живу цим, живу цим. Я не можу. Не дай Бог, вони мені перекажуть, що тут якась рєпєтіция десь, оце я прибігла. А мені Ірочка каже: "Ой, тьотя Шурочка, пожалуйста, прийдіть до нас..." Так я побігла до завклубши, то моя сестра, додому до неї по оцю Семеновну. Я оце так переживаю, ну, не можу, щоб я не пішла.

[Хто співав у родині]? І мати, і сестра в мене в городі, співала. Діти пішли в неї, синок в мене пішов, тоже ходив. Ну, він у клубі, грали вони в ансамблі, на виряжання ходили, свадьби грали. Їх, мать, чоловік тоже восємь було. Оце хлопці і дві дєвочкі було.

[Раніше як ходили співали, коли ще хору не було і клубів]? Я далеко не жила от поля. Ну, там нема поля, а випас для коров. Так там балалайки грали і ми ходили співать. В мене були подружки такі голосисті! На свайби ходила я весільні пісні співать. Так ми... Вона з якого? Двадцять чи дев'ятого, но вона тоже вмерла женщіна та. Оце її просимо: "Пішли з нами на свадьбу співать..." Ми ж молоді, ще ми ж училися співать. А вона: "Мені вже стидно". – "Та ми тебе заховаємо під стіл, тільки щоб ти була з нами". І на виріжання. Підем вечером та й в город їдемо, виряжаємо компанією. В мене тоже виряжальні єсть. Багато фотографій виражальних і на свадьби. Далеко, по всіму селу ходили, приглашали нас. І ми ото свадьби, виряжання. І ото у нас за селом там поляна така. Тоді в нас баяніст уже став, меньший нас на три года, нам на баяні іграв. Його батько просив, щоб той вийшов на огород, грав. У клуб не ходили ще. А як ідемо в клуб тоді тоже... Ідемо ж, центр же ж був. І там подружок тоже багато було і ми всі співали! Всі співуни були. Нема, не було ні одної подружки, щоб не... Ну, скільки нас? Ото, три, чотирі, п'ять, сім чоловік дівчат. Оце ми ідемо, аж чуть не у той край села, пошти там я жила дівчиною. І ото ж сюди в клуб і назад – співаємо. Ну, щас, як заспіваєш на село, так уже сміються, що там чи п'яні чи що...

[Які пісні співали з подружками у 50-ті роки]? Ну, в нас тоді і в школі преподавали пісні. Записували пісенник [*сміється*]. Пісня... Так я пропустила букву. Отаке в мене врождьоно, я пропускаю. Так сміялися даже. Ну, в нас було в школі преподавали співи і ми пісні записували. Ну, вобщєм з самого дєтства.

Наші ж матері співали ще після война. І скільки воєнних пісень, і ми усі перейняли їх. Ми ж усі їхні пісні поперейняли. Ну, є багато... Та ми із свахою заспіваєм. Тільки жалко тієї нема щас свахи... О-о! Ну, вона ж тоже багато б розказала... [Ну, старинну пісню], да? [*Олександра Григорівна та Олександра Петрівна співають разом*]:

Тихо, тихо на вулиці буде,
Як мій милий з армії прибуде.
Як мій милий з армії прибуде.
Їде милий, їде по дорозі.

Стоїть мила [з дитям на порозі].
Здравствуй, мила, здравствуй, чорнобрива,
Ой, чия в тебе на руках дитина?

Була в мене циганочка-доня,
Вона в мене це дитя забула.
Вона в мене це дитя забула.

Брешеш мила, брешеш чорнобрива,
Не такая циганська дитина.
Не такая циганська дитина.

А циганське – чорне та [*нерозбірливо*]
А в тебе повне, гарне та рум'яне...

Олександра Петрівна, Олександра Григорівна: Да, [це ще матері і бабусі співали].

Олександра Петрівна: Часто собиралися, часто. А ще стара – "Ой там Василько сіно косе..."

Олександра Григорівна: Давайте ту, тоже стародавня. [*Співають разом*]:

Коли калина не цвіте, то не ламай калину!
Коли ти в армію ідеш, то не кохай дівчину!
Ой, вспомню-вспомню я той час, ти плакала за мною
І на прощяння раз-у-раз махала хустиною.

Козак у армію пішов, дівча листа писала:
Ти по скоріше приїжджай, бо я скучати стала.
Ой, спомню-спомню я цей час, ти плакала за мною,
І на прощяння раз у раз махала хустиною.

Козак із армії прийшов, дівчина заміж вийшла.
Козак нічого не сказав, тільки сльозою вмився.
Ой спомню-спомню я той час, ти плакала за мною,
І на прощяння раз-у-раз махала хустиною.

Ой, спомню-спомню я той час, ти плакала за мною,
І на прощяння раз-у-раз махала хустиною.

Олександра Григорівна: Це стара, сейчас не знають таких. Підождіть, давайте ще оцю... "Ой там на горі, у шовковій траві..." [*Співають разом*]:

Там на горі, в шовковій траві
Ой, там сиділа пара голубів.
Ой, там сиділа пара голубів.

Вони сиділи і парувалися,
Сизими крилями обнімалися.
Сизими крилями обнімалися.

Де взявся стрілець, стрілець молодий,
Убив, розлучив пару голубів.
Убив, розлучив пару голубів.

Голуба убив, голубку зловив,
Та й взяв [під полу], приніс додому.
Та й взяв [під полу], приніс додому.

Олександра Петрівна: Як же, щас я вспомню... Я ж хочу заспівать, що мій чоловік співав, покойний... Це була в мого чоловіка любима пісня. Давня-давня-предавня! [*Співають разом*]:

Ой у лузі та ще й придорозі
Червона калина.

Спородила молода дівчина
Хорошого сина.

Спородила молода дівчина
Хорошого сина.
Вона його, ой-да спородила
В зеленій діброві.

Та й не дала тому козакові
Ні щастя, ні долі.
Та й не дала тому козакові
Ні щастя, ні долі.

Тільки дала тому козакові
Личко, чорні брови.
Тільки дала тому козакові
Личко, чорні брови.

Було б тобі, моя рідна ненька,
Тих брів не давати.
Було б тобі, моя рідна мати,
Щастя, щастя й долю дати.
Було б тобі, моя рідна мати,
Щастя, щастя й долю дати.

Олександра Григорівна: А я забула пісню. "Як возьму я креселечко, сяду край віконця, іще очі не дрімали, а вже сходить сонце..." Не спомню. Ну, отдихніть тіки трошки, чуть-чуть. [*Співають разом*]:

Ой у полі верба, під вербою вода,
Там дівчина воду набирала гарная і молода.
Там дівчина воду набирала гарная і молода.

А дівча від води, а козак до води:
Зажди, зажди чорноброва, дай коню води.
Зажди, зажди чорноброва, дай коню води.

Невеликий ти пан, ти напій коня сам,

Рання роса, а я стою боса, холодно ніженькам.
Рання роса, а я стою боса, холодно ніженькам.

Скину я [опанчу], тобі ніжки [обверну],
Ой, дай Боже, неділі діждаться, чобітки куплю!
Ой, дай Боже, неділі діждаться, чобітки куплю!

Не купуй ти мені, а купуй сам собі!
Єсть у мене рідний батько й мати, то й куплять мені.
Єсть у мене рідний батько й мати, то й куплять мені.

А у тебе нема ні кола ні двора,
Тільки [стоїть] один кущ калини, та й та [не цвіла].
Тільки [стоїть] один кущ калини, та й та [не цвіла].

Ой, дівчино моя, [ой, чи ти там була],
Що ж ти мені молодому стида завдала?
Що ж ти мені молодому стида завдала?

А я там не була, була меньша сестра.
Вона мені всю правду сказала, так як я [сама].
Вона мені всю правду сказала, так як я і [сама].

Олександра Григорівна: Ой, раньше тоже хлопці співали красиво. Хлопці любили цю співать, що "Раз-два-три, калина, чорнявая дівчина в саду ягоду рвала..." А ще оцю... [*Співають разом*]:

Коло милого двоpечка жовта роза розцвіла,
Ізмінив мені мій милий, знать судьба моя така!
Ізмінив мені мій милий, знать судьба моя така!

Не піду я завтра в церкву, милий мій вінчається.
Я ж не видержу, заплачу, люди будуть помічать.
Я й не витерплю, заплачу, люди будуть помічать.

Тихо-тихо дзвони дзвонять, милий мій вінчається,
Дай подружка [лєворвера], жизнь моя кінчається.
Дай подружка [лєворвера], жизнь моя кінчається.

Тихо-тихо понад лісом, вона сама туда пішла,
Слишен вистріл лєворвера, вона й убила сама сєбя.
Чутен вистріл лєворвера, вона й убила сама сєбя.

Ой, хто ж тобі, моя мила, лєвольвера доручив,
Ой, хто ж нашу [нерозбірливо] з тобою, дєтка, розлучив?
Лєворвера доручила це суперниця моя.
Вона ж мабуть не хотіла, щоб на світі жила я.
Вона ж мабуть не хотіла, щоб на світі жила я.

Олександра Петрівна: [Які пісні співаються на весіллі]? Тоді, як нєвєсту подружки наряжають на свадьбу, вже до вінця, чи на свадьбу як та начинатиметься... Старша дружка удіває вінок тоже. Заспівуємо ми: “Мати в доньки питається: куди донька собираєшся?”

Мати в доньки питається,
Куди, донька, собираєшся?
Чи між турки, між татари чи із дружками-боярами?

Не йди, доньку, між чужиї люди,
Бо там тобі правдоньки не буде...
Іди з дружками і боярами,
А не йди доню між чужиї люди,
Бо там тобі правдоньки не буде.

У нас тут чи дванадцять націй в селі, чи що? У нас тут багато.

Олександра Григорівна: Після війни всі перемішалися. А [до війни] тіки були наші. А тоді вже тут уже... Багато націй.

[Чи за росіян отдавали? Казали ж там “кацапи” чи “москалі”? А якщо дівчина з хлопцем]? А як вони вже любляться, то що ж зробиш? А скільки їх, наших, там! Москалів [*сміється*]...

Олександра Петрівна: Так, нарядили нєвєсту. Зять приїзжає, забирає нєвєсту, зятю пришивають букет і свашка співає...

Я зятєві вінок пришивала,
Три мотки шовку втіряла.
Один золотого – для зятя молодого.
Не стій зятю за плечима, не кліпай очима.

Заглянь у кишеню та витягни грошей жменю.

Викупляє букет... Коли до церкви їдемо – не співаємо. А як з церкви вийшли, тоді начинаєм співать:

Ой, на горі церковка стояла,
З ким же ти, Валюша, льон брала?
І з тобою, мій Вася, з тобою,
Як із ясною зорьою.

Олександра Григорівна: У нас тепер із церкви виходять, в сєльсовєт ідуть розписуватися. Зразу ж церква, в церкві вінчаються, благословляють, а потом вже розписуватися йдуть. І тоді вже начинають: "Тихше коні їдьте, пилом не пилите, щоб нашая пава з личенька не спала". До двору вже їдуть і у дорозі, всю дорогу ми співаємо. Всякі пісні там. Оце:

Ой, люди-люди, вороги,
Не переходьте дороги!
Нехай нашая пара...

Нехай Валюша перейде, кто дружок переведе.
Сімсот та чотири, та всі чорнобриві.
Ой, матінко-вутко, ворочайся прутко,
Сонечко низенько, дружечки близенько.

А сонечко нижче й нижче,
А дружечки ближче і ближче.
А сонечко поза тінню (уже ж як сідає сонечко),
А дружечкі поза стіллю.

Це ж все по дорозі. [На бричках їхали, кіньми, хлопці і дівчата].

Олександра Петрівна: [*Підказує ще одну пісню*]. Тоже ж, це вже як їдуть до жениха:

Котилося яблучка з Китай-города,
Підкотилося яблучко під ворота,
Підкотилося яблучко під ворота,

Оце ж тобі мамо, звістка, що до тебе йде невістка.

Ще і цю співали:

Топи мати хату, син веде невістку багату,
Хоч багату не багату, але топи мати хату.
Топи мати грубу, син веде невістку любу,
Хоч любу не любу, топи мати грубу.

Олександра Григорівна: Ну, то ж, щоб не холодно було спать у квартирі [*сміються*].

Олександра Петрівна: Ага. А тоді коли приходимо в двір, стаємо біля порога і співаємо "Вийди ти матінко з хати..." Тоді ми будем співать, доки мати стоятиме...

Вийди ж ти матінко з хати... [*Нерозбірливо*]
Вийшла мати з хати, вийшла ж мати з хати,
Не впізнала свого дитяти.
Пішла поміж дружечками,
Зі сльозами дрібненькими...

Олександра Григорівна: Дрібними сльозоньками...

Олександра Петрівна: Не впізнала своєї ж дочки, вона ж наряжонна... А тоді мати виходить стрічать нєвєсту. Тоді ж завели вони в хату молодих, старшого [боярина]. А ми стоїмо ж на дворі, дружки, і співаєм: "Так й доки ж ми стоятимем, червону землю топтатимем?"

Олександра Григорівна: Сиру землю...

Олександра Петрівна: "Ой, доки ми стоятимем?"

Ой доки ми тай стоятимем?
Сиру землю топтатимем,
Золотими [*нерозбірливо*] чобітками,
Золотими [*нерозбірливо*].

Завели нас. Вже все накрито, накритий стол. Усякі страви там, всякі. Саме главне – теремок. Заводять же молодих за стіл... Співаєм [*співають разом*]:

Ми цю пшениченьку жали,
Ми цю пшениченьку жали.
Ми її пов'язали...

Не жаль же нам буде,
Як поїдять люди.
А жаль же нам стане,
Як поїмо самі.

Олександра Петрівна: Зразу про хліб співаєм. А тоді начинаєм:

Брязнули ложки й тарілки,
Дайте нам трошки горілки.
Ми багато не бажаємо,
Трошки горло помочаємо.
Ми багато не хочемо,
Тіки губи помочемо.

А тоді ж як унесуть капусняк на столи, то надо:

Ми цю капусту садили,
Ми її поливали,
Не жаль же нам буде,
Як поїдять люди.
А жаль стане нам,
Як поїмо самі.

Олександра Григорівна: Тоді вже забрящали, уже п'ють, уже закусюють, веселяться... Тоді ми вже як харашо переспівували, то так на дружку наспівуємо, на боярина, на старосту, а співаєм вперед на дружку [*співають разом*]:

Старша дружка коса,
Старша дружка коса.
А друга без носа,
А третя без вуха,
Та й та пєсню слуха.
[*Сміються*].

Старший боярин патлатий,
Старший боярин патлатий,
До столу прип'ятий.
Гвоздиком прибитий,
Щоб не був сердитий.
[*Сміються*].

На комині кружка...
Це вже хлопці...
Олександра Петрівна: Та не нада. Записують же!
Олександра Григорівна: Ми ото співаєм [*співають разом*]:

На комині кружка стояла,
На комині кружка стояла,
А в ту кружку кішка нассяла,
Подайте же тую кружку,
Ми напоїм старшую дружку.

Оце ж боярин почув, що він до столу притятий, щоб не був сердитий, тоді вже він... Наспівають уже на дружку, видумують.

Олександра Петрівна: А ми ще ж сидимо за столом, співаємо, коли батьки підходять поздравляють дітей, благословляють:

Розступися, чужина!
Нехай приступе родина!
Хай батько і мати зачастують,
Щастям, здоров'ям дарують!
Розступися, чужина!
Нехай приступе родина!

Підходять тоді батько і мати, поздравляють. Ще сидять коли у хаті, так само і у нєвєсти ми співаємо. Там же тоже підходять батьки поздоровляють. Зразу ж до молодого і свекра. А тоді од молодого до нєвєсти їдемо. Посиділи поїли, а тоді вже просяться на двір [*співають разом*]:

Староста старесенький,
Староста старесенький,

Голубе сизенький!
Пусти нас погуляти,
З боярами танцювать.

Чи не криві, не горбаті,
Чи уміють танцювати?
А бояри полякалися,
Та й до долу поховалися.
Щоб не танцювать [*сміються*].

Олександра Петрівна: А тоді ми співаємо, но не пускають же нас на двір, з-за столу. Не чує ж староста, що ми просимо його! Ми тоді начинаєм, там же є староста старший і молодший. Ми співаєм [*співають разом*]:

Староста молодесенький,
Староста молодесенький,
Голубе сизесенький!
Пусти нас погуляти,
З боярами танцювать.

А тоді вже почули нас старости і вже пускають нас на двір. Там же ж музика грає.

Олександра Григорівна: Там музика дебела.

Олександра Петрівна: Грає музика, уже пішли всі. Не так даже гармошки або байяна чуть, як бубни. Були і скрипки раньше в нас, отам в другім селі, грали. І я уже замужом була, а у нас у Семешка ішла за Журавля Митрофановича дочка заміж. І мене з ними погукали, я на бубну з ними грала під музику.

Олександра Григорівна: Вміють на бубну вибивать!

Олександра Петрівна: Нанімали мене з музикантами, щоб я грала. [Чи платили]? Ну, я ж по-сусідські, просять, що я буду брати? Хай би прийшли з другого села... А то вже по-сусідські, раді Бога!

Дружок було багато, не перещитать. [Більше десятка]. Ой, якби знала, захватила б ті фотографії...

Олександра Григорівна: Молодьожі більше, чим старих.

Олександра Петрівна: Скіки хлопців там! Скіки дівчат!

Олександра Григорівна: Куди там пізнать молоду? Як вона між дружками тими! І чуть так далеко свайбу, що співають! Нас і сєйчас кличуть на свайби, хто хоче, щоб із старими традиціями одгулять свадьбу. Ми ж співаємо...

Олександра Петрівна: Ну, як у сєльсовєте розписуються... Ото в нас секретарша є, що робе в сєльсовєтє, вона женила сина і попросила нас...

Олександра Григорівна: Та й наша ж руководітльніца сина женила тоже... І Валя ж, да! Вони ідуть розписуватися, а ми співаємо, і одразу після розпису.

Олександра Петрівна: Вони підходять до сєльсовєта, а ми співаємо вже стоїмо...

Ну, а коли з хати молодого вийшли на двір, на дворі вже не співаєм. Тіки музика грає і не так як у нас щас. Тоді як вийшла молодьож танцювать, тіки молодьож одна танцює. Туди старі ніхто! А старі сідають за стіл. Ми танцюємо, а старі сідають за стіл. Старі вийшли танцюють і молоді бігом з кругу, з круга тікають. Ніхто з молодьожі не танцює.

Олександра Григорівна: А як підуть старі, так кругу мало. Ви шо! [*Сміється*]. Сто п'ятдесят чоловік, і за двісті [на свадьбах було].

Олександра Петрівна: Багато... А коли повертаємося назад, другий раз сідаємо за стол, тоже опять просимо:

Ми не хочем через тин лісти,
Ми не хочем через тин лісти,
Ми не хочемо капусти їсти,
А дайте нам трошки,
Що висять із ложки ножки.

А ложкою вермішель, лапшу варили, а в лапші там ще м'яса трошки [*посміхається*]. Ну, локша-то висить із ложки? Отакі пісні співали. Ой, що ж ми ще співаєм, Господи? Обязатєльно перекликалися дружки з боярами... А співали тоді як же ще? Що на дружку було?

Олександра Григорівна:

На комині кружка стояла...
В ту кружку кішка заглядала,
Подайте мені цю кружку,

Напоїмо старшу дружку!

Олександра Петрівна: Як же ще хлопці співали на дівчат? А тоді як вийшли із-за другого стола...

Олександра Григорівна: Вже ж собираються їхати до молодої. А тут уже ж старі остаються.

Олександра Петрівна: Теремок роздають і ідемо ми тоді до нєвєсти гулять. Везуть нас... Машини ж тоді не те... Тільки коні. Коні уквітчані, старости поперев'язані. Тож у мене там фотографії... Співали пісні тоже ж такі, як і до молодого, так і до молодої... Їдем цілу дорогу, тіки переспіваємо, нову оп'ять знову, і нову. Ну, я була замужом – той край села, а у цей край села надо їхати до мене, далеко. Дружок багато, голосисті були, молоді ж...

А у молодої так само все починається. Ну, там ще за столом... Після войни, понімаєте, батьків нема... А в кого нема там батька чи матері, то співали пісню, як же воно начинається? Не спомню, як начинається...

Встань да встань, батенько, та й дань порадоньки (ну що там, чи доньки, чи сина).
А він отвічає, покойник, там батько чи мати:
Найми трьох копачів та й...

Забула...

Олександра Григорівна: Ну, щас уже не співають...

Олександра Петрівна: Ту пісню ми забросили.

Олександра Григорівна: Та давненько ж уже було діло.

Олександра Петрівна: У молодої ще наспівують, як ото ми співали: "Мати в доньки питається, куди, донько, собираєшся?" А там продолжається про турків і боярів, а там співають той...

Ой, там гора кременистая,
Там свекруха норовистая,
Вона сама рано встане, не тебе розбуде,
Піде до сусідки і тебе обсуде.
Що чуже те дитя та й сонливоє, та й дрімливоє.

А вона одспівує:

Неправда, подруженьки мої, неправда її,
Я встала при ясній зорі,
Розчисала русу косу собі і її.

Що, свекруха бреше, пішла до сусідки і обсуждає, яка вона. Оце такі діла. Тоді там плачуть! Тепер же на свадьбах нема ніяких пісень.

Олександра Григорівна: А тоді тіки весільні. Уже як понапиваються, так уже ввечері старі начинають...

Олександра Петрівна: Молодьож уже не гуляють вечером. Уже у жениха одгуляли ми, а тоді там же теремок – обв'язують лєнтою, рвуть. Як несуть кампот на стіл, то ми не співаємо. Тихо сидять. Ну, в мисках же, не в графінах як січас, а в мисках. Глибокі такі були, ложками їли кампот. Кисіль само собою, а то кампот. І хто побаче первий, старша дружка чи старший боярин. Ну, там єсть підказують, що вже несуть кампот. І оце, хто перший перерве цю лєнту, в кого більше буде кусок лєнти, той виграв. Вони міряють. Меньший в кого, той програв! А потом і у нєвєсти тоже ж теремок. І ото хто програє, йдемо гулять до тої. І ось так то у старшого боярина гуляємо, якщо програв, ілі до старшої дружки – хто програв. А так не було ніяких конкурсів. Співали тоді вже які хто вмів співать.

[Які були обов'язки старостів на свадьбі]? Вони слідкували за порядком, щоб був порядок. І на столах дивляться, угощають людей. Щоб було все в достатку, за порядком дивилися. Ну, воно і щас так єсть. Щас як свадьби грають, тоже ж так само, оці старости дивляться, щоб був порядок.

Олександра Петрівна: [Виряджальні пісні]? Начинають, як отут посідають за столом, начинається з чого – з перев'язування. Ми сидимо за столом, підходе вже там батько і мати, поздоровляють і перев'язують. Перевязує рушником мати перша, а ми співаєм пісню [*співають разом*]:

Послидний денишний-деньочок,
Гуляю з вами я друзья.
А завтра рано, що цвиточок,
Заплаче вся моя симья.

Заплачуть браття мои и сёстры,
Заплаче матир и отец,

Ище заплаче та дивчонка,
З которою три года гуляв!

Заплачуть браття, мої сёостры,
Заплаче мать моя й отец,
Ище заплаче той товариш,
З которим часто випивав.

Олександра Григорівна: Як начинається ота? [*Співають разом*]:

Закувала та сива зозуля, у вишневім садочку, [*нерозбірливо*].
Ой, заплакала ж мати... [*нерозбірливо*].
Не так вона плакала, як голосила:
Ой беруть та беруть найстаршого сина.

Іди-іди, мій синочку, іди, не барися,
Ой, та [через чотири годи ...повернися].
Ой, зажди, зажди моя ненька, ще й раньше вернуся
[Ой, мою милую не кинь, [*нерозбірливо*].

Олександра Петрівна: Коли виряжають, ми ж ідемо на поїзд. Раньше ж машину брали та везли в район. А то ж було ідемо... То як старі попадуться дівчата, такі як ми оце, на виряджання, то співають старі ті... А як в молодості, ідемо в той край села, там поїзд іде. І ми оце чрез всьо село ідемо, виряджаємо, співаємо: "Ой помандрував з Михайлівки та й козак молоденький..." [*співають разом*]:

Ой, гай-мати, ой, гай-мати, гаю зелененький...
Ой, помандрував з Михайлівки козак молоденький.
Ой як мандрував, ой шапочку зняв, ще й низенько вклонився.
[Розважайте], ой, отця і неньку, ой, щоб не журилися...

Олександра Петрівна: У нас десь у клубі раньше... Я ж вам кажу скільки повмирало дівчат молодих, що співало...

Олександра Григорівна: Багато тоже було піснів на виряжання. "Повибирає і помиє в тихому Дунаї..." Ми вспоминали, ми ж частенько не співаємо, забуваємо. Надо передивляться...

Олександра Петрівна: Ну, в мене було три зошити отих товстих раньше. А тепер тому дала, тому дала, бачу, повиривані листи, вже порозтрьопані. А то беру ті зошити та вже сердиться: "Що вона там шукає?" Як немає Семеновни, то вона коло себе, що найдужче там... Вона ще помне, багато помне і тоже забува. Бач вона забула, поїхали в город, то вона забула це, "Зозулю". [А на мене кричала]...

У городі ми співали, ото ж школою ми їздили туди виступать. Місто Павлоград – перве місце, а ми в районі зайняли перве, а в городі – друге. З Павлограду вони були тут, у Дніпропетровську, зайняли перве. Но в їх хор великий, молоді там. І ми тут маленькі всі, а там всі великі. І начався концерт, сидимо ж ми слухаємо, кажу: "Чо ми приїхали сюди? Позориться будем своїми піснями, своїм концертом позоритись". Коли передають – вторе місце.

Олександра Григорівна: [Репетиції у нас] чи у вівторок, чи у середу. [Назначаємо], кожного тижня.

Олександра Петрівна: Ну, в нас пісні нові, а раньше не було баяніста... Ще [Люба] Івановна прийшла до нас, руководітєль наш, бо в нас не було.

Олександра Григорівна: Давайте заспіваєм: "У полі тополя, кругом шовкова трава..." Вона стародавня. [*Співають разом*]:

Ой, у полі тополя, [кругом шовкова] трава,
Там у зеленому гаю козак з дівчиной гуля.
Там у зеленому гаю козак з дівчиной гуля.

Вони гуляли, гуляли, до них циганка прийшла,
Дай мені правую руку, правду скажу тобі я.
Дай мені правую руку, правду скажу тобі я.

А я циганам не вірю, милий кохає мене,
Вийди, циганко, із гаю, бачить не хочу тебе.
Вийди, циганко, із гаю, бачить не хочу тебе.

Циганка з гаю не вийшла, стала на самом краю,
Чує як плаче дівчина, плаче в зеленім гаю.
Чує як плаче дівчина, плаче в зеленім гаю.

Ой ти, козаче-козаче, не зводь дівчину з ума,
Бідна вона сиротина, матері-батька нема.

Бідна вона сиротина, матері-батька нема.

Ой, у полі тополя, стелится полем туман,
Колись гуляв з дівчиною, тепер гуляю я сам.
Колись гуляв з дівчиною, тепер гуляю я сам.

Олександра Петрівна: Но ми її вже забросили. Вже не хочуть співать.

Олександра Григорівна: [Яка улюблена пісня, що найбільше до душі]? Яка? Давайте, я всєгда співаю цю пісню... "Стоїть на могилі дєвчьонка лєт восємь". Ну, вона, конєшно, смутна пісня [*співає*]:

Стоїть на могілє дєвчьонка лєт восімь,
І что-то по дєтскі шепоче она.
Тумани, тумани, верніть мою маму,
Вєрнітє мнє маму, она мнє нужна.

Тумани, тумани, вернітє мнє маму
Вєрнітє мнє маму, она мнє нужна.
Мнє било трі года, когда умірла ти.
С тєх пор на могілу ношу я цвєти.

С тєх пор мєня, мама, ніхто не ласкаєт
Ніхто нє целуєт, так нєжно как ти.
С тєх пор мєня, мама, ніхто не ласкаєт
Ніхто нє целуєт, так нєжно как ти.

Мнє больно і горько, што я одинока,
Отца я не знала, такая судьба.
Цвіти поливаю своїми сльозами,
Ой, мама, ти мама, как ти мнє нужна.

Цвіти поліваю своїми сльозами,
Ой мама, ти мама, как ти мнє нужна.
Густиє тумани, поплилі над мамой,
Как будто хотєлі чево-то сказать.

Скажитє тумани, как жить мнє бєз мами,

Такую мнє маму нігдє нє сыскать.
Скажитє тумани, как жить мнє бєз мами.
Такую мнє маму нігдє нє сыскать.

Уже наш вєтєр розвіяв тумани,
А я на могілє стою всьо одна.
Цвіти поливаю своїми сльозами,
Навєрно мнє с дєтства такая судьба.
Цвіти поливаю своїми сльозами,
Навєрно мнє с дєтства такая судьба.

Давно вже чула я таку пісню, давня пісня. Всякі, всякі пісні були. Як нема настроєнія, так співаємо й плачемо [*сміється*], сумні. Як є настроєніє – співаємо веселих. Заспіваймо [веселої]? [*Співає*]:

Ой, гай, гай, гай, гаю зелененький!
А я ж тебе полюбила, що ти молоденький!
Очерет, осока, чорні брови козака,
За те мене мати била, щоб я хлопців не любила!

Я нікого не любила, тіки Петра та Данила!
Грицька, Стецька та Івана, кучерявого Романа!

І не бийте мене, і не лайте мене!
Зробіть мені сундучок, замикайте мене!
Будуть хлопці ходити, будуть гомоніти!
Буде той сундучок далеко летіти!

А як я вам наскучила, то отдайте за кучера!
А як вам я не така, то отдайте за Петра!
Щоб горілки ж не пив, табаку не нюхав!
Чужих жінок не любив, тільки мене слухав!

[*Співає другої пісні*]:

У неділю п'ю, п'ю,
В понеділок сплю, сплю,
А у вівторок напівсонок пшениченькі жну, жну!
А у вівторок напвісонок пшениченьки жну, жну!

В середу косила, в четвер молотила,
В п’ятницю віяла, а в суботу міряла!
В п’ятницю віяла, а в суботу міряла!
А в неділю пропила, з хлопцями провела!

Слава тобі, Господі, що до діла довела!
І до діла не я, і до роботи не я!
З хлопцями погуляти – це охота моя!
З хлопцями погуляти – це охота моя!

[*Співає наступної пісні*]:

От села до села буду танцювати,
Ні корови, ні вола, осталася хата.
Полюбила козака, та старого, та рудого,
Лиха доля така.

Ой, гоп-гопака, полюбила козака,
Та старого, та рудого,
Лиха доля така!

Вип’ю чарку, вип’ю другу,
Вип’ю третю та й кінець.
П’яту, шосту на кожусі,
Пішла баба у танець!

Ой, ріж діду сирівець та криши опеньки,
А я буду танцювать з дідом так любенько!

[*Співають разом*]:

Де Рось і Росава біжать у Дніпро
Між ними лежить моє рідне село!
А там біла хата стоїть край села,
Де мама сумує, мене вигляда!

А там біла хата, стоїть край села,
Де мама сумує, мене вигляда!

А мама мене виглядає здаля,
Вже зв'язує клен яблуневе гілля!

А яблуні білі цвітуть над вікном,
Де мамині скроні, що білі давно!
А яблуні білі цвітуть над вікном,
Як мамині скроні, що білі давно!

Ой, мамо-матусю, ти так не журись!
Ти краще у небо ясне подивись!
Цю весну на крилях несуть журавлі,
І я з ними лину на тихім крилі!
Цю весну на крилах несуть журавлі,
І я з ними лину на тихім крилі!

Олександра Григорівна: Де Рось і Росава біжать у Дніпро... Оце ж дві річки Рось і Росава, біжать у Дніпро... Є ще і таке [*сміються*]. Свахо, давайте старинну якусь, надумайте. "Прийшов під вікно...", "Там де дівчина стрічала весну". І цю забула?

Олександра Петрівна: Нє, забула і всьо...

Олександра Петрівна: Зараз вже під боян співаємо... Давай, оте що ми на 9-те співаємо! [*Співають разом*]:

Вот однажды еду я в вагоне,
Поезд мчиться з юга на восток.
Тишину вагона нарушает
Паравоза жалобный свисток!

Тишину вагона нарушает
Паравоза жалобный свисток!
А на право спить спокойно летчик.
Молодой красивый паренек.

Из кармана выпал незаметно,
С розовой каемочкой платок.
Из кармана выпал незаметно,
С розовой каемочкой платок.

Я платочок этот подымаю

И смотрю на вышивку свою,
В этом парне летчике-герое
Своего я друга узнаю.
В этом парне летчике-герое
Своего я друга узнаю.

Не могу я рассказать той встречи,
Не могу я описать всех слов,
Но поверьте, после этой встречи,
Началася крепкая любовь!
Но поверьте, после этой встречи,
Началася крепкая любовь!

Олександра Григорівна: [*Сміється*]. Тоже, воєнна стародавня. І ще одна є. Хай буде! [*Співає*]:

Вот однажды, еду я в вагоне,
Осеннней раннею порой,
В вагонах песни напевая,
Спешат солдатики домой.
В вагонах песни напевая,
Спешат солдатики домой.

Один солдат был всех моложе,
Своей кудрявой головой,
И он пропел про карии очи,
Про очи девушки одной.
И он пропел про карии очи,
Про очи девушки одной.

Когда-то я любил девченку,
Она моложе всех была.
Она своею красотою,
Она меня с ума свела.
Она своею красотою,
Она меня с ума свела.

И до вокзала проважала,
Меня слезами облила,

И от письмо я получаю,
За брата замуж собралась!
И от письмо я получаю,
За брата замуж собралась!

Пройдут года, настанут дети,
И будут дядей меня звать,
Они не знают, что их дядя,
Любил когда-то ихню мать.
Они не знают, что их дядя,
Любил когда-то ихню мать.

Отакі є люди: і до вокзала проводжала, і за брата замуж собралась. Хтось це ж придумав... [*Співає далі*]:

Знову приснилось дитинство,
Тепле, як рання весна.
Вишня вдяглася в намисто,
Мама щаслива й сумна.

Там за селом проводжала
Долю мою молоду,
Щедро мені щебетала
Мамина вишня в саду.

Мати в тривогах вінчала,
Щастя жадане й біду.
Щедро мені щебетала
Мамина вишня в саду.

[*Згадують і співають разом*]:

Тече річка невеличка понад водою.
Взяла дівка нові відра, пішла за водою.
Вона ж води не набрала, стала і подумала:
За козаком зажурилась та й у воду впала.

Біжить батько, біжить мати, та й кричать: рятуйте!
А дівчина отвічає: “За мной не жалкує!

Було б тоді жалкувати як була маленька.
Тепер мене пожаліє сирая земелька".

Олександра Петрівна: Я ж кажу, скіки старинних, но не могу щас вспомнить. [*Далі співають разом*]:

Ой, у вишневу саду там соловейко щебетав.
Додому я просилася, а він мене все не пускав.
Додому я просилася, а він мене все не пускав.

Ой, милий мий, а я твоя, пусти мене зайшла зоря,
Проснеться матінка моя, буде питать, де була я.
Проснеться матінка моя, буде питать, де була я.

А ти скажі її отвіть, яка чудова майська ніч,
Весна іде красу несе, а тій красі радіє все.
Весна іде красу несе, а тій красі радіє все.

Олександра Петрівна: Ще стара також пісня є! Ще тіки як я начала ходить у клуб. А як я її вчила? По очереді пасли корову, а в мене ж вона записана. А дівчата старші уже співали ж там, вони вже знають, а у мене не получаться. Ну, не получається, я не можу, бо таке швидке! І я взяла цю пісню з собою пасти корову. І цілий день ото з нею там вчила. [*Співають разом*]:

Косив батько, косив я, зустрів дівку край села.
Приспів:
Соловей у саду "тьох та тьох", канареєчка!
Роман косе, Гапка в'яже, а Горпина зволіка,
Петро Катрю обніма, Катерина не тіка!
Ой, мамо, люблю Гриця, Гриць на конику вертиться!
В Гриця шапка до лиця, люблю Гриця молодця!

Прийди милий у неділю, подарю сорочку білу!
Приспів.

Сватай мене чорноброву, казав батько – дам корову!
Приспів.

Сватай мене та Іван, казав батько – козу дам!

Приспів.

Казав батько – дам корову, тільки йшла б скоріше з двору!
Приспів. [*Сміються*].

Олександра Петрівна: А оцієї немає у Вас пісні? Я не хотіла, сваха мені напоминала. "А я молода на базар ходила..." Нема? Давайте. [*Співають разом*]:
А я молода на базар ходила!
А я молода на базар ходила!
На базар, на базар, на базар ходила я!
На базар, на базар, на базар ходила я!

А я ж молода окуня купила,
А я ж молода окуня купила,
Окуня, окуня, окуня купила я!
Окуня, окуня, окуня купила я!

А я ж молода юшки наварила,
А я ж молода юшки наварила!
Юшки я, юшки я, юшки наварила я!
Юшки я, юшки я, юшки наварила я!

А я ж молода хлопця запросила,
А я ж молода хлопця запросила,
Хлопця я, хлопця я, хлопця запросила я.
Хлопця я, хлопця я, хлопця запросила я.

Він носа дере, мене не цілує,
Він носа дере, мене не цілує.
Не цілує, не милує і не пригортає!
Не цілує, не милує і не пригортає!

На поличці млинці, він на них моргає,
На поличці млинці, він на них моргає.
Він на них, він на них, він на них моргає!
У-у-у-у-у-у-у-у-х!
Він на них, він на них, він на них моргає!

Ой, горе ж мені із таким коханням!
Ой, горе ж мені із таким коханням!
Без гарячих млинців нема женихання!
Без гарячих млинців нема женихання!

Олександра Петрівна: А альбом показали, що в нас тут є?

Олександра Григорівна: Вони бачили сваха все.

Олександра Петрівна: Оце ж ми в городі. Ми казали, що ми в городі були? Друге місце зайняли. А співали "Ой, на горі та й сухий дуб..." – Ви не чули її? Про сухий дуб... Це я надумала, а Ви, свахо, мовчите! Сідайте. [*Співають разом*]:

Ой, там на горі та й сухий дуб.
Там на горі та й сухий дуб.
Ще й біла береза.
Ще й біла береза.

Та з-під тієї березоньки,
Та з-під тієї березоньки
Вода протікає...
Вода протікає...
Ой, там дівка та й красавиця!
Ой, там дівка та й красавиця
Коня напуває.
Коня напуває.

Та не пий коню та тієї води,
Та не пий коню та тієї води,
Вода простудная.
Вода простудная.

Та не бий козак тієї дівки.
Та не бий козак тієї дівки,
Дівка молодая.
Дівка молодая.

Просянкіна Раїса Федорівна, 1938 року народження, с. Сурсько-Михайлівка Солонянського району Дніпропетровської області[1]

Просянкіна Раїса Федорівна, 38-го року народження. Народилися у цьому селі. Батька звали Хведір Іванович, а матір – Галина Андреєвна. Місцеві [вони були]. Я батька даже й не помню. Він, по-моєму, з 8-го году і мати з 8-го году, 1908-го.

[Батько воював]... Ну, я його не дуже помню. Він же як пішов на фронт... Помню так, мельком так наче. Скільки там мені було, мать, п'ять год чи й не було п'ятьох...

[З дитинства що пам'ятаю]? Я знаю... [У батьків] четверо нас було. Четверо, а це я одна осталась, то всі померли... Брат був Володя і сестра Ліда, близнята, 31-го. Оце я 38-го і брат ще був 40-го, умер тоже.

[В батьків яке господарство було]? Оце я живу у куркульській хаті. Тут колись жили куркулі. Цій хаті вже сто десять років. І ото як розкуркулювали, то одбирали раньше. Одбирали, а тоді виставляли на продаж. І оце купили цю хату батьки. А вже як німці прийшли, тоді ці куркулі одбирали свої хати. Забирали назад. Ну, в нас такі попалися, шо вони нас не вигнали зовсім з хати. Єсть такі – вигонили. Ну, а вони були в одній оце половині, а матері дали у другій половині, а батько вже на фронті був. Отак ми якось, мати з ними дружила... А тоді вже як німців вигнали, тоді ж обратно хати оддавали. То оця баба і ходила до матері, дружили вони. Ну, таке було время: чи одбирали, чи... [*Посміхається*].

[Коли німці прийшли в село]? Я й не помню, мать, у 42-му році. Не помню, скіки там... А помню діда, що тут жив. Був колодязь оце тут, край того... І дід старий. А я за ним біжу, а він: "Синки приїхали!" Тоді ж такої не було дороги, а така була дорога, ну, ґрунтова. Вони на колясках їдуть, а він: "Синки їдуть!"

Ну, вони, канєшно, оці куркулі, раді були, що прийшли німці, бо тоді ж одбирали все те, шо в них забрали. Одбирали, ото таке... Ну, це до войни одбирали ж, а в якім годі – не знаю.

[Чи в селі багато було куркулів]? Та ні, небагато. Небагато було. Ну, а всьо равно, таких же як дуже видно заядливих, так висилали ж. А ця жінка, що тут жила – осталася.

---

[1] Опитування провели В.В. Ликова, Г.В. Лєснікова (5 червня 2009 р.). Науково-популярним методом передала Н.І. Швайба.

А тоді ж було таке время, я помню, що оцієї баби дочка отам жила, у цім селі, край села. І вона раз прийшла до мене і так, збалакалися... Вона каже: "Зараз таке время, мене направляють, щоб я одібрала хату у вас..." – ну, так як це їхня собствєнность. А вона каже: "Я подумала, нашо вона мені? В мене є своя хата, а це було таке время тоді, нашо вона мені? Я, – каже, – не захотіла цього робить..." Ну, так ми побалакали з нею... Вона, то із старшими вона більше знала, а я менша ж була. Я її даже не помнила, яка вона. Вона ото приходила до мене... Ото таке.

А самі колгоспи – ще до войни були. Бо у войну уже були колгоспи. Ну, були осталися де малі, де старі, то робили. І в німців робили... Ну, якось у нас, я знаю, німці не дуже шкодили нам. Не так як оце там, де ліса, де партізани були, шо ото... То там дуже людей прите... А в нас не помню я, щоб кого чи вбили, чи ні...

[Поліцаї] були, канєшно! Но я тіки одного знаю. Його тоді судили після того... Як же його хвамілія була? Він сидів у тюрмі, його судили після цього. Ну, всяких хватало.

У Германію людей забирали німці. Котрі отакі підходили, то забирали. Це, мать, до 32-го, нє, до 30-го года, чи 29-й... Тут у нас одна і досі жива, що була в Германії, на тій вулиці живе. Марія її звуть, Мороз вона зараз по тій... Вона приєзжа. Так усі наче померли, ці шо були в Германії, а вона досі жива. На цій вулиці зразу живе.

[Чи була у батьків земля своя]? А-а, де там вона була? Тоді ж усе куркульська була земля. Ну, і в таких було людей, ну, не багато. А тоді уже, як у куркулів позабирали, тоді роздавали землі і в степу. В степу якісь там ділянки наділяли і ото їздили там. Та я думаю, у нас зараз лучше живуть люди. Ті, шо казали раньше "куркулі", шо в їх там зараз було дуже? Зараз ото єсть багачі – ото багачі. [А в куркулів було] там три-чотири корови, та пара коней, та землі. Ну, ото лучча хата така була. А то ж були всі під соломою, такі невеликі хатки, соломою вкриті чи очеретом. А це ж черепицею була... Уже зараз цього немає, а раньше з глини, тоді якось її випалювали і робили самі черепицю. Спеціально були такі, що вміли робить і тоді видно ж продавали.

Ще при матері [ця хата] була мазанка. А тоді вже як я стала жить, уже як мати померла... Було тоді таке, шо всі обкладали плитками хати, ну, й я купила. Це десь у 75-м годі пішло таке, оце почти

всі начали обкладать плитками. Її не тут у селі [робили], а звідкільсь привозили.

Стіни у цій хаті – вона дерев'яна. Раньше ж воно, видно... Тоді вже после ввелися хати лимпачеві, а це брьовна такі ставили, тоді перекладини робили, а в ці перекладини ложили... Я вже як одвалювала там та заново мазку робила, так ото бачила: перекладини дерев'яні, а сохи оці, видно, дубові, бо, ану, сто десять год простоять! І якби не ця дорога, шо воно такі машини дуже великі їздять, так вона б іще сто год простояла. А так двигтить хата. Оце як лежиш у хаті, так їде така машина, так наче тебе аж колише.

Оце дубова основа, перекладини, а всередині очерет. Отак видно ложився очерет, а тоді відтіль і відтіль валькували. Вальки робили просто з землі. Земля і солома, і ото валькували. А тоді вже замазували глиною снаружі, зсередини ото...

Лампачеві хати – це вже після войни стали робить. Ну, глина і солома, і робили такі ящички – метр на п'ятдесят, і товщина десь отака, ну, метр, мать, сорок сантиметрів. Ото заливали і такі копали ями. Колотили туди глину і добавляли шо єсть, і солому, і ото ногами топчуть-топчуть. І оце така крута глина, не така шо... Ну, брали відрами, я ще помню, брали відрами. І оце такі робили ящички і ллють туди. Оце лампач називалось, з глини, і добавляли землю як не хватало глини. Земля ж вона тоже така... Зараз і не знаю у кого тут є ще лампачева хата.

Ще лили хати. Ну, такі опалубки ставили, доски збивали дерев'яні такі широкі, метра чотири чи п'ять, відтіль і відтіль ставили. На фундамент ставили, а тоді оце заливали. Так само як оце лампач робили, тіки оце просто вже хату так лили. І вона тоді вже була суцільна. Це у моєї сестри, ця шо вмерла, так лили. В 58-м годі ми сестрі строїли хату оце отаку... Ото заливали, а тоді постоє там, поки воно укріпиться трохи. Хоть чи сире, ну, вкріпиться. Тоді знімали, воно швидше висиха. Тоді вище ставили і так, поки виллють. Ставили коробки такі, шоб на вікна, на двері, а далі йшли і вибивали. Стіни ото так виливали. Лили, називалося – вилили хату. А криші, вже тоді шифер був. А до шифера була черепиця. Очеретом уже ж після войни не вкривали. До війни вкривали, а після війни вже не вкривали очеретом, уже ж шукали лучше.

Лили фундамент, тоже... Рили рови, ну, такі ж неширокі, сантиметрів п'ятдесят. У рови кидали чи бітум, чи як він називався? Камні. А ці камні тоді заливали тоже глиною і цементом. Хто бага-

тший, той цементом, хто просто глиною. У кого цементом, то й довше стоїть же хата.

А-а! Ставили ще на вугли, ну, ті що роблять, бутилку з водкою. "Приливали". Це ж називається як приливають. Ну, ще ставили хліб, сало. З одного вугла, з якого первого начинають – оце так як почин... Оце ж, щоб усе було в хаті на добро, на щастя. Не помню, чи гроші кидали, чи не кидали отуди у фундамент...

[Як місце вибирали, коли хату строїли]? Не знаю. Видно ж було. А як побудують хату, то первого пускають кота, тоді петуха, а тоді вже хазяйни заходять. Це так давно, і чуєм, і зараз так роблять. Це по старинкє видно ж і зараз так. Хто тільки входе чи купе хату, так тоже такий звичай.

Раньше, то робили дві [кімнати у хаті], а зараз же роблять три. Ну, як оце у мене, так дві було. Кухня у їх отдєльно була. Друга хата була для кухні, а це була як перва – світлиця вони називали [*сміється*].

Як заходиш – перва хата, з лівої сторони була піч, така, мать, на півтора метра. Піч і плита була рядом. Ну, димар же то один, а піч сюди була і плита. У печі там і пекли, і готовили, і все раньше. Це опосля вже пристроїли оцю плиту, а раньше ж тільки в печі. І варили в печі, і пекли, і все. Були рогачі такі... Як [хазяйка] каждий день топе, так вона вже знає, який хліб на вид, чи він уже готовий чи ні. [А що готували тоді]? Главне борщ щоб був, а до борща там... Борщ – зразу кидається буряк, а тоді вже, як провариться буряк – картошка. А тоді зажарка із кислотою, з томатом. А тоді капуста кидається, щоб не довго кипіла, щоб не переварилась. І борщ уже...

Іконів багато було. В мене тільки дві осталося, діти порозбирали, а то було багато. А в моєї матері так вобщє було багато ікон. Не забороняли... Ікони були у світлиці, в новій хаті, в оцьому кутку, що на правий бік, на восточному.

А-а, [сундуки] були! І у матері був такий сундук, розрисований такий. Цвіти були намальовані. Іззаду тільки не був, а так з боків був розрисований. І отак як одкриєш, так з-під низу тоже був розрисований. Стояв недалеко од іконів, по цій стороні. Раньше ж не було оцих гардеробів, а були сундуки [для одежі]. Видно ж такі були спеціалісти, [що робили їх], а тоді продавали і ці купляли сундуки.

Рушники висіли і на іконах, і на портретах. Я знаю, ще щось за картини в матері були. А де вона їх брала? Чи якийсь ходив малював? Ну, раньше багато було рушників. Кругом їх чіпляли.

Ми, [діти], спали на печі. Старші ж, батько та мати, спали на кроваті, а ми на печі. Всігда піч гаряча і ми на пічі там. Отаке. А кровать стояла у світлиці, одна коло того, а друга рядом, тіки над вікнами. Ну, це вже вікна поміняли... Три вікна було і одне сюда, а там була глуха стіна.

Сіни були перві, а тоді заходиш в одну хату, а тоді в другу. Сіни це були, ну, раньше ж топилося... А чим вони топили? Чи дровами, чи соломою більше? Так у їх же була ще така комнатка невелика, там оцей дід старий жив. Там не було плити, а була груба і оце стіна. Тут вони наносили і із сіней топили грубу, щоб там же було тепло. А ото де конюшня, там була іще одна комната. Там раньше, як при німцях, то ми там жили, а тут багачі жили. А тоді, як вони вибралися вже, тоді зробили там конюшню, а тут стали жить. А тоді була там комната, так ото з сіней сюди наносили, топили грубу, щоб було тепло і в цій хаті, і в тій хаті.

У багачів отут ще сарай стояв. Напроти хати був великий сарай, більший як хата. Отут сарай, а то погріб. Глибокий погріб був, на тринадцять ступеньок. Оце вони тут зберігали все. Оті покоси, що косили, вони звозили – оце вони називалися не сарай, а клуні. Ото молотили ціпами, коли їм время. Да, це ж ви й не знаєте що таке ціп [*посміхається*]. Велика така палиця, на два з половиною метри, а тоді такий на метр палиця. І ото такими, що воно якось оце як перекручується. Я ще помню, бачила його. І ото тим розмахуєш ціпом і б’єш-б’єш... Прямо в клуні, там вони і били. А потім, ну, я знаю, де вони [зерно] складали...

У цих куркулів була своя бричка, пара коней, мать, була. Та було, мать, три корови в їх. Ну, оце ж багато було ж постройки, то було ж де їм ставать. Окремо вони стояли. Це тут стояла одна, но я не помню, а казали що тут стояв. А що стояла сюди, цю я помню. У войну ще воно таке розрушене, но стояло. Була тут одна, тут друга хата, третя.

Були бєдки – це одноконка, ну, що одного коня запрягають тіки, а туди можуть сісти двоє. А то ще тачанка називалася, там чотири душі може сісти та запрягалася двома кіньми.

Єсть мельниця, муку мелять. Ще хтозна колишня, давнядавня мельниця. До війни не знаю хто там був. Та видно тоже яко-

гось куркуля була мельниця ця. І зараз вона є, аж там під горою, не ото на горі, а там унизу. Там один викупив її, Максименко... Вона і зараз працює. Ну, не знаю, чи дорого зараз платять, мені не приходилося туди возить.

Оце ж у мене колодязь. Уже як я сюди перейшла, у 70-му, ні, позже, мать, у 75-му це мені викопали. А криниця, на низу криниці. Там де неглибоко, де вода близько, шо можна так зачерпнуть, то називається криниця. А це колодязь у мене, тут тринадцять метрів до води та три метри, мабуть, води. В мене непогана вода, до мене ходять люди по воду. Оце до мене ходе по воду отам аж з того перекрьостка. У їх чогось не стало води і оце в сусідів не стало. А це вродє появилася, така шо пить не можна, так вони ходять до мене. Пересихає єсть. Це ж родник, я знаю, чого він пересиха? Чи вже вибрали воду, чи я й не пойму, чого це не стає води... Оце був у нас колодязь – отам туди за яблунею – но вода нікудишня, сольона! А це скільки тут, і десять метрів, мать, нема. Викопали – тут вода нормальна. А тут рядом ось чи родник такий попався?

[Звідки знали, де копати треба, щоб вода була]? А ото де спориш, це так люди кажуть [*посміхається*]... Де росте спориш, там і вода xароша.

[Що готували на свята]? Капусняк! І на свайби готовлять капусняк, і на похорони – капусняк.

Я рано заміж пішла [посміхається], у 57-му годі.

Я школу кончила і пішла в город. Дев'ять класів ми тоді кончали. Шістнадцять год це мені було, пішла в город. А у восімнацять уже і заміж я пішла.

Тут школа була, де й зараз, недалеко, в центрі. Оце тут початкова називалася, а це називалася средня, а іще одна була школа аж на тім краю? Чи тоже початкова? Ну, вобщєм тут до чотирьох класів, а там було до семи, а тут уже десятилєтка – середня школа.

[Чи ходили батьки в школу]? Моя мати, мать, три класи кончила всього. Ходили, но не було тоді в чому ходить. Ми ходили та не дуже було в чому. Канєшно, в кого батьки після войни осталися живі, то лучше ж ходили в школу. А ми такі були... Ану, четверо дітей, мати одна. А дітей багато ходило. То я в другу зміну, а брат, що 40-го году, у перву зміну. Він надіне обувачку та піде у перву смєну, а я жду його поки прийде з школи та надіть, та піти в школу. А він возьме та побігає хтозна-де. Ой!

Закінчила школу, пішла в город поступати. Та ніде не приймали, бо мені ж ще не було восімнадцять год. Ой, дівчата, де я тільки не була... Отам одна подружка мене до євреїв... Каже: "Ну, хоч перебудеш, поки стане тобі восімнадцять..." Щоб прийняли мене. То вона мене повела до одних, ну, хароші були люди. То я, знаєте, що в них робила? Напихала гусей [*сміється*]. Як оце кинеш, вона стільки не з'їсть і не така буде жирна. А як її напихать, тоді вони бистро жиріють. Ну, і оце вони мені ж показали як... Гуску між ду ног отак витягла, за голову взять, отак ще витягти і оце літрову кружку кукурудзи нада в її упхать. Од кукурудзи вони жирніші. І вода, тоже літрова кружка, і оце роззявляєш її... Вона і не хоче, дзьоба роззявиш і сюди напихаєш, отак пальцем пробить, тоді воду полить і отако, і воно прям аж туди. Поки воно туди аж не йде, уже заллєш тоді води, уже аж у горлі тут стоїть, тоді вже напхала. Цю однесла, другу береш, напихаєш... Це я чи по тижню, чи по дві неділі напихала, і на день два рази, не раз... Зразу дві напхну, тоді другі начинаю дві. А ці вони вже ріжуть їх, чи що вони їм роблять, ну, вони різали.

Ну, стирать я там не стирала, а гладить гладила... Я в їх у те время харчувалася і вони мені платили по сто рублів у місяць. Ну, нормально було. У цих старих було три дочки. Так ото як підходе на мене одежа така, шо вони вже не носять, я ото в їх... Плаття носили – їм уже негодне, а мені воно було за свячену паску, хароше. Ну, жили вони, канєшно, не те шо ми. Харашо, канєшно, вони жили. Багаті. Старий робив на базі. Там було шо хочеш у їх, необмежено було. Не те шо там – цього не трогай, а їж шо хочеш. Жінка його ніде не робила, а він на базі робив. Дочка коло їх жила, а чим вона робила? Чи вчителькою? А її чоловік – адвокат. У їх була така дєвочка невелика. А вони ж так, знаєте, культурно – дитина це є дитина. А вона як пристане, хоче щоб зо мною їсти [*сміється*]. Так вони було кажуть: "Рая, погодуй її, вона от тебе лучше їсть..." Так я ото її все годувала. Я з ними сідала за стіл...

[Що вони їли особливе таке]? Та ну все вони наче таке, тіки ж їли вони скромно, не то шо. Я з села як приїхала, та я в їх, знаєте, як поправилася – зробилася така... Чи того, шо вовремя всігда ж вони й снідають, і обідають, і вечеряють. Вони мене не одділяли, шо я ж счіталася як прислуга: "Сідай із нами". Наче таке, щоб дуже їла – ні, а вовремя їла і все, харчувалася добре.

А тоді рішила ж поступить. А занімалася неважно, щоб так в нароше десь поступить. Ой! Я вже од їх тоді пішла, тоді вже мені було стидно туди вертатися.

Од них як пішла, ну, не найшла я роботи. Куди не піду – не беруть, що несовершеннолєтня. А вже мені стидно було до їх назад вертатися. Думаю, пішла, а вони мене не одпускали. А хотілося самій заробить та я й не пішла. А тоді я стала дитину глядіть у одних. Вони вчителі були. Знаєте, в городі отам єсть така школа чи дєтдом, шо діти глухонімі. І вони ото якось їм преподавали. Як це можна глухонімому розказати? Я тіки раз там була, я й не помню, де це воно. Ну, а помню я, ходила, ой, вони там отак якось показують один одному і ото ж понімають. А як кричать ці діти, так це страшенний голос у їх! Дуже голосно. Недовго я там була. В їх двоє дітей було – одне таке вже в школу ходило, а одне ще маленьке. А мій брат в армії служив, а тоді прийшов з армії... А я пішла на базар по молоко дітям і зустріла із села жінку. А вона й каже: "Прийшов Вовка вже з армії, а чо ти додому не йдеш?" А мені й додому стидно їхать, що я не поступила ніде. І хтозна як казать подругам там, чи де я роблю, то я й не їхала додому. А тоді мені схотілося додому і вони одпустили: "Їдь, їдь додому". Так я приїхала, а брат каже: "Я тебе устрою". Ну, як устроїв мене, знаєте куди? Аж у Трест-17, на стройку у городі.

Брат жив у городі, уже його нема... А в Тресті кажуть: "Будеш учеником... Каменщиком..." А я думала, що це якась така спеціальність, откуда я знала, що каменщик? Ну, ото трохи там позанімалась, коли воно оце камешщик. Так я строїла дома. Оце тєлєцентр, оце я там участувала, строїли ми. Клали кирпичі – бригада повністю. А жила в общежитії. Дали общєжитіє і жила на четвертому кварталі. Два годи проробила та заміж пішла.

Чоловік був із Сухачівки. Їх возили відтіля, Паромське там, Сухачовка. А ми жили у городі, мєсні були. Жили отам де Встрєчна і оце Корея раньше називали, а зараз я не знаю як. Як посьолок він там був – Корея. Чого його так? Казали Корея, а тепер, мать, воно переименовано.

Може із год встрічалися [до весілля]. [А як весілля справляли]? А ніяк [*сміється*]. Пішли розписалися, ото і все весілля. А його зразу не брали в армію, а тоді взяли, а в мене мала дитина! То прийшлося їхати до матері, в село.

[А взагалі у селі весілля гуляють] із п'ятниці і до понеділка. Три дня. Ну, і сватання ж бува, приходять сватають старости. До кого два, до кого три старости. Ну, таких вибирали харашо знакомих, або ж батька хрещеного. Рушниками їх перев'язували... Ну, вже раз свати прийшли, значить була в молодих згода. Вже у моє врем'я, то згода була міжду ними, що прийдуть свати. Зразу ж вони, а тоді батькам кажуть і батьки готуються, що прийдуть свати. Ну, а у старину, як батьки скажуть.

Вибирали ще, коли ж можна йти сватать, а коли – нє. Як якісь там празники, так нельзя ж іти сватать. Батюшка каже, чого нельзя в оці дні йти, а в які можна.

Свадьбу гуляли осінню більше. Вже жнива кончаться і все. Не знаю, так було всігда. Раньше було ще дивіт-вечір називався.

Коровай в нас не пекли, в нас пекли теремок. Ну, теремок пекли за тиждень до свадьби. Приходили кому було время, здобне тісто пекли, тоді його так різали і накручували на палочку... на очерет. Очерет заготовляють, щоб він був прошлогодній. Він вистоїться за зіму, тоді він де такий як палець товстий, то він і не згорить як печеться у печі. Очерет десь такий метр двадцять, пічка ж така длінна. Були такі желізні робили, як же воно називалося? Ото два їх положить у піч, один і другий, а тоді ложиться на їх оця і воно випікається. Очерет не згоряє, воно ж там тонесеньке, тільки воно зарум'янилось і витягають. А тоді ж у пшеницю або жито, ставляють у відро. У відро напихають і красною лєнтою обв'язують. Ну, а перед тим як роздавать (роздає ж молода) старший боярин і старша дружка сидять напротів і хто перший переріже лєнту цю... А хто не встиг, той ставив могорич. Це вже між собою молоді...

Ну, раньше ж, конєшно, запрошували за неділю [на весілля]. Откритки роздавали, там напише на коли, і хто запрошує, як звать. У п'ятницю весілля починалося, ну, я знаю, десь на час. Це зараз у п'ятницю начинають, і субота, і неділя, ще й понеділок кури. А тоді ще у вівторок приходять вимітать, то вже такі... Ото як готовишся на свадьбу, так надо шоб водки було хтозна скільки! Бо це йдуть і йдуть, а як же ти не пустиш чи шо?

[З чого весілля починалося]? Молодий приїжжяв [у суботу зранку], єслі єсть менші брати чи сестри, не оддавали ж. А він тоді викупляє чи канфетами, як дуже малі, чи грішми дає. А молода ж його в'яже платочком, на руку. І букети приколює. Це в молодої.

Дружка старша приколює старшим, а тоді дружкам. Це старша дружка розпоряджається, приколює букети. І далі разом на розпись.

У мене невістка з Чернівців, так там не їздять на машинах, там пішки ходять. Там от батьків ідуть до батька хрещеного. Батько пригощає їх там вобщем. Тоже надо цьому батькові готовиться так як і на свадьбу. Скільки іде із ними – всіх їх надо пригостить. А тоді вони вже йдуть до церкви, там пішки ходять. А тут машинами, хоч і недалеко, все равно машинами.

На розписі рушник стелять, стають молодий і молода. Ну, придивляються [*посміхається*], хто стане первий на рушник. Як стане молода перва, чи хоть ногу поставила перва, значить вона буде руководить у домі, старша буде. А як він первий, так він буде. То таке, прикмета.

А тоді вони їдуть у город. А раніше ішли прямо додому. Це зараз вони їздять до пам'ятника Слави то шо. А раніше ж ніде не їздили. Із церкви їдуть до молодого зразу, а од молодого кіньми (кіньми ж їздили) їдуть до молодої і вже тут. Чи ні! Не так! До молодої зразу, а тоді до молодого, бо свекруха ж ту невістку роздіва і пов'язує платком. Оце вона вже зніма фату і її [свекруха] платком зав'язує – це вона вже молодиця.

Це як [молоді] приїдуть із розпису чи із вінчання, тоді батьки зустрічають з іконою. А як так тіки приходять за молодою, щоб вести до вінця, то без ікони встрічають, це вже після того з іконою...

Мітюніна Марія Тимофіївна; 1939 року народження, с. Сурсько-Михайлівка Солонянського району Дніпропетровської області[1]

Марія Тимофіївна Мітюніна. [19]39-го року народження. Мати моя – Явдоха. Склавидська Євдокія Максімовна, [19]10-го году, а батько – Склавидський Тимофій Іванович, [190]5-го. Мама вмерла в [19]94-м, батько у [19]92-м. Батько шось трохи у школу ходив, а мама нічо не ходила. Якийсь лікбез, шось там казала. Шо за лікбез? От коли вони одружилися не скажу. Не знаю.

[1] Опитування провели В.В.Ликова, Г.В. Лєснікова (червень, 2009 р.). Науково-популярним методом передала Н.А. Бєлік.

Про те, як в селі з'явилися колгоспи, як колективізація була, батько розказував (як ше я малою була). Ну, я цього вже не дуже помню... Казали, шо, канєшно, зганяли... А як? Коров забирали, шо в кого було забирали. Батько колись розказував. Так це ше я отака була. Ой йо-йо-йо-йо. Корова була, порося, кури таке було. І прийшли й позабирали все. Да. Раньшє ж таке було, організовували колгоспи, брали. Шоб розводили все, шоб було все. Голод в селі був. Був, ну, я не помню, не знаю. Мене ше не було тоді на світі. Це ж в 48-годі було. В мене батько робив в коморі у колгоспі, то ми не голодували. Наша сім'я не голодувала...

Войни я не помню, нє, і батько не розповідав. А я його ніколи й не питала. А може й питала. Так я ж мала була як він розказував. Люди розказують. Шо там мені було в 41-м годі? Два годи?! А після цього вже я в школу ходила. Ходила. Школа була отута осьо. Ось тут недалеко, туда вниз спуститься і школа.

Скінчіла я восім класів. Раньше ж було так. Батько ж був у колгоспі робив, а доярок не було раньшє. А посилають коров доїть, а батько був бригадіром. А йому сказали: "Як твоя дочка піде, то і ми підем". І ото так прийшлося мені бросать школу і йти коров доїть. Оставаться в селі. Мама було лає батька, каже: "Чєрез тебе й дитина дома". То пішла б десь каже було учіться, а то: "Як твоя дочка піде, то і ми підем". Ото таке було. ото вам таке. Ой-йо-йо-йо-йо.

Батько було і бригадіром працював, і завхозом. А тоді вже, як старий він став, так на різних роботах: то воду... (пололи ж раньше, степ був, пололи, так він воду підвозив). Ото таке.

Заміж я пішла в 58-м годі. Правда, не було в мене весілля. Тільки прийшли, посватали та й усьо. Приходили старости. Да. Тоді сватали. Один староста, і мати й батько його були. Сам молодий також йшов сvататись. Да, да. Прийшли до нас. Якісь там були в них такі приказки. Шось про куницю, про лисицю, шось таке... Вобщєм забулася. Хіба його вже вспомниш, як воно одні болячки? І голова не робе нічого! Так оце – лазиш, курчят кормиш, дітям та й усе... Ні, вже на огород нікуди не ходю, бо нема здоров'я. Скіки пробила! 43 годи робочіх заробила! І заробила 680 рублів пєнсії!! Ото таке. Ой йо-йо-йо-йо.

І от вони приходили... Оце ж свати... Шось вони казали, а я ж погоджуюсь. Вони шось питали у батьків і у мене питали. Мабуть, чи підеш за його... Отаке, да. Платок давала, платок йому на руку, а старостам рушники в'язала. Тоді щє ж і сама вишивала!

Дівувати починали дівчата годів з сімнадцяти. Раньше клуб у нас один був, так не дуже ходили. А дома на лавочкє, на углі гармошка було грає. До нас по сусідству хлопці було приходять.. І там гуляємо, танцюємо. До клуба як підеш там такого було, шо й не розминешся людей. Хіба щас таке, як тоді було? Раньше ж не таке було! І приходили з усіх вулиць. І звідціля, і звідтіля. З усіх, з усіх. А раньше ж хлопці – то билися, то щє шось! Но воно не поділено, не було ж так – хлопці з різних країв приходили і собі дівчат находили. Раньше морди понабивали та ото і всьо. Я жила на байраці, а мій чоловік ось тут жив (хата розбита). Ну, називали так – це байрак, а то – схід, вже й забула далі... На 5 кутків було аж поділено. Були бригади у колхозі. Там перва бригада, там друга, там третя. Так було поділено. А я – з байрака. Тут ось, де хата вже завалена, це ми тут построїлися жили. Як з чьоловіком жили, це ми вже построїлися. А мати його тут на углі жила, хата розвалена. А це хату ми вже самі строїли. Да. Да, це вже самі строїли. З шлакоблока. В середині лампачєм помазана. А внутрі самаз, да. Валькована хата. Раньше ж так і строїлися. І щас валькують, а шо ж ?

В мене весілля не було. Ми чєрез дві неділі подали заявлєніє, пішли розписалися та і все. Гуляли, було, суботу, неділю й понеділок. Три дні. Да. А можна щє й чєтвертий день гулять. Да, це вже коли вимітають. Вимітають із двору мусор оцей. Мати тоже так бідно жила, шо ніякого нічого не було в неї. Так зійшлися з батьком та і все. Теремок на свадьбу пекли, шишки пекли. Ну, пекли шишки, розносили людям, приглашали на свадьбу. Молода должна була приглашать. Родичям своїм кого приглашала, тому й розносила. А молодий з свого боку... За неділю, за дві. Коли як. Весілля починали гулять в суботу. Да. Да. Молодий їхав по молоду. Їхали у сільсовєт і там розписувалися. На братські могили, до памятника ходили. Тоді в город десь їздять. В мене такого не було.

В мене сестра, помню, як виходила, так як приїжяв молодий забирати, вилізла на гордєроб наверх і каже: “Давай мені викуп”. Він їй давав грошей, я помню. Йо йо-йо-йо-йо. Були ж і боярин, і старший боярин, і дружка й дружок. Співали весільних пісень, а щас таке... Я знаю багато весільних пісень. От, було, як приїжяють, співають:

Вийди ж ти, матінко, протів нас же.
Глянь же ти, матінко, на всіх нас.

Кращая там Галя, чи Валя.
Кращая усіх нас.

Мати виходить з іконою, а батько з хлібиною. Дорожку простилають. Мєлочь сиплять і відтіля вже дорогою посипають дорожку. І відтіля ідуть. Мати осипає їх житом, канфетами. Ой, батько виходить з тим же ш, з хлібиною, а матір з іконою, тоді піходиш поцілуєш батька й матір, ікону й хлібину. А тоді ж уже матір бере за рушник і заводить. Чи самі? Нє! Матір бере молоду чи староста, я вже не помню, і заводять у хату. Водять вокруг столу. Щас же вже на дворі гуляють свадьбу, то в хату заведуть, кругом столу обведуть молоду. Тоді вже заходять за стіл сідають. Начинається гульня. Щас же ш не співають, щас же молоді вони вже не співають.

А теремки оці стояли на столі. Одне відро стоїть біля молодих, друге трошки далі. Його ж у відра пихали. Насипали туда пшениці, палки ж ті пихали. Ну, так кажуть положено. Ну, так же воно не буде стоять. Впаде. Ото лєнтою кругом обв'язували цей теремок. А потім роздавала ж молода гостям. Ну, вже коли, як подарили, тоді вже вона теремок роздає.

На весілля дарували – хто одіяло, хто холодільнік, хто машинку, хто сервізи, в кого шо було. І крьоснї ходили на весілля обізатєльно. Хрьосний і хрьосна всі в сільсовєт ідуть, як розписуються. Там під ноги молодим полотеньце стелимо, хлібину бере туда, от. А тоді вже як розписалися вона вже хлібину ту бере розлупує, ну, і там людям роздає, шо прийшли дивиться. І крьоснї, канєшно, шо більше шось дарили. Це ж вони крьоснї. В мене дочка, хрещєниця йшла заміж так євро подарила. Шо ж, це ж бува раз у жизні. Ото таке. А онук і не жениться, казали ти скоро будеш жениться? Женись, поки баба жива, а то й баба вмре. “А шо я вам, – каже, мішаю, чи шо? Щє рано, – каже. Щє не виросла нєвєста”. (Йому ще 23 годи). А той шо в Москві – двадцять чьотирі, тоже ше не женатий. В мене 2 дочкі. Дочкє буде 50 год уже.

А в неділю? Цигани були, сиділи коло калітки. Приходиш – нада платить за вход гроші. У молодого свої цигани сиділи, у молодої свої. І в нас два весілля, ну, дві свадьби робилося. Да. Молодий у себе дома, а молода в себе дома. Ну, щас уже це воно так не робиться. Приходять цигани і губи красять, і в сажу вимазуються. плати ж за вход пятьорку. Вдягалися в цих циган ті ж, шо гуляють. Заплатив – вони тобі красну лєнточку причєплять на руку. Десь причєп-

лять туди, шоб бачіть, шо заплатив. Платили, хто як скаже – хто пятьорку... Написали на дверях: "Вход пять рублів" на воротах, ото й приходе і давай їм пять рублів. Не даси, значіть вертайся назад. Ото насобирають грошей багато, тоді їдуть у магазін, і купляють батькам: рідним батька, і хрещєним батькам, ну, там шо чі плаття, чі труси, там шо-небуть. А тоді ж уже вечєром після гульні купають батьків і крьосних. Ті своїх там купають, а ті своїх. На дворі, вагани води налили, і таке аби хоч купали, а то ж грязюкою вимазують. Ну, чудять. А тоді ж понадівають, це що купили, понадівають їх. Ото таке. А як літом так покидають на тачку й повезуть до річки. До Сури. Повезуть ще й до річьки, беруть кидають, молода ж заступається за свекруху, викуп дає. Тоді не кидають у річку. І на тачкє катають. На другий день луччє гульня, як на первий.

На перший день, як закончілась гульня, молодий забирає нєвєсту. На другий день утром свекруха її передіває, скидає з неї цей наряд. Вдіває своє, те шо вона там їй приготовила, одіває. А вона перев'язує матір платком. Батьку каже: "Надіваю я вам білу сорочку, шоб приймали мене за рідну дочку". "А вам, мамо, платок, шоб гляділи нам діток". Ото таке їм кажуть. А на другий день матір дочкє своїй везе снідать, бо може ш там свекруха не дала. Везуть туда їй снідать. І приглашають сватів шоб приходили сюда. Да. А тоді всі туда ідуть же ш, роздивляться як воно там. А після цього всього вже потім, вже вечєром батьків купають. А на третій день вже прийшли і похмелилися. Це в понеділок, да. Кури ж їдять на третій день. Да. З утра ж приносять кури ті, шо гуляли. На понеділок вже несуть курей. Варять юшку, і вже вечєром приходять, хто приніс курицю, приходять їсти. В молодої свої, в молодого свої. Кажен в себе. Ото таке. А в вівторок ото п'яндили приходять щє, беруть мітлу і замітають аби налили. Знаєте ж алкашам як?

На весіллі обізатєльно співають. Ну, тепер же вже воно не так. Раньше собираємось на лавочкє, посідаємо, або ідемо до коров, робить на фермі – посідаємо в машині та співаєм. А сійчяс таке: по кущах та матюки. Отаке завбільшки іде – воно вже куре! А шо осьо хлопець дванадцять год в якусь там дівчину влюбився, а вона сказала, шо ти мені не нужен. Так він купив водки (це зімою у фіврали місяці навєрно). Купив водки і випив бутилку водки десь там у соломі... І ліг у соломі там, а воно мороз був. Та добре, шо люди пішли коровє січку брать, та нашли його. Так він місяць десь у больниці

лежав. Це у сусідів. І дванадцять год, вже він у дівчину влюбився. От таке. Щас молодьож негодна. В городі може не так, а в селі...

Раньше на свадьбу обов'язково варився капусняк. Щяс уже не варять. А раньше саме главне капусняк. Це – картошка, одварюється картошка, товкти її нада, а капусту сікти, щоб була така дрібненька. Не так як на борщ, а посікти. Пшона. Ото такий варять капусняк. Не їли капусняк? А я люблю, а зять не любить, каже: "Це тільки на похорони і на свадьби їдять". Да і на похорони, і на свадьби оце варять капусняк.. На похорони обізатєльно варять. А ще ж картошка, кампот, пироги, ну, таке готували на свадьби.

У нєвєсти обізатєльно біле плаття довге. Фата раньшє була довга. А щас уже ж коротеньке. Ще обізатєльно тухоль крали, як сидять за столом. А старший боярин викупляє. Було, ну, хто вкраде. Но взрослі. Ну, і наречену можуть вкрасти. Танцює там з другими і не пускають її, поки не викупе молодий її. А дружка нічого не платить, ні.

Була в нас хороша лікарня, були в нас тут і хірургія, і роддом, а щас немає. А раньше ж (це не при мені, це батьки знали) в больниці ж не родили, то підкидують, то щє десь. Баба пуп зав'язала та й повезли. А вже я родила, тут роддом був, хороша в нас тут больниця була. Все було, а сєйчяс уже нема нічього. І врачів нема, як шо, так в район посилають. А район тоді вже на город. Я тоже тут лежала та долічіли, шо сказали йдіть додому, нема вже вам ніякого лічєння. А я прийшла додому та дочка мене повезла в город. Так після цього я вже три годи живу. А тут сказали, шо вже ніякого нема лічєння. На город поїхала, вже три годи живу. Не могла ходить. Кашель сердечний страшний, а вони мені дають таблєтки от кашлю. Та 19 капельниць поставили. Іше просе дочка: "Дайте направлєніє". Так ше й не давали. Ото такі в нас врачі! Не врачі, а рвачі.

Різдво й Паску празнують, празнують все. Вечєрю носять на Свят-вечір, а на другий день вже в гості йдуть. Шо носять? Узвар з вишень, яблук, абрикоси. Ну, як кампот. Каша. Тепер же ш специальна пшениця є, шоб кашу варить. І діти носять. Да. Раньше не носили до всіх, а щас носять у кажду хату. А раньше було, як піде до хрещєної, до хрещєного, або до тітки там до своєї. А так ні. Ну, єслі от приходять і кажуть: "Добрий вечір, святий вечір. Прислали батько й мати, шоб я вечерю вам приніс, а як підріс, то вам дитину приніс".

А дитині цій канфети дають, гроші дають. А на другий день вже бігають колядують. І не тіки діти, а й взрослі жінки ходять колядують. Да, жінки ходили. В мене свекруха ходила, й сусідка ходила. Втрьох вони ходили.

Тіки жінки ходили, а чоловіки посипають. Це 14-го числа посипають. От. Співали, було:

Коляд, коляд, колядниця,
Добра з медом паляниця,
А суха не така,
Дайте дєдьку п'ятака.
А ви, тітко, грошей,
Бо в вас дєдько хароший.
Не дасте п'ятака,
Перекину хату з торчяка...

Хіба його запомниш? Я тоже ходила колядувала, ше як в школу ходила. Колядувать ходили. В нас десь шість мабуть дівчят ходило. Було підходим до вікна, а вони нє, от ідіть у хату, ідіть у хату і все. Так ми заходили в хату. Канхветів давали. То було цілий день пролазим. Жінки співали:

Веди, Боже, веди Тровчє
Що мир Божий...

Ой, забулася. Якби ото сидів так. Не спомню все. Позабувала все. І щєдрувать ходила. Меланка... Це 11-го числа. Перед посипанням. Перед Старим Новим годом. Ходили і мужики, можна. Співали:

Щедрик, ведрик,
Дайте вареник.
Грудочку кашки,
Кільце ковбаски.
А, як донесу,
Дайте цілу ковбасу!

Та багато співали.

Щєдрівочька щєдрувала,
До віконця припадала:
"Шо ти, тітко, наварила?
Шо ти, тітко, напекла?
Так неси нам до вікна".

Багато.

Щєдрівка це Меланка ходила, Василька посила.
Васильку, мій батьку, пусти мене в хатку.
Я жита не жала, в рукі хрест держала.
Радійтеся, люде, бо вам Христос буде.
А нам калач дайте, та не лупайте...

Позабувала вже. Голова уже не робе. Ну, ми самі собі ходили, хлопці самі собі ходили. А хлопці – "Щєдрик-ведрик", – я ж кажу.

Канфети давали, копійки там тоже раньшє давали. Раньше ж які були гроші? 14-го чісла посівали. Да. Зранку. В нас це так, тільки дванадцять часов пройшло, вже йдуть посипать.

Був і такий звичай, шо ворота знімають там, де незаміжні дівчата. Є таке. Було. Було, а щас знімають та здають. Щас такого вже нема. Раніше було, це було на Новий год, ще й ворожимо. Беремо валянок... І кидаємо чєрез хату. Куди як, ну, як отак упаде в отой край, так за того вийдеш заміж. Як отам, значіть в той край піде заміж. А хлопці було підслідять, та підуть, та щє й украдуть. Ну, чі валянок, чі сапог – шо-небудь кидали. Ну, це 13-го числа.

А то є вносять, от в який празник, я не скажу, в хату гілочку виламують. Вишеньку таку. І ставлять її в воду, і чіпляють там бумажечьки, там Іван, Роман, пишуть імена. Яка перва розцвіте, значіть за того і заміж піде. Таке ім'я в його буде.

А Паску так святкували: печєм паску, ідем у церкву святить. Ну, положено ж пекти в чістий чєтверг же ш кажуть. В чістий чєтверг напечем, а в суботу, крашанки красимо, і пирожки там печємо. А в неділю рано тоді ідем святить паску. З утра прийшли, розговілляємося, крашанки ж ті свячені, паску, сала ж там посвятимо. Поснідали свячене, а тоді отдихаємо. А хто продовжа п'янствувать...

А у Вербну неділю перед цим також в церкву ходили, вербу святить. Прийдеш у хату – кругом покропиш водичкою, свяченою вербою, там кругом. А тоді кладу її де болить. А в чістий чєтверг то-

ді купаємося нею. Да. Кидаємо у воду і купаємося. В п’ятницю – страшна п’ятниця. Ну, в церкву люди йдуть на страстя, а шо там чітають я не була ні разу, я не знаю. Робить в п’ятницю можна, і в суботу до обід робить можна. А в неділю вже нє... В нас отут була церква на углі. А то вже розвалили її отам... А коли її розвалили, мабуть, в 82-м році. По-моєму так. Ну, воно раньчє ж було отоді комуністи, не нада була церква. Давай валять, і розваляли. А тепер вернулися та давай строїть та построїли. Ця, нова церква стоїть не на тому місці, де раньше. Ні. Ця була раньше церква тута, на углі зразу. Ось за оцією хатою зразу. А зараз там коло кантори. А ця церква, яка на углі, вона давно була. Давно. Ше я заміж ішла, так вона вже була давно.

Коли я заміж йшла, не вінчяли мене. Не було в мене нічього я ж кажу ми розписалися, а в церкві ми не були. А взагалі дозволяли вінчатися, інші пари вінчялися в цей період. Да, да. І щас уже вінчяються. Раньше ж закон був такий, шо тіки треба вінчяться. А щас опять вінчяються. Но тіки вінчяються в п’ятницю. Да. Сказав батюшка, шо в суботу не вінчяє, а в п’ятницю. В п’ятницю й неділю.

Хрестини теж робили, обізатєльно, а як же? В мене обидві хрещєні дочки. А робили так: пішли до батюшки в церкву кум та кума, похрестили. Кум і кума ходили. А прийшли і кажуть: “Брали нехрищєну і немолитвену, а принесли вам дочку хрещєну й молитвенну”. Вони беруть з собою туди покривало, ну, покрівель ту же ш беруть. Матерію там, чи шо-небуть, батюшка ж як скупає. І тоді ото дитину в те вмотує. Чі полотенце там здорове, ну, хто шо.

А там же ш у церкві бугалтерія, чі шо? Пішли, заплатили. Хрестіків же дитині покупили, граматку чи шось таке дають. Ну, написано там день рождєнія, коли хрестилося і хрестик. І я дітей хрестила. А в мене чоловік водку пив, а в оце ж як субота, неділя правиться у церкві звонять, а воно ж ну як осьо хата ця стоїть, людей багато ж раньшє було, а чьоловік возьме, уключє музику й грає. Це ж всім мішає. Прийде батюшка та каже: “Виключіть, ви ж мішаєте!” А він каже: “Ти своє правиш, а я своє правлю”.

Дитині на рік волоси стригли. Обізатєльно. Хрещєний і хрещєна. Да. Садовлять на кожух дитину. Під жопу ж кладуть той кожух. На столі чі де там я знаю, на підлозі. І стрежуть. Покладуть там гроші, машинку, все ну якихось ігрушок. За шо воно схватиться під час стрижки. Да. Ну, більше кажуть за гроші хватаються. Ну, який же я не знаю шось же ш це, шо вони там придумають. Хто зна. Це на

судьбу гадають, на долю, навєрно. Хто за машинку – значіть шохвером там будеш чі шо. Там видумають шо хочіш. У нас осьо в дочки, як стригли, так і досі лежить той волос. Звязаний, так він і лежить у неї. А так... У неї в шифанері він лежить. Не під іконами. В конверті. Не в мішочку. Такий бумажний конвертик і там він в неї лежить. Чого зберігають? Не буду я казать, я не знаю. Нашо вони його зберігають? Ну, лежить.

У нас відмічяють кажен рік підряд день народження. Кажен год: і год, і два, й три роки, всі підряд. І торт печуть. Обізатєльно. Да. Ну, раніше, як я ше жила, так раньше не дуже отмічали. Це вже щас начали. Як в мене діти були, так і год, і два, й три, і пять год одмічали. Як було восімнадцять год, тоді ставляють восімнадцять свічок. Бо в мене дочка, як було шо їй гуляли, так світили восімнадцять свічьок, у тортік впихали. А для чого вони – не знаю. Вони тепер самі знають для чого шо. Імена у нас вибирали, які захотів, такі й вибрав. Є називають цим іменем, під яким родився, а то більше ні. В мене онук ось родився на Петра й на...Ну, на Петра, а не назвали Петром. Назвали Максімом.

А раніше називали. Да. Ну, воно й щас, бачте, вже вертається: і Кирило, й Мефодій, і Марина, й Оксана. В мене правнук Ярослав. Ярик – ото таке придумали. Ну, не можна було якесь іначє назвать?!

Водохрещя в нас відмічяють. Да ходять, водять. Раніше ж ходили на річку. Да. Тоді, ше як я жила, молода була, так ходили на річку. От брали квас. Оце буряк красний, заливали його водою, він стояв, тоді він, ну, настояв ставала вода красна. Йшли на річку, вирубували хрест на льоду, і обливались цим квасом красний хрест. Ну, такий був закон, шо на ріку ходили й лили. А щас шо, в церкві посвятили, та і кончіли. А тоді голубів пускали. Брали з дому голуби й пускали. А для чого воно не буду казать, бо я не знаю. Ну, ті ж шо отам в церкві роблять. Церковні люди. Із дому люди брали й пускалив голубів. Куди він полетить, чі додому прилетить, хто його знає. Зрання ходили на річку. Набирали воду. І вона важалася свяченою в річці. Да. Ополонку ж вирубували ж красним робилили такий красний хрест. А січяс таке, прийшли до церкви, побрискали, та й кончілось. Хто його знає. Ну, кажуть люди шо є. Набери постав, вона ж і год, і два, і пять, і десять буде стоять. А я один год святила, це вже мабуть год чотирі назад, так сюди ходила до церкви святила

воду, то вона в мене завонялася. Да. І прямо у воді, як хлоп'я якісь плавали. Зелена якась зробилася і все. Це такого ше ніколи не було.

Раньше були бабки (вони й щас є), шо заговорами лікували. В нас ось тут, недалеко є. Да. Хвамілія – Тіхомірова, Люба, а по-батькові мабуть Андреєвна, чі даже й не знаю. Отак от можете пройти, можете до неї повертать. Отак будете йти і тут буде вулочька. І тут у вулочьку підете і там спитаєте. Вона травами лікує, і так, ось в мене нога боліла, так я ходила до неї. Ну, нічього. Дочка ось тоже ходила до неї, здорове в неї боліло, так вона ходила. Багато людей, з далека їдуть. Шось та помага. Ну, комусь поможе, а комусь ні. Це ж таке. Ну, багато до неї людей. Можете до неї піти, та багато чього знає.

Івана Купала не відмічали. Оце просто так, Івана Купала, та і все. А Трійця ж буде ось в неділю Хату, було, уквітчуємо. Тополі ламаємо, а на пол трави косимо та затрусюєм. Ну, кажуть положена тіки тополя.

Щє й чебрецю, щєбчіка, щєбчіка, васильків – вони пахнуть. Він на горі росте. Це травичка така маленька. Синеньким цвіте. Пахучій такий, пахучій. Да, отам, на горі, де гора. Васильки можем нарвать, і так у баночку поставить. Вони ж такі великі. Де повісиш. А було й кругом поначіплюємо в хатах, по багату було чіпляємо. А щас уже такого нема. Щас гілочьку там почєпило, шоб не понакидать. А раньше чіпляли – такі гілляки одламували, шо хай Бог милує! Ну, з тиждень висіло. Трава ж уже та перетопчіться, як січка зробиться. А зразу така холодна та пахне ловко, з чєбчіком. Трійцю святкують у неділю й в понеділок. В церкву ходять в ці дні. Да.

Маковія у нас, як святкують, так печуть коржі. А тоді лупають кусочками, мак труть, сахарю, водички. І тоді коржики лупаєм на кусочки, намастим водой і медом й їмо. Мак теж святили у церкві. Знаю, шо клали, держали на шось. А на шо? Може, хто шо знає? Таке...

А на Спаса у нас святять яблука, фрукти. Обізатєльно. Всі фрукти можна святить. А яблука обов'язково. Да. Саме главне яблука, а тоді й сливи і виноград. Все можна святить. Кажуть: "Прийшов Спас, рукавички про запас".

На Петра люди в церкві готовлять обід і обідають. Но я ні разу не була. І пироги печуть. Ну, все готовлять. Да. Давно вже таке це свято. Ще до війни. Да. Там же ш було, як розвалили церкву, не празнували ж ніяких празників. А це опять осьо на Петра ходять

туда. Зносять люди в кого шо: той олії, той муки, шо є, те й несуть. І готовлять і обідають.

Раніше самі шили собі одяг і купляли. Моя мати не шила. Ну, таке – там, юбку, фартух, кофту – може зшить, а так нє. В нас тоді ж машинки були в каждого. А який в нас одяг був? Це в мами моєї було: біла кофта, чорний фартух, біла косинка. І досі кажуть: "А баба ходила в білому!" "Вона, – кажу, – любила біле".

І платок обов'язково треба було носити. Ну, в нас так заведено в селі. Но нє всі носили. Тепер дружини вобщє не носять. Ну, а раніше, раніше – да, носили. А сійчас уже так. А в нас був "швейпром". Отам, де ожидаєм автобус. Ну, а тепер же ш, пішло все куплене. Раніше багато платків, допустім, не було. Бо не було за шо куплять. Канєшно, на празник оддєльно була одьожа. Раньше й обувачки не було. Батько мій он розказує, шо було їх дванадцять душ у сім'ї і одні чоботи на всих. Оце утром – хто первий устане, той надіне. А то зімою, каже, ноги обмотав, із кукурузи бадилину прив'язав і катаємося, як на коньках. Прибіжимо додому – ноги красні, шоб батько не побачив, і бігом усі на піч. Раньше ж печі були, тепер їх немає. Такшо раньше такого не було.

Мій чоловік вмер в [19]91-м, а свекруха в [19]93-м. Всі ці похорони були на моїй шиї. До похорон треба готуватись ще за життя. Я собі тоже он і матерії, й платків шоб було ж. Тепер же ш треба перев'язати усих, бо не перев'яжеш і обсудять. Да, да. Платками усих. А перев'язує дочка чи родичі. А на двері вішають платок. Це як покойник. Да, да, да. Та бувало возьму те платком, чи те полотенце. Вже як вийдуть з двору, зв'яжуть. Закрили двері й завязали платком. А ось коли покойник в домі. Підлогу після нього миють, коли виносять. Обізатєльно. Самі свої миють. Вже ш порозходяться всі. Пообідали та й порозходяться. Тоді вже ж самі прибираєм. В мене 4 похорони в дворі було. Зеркала завішують. Обізатєльно. Не буду казать чого, я не знаю нашо. То п'ємо там чі ото в бухветі, все застеляється. Простеляє, все завішується, а чого? На шо? Не знаю. Не буду казать. Треба когось спитать, хоч у церкві спитать, для чого воно.

Обмивати покійника гукаєм сусідів. А потім цю воду кудись під дерево. А тож є люди, шо ворожать. Та підуть, та комусь у двір, шоб гадостєй комусь наробить, виллють. Тепер у нас люди хіба які?! І як вмреш, ноги ж звязують, і це ж як покойника виносить, надо шоб своє розвязало і поклало туда, у труну. А в нас же ш ще то

відьми, то знахарі якісь! Оглянувся, а ноги вже розвязані і не бачів, хто і шо! Ой люди ж тепер які? Тіки гадость аби зробить. Хто хароше шо зробе?! Коли прийдуть, помиють, оділи, положили, лампадку засвітили, і всьо. Кажуть же ш душа літає до сорока день, чи шо? Таке воно, чи ні? В мене зять. Той було вночі сідає: "Мама, – каже, – отєц відєт, шо ми дєлаєм?" Кажу: "Да, бачить батько. Душа літає до сорока день. Пока не приймуть її вже там".

Ось у нас несуть покійника, ну, трохи пронесуть, якшо далеко, то на машину ставлять і везуть. А так з двору винесуть і так пронесуть. Як молодого, то несуть всю дорогу.

А якщо, наприклад, дівчина помирає до весілля, її в свадь... У весільну сукню одягають. І віночьок той, і хвату, й плаття, все. І печатають у нас. Да. Хто в церкві. А щяс же ш батюшка – так він на могилі. А як коли, шо не йде, шо йому там нема врем'я, так він дома прямо запечатає. На поминальний обід готовлять капусняк – це закон, пирожки й сметана. Це саме главне. Ну, та щас готовлять же голубці, катлети і ковбаси, шо хоч. Шо на свадьбі, шо на похороні. В кого шо є. А з собою теж дають канфети ж, печення.

Ну, це ж сьодні похоронили, завтра ше ж приходять снідать нести. Ну, підеш, погукаєш сусідів: "Пішли, снідать понесли". А тоді девять день, а тоді сорок, і півгоду й год. Це таке. А тоді вже як хочеш, хочеш одмічай, хочеш ні. Ходим і на кладбіщє і на девять день, і на сорок день. З утра прийшли. Ну, всі ж люди не йдуть, а самі свої поїхали, пообідали, одвезли туда. А тоді сідаємо обідать. Пироги беруть, сметану, там, катлєту. Ну, хто шо. Да. І пів году йдем на кладбіщє, і год ідем на кладбіщє. Перед Пасхою тиждень – субота була. В нас ідуть у церкву тільки. Несуть туда ж панахиду. Було таке, у суботу помоєму вона, чи в пятницю. Мабуть в середині пятниці. В мене кума богомольна. Так вона їхала, гукала. Ну, шось же ш чітають там. А тоді люди розійшлися, а вони сумки понабирали та й порозходилися. Ті богомольні.

А як же ш Паска, а тоді на другу неділю ідем на поминки. Неділя, понеділок. Раніше ж було понеділок тіки поминальний день. А тепер же ш люди на роботах, так неділя й понеділок. В кого в неділю іде, хто в понеділок. Усе несеш: і катлєти, і ковбаси, й кашу. Хто й паски несе, хто не несе. Крашанки – таке все. Я цей год не пекла. Дочька каже: "Ма, нашо ти пектимеш? Я куплю в магазині та і все". Ну, хароші були. Принесла такі добрі. Як з нею голову морочіть, так легчє купить. То раньчє було. Боже! Печеш по десять, по

дванадцять пасок. Ну, раньше, як я отак була щє молодою. Бо свекруха пече їх десяток, а то й більше. А тепер вже... Ну, було, як підеш до сусідів, на другий день, так понесеш. А так – пороздаєш, то сам їсиш. Хто як. Да. На другий день же ш люди й ходять, крашанку ж дасиш, та паску, та канфета. Да, писанками яйця були. Дома каждий сам розписував. А тепер вже мабуть його й купляють, надівають. В мене онука, так, була шось на їх чулку капронову надівала, шось там писала їх. Вобщім, там цвіточки повиходили, це щє, як в школу ходила. В мене онука така, шо пекти це вона любе.

А от ще, коли колхоз був, відмічяли там зажинки, обжинки. Було таке. Обізатєльно, да. Це ж тоді ж на на полі ж там на цьом табір же ш такий і тракторна бригада. Там їсти ж їм готовили. Снідать же ш й обідать, як косять у жнива. А тоді ж туди ото там і отмічали обжнивки. Як коньчіли косить, там ото ж уже і отмічяли.

Столи ці ставили прям на полі. Да, да. Там тракторня бригада, кухня там. Все готовили там. Ну, хто харашо косив, там давали, давали подарки. Кому вінтілятор там, ну, кому шо. І премії були в колгоспі. Були. За харошу роботу давали. Я проробила в мельниці, то в мене і премії були, і грамоти. Мабуть з десяток грамотів. І премії по 20 рублів були. Коли 20, коли 50. І на доскі почота висіла.

Я ж зразу у колгоспі коров доїла. А тоді в пікарні я робила. Тут у нас зразу пікарня була і хліб пекла. А тоді в 61-м році, як пішла я на мельницю... Ні! В 68-м як пішла я і до пєнсії робила. 34 годи я на однім місті проробила.

У комбайнерів, шоферів там були соцзмагання. І люди це добре сприймали. Канєшно. Їм було давали зерна. Передовикам більше. Кому гроші давали, кому шо.

От товарів у нас тут не можна було купити. Нє. Раньше було не купиш. Гроші є, так не купиш! Підождіть скажу. Це [19]78-й год, [19]79-й – оце оці года було. І сюди дальше. В мене дочка в магазині робила, так не докупишся було! Це ковьор хотіли брать, так і на список писалися. І записалася, а прийшов здоровий, мабуть 4 на 2, чи на 3 (я не помню). А та жінка, шо була поперед мене, каже: “Я не буду брать, бо він дорогий. В мене нема грошей”. Дочка мені каже: “Ма, бери”. Я взяла, так дочку чуть із роботи не вигнали! Вона каже: “З жінкою ми помінялися. Жінка на її очєрідь возьме”. Було ідем з роботи – товар привезли, машина стоїть вигружає. Сидемо коло дверей, душимося. Открили магазін – нема ніде нічого. Шо лежало те й лежить. Так, а шо ж вам привезли? Поки магазін откриють там

уся контора вже, усі продавці. Порозпродали собі та і все. Ото таке. Я було, плащі ж кашамирові тіки появилися, не докупишся. Так колись на базарі купляла, так мені одна жінка каже: “Я, якби не побачила, шо ти оце купляєш, я б сказала, шо брешеш. В тебе дочка в магазіні, в тебе довжен буть”. А тож побачила, шо я купляла (і дочка в магазині). Там же ш старші є неї! Ну, взяла вона один ковьор. Так вона в мене така, шо швидчє чужому оддасть, як додому принесе. Така душа в неї.

А відпочівали ось – у клуб ходили. Субота, неділя ж – бігали в клуб. І фільми привозили. Багато було людей. Шо там? Та й хіба його в голові все заповниш?! Коров оддоїш, забіжиш – кіно вже не дивишся, спать хочеться. Спиш. І там і столов немає, долі прямо посідали. Любили люди в кіно ходити, да. Обізатєльно танці там були, гармонь іграє, баян. Хлопці грають, було. Клуб був забитий! А сійчас нема нікого. Щас усі по кахве.

Раньше, якщо хлопець хоче зустрічятися з дівчиною, він до матері дівчини не ходив, нє. А вже, як жениться, тоді вже йде до батьків. А так нє. Мати було забороняла, казала там, до якогось часу додому повернутись, обізатєльно. Да. Сказала шоб оце в стікито був дома, значіть будеш дома. А якшо провинився, то тихенько зайдеш, шо не почують. Всього було, бо треба ж у 4 часа утра вставать і коров їхать доїть. В 4 часа утра їхали вже коров доїть. В машину повлазиш, ото на пол попадаєш. Та поки доїдем туди! За гору їздили коров доїть. Всього було, харошого нічого не бачили. Тіки таке. А щас болячки та нема здоров’я. Прожив вік як не чоловік.

У нас тут в селі живуть 16 націй. А раньше нікого, мабуть, не було. Тіки українці жили. А січас хто хоч.

За село не знаю, яке воно. Не скажу. Но живе тут у нас Корж Леонід Кіндратович, так в того мабуть і книжка є про село.

Як вже колгоспів не стало, коли він розвалився, землі мені не дісталося, бо я ж робила не в колгоспі. Не в колгоспі робила. А так людям була земля. По 5 гектар, в кого більше. І нам должні ж були давать по два з половиною гектари. Ну, кому дали, кому ні. Мені казали: “Їдь до начальника”. Я проробила 34 годи на однім місті, аби це він сказав, шо я в городі родила – друге діло. А я ж осьо тут рядом робила. Масло били, муку мололи. Всі ж везли. А землі не попало. І чоловік в колгоспі проробив, і батько й мати, і свекруха. Всі в колгоспі проробили. А землі немає. А поприїжжяли, по місяцю по два поробили і земля їм є. Вони в колгоспі робили. Тобто несправе-

дливо поділили. Канєшно. Я зразу якось переживала й плакала. А батько каже: “Ма, успокойся”. Та люди кажу по три дні поробили і в них земля є. А в мене всі в колгоспі прогнили. Свекруха вобщє доякою всю жизнь проробила. Ну, вона ж уже вмерла. Це ж у [19]95-м році начяли ділить ці землі.

Фермерів у нас тут у селі немає, вони у районі всі там. Земля, вони там всі живуть, а в нас?.. Ну, магазіни шо держе. І дочка ж моя робе в фермера, в Кравчєнка.

На паї вони людям мало дають, дають. Так, шо скрізь пальці протечє. А воше на ці гроші він, було, давав і харашо. Аж по півтори тони зерна давав! А то кілограм по триста, по чотиріста, ті годи давав. А на 5 гектарах хіба 100 кілограм виросте? Обіжають людей як хотять та й все! Ну, а шо ж ти зробиш? Щас у кого гроші є, той і хазяїн. А грошей нема, сиди оце тай всьо. Ну, нічого. Вміють люди – хай живуть. Я так кажу. Шо ж ви зробите?

Як Сталін помер, сприймали це хто як. Каждий по-разному. Тепер же ш таке, той те каже, той те. Всим хароший же ш не будеш. По сусідству живеш, тому хароший, тому не хароший. Но взагалі, кращє було жити при Брежнєві, бо все було. Да. А щас шо? І щас усе є, так грошей нема. А ціни які?! Люди вимирають. Тут уже старих мало людей. Тут уже молоді одні, і приєжжі, всі сюда їдуть – хати купляють. А старих тут уже майже немає. Осьо тут нема, там нема, там нема – померли. А молоді з города думали, шо воно тут так само роде, а воно не так. Ось тей, шо на углі живе було каже мені: “Ой, як вам у селі харашо! І картоплина є, і цибулина, й огірок, ну, все є!” “А приїхав? – кажу, – шо ж у тебе немає?” “Бо я на город заліз і всьо...” Так коло його ж нада пораться! Треба рано встать і пізно лягти. Ви в городі в скільки лягаєте? А ми – в 4 часа утра вже встали, бо треба йти до... Поки до роботи, треба йти дома пополоть. Раньше ж таке – і корова була! Й порося було! А його ж треба все впораться! Це сійчас, як одні кури... Встала в 8 часов, дала курям та і все. Це ще за колгоспи. Раньше все було у людей. А тепер... Так, на виживання. Хіба це ми живемо? Це так... – существуєм. Нема ніякої роботи. Ну, ото в колгоспі там, як жнива, та як оранка там. Один. Він не колгосп, а шо він там, як воно називається?.. А молодь... Молодь, яка хочє робить, та в городі робе. А такі лазять... Нема роботи. За рахунок огорода не дуже й проживеш. Шо ж цей огород? Щас осьо вже – картошку купи! Капустину купи! Як я ше картошку купляла, на городі садила. Посадовить – і то наймала! Полоть – най-

маю! І шо він мені стоє, скажіть, пожалуста?! Мені дочка, та шо в Москві, казала: “Він тобі нужен? Я тобі пришлю десять відер картошки, купиш і хвате тобі”. Та, ну, як же ш так? Треба ж хоч... В селі ж живеш! Ну, для чого ж тоді живеш у селі? До дочки не хочу їхати. Не хочу. Другий раз, як розсердюся! Та дочкі кажу (вона отуди далі живе, в неї тоже син і дочька): “Поїду! Поїду до Людки! Там усе в квартирі! І вода і туалєт, і все є. А тут, другий раз сидю, й води немає! Нема кому привести. В мене дома є вода, но вона не добра. Ті на роботі, ті забули і все. І кончілося, розсердилася...

Дочка ж уже замужем. Тридцять один год уже дочкі. Онукові вже шість год. А їй ось буде п’ядесят, аж не віриться. А ми хочєм, шоб ми були молоді, да. Як уже дітям п’ядесят год! Хоч би не боліло, хоч би я ж оце ж пішла б, пополола на городі. А шо ж? Піду понахиляюся, тоді глаза в мене болять вобщє та голова розвалюється. Другий раз піду, вона кричіть:“Чого ти лазиш?” – “Та ну шо ж я сидю?” – “Ну, й сиди”. – “І люди скажуть шо сидиш!” – “Хай, – каже, – кажуть”. Було здоров’я – робила, шо мене не знають люди? Знають, як я робила. Я робила на рівні з мужиками. Прожила жизнь отаку, шо не дай Бог!

Ікони в хаті завжди були. Да. І при радянській владі не забороняли ікони тримати. В кого були, в того й були. У кутку. В залі. В мене тіки все було знято, постірали. Так вона ж навісила еті, стоїть на кріслі. А в кухні то так висить. На кухні рушник, і на тій рушник. А в мене раньше отако було рушників! А тоді моди нема, всьо. Так я пороздавала. Така дурна була. А тепер би й хай би були б. Скіки їх? Та мабуть десятки два рушників було. Скільки їх вишивала! Сама вишивала, да. І простині були, і на кроваті. І щас ще одна є в мене. На столі лежить вишита. Так їй уже годів п’ядесят тій простині. Це скіки дочькі, стіки й простині. Раньше ж не було. Ти шо? Там уголки, чи як вони щас дітям купляють? Раньше ж сам був одіяло, простиня. То я, як вишивала дочкє. Дочка народилася, з больниці забирали. То вона й досі в мене є. Коли телевізор у нас з’явився? Я вже й забула. Заміж вийшла, і з’явився. Раніше престижно було мати телевізор, канєшно. Раніше, мабуть, тут в нас один тєлєвізор на все село був. І одна машина. Першим в нас був телевізор, по-моєму, в Косенка. А машина перва була у Басараба Анатолія Федосієвича, по-моєму, по батькові. Телевізор був в того, хто робив тракторістом у колхозі, комбайнером. Це – Носенко. А цей, Басараб – робив шофером.

Взагалі, найбільше в нас получали комбайнери, трактористи, шофера. Доярки харашо заробляли, свинарки. Так вони ж і робили!! Раньше ж велика зарплата й не була. Раньше й пєнсія в мами моєї була 12 рублів. І жили, і складали й на книжку. Ше й я строїлась, помагали мені. А тепер шо? А тепер получиш пєнсію. На шо її хвате? Лісапеда не купиш!

Коли ми строїлись, нам батьки допомагали. Грішми батьки помагали. А стіни вигнати – наймали. Платили, да. А можна й гуртом. Сходилися. Раньше ж ходили, помагали. Да. Раньше ж було там – сьодні в мене, завтра в того. Ходили строїлись. Пообідали там та і всьо. Поснідали та й пообідали. І робили. А тепер. А мазать я вже в хаті наймала. 25 рублів мазанець, платили. Ставні є на вікнах. Да. В мене вже пропали, я вже познімала. Осьо літо – закрила б та й холодочок би був. Візерунки в нас на ставнях – видно ж когось наймали. Канєшно. А так – якби хто купив, хату продала б. Нє, на квартіру поміняла б. Поміняла. А продать? Шо ж ти за неї купиш? Нічо.

Зразу я поки в свекрухи жила, там не було ніяких заборів в неї. А тоді прийшли, вже почали забори робить. Казала дочкє: "Купляйте сєтку та обгородим..." А зять каже: "Воно вам нужне? Хто буде жить, – каже, – той буде робить". Воно все таке дороге.

Раніше, як машин не було, на конях їздили. Бричька, гарба була. І люди сідали їздили на ній. А раніше ж на степ возили. Полоть раніше возили на бричках. Ну, такий як ящик збитий на колесах. А гарба ж така здорова там так дві палки, отут такі жилізяки. Туди сіно возили, солому таке. В неї такі стіни високі, да. Бєдка ше була. Там начальнік тільки їздив. В бєдці. Да. А такого більш нічого нема. Ну, санки різні, зимою санки були. Коней запрягали та й їздили. Там же ш сніги були, а тепер шо?

На санках їздили це пока розвалився колгосп. Пока розвалилося. Люди умні – понабирали додому собі: в того бричка, в того комбаїн, в того трактор. Бо раніш, коли тракторів не було і комбайнів, кіньми землю обробляли, і коровами даже. Ну, це ше батьки мої були. І воли були, то коні, а то воли були. І волами обробляли. Ну, оцих волів дорослі тіки водили. І плуги були, аякже?! Орали. І полілки були, шо пололи. Все було, а тепер вже нема мабуть його ніде нічього. Ну, щас, канєшно, в людей єсть. От в Коржа цього довжна буть. У того і трактор є, і плуг до трактора. І борони є. Все є. Ну, як

зорали, тоді ж і боронили. Це вони на весні. Як садили на зіму, його ж й орали. А на весні поборонували.

На полях виращували те ж саме, шо й січас: кукуруза, соняшник, просо, соя, жито, пшениці, ячмінь, овес – все. Те шо й січас. Раньше ж було 5 колгоспів, і в каждого ж своя була земля. І хверма була, й свинарник був. Все було, й вівці були. Тоже все було. А тоді розвалилося, розтягли все хто шо попало. Ну, ламать не строїть же ш! Раніше було по гектару города. А це вже щас. Щас уже бросають, не хотять. І в моїх батьків тоже був город, був. Усе й картошка, й кукукруза, і квасоля, й огірки, і помідори. Усе виращювали. А тут у мене 10 сотих. Раньше частіш за все готували борщ. Да. А бо хохли борщь люблять з буряком. Да... Морковка, петрушка, все. З тіста пироги, вареники, блини. Все роблять. Кому шо захочеться.

В Дніпропетровськ раніше їздили. Торгувать на базарь їздили. Корову держали – чи сметану, чи там крашанки. Все ж в город возили. Раньше ж не було автобусів. Аж на поїзд ходили 10 кілометрів. І не важко було. А тепер проїхав автобус метр, так уже кричать: "Станьте, бо треба встать. А раньше пішки ходили. Я як в город поїду закачаюсь. Луччє на роботу мені сходить, як у город поїхать. Мені кращє на бричьку сісти й їхать, або на машину шоб открита вся була, отак їхала б. А так закачуюсь. На поїзді нормально. От у дочки... Оце, мабуть, годів три не була. Бо нема здоров'я. Ноги в мене не хотять ходить і все. Як розсердюся – їду, як отсердюсь – не їду. Так подумаєш, саме луччє в своїй хаті. Як не добре, а дома – я шо схотіла, те й зробила: хотіла пішла полежала, хотіла пішла там посиділа. В мене зять казав: "Літом у селі харашо, а зімою пагано". Ну, та раньше ж в мене газу не було, а плиту топить.

У нас в селі є старе кладовищє, так там люди з нашого села. Тут у нас не одне кладбіщє. Це кладбіщє, і там двоє, і там на байракі двоє. Ну, ті вже давні, там ми не хороним уже. А ще є старе кладовищє. Є. Отам туди далі. Як до поїзда іти. А щас хоронять на нових. Їх в нас троє.

Про відьом кажуть люди, шо є вони. Чи нема? Ніхто не знає. Но кажуть шо є, а хто його знає, чи вони є? Чи їх немає? Щас люди обозльонні такі шо... Роботи немає, все крадуть. В мене ось тіліфон обірвало, їхала машина якась висока і обірвала, а до утра вже й провід зняли, нема й провода. Сидю ось – тіліфона нема. То дочка з Москви звоне, думає: "Де там мати, шо не додзвонюсь?" І позвонила дочка на станцію, сюди, в Сольону. Приїдем, а коли приїдем! Вже

місяць ось їдуть і їдуть. Оце у мене літня кухня, да. І я там і живу. І зімою і літом, а шо мені в хаті? Да. А шо мені в хаті робить? Одній шо в хаті робить? У мене в хаті одна, дві, три, чьотири... Чотири. Прихожа, спальня й зала. Дві спальні, прихожа й зала. А це в мене для угля, для дров. А то дід як був – голуби були. Голубятник стоїть. Машина була поки дід був. Вже 20 год як діда немає. Да. Рак горла був. Тоді пив, не жалів себе. Казав, як пив – в мене нічого й не боліло. Два года возили, нічо не помогло. Аби було раньчє, каже. Ну, операцію йому зробили, так він год ще після операції прожив.

В селі у нас три школи були. Зразу до 4 класу – там на байракі, а тоді ж сюда уже. А та відтіля там до 8 класів, а тоді сюда. В піонери мене приймали, обізатєльно. Було таке – октябрьонки і жовтенята. Було, да. Боже сохрани! І галстук нада, і значок нада піти. У школу так. А щас як ідуть? Помню ж собирали перші класи галстуки нам чіпляли. Та хіба його все вспомниш? Ну, це все харашо було, канєшно. Раньше ж у школі й гуртки були всякі. А тепер?! Нема нічього. Діскатєки – більш нема нічого.

Печі були довго у нас. У свекрухи моєї піч була, коли ще я тут жила. В 58-м годі, це десь до 65-го була в неї піч. Та вона і щас була, та в неї хату ж оце розвалили, так завалили й піч. На їй тіки і пекли. Раньше ж їсти варили тіки в печі. Кочєрги були, рогачі. І борщ варили в печі. Було сунеш на рогачь, всунув в піч, і зварив. Ну, я такого не варила. Хліб пекла мати тут. А їсти вже на дворі кабиця була. Ну, плитка така. Да з цегли склали. Плиту положили і топимо так. Да. Дрова які, чи гілки соберем, чи солома, кураєм топили. Як кажуть перекотиполе. Ну, його щас нема ніде його зараз не побачеш, вивели. Топили. Дома ж корова була. Це порозкидаєм, ногами порозмісюєм, готовим, шоб було чим топить. А тепер і газ, і все, так здоров'я немає. Поки натопив, а вже до утра і холодно. А тепер включив та й тепло. А тепер, хто його зна, шо там буде! Бачте, шо там твориться, показують по тєлєвізору. Старих уже нема. В селі більше молодих і чужих причом.

Ну, все... Шо зуміла – те й розказала.

Скубицька Надія Никифорівна, 1941 року народження, її чоловік та син, с. Сурсько-Михайлівка Солонянського району Дніпропетровської області[1]

О, Боже! Ну, питайте. Мене Надя звуть, Скубицька. 41-го року народження. Місцева. Мама була – Олександра Карповна, із Нікольського. Ну, мамина дєвіча фамілія була Вермінко. Мама менша була за батька на шість год. А батько – Панченко Никіфір Романович. Він був з 1900-го году, а мама – з 1906-го.

У мами було дітей четверо. Не четверо, шестеро, но двоє маленьких померло там в 30-м і 33-го. Тій було півтора годи, а другій – вроді года три. Дочка сама старша була, Дуня, 28-го году рождєнія. А тоді ж ото ці дві дєвочки, що померли. Ну, а тоді Галя 37-го, Таня 39-го і я 41-го. [Сестри мої ще живі], у городі. Однієї Дуні немає. Дуня погибла ще в 47-му році.

Батько умер у 60-тім годі од кровоізліянія в мозг. Отак він упав і пролежав, надо було не займать, а щоб він полежав і воно б в його пройшло. А тоді ще не знали видно цього. Мама ж одвезла його в больницю, а поки... Ну, протрясло його... Він як у комі пролежав одинадцять днів і вмер, і не прийшов даже в сознаніє. А мама вмерла у вторім годі.

[Господарство батьківське]? Ну, поки з батьком жили, мама корову держала, порося держали, навєрно, кури... А там одне время і кролів держали. Ну, воно вже з года в год не той. А як батько вмер, то мама корову продала. Отоді вже корови мама не держала, а таке тіки – то кури, то що...

Бабушку оцю з Нікольського, я так трошки помню. Вона вмерла в 63-м годі. Звали її Наташа. Наталя... Не знаю як побатькові, забулася вже. А діда вобще не помню. Дід іще воював не в оцій войні, що оце Отєчєствєна була, а ота друга. В діда вродє були награждєнія, якось воно називалося, шо оце хрест. Як він той орден називався, не знаю. Я в те врем’я не дуже... Помню, що дід воював. А в якім годі він вмер, я не знаю. Це видно я була ще дуже мала.

А я проробила вік дояркою, можна сказать, передовою. В мене тоже ордєн труда, Трудової слави. Проробила, мать, 25 год. Тепер на пенсії. [Почала у колгоспі працювати] із дєтства. Ну, оце мабуть не знаю, но, навєрно, із шести год помню, батько робив на ого-

---

[1] Опитування провели В.В. Ликова, Г.В. Лєснікова (7 червня 2009 р.) Науково-популярним методом передала Н.І. Швайба.

родній. Тоді ж огородня була, це шо поливне було, отакими канавками поливалось. І була друга бригада, ну, тіки воно рядом було. Тут огродня під [Вермінчиним], а тут рядом був участок... Тоді ще вирощували шовковички з насіннячка. Тоді було популярно шовкопрядство, і оце там другі були, другий же був начальник. І нас, оце отаких дівчат, він всігда наймав виривать бур'янці. Оце ми робили, виривали бур'янці з оцих шовковичок, а тоді їх висаджували. Вже через года два чи що, вони піднялись уже такі деревця, і тоді ми їх і садили. Як літом, то і різали листя, і той... Це я ще в школу ходила, як оце шовковички ці вирощували.

А тоді ж була в нас ланка молодіжна по вирощуванні кукургузи. Ну, вобщем вирощували все, і буряк пололи, і картошку, і соящник...

[У 47-му році була голодовка, а чого вона була]? Не знаю. Я знаю, що забирали ж усе, налоги платили багато. Ходили по селу і у кого що є, казали, що оце нада отдавать та несіть туда сдавайте, бо так положено. Ну, це я тіки чула з маминих уст, і з сусідських, а так воно ж мені... Та що ж я тоді була, було п'ять год чи шість.

[Школа] – тут сім класів кончіла. А тоді заочно занімалися вже з чоловіком. Тоді чи заставляли, чи просили, чи я не знаю. Короче, ми походили вже сюда, це я вже тут жила. Це двір мого чоловіка... [Зі скількох років у школу ходила]? По-моєму, у 49-м. Воно як то було, оце і сама не помню... Воно ж ото в 47-м була голодовка, і по-моєму Таня, вона ж 39-го году, наче вона не пішла в свій год, а пішла на слєдущій год. На слєдущій год я должна іти в первий клас і ми пішли з нею вдвох. Тоді як-то я місяць чи що позанімалась, батько каже: "Та, ще мала, будь дома". І короче я от Тані одстала на год. На слєдущій год я вже пішла, вже була так як 42-го году.

У жовтенята [приймали] – це вже як в первий клас пішли і по-моєму до третього класу, в третьому класі у піонери приймають. Жовтенята ми ще не зачепили, у нас іще жовтенят не було. Оце тіки так занімалися первий, другий, третій, у третім класі в піонери, а тоді по-моєму у сьомім класі вже у комсомол приймали.

Лінійка була. [*Сміється*]. По-моєму, клятву казали якусь там. Давали листочок, щоб ми там чи прочитали, хто заучує, хто не не заучує і нада казать. Пісні, оце ж уроки були пєнія. Так оце ж всі, які там пісні про піонерів, оце ж ми учили. Но не дуже пам'ятаю. Оце недавно кіно тут було, шо ми цю пісню вчили, а так і не дуже...

А у комсомольці – це тоже було. Ну, як воно називалося тоді, чорт його знає, Господи прости, шо скажеш... Уже призначали день і там скільки душ отбирали, запитували вопроси, на ці вопроси должна отвітить і отвічали. Які вопроси, забулася вже, не помню.

У піонери всіх приймали, а у комсомольці – уперед одбирають, щоб поведінка була хароша, шоб занімався харашо, лучше. Отаких одбирали. Тоді оце вопроси задають, надо отвітить, і тоді зачисляють.

А я ж ходила не в цю середню школу, а в нас була там восьмирічна. Я ходила у восьмирічну школу. Вона була семирічна, а тоді вже після того стала восьмирічна. І з восьмирічної тоді, хто бросає, вже йде кудись заніматься чи куда. А хто до десяти класів, тоді йдуть у цю середню школу. Так тіки екзамени поздавали і вже тоді дальше, я не знаю, може обстоятільства не позволяли ходить у школу чи може і... Вобщем спішила на роботу, щоб на роботу.

Предмети були такі, як і сєчас. Буквар був, тоді десь з нового году – читанка. Тоді ж арифметика. Природознавство, по-моєму, з другого класу, ну, я вже все позабувала, скіки год пройшло. Вчителі як обично, мені вродє були і строгі, і хароші. У нас же була одна вчителька із первого по четвертий клас. А як уже пішли з четвертого в п’ятий, шостий, сьомий, тут уже були усякі вчителі, бо різні ж предмети були. А оце до четвертого класу – Наталя [Семеновна] занімалась, Дашкевич фамілія її. Я вже вам розказую все, шо я помню.

А мої батьки... Мама вобще у духовну семінарію ходила. Но тіки вона у Нікольському, вона ж сама з Нікольського. А батько тоже до школи ходив, чи він четирі класи кончив. Раніше ж було по четирі класи. Четирі, тоді стало сім, тоді стало десять, а тепер уже кажуть одинадцять та дванадцять, я не знаю скільки.

Під час війни, знаю, німецьких не було, наші були [вчителя]. А школу вродє може закривали і не занімалися тоді конєшно... От Саша [син] якби прийшов, він би більше розказав. Мама йому багато розказувала усього, і за войну, і за голодовку, і за голодомори за ті. Ну, вони ж були менші, а я може і чула там крайом вуха, та і не дуже і дослухалася. Воно мені, думаю, не нужне.

У дитинстві? Батько у нас був портний, сапожник, був мастєр на всі руки. Верхню [одежу], мать, не шив, но а плаття нам він шив усім. Оце цим усім трьом. Через то шо, оце відколи я помню їх.

[Матеріал на плаття], по-моєму, ситець був. Ну, мама ж купляла, канєшно, ми ж самі не робили.

А обувка тоже, батько як поїде в город, яке купе таке і той. Цей раз поїхав одній купив, другий – другій, ну, а тоді третій. Зімою, по-моєму, оце шили бурки. Оці валяночки, самошивки. А як на весну, то тухлі батько купляє всім. І батько шив, він був сапожник. Він шив і оце ремонтірував обув, люди несли до його. У батька була якби мастерська. В його були і колодки, він шив, ремонтірував обувачки разні. Люди несуть йому. Допустім, оце як сапоги, це я чула таке розговор, ставлять оце ж [кардонка]. А воно ж розкисає – раз надів, два. І батько туди ставив кожу, кожані оці задники ставив, і тоді вониноситимуться багато. Навєрно ж йому платили, кому як, може з кого возьме, з кого ні. Не одинакова ж робота у кажного. Десь там як мало, то може і так зробить, а шось велика, то вони шось платили.

[Як виховували дітей]? Ну, не таке времня було як січас. Тоді було строго, як вам сказать, ну, не так як січас... Та подивіться по тєлєвізору, що робиться! Січас і старі кіна показують, по кінах можна опридiлить. Такого не було, щоб оцевочки, ну, як оце січас... Канєшно, поважали старих.

Вставали як-то всі разом. Поки сюда-туда і видно ж снідали, а тоді ж по роботам. Я була мала, а вже ми знали, що це ж нам нада на машину вспіть утром. Машина нас возила туди, і бричкою, як дощ застане, і відтіль пішки – по-разному було, не всігда ж одинаково. Ну, а все равно нада ж успіть, туди ішли. А платить нічого не платили. Як ото кажуть: за спасіба даром, аби колектив. Приучалися до колективу... Ну, нас так батько воспитував і мама, знали. А що дома робить? Дома ж малі ще, нічого робить було. Я даже другий раз Саші розказую, помню, нічого не знала робить оце дома по хазяйству, бо ото мама робила. А оце думаємо, як садить, так було шо батько сказав. А як батька не стало, мені було 19 год. Ну, тоді на слєдущій год я кажу: “Мати, давай садить уже”. А вона: “Ще рано”. – “Та чьо ж рано, глянь уже усе ж тепло”. – “Нічьо, а заморозки”. Батько сказав, шо рано, всьо, нада ждать, поки батько скаже. А тоді як вже я сама начала жить, то тепер, коли ми вздумаємо, тоді садовимо. Ну, а як ото морози були та налякали, три годи підряд заморозки були в маю, то я тепер боюся рано садить. І садим у маю.

[У колгоспі] воно ж начиналося із шовковичок, а тоді як стала більша, уже пішли той... Ну, по-моєму, ще перве врем’я щось на

трудодні давали. Особенно знаю, що це перед Новим годом гроші давали. А тоді ж начали кажен місяць давати.

Пішла робить, там не полностью, через то шо це тіки временна робота у колгоспі. Літо робиш, а зімою... Хоча робили і зімою молодьож. Ну, всьо равно, мінімум не виробляли. Як негода якась чи шо, так не йдеш на роботу. А вже як стала дояркою робить, так єслі робила, то хоч не хоч, а мінімум виробиш. Вже у мене діти були... І такого віками не було, шоб це не був на роботі, а шоб тобі записали.

[Що раніше снідали, що варили]? Суп, манку. Мама локшу різала. Тоді може, я ж не знаю, може і була вермішель, а може не було ще у нас. Не буду казать. Ну, різали всі локшину. Мама сама різала. І от локшину варили – локшину і суп, локшину і одкидали, як щас вермішель роблять. Шо там у магазині було, я то, канєшно, не знаю, бо я ж ще не ходила у магазин, мала ж ще була ходить. Мама було йде на базар, пшона ж не було, допустім, і мама було йде як оце період, шо оце курчата, стакан пшона купляє, шоб було курчаткам дать. Бо у магазині не було його. А тепер же є все, тепер бєз проблєм, а тіки гроші.

На обід варили борщ! Борщ, картошку або макарони, оце ж локшину. Каші варили. Оце скільки прожила вік – мама без буряка борщ варила. А бабушка всігда варила з буряком, з буряком борщ добріший. Я – без буряка всігда варила, і мама без буряка. А мама може там якийсь раз зваре за год із буряком, може частіше, а я раз у год варила з буряком. А тоді раз як зварила, як покуштувала, шо з буряком добріше в тисячу раз борщ! А тіки начала я терти на тьорку, оце шо для моркви, як свіжий борщ, свіжий буряк, а його кришиш, а він стрибає, із рук вискакує! І оце думаю: а, лучче його не буду. А тоді не знаю, хтось каже, шо на тьорку. Я як зітерла на тьорку, прекрасно! Раз, два як зварила борщ, а главну роль іграє в борщі оцей буряк. Ну, кромє буряка ще морс, шоб свіжий же був. Ну, у нас тепер, це ж я скільки живу, то ми кваснину хоч і робимо, квасим помідори, то це тіки для того шоб поїсти перве врем'я. А так я наварюю всігда морсу багато, томатний сок. І помідорів садим тоже... Буряка ніколи я не квасю, а тіки свіжий буряк. Та тепер варю, Саша даже і кричить другий раз: "Нашо ти тако буряка багато ложиш?" А мені він добріший з буряком. Канєшно як пісний, ну, а як з м'яса, тоді ж ще добріший. Ну, оце послідне время, відколи я на пенсії, у 90-м годі. Я пішла з 50-ти год, бо тоді як раз такий закон вийшов...

Каші? Ну, гречану [готували], і перловку, або пшеничну. А рисову я тіки варю на свята, було як оце кутя. Бо я її люблю тіки сладку. Або варю як начиняю перець, голубці, оце тоже ж рис варю. А так рисової каші, чось у нас її не дуже люблять, я її сама не люблю. А тіки оце люблю для голубців, для перцю.

Із тіста? Хліб пекла одне время. У нас пєчка газова з духовкою. Ну, ми пока перве время-то не пекли ж, пока було у магазині взять, та і частіше моталася туда. А це відколи на пенсії, можна сказать, часто я хліб пекла, і печу. І балабушки печу, ну, як газ єсть. Січас газ балон кончається, і я боюся, шоб хоч раньше не закончівся, бо тоді караул кричи.

Мама хліб пекла, піч була. Хата та і січас стоїть, там як до будки іти. Будка, до желізної дороги, де остановка. Вона жила у тім краю. Ну, я в пічі... От Галя знає як і витопить, і посадить, щоб же не погоріло. Тут я поставила, знаю куди поставить, який огонь і всьо, у газовій духовці віками не згорить. Канєшно, ж малий газ нада ставить. А так я і тушонку в духовці роблю, разне все. Хай канєшно там запіканок кажен день не роблю, бо ніколи. А хліб оце печу і щас би пекла, ну, щас газ кінчається. Там у балоні на дні вже видно осталося. Бо так торкнеш, пустий, ще пока є. А тепер ось пенсію получу і нада шоб сходу привезли балон. Бо так тіки трах-бах, гроші потратили, а він як раз не їде. Тоді гоп, їдуть машиною гукають, а в нас уже нема грошей. І так і получається...

А мама пекла хліб на своїх дрождях. І я начинала пекти тоже на своїх... Ну, ще ж мама була жива, сюди до нас було приїжжяла, другий раз і місяць живе. На зіму, як уже стала не годиться, Таня її забирала до себе у город, а тоді ж привозе. Бо мама кажен день, як новий год прийшов: “Ой, додому! Ой, додому!” Бо вже там скоро буде весна. Ну, вони тоді вже привозять її десь у марту і тут вона тоді це ж до тепла. Ну, і так як я помню, як мама робила, так же ж і я. А я тоже зразу наробляла дрождєй сухих, засушувала, робила із муки. Нада шоб висівки були, шоб висівками їх затерти. А тоді опарку зробила, дрожді намочила, вони ж розкисли, в марлічку зав’язала. Тоді оце цідю, воно ж висівки остаються в марлічкі. А юшечка та шо, запустила їх, грає воно скільки, ну, ніч. Утром замісила... А дрожжі, вони ж запускаються у тісто. Ну, добаваляла ж борошенця трохи, шоб же ж воно програло. А тоді замісила, дала зійти і печу. Тут у хаті топка є, так як оце мама тут була, із мамою ми тут топимо і духовка тут хароша, печу і в духовці. Так пекла оце не ру-

лєти, а такі як щас оце батони, хліб. Ото в листик три штуки в мене їх улазило. Ще в магазині таких не було, ще були круглі хлібини, або оце кирпичик тоді привозили. А це десь як у 90-ті годи, мать, 95-й, в оце врем'я ще. А тоді вже почали такі батони пекти і в государстві. Тоді оце так печу-печу, тоді вже обридне, думаю "та ладно". Як у магазин піду, хочеться магазинного хлібу. І оце візьму раз, другий раз чи там кому хто їде в магазин, кажу... В мене ж два сина. Це Саша – старший, 66-го року, а ще меньчий – Гєна, 67-го.

Внуки є, дві дєвочки у Саші. Но одна замужом уже у городі, а друга занімається у Солонянському ліцеї на повара. Оце вона той. Наташа, мать, 88-го, а Танєчка ця менша – 92-го.

Цю хату будували, по-моєму, в 76-м, а може до 76-го [року]. Як строяли оцей двір увесь, ми добалакували своїх, моїх, шо я робила з ними, доярки. І оце як камєнщик строїв, то там тіки готувать їсти і всьо. Ну, може один-два, щоб підносили, подавали ж наверх. А як уже стелю накладать, так це усе ж нада щоб люди. То наймали, душ сорок у нас робило. Роблять, до обіду зроблять і тоді отдих. Як оце начинали вже мазать, так я наймала по-моєму чотири-три душі, я не знаю. Тоді була група, мазали оце. Я їх наймала, шоб вони рівняли стіни. Бо оце ж накладають стелю і стелю ще нада піддряпать, і стіни тоді заразом навальковувать. Так оце трьох я наймала мазальниць. А ті так – сьодні вони в мене, а як вони строїтимуться – ми тоді до їх ішли. Отаково.

[Хто оце місце розмічав]? Віталя [*звертається до чоловіка*], іди тебе стосується! По-моєму, Віталій сам розмічав хату, ну, може хтось йому із товаріщами... Як хата строїлась, хто надоумив тебе?

Віталій Антонович[1]: Оцей двір, єслі вам нада, це все я мітив. Усе. Тут руки нічиєї не було.

Надія Никифорівна: Нє, ну, хтось же ж то...

Віталій Антонович: Ноги були, топтали глину.

Надія Никифорівна: Ну, так то ноги були, ну, в тебе був Діма, кум, Микола Сахно...

Віталій Антонович: Я ж кажу, це підсобна сила була... Це все моє в дворі, я розмічав, тіки я не ложив, не каменщик. Кришу я сам ставив, все сам ставив. Фундамент сам.

Надія Никифорівна: Тоже ж, не сам же ж, а душ три було...

Віталій Антонович: Заливав я сам, сам...

Надія Никифорівна: А колотив хто?

---

[1] Скубицький Віталій Антонович, 1939 р.н., чоловік Надії Никифорівни.

Віталій Антонович: Хто? Сам колотив, не було такого, я сам усе робив. Хвундамент, все сам. На кухню я робив оце фундамент, цоколь сам...

Надія Никифорівна: І я ж щось робила. Шо ти, сам-сам?

Віталій Антонович: А ти заробляла кошти на харчі.

Надія Никифорівна: Як ти колотив, я ж колотила, а ти вже носив відра, може наоборот. Самі робили, може хто приходив із мужиків. Сам би ти кришу не тягав, бо нада ж на кришу подать.

Віталій Антонович: На кухню вже кришу ставили самі.

Надія Никифорівна: А мої батьки не будувались, бо батько жив у батьківській хаті, ну, в дідівській. У них хата була із глини. Вальковована, чаморна називається. Чамур – глина замісена і вальками тоді їх отак кладуть, кладуть, кладуть, шоб рівно ж були стіни. Єсть лампачна, лампач ллється, литий – лампач називається. Це ж нада топтать і жидку глину ллють зверху і начамухують. У лампачі більше соломи, а у вальках менше. Він легший і він тепліший, ну, короче...

Віталій Антонович: Шо це за дівчата?

Надія Никифорівна: Ну, прийшли. Он те, шо ти кажеш, записується, между прочім...

Віталій тоже михайлівський. Він... Ну, тепер свою біографію розказуй. Ти родився тут, у цім дворі.

Віталій Антонович: Скубицький Віталій Антонович, 39-го году. Мені скоро буде, начнеться 29-го числа 80-й год. Молодий ще [*посміхається*].

На цім місті хата була, дебела була. Лампач там такий, шо трактор не роздавлював, вигорнув з хати. І при том 12 метрів хата була. Там отак хату построїть нада було, більше лампачів, а я дурак...

Надія Никифорівна: І ваша ж хата попала під обстріл, причілок розвалило.

Віталій Антонович: Осколки побили. Німець не розбирав, що було. Кидав бомби куди попало.

Надія Никифорівна: І попало якраз біля причілка.

Віталій Антонович: Та він три кинув сюди. Одна – тут на воротях була така яма, тоді кинув в погріб отам, якби він дітям своїм кинув ту бомбу. І ще кинув, що тут була така шовковиця і ту зрубало.

Надія Никифорівна: Вони ж стріляли і туди і назад.

Віталій Антонович: Наступали вони ж на Дніпро ж.

Надія Никифорівна: Наступали, тоді били. Як вони вже тікали, так вони вже счітай не бились.

Віталій Антонович: [Як війна почалася]? Ми були в степу, ділили землю, сто метрів каждий ходив туди...

Надія Никифорівна: Робить, свою ділянку оброблять.

Віталій Антонович: Ми не знали, шо німці тут кілометра три. Приходимо сюда – о, хазяєва тут нові, коні поставили, конюшню, а нам нада [*нерозбірливо*]. Німці: "Г-г-г-г-г", махнув рукой. Так проходили, коні не займали, уже дебелі коні були. А ото ж курей Льошка ще ж, на горище курей винесли... І курей, бач, не зайняли. Як покажуть: хватають ловлять. Та де?

Надія Никифорівна: Кажуть, найдужче вони свірєпствовали на Западній Україні, там вони багато вроді шкоди робили і били.

Віталій Антонович: Тут нічого плохого не зробили, нікого... Короче, німці хароші були. Тихо все було... Оце так, учителя. Це і мене занімала вчителька. Оце німці зайшли, развєдка ж прийшла. Устрічають, цілують, плачуть! А він: чого, мол, плачеш, шо вони зайшли. Та було, каждий боявся, а німець зайшов як козак. Да! Погеройськи.

Надія Никифорівна: Зайшли вони сміливо сюда ж, ну, на Вкраїну на нашу.

Віталій Антонович: Сопротівлєнія ніхто не оказав їм.

Надія Никифорівна: Бо ніхто ж і не знав. Вроді ж так Сталін казав, шо должні, якось должні вони заступить, вроді ж не 22-го іюня, а пізніше. А заступили раньше. І через те наші вроді і не ожидали їх. Ну, а як уже сюди в Михайлівку прийшли, так я не знаю, я була мала. Я народилася в 41-м в апрелі місяці, це мені місяці були. У мами моєї фотографія була: мене Дуня держе на руках, на стулі сиділа. Якраз приїхав вроді фотограф відкільсь, чи з города, чи шо. І вона поїхала та: ой, ми з Надєй та й не сфотографіруємся. Так я то так бачу шо місяців, навєрно, три, ну, вже сиділа на руках нормально. Не так же, що як місяць, що ще не держе головку, дітьониш, замотане. А так вже сиділа у тому, чи платтячко, чи маєчка якась на мені надіта була. Така карточка у мами була...

Віталій Антонович: Німці тут по хатах жили. У нас хата стара була, яблуня здорова така. Вони зрізали, поставили свою [машину].

Надія Никифорівна: Вони зайняли вже, тут хата здорова була. Вони їх у кухоньку всіх оцевочки, їхню сім'ю, а самі розположилися – парадний ход був, калідорчик, через...

Віталій Антонович: Добре помню. [Німецькі консерви]... [Я консерву, дивився, коли німці викинуть, забрать. І все]. Харашо ставились, не займали нікого. У їх коні стояли в конюшні, німецькі і... Вони ж кормили їх видно. У них сумки спеціальні були, на голову надів, насипав туди і вони самі їдять. Вони як одступали, оставили нам на вікні у конюшні оті пачки, шо корм насипали. Ми ж самі пробували їсти, таке добре...

Надія Никифорівна: А батько ж його погинув під Сталінградом.

Віталій Антонович: Та, яка разниця? Погинув, то й погинув...

Надія Никифорівна: Зразу приходило... Ну, це я розказую, бо я ж тоді ще його не знала. Зразу приходило ізвєщєніє, шо загинув без вісті. А тоді ж почали питать іще, коли пройшло, шо погинув під Сталінградом.

Віталій Антонович: Та це прислав один козьол, медалі з убитих познімав...

Надія Никифорівна: І старший брат його, 26-го году, тоже був на войні... Альошка.

Віталій Антонович: А, ну, оце як став... президентом цей козьол. Я їх всіх козлами називаю.

Надія Никифорівна: А-а, той, Ющенко...

Віталій Антонович: [Чи працював колгосп при німцях]? Та ніхто ніде не робив.

Надія Никифорівна: А як же ж колгосп тоді? Він же ж то не розпався?

Віталій Антонович: Його розкинули, самі повтікали... Ні, нічого вони... Зруйнував наш один... Зруйнувала весь колхоз.

Надія Никифорівна: Ти за войну кажи, як німець. А це ж уже у перестройку вона зруйнувала... Все змішуєш.

Віталій Антонович: Показують кругом, вроді вони нелюді. Вони хароші люди все. Тіки зайшли ж вони [*нерозбірливо*] одежа, все. А наші заходять... рвані! Яйця, ізвініте за вираженіє, виглядають.

Надія Никифорівна: І в землі, рачки лізли, це як, мать, уже освобождали. Ну, не вигонили німців. Коли наші прийшли в Михайлівку?

Віталій Антонович: Німців не вигонили у нас. Як зайшли, так і пішли мовчки...

Надія Никифорівна: Ну, як оце стріляли із гори на Бардакова. Так кажуть же, шо їм тут видно було всю Михайлівку як на долоні, і тутечки погибли всі наші.

Віталій Антонович: Ну, то вже як одступали, чи наступали, шо машина з солдатами їхала нашими і самольот по опознаватєльними знакам, нашим звьоздам, пролетів, глянув, шо козли їдуть, розвернувся [і трах]! Довго машина валялася і то побив усих. А пушка на горі була, отут-о стояла, дзоти стояли. Наші окопались добре, а німець зайшов з другої сторони, пулімьотами розбирали дзоти, на [*нерозбірливо*] здавали. А пушка стояла отут на горі, снаряди лежали біля неї, ми ще стріляли, ото били з пушки [туди], хлопці були старші. Короче, німець не зробив нам такого нічого тут, шо показують звір по тєлєвізору чи по радіо.

Надія Никифорівна: Ну, міст зірвав же ж то. Німець же міст зірвав, оцей шо...

Віталій Антонович: Міст по-моєму наші взірвали, щоб не пройшли. Це вже наші наложили з завода взривчатку та як гахнули. А воно шо, отакий бетон, отаку дирочку пробили, а у людей стекло повилітало. Но не заплатили. Тоді прислали робочих із завода. Ще й ми там були, участвовали.

Надія Никифорівна: А, по-моєму, міст взірвали, мать, у 50-х годах. Ну, война кончілась в 45-м, а може і раніше...

Віталій Антонович: Там одні рельси були, чи швелера, поміж ними ходили. [Завод Петровського порізав, лєбьодка витягала, забрали]. А нам оставили міст дерев'яний...

Надія Никифорівна: Там було викладено оцими осколками, камнями, бо ше водичка...

Віталій Антонович: Єслі хочеш пройти пішком раньше, штани скидай і проходь [*нерозбірливо*]. А вже опісля...

Церква була ранше. Хароша церква була. Вона, правда, невеличка. Ну, я не знаю за церкву, чи німець зайняв її чи ні. Не знаю, но була після того...

Надія Никифорівна: Після войни церква була оцевочки. Ну, а тоді її розламали...

Віталій Анонович: Короче, розібрали церкву. Дзвони там, гардіни, ікони, все. Митько ж [покойний] розказував, нагрузили машину і сказали вести у городську церкву. Це всі хрести, там... Ми-

тько повіз у город, а там ото, каже: свалка, бачиш, туди скидай. Оце все. Каже, якби знав, то не повіз би туди. Оце скинув у той мусор, усе чисто.

Не знаю це год який, це вже осьо, при цьому наша [*нерозбірливо*]. Десь в 50-х годах, по-моєму.

Надія Никифорівна: А коли ж церкву розламували? Ну, до 60-го ще не дійшло.

Віталій Антонович: [А дома ікони тримали люди]. Нікому нічого не отдавали. Ніхто по хатах і не дивився, єсть там ікона чи ні.

Надія Никифорівна: Да. Возили і в город [після того хрестить], або оце Томаківка. Оце там церкви були. А тут чьось розвалили, я не знаю, чи вона сама стара вже була, розвалилася?

Віталій Антонович: Короче, слухайте дівчата. Була церква на толоці – це дебела церква, раз. Спалили, куркулі, забрали наші комуністи, все шо нада. Церква була осьо туточки навпроти спортзалу. Церква була отуди, як ідете до магазина на праву сторону, два. А ще де, не помню. Тут церков багато було... Оце церква була на толоці, це дебела церква була. Хрест золотий був.

Надія Никифорівна: Ну, це вона ще в тих годах була, в 30-х годах.

Віталій Антонович: Ну, наші комуністи... [Чи в селі багато куркулів було]? Куркулі – ні, а комуністи. А куркулі які? Не було таких куркулів. Це Сталін вже зробив куркулями. Держиш козу – куркуль, і поїхав на Соловки. А ті дуже билися за той хрест. Це ж... – комуніст був ярий, хрест той забрав. А то чи дерев'яний таскали, желізний, а воно там оказався, що дерев'яний хрест, отакий завбільшки. І ото так церкви пропали, і Бог не накаже нікого... Ну, всі комуністи...

Надія Никифорівна: Тоді така власть була, шо церкви закривали, ніззя було празнувать. Хоча і празнували все равно оце Паску та Рожество, та і Тройцю празнували.

Віталій Антонович: Тоді не празнували, то шо всі вроді як боялись.

Надія Никифорівна: Ну, через то, шо така власть була. Ніззя тоді було. А тепер як начали вже...

Мельниця тут була, вона ще до войни була. Оце ж міст був, по мосту по цім нада переходить якраз до мельниці. І ми малі були ото, тоже їздили. Нас мама чи там батько було посилає, шось повезіть. Бричьонка така була, туди клали клунок, так же ж не понесуть,

нести ж важко, і ми бричьонкою возили. Муку, чи там другий раз мама посилає оце як урожай, кабачки... ну, сояшники ж для олії. Олія билася ж тоже. Олію били. Було й платили, а було отчисляли там якийсь процент за роботу, за услуги. Мололи зерно у цій мельниці. Воно мельниця одне зданіє, но тіки з одного боку мололи муку, а з другого боку – олійниця. А тоді ще начали там вроді шеретувати уже позже. Десь може у 90-х годах начали вже шеретувать гречку, пшоно. Шеретувать, це ж щоб облускувалося.

[Коли заміж вийшла]? Мать, у 65-м годі. У нас свадьби не було. Так, подали заявлєніє на таке число, розписалися і всьо.

А мама розказувала, у мами була свайба. В яким же це мама годі? Мама Дуню родила в 28-му, може в 25-м годі мама йшла заміж? Ну, помню, шо батько поїхав туди кіньми, у Нікольське, і відтіль її привіз. Видно ж із родичами [поїхав], старости ж навєрно були. Нікольське – як поїздом їхати, тут у нас 242-й кілометр, а там 253-й.

По-моєму тоді платтів ще не було. По-моєму, такий український був наряд [у мами]. Ну, оця, як вона називається, не юбка, а як... Прихватка? Да, клєтчаста. Ну, а там сорочка ж вишита должна буть із рукавами вишитими, і видно жилетка. Сорочка довша, ще прихватка ж не захвачувала вишивку.

Мама сама вишивала харашо. Полотно може й самі робили, не буду казать. Ну, у бабушки був верстат. Ліжники ткали мама, мамина мама – бабушка. І навєрно ж і полотно ткали. Конопля, навєрно ж, конопля. Коноплю, це я помню, мама робила, возили з батьком. Оце ж як то його замочувать, щоб якийсь період покисло, а тоді його витягують і лупить його нада, давить ногами. Може і чимсь, палками, може, якимись. А тоді воно таке стає, кистриця отпада, а ниточки оці, їх крутять. Цього я не привчилась крутить. Хоча в мами було веретено і мама при нас... нитки. А тоді мама ще красе було його... Ну, це ж на дорожки, а на полотно я не бачила як. Ну, а казала мама, шо оце так само, тіки ж тоненькі нада щоб ниточки були. Ну, і тоді воно чим його більше стираєш, тим воно біліше, біліше, біліше. Потім сушать і знову стирають. Розкладають раніше, мать, по долівці чи по чьом, я не буду казать, не знаю. По-моєму, може і вірьовки були. Ну, чьо ж, хіба це вже така проблема... У мами було, мама красила красками, на базарі купляла краски. Отак воно ж розтой... їх нада ж не клубком кидати. Так вона роблять отакі вбільшки... ну. і оце його замочує тоді нитки. Так вона, а тут з цього

боку зв'язала, шоб не розпадалося, не закручувалось, і з цього боку. Тоді чи у казан, по-моєму, казани були. Оце вона краску розвела, його туди топче, це обично літня робота. А тоді вона його витягує і вішає, воно ж оце так висихає, а тоді на клубок і змотує. І клубки везе до мами до своєї, до бабушки. Бабушка робила оце то ряднинки, ліжники. Ну, ряднинка – одна стьожка, а до ліжника дві ізшивається до кучі. Края тоді зарублюють, щоб не розповзувалася.

[Де брали коноплі]? Оце не знаю. Ну, відколи я помню, то коноплів у нас не росло. Це мама розказувала, як ще раніше, як може ще вона у батька жила.

Вишита на рукавах і на низу, і на грудях. Чорне і красне, квіточки такі й листочки. Квіточка і два листочки, квіточка і два листочки і всюди так само. Мама вобще вишивала красіво, тіки крестиком. Ну, а вже як ми начали вишивать, так уже появились тоді разноцвєтні нитки... Я вмію вишивать і хрестиком, і гладдю.

Олександр Віталійович[1]: Помню ти казала, шо ти вишивала тоже гладдю, там птичечки, на гробчиків похоже.

Надія Никифорівна: Вміла і вишивала. Сейчас уже може і забулася. Гладдю я не одним рецептом, а разними, стьожечки разні вишивала, разними такими накладками, і просто. А це я ці прихватки знаю, як вже були при нас. Були клітчасті, і жилєтки такі ж самі, тіки жилєточка. Отут вишивка була зпереді.

А на голові шо у мами було, коли вона заміж йшла, не помню. Та видно ж, єслі фата була, квіточки зроблені такі були.

У нас мама і батько на портреті, так це вже батькові навєрно було 50 год. Батько 1900-го, а мама 6-го году. Мама не дожила до ста год. [А чоловіка] мати – 4-го, а батько – 2-го [року].

Олександр Віталійович: Буквально вчора бачив документ, завірений печаткою 1902-го года, а тіки місяця, не глянув місяць. Прасковья...

Надія Никифорівна: Правильно, так мати була старша за батька. Батько – 4-го года.

Віталій Антонович: Мати сказала, шо я доживу, як і вона житиме. Задавила ця... грип.

Олександр Віталійович: Не грип, осложнєнія після грипа. Всьо равно 82 года тоже непогано.

Віталій Антонович: Я вже скоро [доганю] її. Через два годи.

---

[1] Скубицький Олександр Віталійович, 1966 р.н., син Надії Никифорівни.

Надія Никифорівна: Та ще не скоро. Як через два годи? Через 12 год. Бабушка вмерла...

Віталій Антонович: Поняв, тіше...

Надія Никифорівна: Поняв, ну, так ото ж.

Олександр Віталійович: Дєвочки, а зачєм Вам оце нужно?

[*Збираємо для історії села. І Вашого і інших сіл. Ми з університету, кожного року їздимо в кілька сіл, збираємо розповіді старожилів. Тому що зараз це майже ніде не зберігається, в підручниках це не пишеться, як саме було*]...

Нє, як усі кинулися! Наташа Ніколаєвна про голодомор, дєвочки ось прийшли, тоже там за старину шо то балакають.

Надія Никифорівна: Ну, розкажи, може ти знаєш про голодомор, розкажи.

Олександр Віталійович: Я знаю те, шо я нічого не знаю. Таня оно каже, тоже в неї доклад должен буть про голодомор. Як всі кинулися!

Надія Никифорівна: Так вони ж тепер взялися страшне.

[*Ну, ми ж не тільки про голодомор. Ми питаємо як весілля проходили, як дитину народжували, як народжували коли лікарень не було*]...

Надія Никифорівна: У нас була лікарня, і вона щас єсть.

Олександр Віталійович: У нас даже роддом був. Я в ньому і родився. Так шо я чисто родився у Сурсько-Михайловкі...

Татара Ніна Федорівна, 1950 року народження, с. Сурсько-Михайлівка Солонянського району Дніпропетровської області[1]

Ніна Федорівна: [Звуть мене] Ніна Федорівна Татара. Тут народилися, у 50-му [році].

Татара Олексій Миколайович: Тут родились, учились і женились, і в однім класі, мєжду прочім, із нею сиділи, за однією партою...

[1] Опитування провели В.В. Ликова, Г.В. Лєснікова (4 червня 2009 р.). Науково-популярним методом передала Н.І. Швайба.

Ніна Федорівна: [Дівоче моє прізвище] – Запальона. [Батьки] мої, немає вже, померли. [Вони місцеві]. Марія Антонівна – матір звали, і батька – Федір Савич Запальоний. [*Сміється*].

Ну, як колгосп з'явився, я вже ж не помню, може шо і розказували. А про колективізацію розказували. Батько був вобщє-то в мене не місцевий, він з Київської області. Потом вони сюди приїхали вже, кажись, перед войною. А мати місцева, батьки тут її жили. То розказували. Особєнно про колективізацію розказували... Страшне робилося. Забирали посліднє із домів. Казала, було їй годів п'ять, навєрно... Ну, да, це ж вона як раз з 17-го году, три і 33-й год – годів шість їй було, навєрно. Ну, каже, що лежала на лежанкє, вона боліла, а люди ж оті ж ходили, чи як їх... актівісти. Каже, зняли її з лежанки, а мати там заховала під неї тісто, опара. Каже, даже те забрали. Ото таке страшне. Та вобще розказували багато страшного, вигребли все з дому. А батьки в неї були зажиточні, то все-все позабирали, все.

Коняка була, корова була – це ж тоді считалося як зажиточні. Там плуг може якийсь був же, і коняка ж була, город орали, от. Землі було наверно, я вже не помню скільки там гектар, вобщем не знаю, цього не помню. То все, все з двору позабирали.

[Насильно приходили і забирали]? Канєшно! Єслі вони даже дитину з лежанки з цієї зняли, каже... І копали, перекопували і городи, і все шо, де може шось заховане було. Місцеві ж тоже це ходили забирали. Оце таке тіки знаю.

Оце ж [материні] батьки в колгосп не йшли, то їх куркулями считали. А так, та може й ішли, я вже сама не помню. Вже шиісят год тоже пошти [*сміється*]...

[Чи про голод розповідали]? Ну, канєшно. Що їсти нічого було, що лободу їли. Іменно про лободу знаю: і пиріжки з лободою пекли, і борщ варили із кропиви, оце таке. І хліб із чогось пекли, розказувала, тіки я не помню. Старші ходили собирали колоски. Їх у батьків було п'ятеро чи шестеро дітей, і старші ж ходили, уже ж колгосп тоді був. Так казали, що десь насунуть колосочків собі кудись і витрусювали все. Даже брата її, братові було годів шістнадцять, наверно, я вже й не помню, як їх нікого вже в живих немає... Так чуть даже не посадили за ці колосочки.

Оце ж я вспоминаю за батька – оце думаю, чи не за ці колоски його посадили? Десять год у Магадані був. Чи не за ці колоски його посадили? Шо вони собирали колоски і витрусили. А йому ж

то було... Тоже він 17-го году. Нє, це перед войною, це наверно десь в 37-м годі було. Якраз война кочилася і він приїхав тіки після етого, потом реабілітіровали... А так...

Це мій батько у матері вже був другий чоловік. Це він як приїхав сюди в 48-м навєрно, десь так, от і поженилися десь в 49-м. А первий чоловік у неї на войні погиб.

[Як війну переживала мати]? Во время войни в неї тіки один син був, в 43-м годі родився. Я-то в 50-м родилася, вже після войни. Вона жила у свого старшого брата, бо даже своєї хати не було. Оце тут у нас оце ж дворище, тільки там була далі стара хата. Жили... Туго переживали.

Були німці, були, ну, кажуть, тут войни как таковой не було. Кажуть, даже німці були, в принципі, не агресивні. То нічого, прожили. Це ж іще свекор со свекрухою тут жили, вони дітьми були, то кажуть, німці тут поганого нічого не зробили вроде в селі. Це, на скіки я, оце шо вони розказували.

[Як взагалі тут весілля святкують]? А сейчас як і в городі, можна сказать, святкують [*сміється*]. Ну, так, у нас тут менше три дня не гуляють.

[За свою маму, як заміж виходила]? Поки я заміж не вийшла, то вроді як і не інтересувалася. А як заміж вийшла, ми уїхали відсіля. Нас довго не було, а приїхали ми осьо недавно, год скіки назад. Ну, а свайба була в цьому селі, в цьому домі. Це дом моїх батьків, вони померли і ми приїхали сюди, ось тепер з чоловіком тут живем.

А у нас з чоловіком – це зовсім нестандартний случай [*сміється*]: ми сначала розписалися, а потом у нас уже свадьба була [*сміється*]. Так шо я про себе не можу так розказати, а другі? Ми тут довго не жили, на свайбах тут почти не гуляли, сватами ми ніде не були, так шо я не знаю...

Я коли заміж вийшла, працювала тут в селі поваром. В центрі в нас там чайна була, називалася "Чайная". Там їсти готовили люди, і ото я там робила небагато. Ми тільки поженилися со своїм – розписалися 18 октября, свайба була у нас 7 ноября, а 11-го його в армію забрали. Так шо він уїхав, а в іюні місяці і я відсіля уїхала на Сєвєр, Норільск. Крайній Сєвєр.

А моя сім'я многодітна була, бідні можна сказать були, достатку такого не було. Хотя ми не обділені були, мати старалася, та всьо равно – п'ятеро дітей, надо ж було кормить. А у мого чоловіка

їх тіки два було, ну, батьки обоє роботящі... У мене мама інвалід к тому же була, хоть і робила, ну, на такій роботі... От навєрно із-за цього, я так думаю, вони хотіли йому багату нєвєсту. Ну, це ж таке діло [*сміється*]. Так шо нам прийшлося втихаря розписаться.

У мене було плаття біле [*сміється*]. У молодого – обичний темний, чорний костюм.

Ми розписалися [*сміється*] і прийшли до нас вечером – своїм-то батькам треба сказать. Вони не протів були. Тєм болів, шо не такі вони й зажиточні були, його батьки, ну, питалися показать, шо вони лучше нас живуть, короче говоря.

Но сватання є. До мене приходили з хлібиною, хлібину надо було правильно розрізать... [Чи домовлялися, коли сватів засилати]? Навєрно, я не помню [*сміється*] – уже сорок год як жонаті. Та, навєрно, ж предупреждали, коли прийдуть... Ой, а скіки [сватів приходило]? Батьки приходили, він приходив, і тітка з чоловіком кажись була, чи ще може одна тітка була. Ну, щось таке. Не помню, шо вони там казали... Ми он самі невістку сватали, но ми, правда, батьки, не ходили. Батькам катєгорічески, сказали, нельзя ходить. Ми послали туди сватів, ходили мій брат із сусідом. Не знаю, що вони там казали...

[Як запрошують на весілля]? Обично молоді откритки розносять. Колись раньше шишки пекли. На нашу свайбу, то моя мати пекла шишки і ми ходили розносили. Отак нєсколько палочок із тіста в кучку, і другою отаково внизу їх зліпляють, а тут вони терчять, ще отакого обмотують тістом і от таке печеться. Така шишечка получається, рожки торчать уверх.

Ми ходили вдвох до людей, десь за неділю, днів за п'ять, отакого. Давали цю шишку і приглашали до себе на свайбу. "Приглашаєм до нас на свайбу...", щоб приходили такого-то на таке-то времябо. А вони казали, що прийдемо. Оце таке. А сейчас – пригласітельні откритки.

[Скільки днів гуляють свайбу]? Три дні. Перший день – це ж торжественно: розпись. Церква у нас тут єсть, вінчаються. Весело вобщем все.

Нашу свайбу три дні гуляли, да, три дня гуляли. Свекор со свекрухою, їх попросили, щоб тоже на свайбу до нас приїхали. Мій дядько і хрещений він мій, поїхав, їх привіз, покланялися... Главне, сватів прислали, щоб вроді як у людей було, а самі ж на свайбу не захотіли іти.

На другий день, шо я дуже не люблю, батьків купають. В грязь сначала вимазують, а потом купають, а потом гроші платять, купляють одежу, передівають їх. Оце таково... Лічно у наших сватів, три дочки і дві уже замужні – уже їх два рази купали. Оце ще одна.

[Коли їх купають]? Це на другий день рано приходять, тут ворота роблять такі імпровізіровані, вірьовку натягують, без грошей не пройдуть. Гроші собирають на те, шоб купить одежу. А купляють одежу от трусів і до сорочки, од носків і до сорочки, більйо, оце все купляють. Посидять же, поснідають і пішли, всі наряжені. Наряджаються, конєшно, і в цигани, і хто в шо може, той і наряжається. І пішли в центр, по магазинах ходять наряжені і скупляються. Потім гуляють до вечора. У молоду і молодого наряжаються вже хтось з гостей. А молоді вже сидять, я знаю, дома, може, тоже вмісті з ними ходили дивиться.

А потом сюди ж приходять і уже потом начинають батьків катать, купать. От осьо озеро є. Один раз, це в сватів наших, возили на озеро купать, це друга свайба. А перша свайба – вобщє в калюжі купали [*сміється*]. Купають батьків нєвєсти і почєму-то ще купали хрещену й хрещеного нєвєсти. Почему, не знаю. Нас лічно не купали, я такого не люблю. В мене син тут один женився, то в нас такого не було, ми зразу сказали, ми такого не любимо [*сміється*].

[Навіщо купають батьків]? Я не знаю. Це дурістіка якась. Може, і обичай якийсь, не знаю. По крайнєй мєрє, он дивіться, скіки старих фільмів показують – такого не показували ніде, я ніколи і не бачила. А відкіля це, може, тіки в нас у селі? Хотя опять же, ми їздили в Харьков на свадьбу, під Харьковом в частном секторі, там наших батьків знакомих, шо сина женили, тоже катали, мили, одівали. Так шо, навєрно, по всій Україні таке.

А іще на другий день, оце ж після первого торжественного дня, батьки, не помню які батьки, несуть-везуть молодим їсти. Це вже як син мій менший женився, то вони ночували у діда з бабою там, туди дальше село. То відсіля батьки нєвєсти, ну, хто там ще, друзя, навєрно, його були... А їсти брали таке – буряк сирий, морквину сиру, цибулину, таке шо нес'їдобне... І їздили ж кормить молодих. Як там було, не знаю, я не їздила. Ну, а так, в мене хоть і троє дітей, но оце тільки тут одна свайба була, а ті в городі.

У перший день, вот як син менший мій женився, заїжали, канєшно, [до молодої]. [Весільна гілка, дерево]? Нє, в нас нема такого, це навєрно в Западній Україні. Тут у нас такого нема. [Молодий їде

викупляти] со свідєтелем, молодіж, тут друзя які, і пішли туди. Вони сюди вже не вертаються, а забирають нєвєсту і їдуть. Ну, наш сначала вінчався їхав, а потом розписувався.

Сестри молоду там одівали, старша дружка називається, одівали, а потом викупляє жених. Його в хату не пускали. Приходе він со своїм свєдєтєльом, брав з дому, купляв подарок. І у свєдєтєля должні буть гроші, ну, єстєствєнно букет цветів дополнітєльний, то нєвєсті цвіти... А викупляли – в неї менша сестра була, вона не пускає молодого і каже: "Не отдам тобі сестру..." – даром не отдам чи як, вобщем викуп требує. І оце цій малій сестрі давали подарок... Вона торгується. То ж сначала дав шоколадку, вона каже: "Нє..." Тоді ж дав подарок, я ж знаю шо дав, а потом уже гроші іще давали... Сестра в неї старша, вона вже правда замужня була, бутилку шампанського дали, мєлочь там, грошей давали. Отак викупляли. Викупили, тоді його пустили в комнату.

Викуп заплатили, заходе він до нєвєсти, йому молода вішає букет з лєнтою. [Квітку вставляли] обязатєльно. Це нєвєста чіпляє квітку з лєнтою жениху на костюм.

Ну, вони посиділи там буквально п'ять минут і виходять з хати, а мати їх посипає зерном, мєлоччю, кафетами. Батько нічого, рядом стоїть. Вони ідуть, а мати посипає. А всі гості вже ідуть за ними. [Чи говорить щось мати, коли посипає]? Не знаю, я своїй дочкі нічого не казала, бо такого в городі немає [*сміється*].

Потом поїхали в церкву, там вінчаніє було, а з церкви у сільсовєт – розписуватися.

Потом поїхали каталься. Катаються, там де... Ну, на скільки вони гостей звали – на два, на три часа, значить все время вони десь катаються, потом приїзжають.

Приїхали вже до нас, напримєр, додому – стелили від порогу ряднинку, от порога і до самих воріт. Машина ж там остановилася, вони вийшли і должні йти по цій дорожкі. Дорожка должна буть суцільна, не різана, щоб жизнь була в їх не розрізана. Ну, я так поняла, щоб не розводилися, щоб прожили всю жизнь, шоб була ціла жизнь, не на половинки, потому шо половинки нельзя. Буває шо не хватає, так люди в нас по селу бігають, питають, щоб одна ряднинка була. А в кого як не хватає, то я вже й не знаю як. [Молоді підходять до батьків по цій ряднинці]... Обізатєльно рушники, обізатєльно, ну, тіки ж куплені, вишиті, бо щас же купить можна усе.

Прийшли, ми стояли на порозі вже, батько держав іконку чи я, вже не помню хто, хлібину. Пекли її ми самі, таку красіву хлібинку зробили – каравайчик-сіль. А потом ми їх приглашаєм в хату, ну, як вона ж вже вроді жить тут буде. Ну, так посиділи, гості ж уже зібралися за стіл. Шатьор, в шатрові [*сміється*].

Коровай хто вміє, самі випікали наканyні. У нас в селі, хто їсти готовили, жінка. В мене така сковорода красіва єсть, ріфльона, з круглими етімі... Тефлонова, висока така, так шо коровай був хороший, з рьобришками по бокам. А зверху шось там, його украшали тістом, полосочки різали, обмотували, на подобіє цвєточка робили. Колись на якійсь свайбі, я бачила, двох голубків робили.

У сільсовєті коли розписують, там же должен бить оцей красівий хліб – молоді ж должні одщіпнуть. Це ж молодих приглашають, на рушник становлять їх, ну, я знаю, що воно там кажуть. І дома з ж хлібом встрічають, з короваєм. Дають коровай одщіпнуть, потом гостям іще раз дають, ламають молоді. А! Молоді должні кусать хліб, хто більше откусе той в домі хазяїн буде [*сміється*].

На своїй свайбі даже не помню, чи був той коровай, чи не було. А от у дітей, я заміж дочку тіки отдавала, і це одного сина. А один син женився без нас, ми вже уїхали з Росії. То я не можу сказать, хто більше одкусив, ну, не можу [*сміється*], от. Шампанське випивають, поздравляють, а потом матері – ну це я со свахою, секретар у нас розписує в сільсовєті, зв'язуєм молодим руки, от і ми за ці кінці со свахою їх по кругу один раз обвели і виводили з сільсовєта. Вивели на вулицю, пожелали сімейного щастя крєпкого...

[Як за столом розсаджуються]? З молодими сидять свідєтєлі. В принципі, у нас батьки рядом десь сидять, ну, не біля молодих. Хрещені, родичі, а потом уже дальші усі остальні гості.

[Що дарять молодим]? Вєщі, гроші. Старі люди з хлібом приходять, з бутилкою приходять, а молоді так. [Що хрещені повинні подарувати]? Та Бог його знає. Ну, оце ж я про сина, бо саме свіже вродє, одинадцять год як тільки свайба була. Хрещена подарила ковьор, а в них ще так получилося, що хрещена одна на двох. Нада ж отак получилося [*сміється*], а ми й не знали. Це ми приїхали сюди тільки та як вони рішили пожениться, то ми і взнали, шо одна хрещена на двох. Вона ковьор подарила. А її хрещений пилосос подарив.

[Забобони під час весілля]... Та єсть, навєрно, ну, тіки я не знаю. От подарки як дарують со смислом, це я знаю. Присказки ро-

зказують. Буряк, напримєр, щоб не ходив до чужої жінки... Нєвєсті тоже шось кажуть, щоб достаток в домі був... Кукурудзи качан, напримєр, щоб діточок там скіки-то було... Каждому отдєльно кажуть. Старший син женився, так відеопльонку привезли нам, то там тоже, хоть і в ресторані гуляли, тоже дарили со смислом подарочки і казали. А так...

Пізно вечором, як нагулялися уже, [знімають з молодої вінок]... У нас, напримєр, шатьор стояв посередині і столи стоять буквою "П". І от посередині в проході молода сидить, і хрещена мати заколки з голови витягує. Ото ж знімає вінок, заколки витягує і щось приговорює, я не знаю шо. Потом платочок пов'язується той, шо нєвєста, як її викупляв женіх, вона йому платок на руку прив'язала. Цей платок знімається і і на голову зав'язується. А вінок потом і плаття вже знімають, одіває уже другу одежу. Голову пов'язали, а потом вона вже йде в хату, переоділася в друге плаття.

Далі гуляють, я знаю там, до дванадцяти, до двух часов, хто й за столом заснув до утра [*сміється*].

[У першу ніч молодих] одвезли до діда з бабою. У нас гостей дуже багато приїжджих було, так шо в нас і по сусідах ночували наші гості, ну, і в нас, канєшно. Як я заміж виходила, ми ночували в сусідів. Не дома і не в його, бо він на тому краю села жив. Ну, я ж кажу, у нас зовсім друга... Ми з ним поженилися наперекор батькам. То вже в нас, мої батьки тільки свайбу зробили, бо я одна дочка була у їх. Мати мєчтала ж мене заміж отдать по-хорошому. Моя свайба була в 69-м році. То ми ночували в сусідів, не знаю, чому не дома. Но в нас свайба була вже в ноябрі, холодно, в хаті столи були. Може поетому ми й не ночували дома. Та й сім'я ж велика була, у мене четверо братів іще крім мене. А так, у сватів старша дочка заміж виходила, молоді дома ночували, потому шо він сирота з Кривого Рогу, а так, де должні ночувати, я не знаю.

На третій день – кури. З утра рано приходять гості, всі приносять хто шо: курицю, качку. Де гуляли, туди й приносять, і пішли на роботу. Обично третій день – це понеділок, люди ж на роботу. То курей принесли, а самі на роботу і аж вечором приходять. А тут їсти ж готовлять. Нанімають людей, повара, кухарі, ну, хто харашо готове того й нанімають. Обично суп якийсь готували, лапшу – це імєнно з курей. А так, шо на свайбі пооставалося, те й доїдають [*посміхається*].

[Які основні страви на свайбу повинні бути]? Ну, як каждий хоче, щоб не об... Ну, як сказать по-українськи... Не знаю як. Так щоб на столі було все, щоб як кажуть, ломився стіл од їди. А так особого... Теремок оце хіба шо.

Теремок – це очерет ріжуть, сушать його... Беруть його, де озера заростають, оце ж там очерет беруть, сушать його. А потом теремок оце ж печуть. Лєнточки тіста ріжуть, розкатають полоску, один край надрізають... І обмотують гілочку, де розрізані еті, один край, воно отак получається в кругову. На верх цвіти роблять із бумаги цвітної. Батьки випікають. Єслі дві свайби, і там, і там, то каждий отдєльно випікає. Єслі одна свайба... Напримєр, у мене син женився менший, то свайба в нас тільки була. Но ми не випікали [*сміється*]. Ми вобщє теремку не робили. Я не вмію його робить та й вобщє... Ми двадцять чотири года прожили в Росії і ми приїхали тут і, ну, якось ми до цих обрядів...

Оце ж теремки прикрасили. У відро пшениці насипають, втикають акуратно у відро скільки там, багато, прямо отакі-во охапки. Втикають і підв'язують красною лєнтою. У мого брата син женився, то я точно обратила, що красна була лєнта. Обв'язаний стоїть цей теремок на центральному столі, де молоді сидять. З самого начала і до пізнього вечора в первий день. А потом гості розходяться, дарять подарки... Нє, подарки дарять десь за третім столом. А теремок уже роздають як гості додому розходяться. Каждому приглашонному по гілкі теремку. Розрізають лєнточку і молоді ото самі роздають.

На застоллі теремок тіки стоїть, [коровая] не було. Теремок стоїть і для молодих два фужера, лєнтами обв'язані, і дві ложки зв'язані в кучу красной лєнтой, но ці ложки тіки лежать. А для чого вони лежать в кучі? З бокалів п'ють вони, да, а ложки тіки лежать. [А що потім з тими ложками]? Не знаю. Так це я, дуже багато Ви знаєте, дуже...

Єслі гуляють на два двори свайбу, то свайбу гуляють сначала у нєвести дома, а потом їх виряджають до жениха. І вже там вона і остається. Родичі з її сторони, батьки, ну, й самі потом конечно їдуть. Ну, опять же посипають, з двору виводять, посипають на голови єто самое. І поїхали до женіха.

В первий же день гуляють у молодої, буквально там два-три часа гуляють. А у жениха там ждуть тоже свої гості, но і со сторони

нєвєсти уже ж гості їдуть туди. Гуляють там, може тут і у нєвєсти гулять. Ну, в нас зараз, бачте, нема такого, щоб на два двори гуляли.

У молодого гуляють три дня. За нєвєсту даже не знаю. Це оце племенник послідній женився, то він з центра, а вона аж з того краю села. Вони виряджали, там їхні родичі гуляли. Ну, на другий день вони й тут гуляли. Так шо не знаю скіки гуляють у нєвєсти, цього казать не буду, бо не знаю. А потом гуляли тут всі.

[Придане]... Моїй невісткі корову дали [*сміється*]. Сказали за столом: ми вам корову подаримо, да і все. Ми сказали – вона нам на фіг не нужна [*сміється*]. Ну, подарили, подарили – продали ми корову ту. А хто так, хто гроші побільше. Недавно племенник мій женився, батьки йому подарили, не помню, тисячу доларів. Ну, якийсь подарочок може ще.

Раньше колись так було, [що молода завжди йде у дом чоловіка жити], а тепер нє. Ну, а тепер, наша невістка менша – прийшла до нас жить. Дочка моя заміж виходила, свайбу ми роболи, у нашій квартирі була свайба. Він з другого города був, ото гості у нас собиралися. Жить вона поїхала, бо у нього своя квартира була в другом городі. Цей менший женився, то вони жили у нас. А єсть же ж живуть прямо у нєвєсти. Старша сестра моєї невістки меншої, то він жив у її батьків, бо сирота і вобщє немєсний. Так шо по-всякому. Ну, наші діти з нами довго не захотіли жить [*сміється*]. Дитина родилася і скіки, ще і двох год дитині не було – всьо, уїхали.

Церква у нас, якраз построїлася, це мій син женився, то самий перший в ній вінчався. А тут була ще стара, якраз по цій вулиці ось сюди йде дорога на трасу і як виходиш на цю дорогу на трасу, так прямо тут пустир такий – тут була красива церква старинна. Ще помню годів десять мені було, тітка водила мене причащаться в церку, бо церква. Це десь 60-ті... В скорості її закрили і розвалили. А помню, мене тітка водила, не знаю, може менше як десять мені було. Я знаю, шо була в тій церкві, помню, яка вона красива всередині була. Це літом тітка мене водила. Мати в мене не дуже в церкву ходила, а тітка водила. І помню, іще була як церква, в цій же старій церкві, тоже ж дитиною була, ой, навєрно, на Троїцю. Оце якраз Троїця буде. Потому шо багато людей стояло кругом церкви ж з цвітами, такий же ж двір огромний був... Живі цвіти, на Троїцю цвіти.

[Як тут Троїцю відмічають]? Це ж тоді я помню, що люди стояли з цвітами, може, ще що, но я цвіти запомнила. А оце я ходила якось уже в цю церкву, на Троїцю, то люди приходять з цвітами,

даже воду приносять, щоб святили. Васильки приносять, ну, м'ята така – це все батюшка освячує і несуть додому. З восьми часов правиться начинається в середині, а потом народ підходе не на службу, а приходе, щоб посвятить. А вобщє на кажний празник сєйчас, і на Спаса, все носять святить, ну, як дєйствітельно воно положено.

[На Троїцю хату прикрашають]. Он з тополі вєтку одламуєм, сюда всовуєм, над дверима. Мати моя пока жива була і бабушка іще була, в хаті цвіти, і на пол – траву косили, застеляли. Обикновенна степова трава. Ми в кухні застеляли пол. У мене чоловік поїде на гору, васильки там такі ростуть... Їх васильками чогось називають, вони м'ятою пахнуть, такі длінні, кущ такий, а сам цвіточок розцвітає фіолетового цвєта і пахучі-пахучі. Накосив трави, привіз, на пол постелили, букет цвітов у вазу... Три дня трава лежить. Вона засихає, один раз ми міняли. А вже давно ми такого не робимо, уже здоров'я немає.

А таке робили, робили ми. Бачте, поки ми в городі жили, ми в принципі знали, що є такий празник, но празників то не знали. От я празників багато і не знала. Це сєйчас і календарі продають, то можна про празник узнать який, та й виходних на празники наробили багато...

У нас оце ж незавісімость України, і десь у нас в оце время тут і день села. Не знаю, як його відмічають. Знаю, шо в прошлім годі одмічали. Ми ж хотіли, кажу чоловікові: "Ходім, хоть подивимось, що там". А вони на вечір перенесли. Ну, вечором може хто й ходив, люди – відітє-лі дньом жарко, на вечір перенесли. То я даже не знаю. Тут же ж у нас єсть бабочки... Хор. Співають, харашо співають, єсть.

Різдво... Діти ходять, колядують. Шостого вечором, після обіду вечерю носять. Щас я не знаю, шо носять, в нас дітей немає [*сміється*]. А раньше, як тоді нельзя було вечерю носить, як ми дітьми були, тоді ж запріщалося... У нас як церкву цю розвалили, то запрітилося все – ні вечерю носить, ні колядують, ні щедрувать, ні посипать, нічого нельзя було. Ну, тєм нє мєніє все равно носили. Пізненько вже, вечором, торбинку мати давала, щоб же ж не бачили. А шо давали туди? Узвар варили з сухофрукти, груші, яблука, щоб цілі були. Кампот вариться, а це з кампота витягається – оце узвар, отдєльно у мисочку узварчик цей. Отдєльно должна бути чи катлєтка, чи кусочок ковбаси, печені пиріжки. Оце така торбиночка і впєрьод по селу, щоб ніхто не бачив [*сміється*]. А до хрещеного

треба ж в першу очєрєдь, це обізательно. А в мене хрещений так далеченько трошки жив, а ще мимо школи, та какой там! Озером-озером, щоб ніхто не побачив і вже темненько, вже сіріло на дворі. Отак вечерю носили. А там вже по дорозі до кого зайдеш... Заходили і казали, щас підождіть вспомню: "Добрий вечір, святий вечір. Батько й мати послали мене, щоб я вам вечерю принесла..." [*сміється*]. Ну, а вони шо ж, ну, там: "Молодець, спасібо, ну, давай подивимося шо ти нам там принесла..." Тож беруть, розвертають потрошечку, беруть попробують.. А! Кутю іще, кутя в мисочку, а зверху викладалося сухофруктами з узвару. Тож беруть куті трошечки, попробують, піріжок собі положуть отдєльно і своє щось положуть обратно сюди в торбинку. Ну, і гостинця давали, чи піріжок, чи свою катлєтку, свій кусочок сала, може там ковбаски по грамулічкє. Ну, єстєствєнно, канфєта там, подарок. Обично, хрещений-хрещена або якийсь подарок давали ілі гроші. Ну, обично якийсь подарок давали. А потім уже по родичам може до когось заскочиш. Ну, в перву очередь до хрещених.

На вечерю і січас готовимось. Воно ж якраз, шо там піст кончається, щоб м'ясного було побільше, печеного, вареного. А на другий день колядують.

А іще ми як сюди приїхали, та я це знаю ще до того, як тут жили, поки ще дітьми були. Сьомого числа діти йдуть до батьків у гості, це обізатєльно було. От я знаю, що мої батьки ходили до діда з бабою в гості. Це обізатєльно, я знаю, шо ми як сюди приїхали, свекор со свекрухою сказали: "Так було заведено і щоб ви до нас всігда приходили". Ну, ми ходили всігда. Обично несли шо, с'їдобне щось купляли. На Різдво обично піріжки печемо в духовці, начинені, хто на шо гаразд. Це я щас ледача стала, а раньше пекла і з капустою, і з творогом, і ще я з фасолю любила. Ой, такі з фасолю піріжки вкусні, сладка фасоль. Іще з рисом і з яйцом тоже сладке, трошки підслащоне таке. І даже піріжки пекли. Ми приходили до батьків, здоровалися, з Різдвом Христовим. Ну, вобщем, все, сідали водку пить [*сміється*]. Ну, ми приходили не самі, а з онуками, з нашими дітьми. А в нас одна дитина тут була, з нами приїхала, і з ним ходили. Ну, він поколядує, дід же з бабою гостинця дадуть, рубль якийсь чи два. Ну, і все.

Старий Новий год? Да, посипають, це обізатєльно. В мене он, дід, син з Сольоного приїзжає, це іще як батьки там жили, свекор со свекрухою, приїжає раненько син до нас, бо до нас і нема ко-

му прийти. Брат приходе посипать в часов чотири утра [*сміється*]. Ото син прийде, попосипає і з батьком до діда з бабою обізатєльно. Обізатєльно поїдуть туди, там попосипають. Це в нас таке єсть. Та щас з дванадцяти часов ночі начинають ходить і до дванадцяти дня ходять посипають. Посипають, співають же ж пісню. Я й знала, сина свого була вивчила...

А в полі-полі сам Господь ходив,
Сам Господь ходив і Бога просив:
[Ой, ризи насила], Бога просила...
Ой, Боже-Боже...
Налєво махньом, пшениця растет.
Направо махньом, там жито растьот...

Бачте, забулася вже. "Сію-вію-посіваю, з Новим годом поздравляю! Будьте здорові, з Васильками, з Новим годом!" – оце такі слова. Це моя мати розказала. Я її з нею записала, та я її добре знала, а це забулася. Сина свого вивчила, бо ходив же посипав. А вобще-то щас діти як ходять посипать – "Сію-вію-посипаю, з Новим годом поздравляю!" – пшенички понасипали і всьо. Раньше співали. Раньше я даже ходила посипать з братами, а нільзя ж жінкам посипать. Чого, не знаю. Бува другий раз питаєш у старих, були і тітки, і бабки: "Ну, не положено, не положено..." Ну, нічого, я штани оділа, шапку оділа і з братами пішла посипать. Була оділася під хлопця, так ніхто даже зі своїх родичів не замітив шо це я [*сміється*]. Вже як до тітки пішли, тоді вже призналася що це я. Було таке.

А в церкву я ходю рідко, на Крєщєніє ходю... Ну, церква в нас недавно открилася, щас народ ходе і багато молодьожі ходе в церкву. А я лічно ходю на Крєщєніє, на Паску, літом може коли там мимо проходю, можу зайти як якийсь празник. На Тройцю раз була, на Спаса раз була. В середині не була, не знаю, на вулиці була тіки. Бачила, що людей багато тоже стояли, так шо про церкву я багато не можу розказати.

На Вербну в церкву я не ходила. Цей раз сусідка ходила, посвятила верби. Це ж на Вербну приходять зі свяченою вербою. В нас раньше свині були, свиней побили, цей раз он собачку побили, щоб жива-здорова була, щоб не боліла. В прошлім годі дід з бабою ще живі були, їх побили були: "Це не я б'ю, верба – б'є..." І шо "Не вмирай – червоної крашанки дожидай...", щоб до Паски дожили.

Чистий четвер – це ж порядок у хаті наводимо, купаться конечно до схід сонця надо в чистий четвер. Ну, такого в нас конечно нема, щоб до схід сонця. Ну, ми купалися в бані тіки вечором, а вобщє кажуть, до схід сонця надо купаться в чистий четвер. В страстну п'ятницю вобщє робить нічого нельзя. А як же робить нельзя, якщо всьо равно надо робить, якраз вся робота в домі.

А на Паску шо, яйця. Паски печуть. В основном, канєшно, щас купляють, даже я вже купляю, не печу. Зато в мане невістка навчилася менша, любить паски пекти, і очень вкусні пече паски. Так шо вона пече, нам привозе, а я несу в церкву святить вечором, ну, ноччю.

У церкву хто ходе в церкву постоянно, ті ходять на всеношну. Ну, а так як я не вистою там, я каліка. Ідемо уже так. Ну, цей раз я пішла в пів п'ятого, а в пів шостого уже тут. Мені нада, щоб сіренько було, щоб я дорогу бачила, щоб не спіткнуться, не впасти, бо по темноті я не ходю вже давно, як ногу зламала. На слєдущій год в январі буде двадцять год [*сміється*].

Приходять із церкви... Приходимо з церкви, от я цей раз прийшла в пів шостого, чоловіка підняла, бабу – зразу їм по крашанці, по свяченому кусочку ковбаси, сальця, щоб з'їли. Вино ще "Кагор" я носила, щоб святить. Перекусили і, пожалуйста, можна дальше спать [*сміється*]. Обізатєльно крашанку, обізатєльно, все те шо посвятили – по кусочку – пасочку, крашанку, носимо все м'ясне, канфєти, яйця крашені – це обізатєльно. Даже сіль, ковбасу там, масло я даже носила. Вобщем люди хто шо хоче, те й несе, щоб свячене їсти. Паски ми всігда доїдаємо. Так шо паски, тєм болєє те, що невістка спече, ми все до грамочки доїдаєм, бо вкусне.

[Красна Горка, коли поминають померлих]? Є, конєчно. На слєдущу неділю після Паски. Раньше в ті времена було це, я не помню, в понеділок чи вівторок, ну, не у виходний було. В понеділок кажись було раньше. Ото на старе кладбіще, помню, дітьми ходили в понеділок, а тепер в неділю. Старі люди може шо остались, може й ходять в понеділок. А так...

Сейчас же церква своя, батюшка свій, то і служать. Люди просять, до своїх могилок приглашають, щоб пом'янули. Ходе батюшка, хто приглашає, до того і підходять. На могилки ж пов'язують, жінкам там платочки, чоловікам і сорочку можуть пов'язать, рушники пов'язують. Віночки, єстєствєнно, цвіти живі, цвіти такі... А ще як багато родичів, то уквітчають там і хреста не

видно. Біля каждой могилки, в основном, свій столік єсть. На могилку ложиться канфетка, яєчко обязательно, вроді ж це їда батькам там, чи кому. Підходять туди родичі, знакомі, щоб пом'янули, щось даєш гостинця на кладбіще. Береш канфетів же всєгда, яйця обізатєльно, чарочку наливаєш. Всьо, там пом'янули до дванадцяти, до часу, хто коли як, і додому. Ото і все.

А дома лічно до мене всі брати з'їжаються, кроме старшого, старшого немає вже, царство йому небесне. Всі брати. Один брат у мене в Полтаві живе, приїжджає, один брат тут живе і один брат – в Сольоному. Всі сюди приїжджають з жінками...

[Івана-Купала]? Вобще-то нєт, не святкують. У нас такого немає. От я знаю, це свекор покійний розказував, з Молдавії строїтелі були, строїли там у нас ферми на горі. То от у їх, якийсь празник у нас великий чи, може даже Паска, не буду казать.. Шо у їх це якось так, а от Івана-Купала... А в нас це вроде і празник не так собі. Знаєм, що вроді як празник, але не святкуємо. А у їх це празник шикарний. Вони в цвітних сорочках одіваються, цвіти, вінки, вобщем і гуляють, водку п'ють. Це таке свекор розказував. А в нас такого... В Западній, там може і празднують.

[На Маковія]? Кстаті на Маковія у нас чому-то в церкві не правиться. Но в церкві почему-то в нас не правиться, це ж перший Спас. Як він там називається? Медовий. А це ж Маковія. Коржі я люблю робить з маком, дома коржів напечу, зробимо і їмо. Просто нам нравляться коржі оці, іменно корж з маком. А так знаєм, шо Спас єсть фруктовий, оріховий там...

Як раньше колись було... Якщо дейстівтєльно старі, як свекруха моя, восємдісят год, і то вона наверно скіки не знає. А таких старих людей, то уже... Свекор помер прошлим літом. Якраз ми їх тіки до себе забрали, бо вони там самі жили.

Це вам нада найти когось старенького...

Горпинченко Лідія Василівна, 1955 року народження, с. Сурсько-Михайлівка Солонянського району Дніпропетровської області[1]

Горпинченко Лідія Василівна, 1955 року народження, 27 грудня. Народилася, виросла і нині проживаю у селі Сурсько-Михайлівка. Навчалася тут в школі, вийшла заміж і працювала довгий час в сільській раді.

Працювала я в бухгалтерії, потом працювала (послíднє время) заміняла і секретаря сільської ради. А потім працювала я паспортисткою і воєнноучьотним столом завідувала. Ну, була депутатом довгий час і так мене обрали обрядовим старостою, яка проводе оці всі весільні обряди. Ну, якби в нагрузку, це не в нагрузку, як працівник це тіпа і в нагрузку. Ну, як проводиться в нашом селі... Заключяють шлюб, будем казать: приходять молодята, подають заяву, як обично, за місяць до весілля. За тиждень приходять і назначають дату весілля. Ну, розпорядник, секретарь виконкому в нас займається цими же документами, виписує, печатає там усе шо, шо потрібно, ну, а я ж тільки проводю обряд торжественний, урочистий. Було прийнято вдвох розписувать. Це так вимагалося одне время: помічник і той, шо обряд проводить, обрядовий староста. Ну, потом, свадєб у нас не багато, так по одній, а то дві, три на одне число. А так в основном по одній. От, приїжають же ж все попереджаємо, шо потрібно з собою мати на день же ш весілля. Ну, і запрошуються батьки, запрошуються дідусі, бабусі, гості. Все це є в нас зала в якій проводиться, от, ну, і все. Приїжають в день весілля молоді. Обряд і сценарій це все шо в нас під касєту. А єслі були такі свадьби, шо в нас, ну, напрімєр, ну, були в нас нєкоториє, шо я розписувала і афганця. Даже приїжали з студії ж, з "Інтера" і з 9-го канала, і з 11-го. То по просьбі цієї ж матері, бо він долгожданний, був в плєну в Афганістані десять років, тоді він женився, і матері хотілось, шоб чисто українська свадьба була, то ми тут приглашали цей, фольклорний народний хор.

Співали, ми не під пластінку проводили обряд, а з тими, з фольклорним тим, з жіночками, короче... Весільних вони співали в живу, українські дівчатка, наряди все там їм, ну, все в українському стілі. Було красиво. І одну свадьбу побачила ще одна мама і тоже

---

[1] Опитування провели В.В. Ликова, Г.В. Лєснікова (8 червня 2009 р.). Науково-популярним методом передала Н.А. Бєлік.

захотіла, шоб і її дітей так розписали. А так, вобшето обикновенно, під касєту записують, ну, і починається обряд. Обряд в нас проводиться так: на порозі виходимо із хлібом, із сіллю і запрошуємо. Обращяємося до молодих: “Шановні молоді, ми зустрічаємо вас на порозі вашого весільного щастя з оцим хлібом. Хліб – це сила і міць держави, її багатство, її благополуччя. Хай цей хліб буде на вашому столі символом вашого сімейного щастя, достатку і хлібосольства. Цілуйте хліб тричі і нехай дійде до вас сила його і міць. Щоб хліб і сіль у вас було, щоб життя у вас було хмільне і розцвіло. Будьте ласкаві, запрошуємо вас до весільної зали”. Тоді вони йдуть із секретарем це в нас спеціальна кімната є, а гості йдуть в зал. А молодим там напутствєні слова. Причепурюється там нєвєста. Ну, потом включаємо ту мелодію ж Мендельсона як обично ж, і тоді начинається обряд. “Раді вітати дорогих наречених і шановних гостей в цьому святковому залі. В добрий час ви подали один одному руки, ну, Аню і Андрію. Хай буде: ви діти нашого народу, його надія, окраса і майбутнє, вступаєте сьогодні в шлюбний союз. В минулому шалості юності, попереду пора сімейного життя. Виконуючи високий громадський обов’язок, як представнику держави прошу відповісти мені дорогі наречені чи перевірили ви почуття один до одного. Чи готові Ви, Андрію, все життя бути вірним другом Анні?” Ну, так же ж вони відповідають. “Це дуже добре. Щойно ви ступаєте на стежку, що веде вас до весільного рушника. В народі кажуть: рушник – це символ чистоти єдиної дороги в вашому житті. Прошу свідків простелити весільний рушник”. Тут ідуть слова: “Добра година, пора урочиста, двоє сердець ви з’єднали в одне, так хай же ваше щастя буде таке чисте як весільне оце полотно”. Або я кажу ще так: “На рушник стати, на вік друга мати і в радості і в горі”. Прошу вас і вони стають на рушник. Далі я кажу: “Не впади ж порошино на весільну стежину, зійшлися дві долі в житті. В ці хвилини святкові на оцім рушникові вам єднатись на вік, молоді. Хай ваша любов буде такою міцною і прекрасною, як ці обручки. Прийміть їх як символ вашої єдності”.

Обмінявшись обручками на оцім рушникові, клянетеся друг другу клятвою вірності. Прошу повторювати за мною: “Перед лицем своєї Батьківщини, перед своїми батьками, друзями й товаришами ми виявляємо свою волю на спільне сімейне життя як подружжя. І якби воно не склалося, і в хвилини радощів, і в хвилину горя я завжди з тобою, щастя моє, любов моя і доле моя. Я ніколи не

зраджу честі нашої сім'ї. У ці урочисті хвилини подивіться один одному у вічі і скажіть собі: "Клянусь тобі, обіцяю тобі". Це обично тут нєвєста починає сльозу пускать. Це так, ну, дуже рідко буває. Ну, поклялися. "А тепер прошу, молодих підійти до столу і скріпити свій союз підписами". Молоді проходять до столу, а ці ж свідєтєлі, ну, рушничок приймають і кладуть же ш мені на стіл. Тоді свідєтєлі розписуються. От, ну, потом там з боку у нас є вони стають на коврик злагоди. Він знаходиться у нас в нашій актовій залі, з боку, короче. Він не вишитий. Просто от як наш український килимок. Далі я кажу: "Іменем закону України стверджується ваш взаємний вияв, воля як громадян на спільне сімейне життя". І грає гімн України. "Шановні друзі, прийміть свідоцтво про одруження як перший дорогий і пам'ятний документ вашої сім'ї. Живіть дружньо. Ви, Аню, пам'ятайте про велике покликання матері. Ви, Андрію, поважайте і любіть Аню, як друга сердечного". Потом же ш приглашаю я тих свідків і вони наповнюють за сценарієм один келих джерельною водою – чаша кохання. Це було, мабуть при Андропові, рік проіснувало і все. Мабуть 86-й. Обрядовим старостою я почала робить в принципі у 1986-87-му. І проробила до 2004-го року. І ото тоді ми наповнювали цю чашу кохання іменно джерельною водою. Бо це ж нєвєста – їй не може пити, не можна. А як наллю шампанське так повинна.

Це був "сухий закон", так що насправді наливали в келих воду, чисту воду. Тоді вода практикувалась. А тоді вже почали казати: "Що воно таке? "Давайте шампанське приносить!" Ну, ото приносять коробку конфет і шампанське, і ото ми їм ставимо. Воно стоїть дожидається. Потім наповнюється чаша, свідєтєль дає її мені. Тоді я беру цю чашу кохання й кажу: "В народі кажуть, шо чаша, яку розпивають молоде подружжя є весільним кубком ілі чашою кохання. Ну, перш чім випити її вам, я хочу спитати у вас хто в вашій сім'ї буде головою? Тому першому й пити". Ну, і, єстєственно ж, всєгда перший хватає женіх. А коли буває так культурно предоставляє так нєвєсті. А буває, шо хочуть удвох там пити. "А тепер поздоровте один одного як подружжя". Цілуються. "А тепер запрошуєм молодих на весільний танок". Трошки вони розслаблюються. Далі вітають батьки. Потім я кажу: "Дорогі батьки, дякую вам, що виростили таких гарних дітей". І кланяюся їм. А молодим: "Діти, підійдіть до батьків, вклоніться їм низенько тричі за доброту їхню, що вони ви-

ховали вас, за недоспані материнські ночі". Тоді я кажу: "Хто вміє батька й матір шанувати, той вік цей буде в щасті вікувати".

Потом придумали таке, як дарування на підносі торбинки з насипаним зерном. При цьому кажуть:

Дарую вам жменьку пшениці, щоб на вашому столі завжди були паляниці.

Дарую я вам торбинку гороху, щоб ви багатіли потроху.

Дарую вам трохи гречки, щоб між вами не було суперечки.

Дарую вам жменьку пшона, щоб завжди у вас була думка одна.

Дарую вам жменьку жита, щоб Бог дав вам дитину гарненьку.

Дарую вам вівса, щоб ви були від вінця і до кінця.

"Вітаю вас з народженням нової сім'ї. Бажаю вам: долі світанкової, гордості від тополі, щедрості від людей. Від квітів навіки ніжності, а від лебедів вірності. З цієї хвилини до останньої днини все для вас стає спільним – і радість, і горе".

Тоді беру і вручаю коровай. Вони кусають і шуткують, хто там більший кусок відкусить, хто там буде головою, хто міністром фінансів, а хто президентом. Пригощають батьків весільним короваєм: молодий іде до батьків молодої, а молода навпаки. "Тато і мамо, скуштуйте нашого весільного короваю". З тої хвилини вже начинаються родствені отношенія.

Оце поздоровкались з батьками, а потім же ш кажем, що просим гостей привітати молодих. Привітали. Тоді я беру цей же ш весільний рушник і кажу: "Дарую вам цей весільний рушник на щастя й на долю, щоб стати вам на нього в день вашого срібного і золотого весілля перед вашими внуками і правнуками. А щоб ви були на віки разом я вам звяжу руки цим рушником. (В'яжу їм отут, на запястку ж, отак).

"Де згода в сім'ї, там мир і тишина, блаженні там люди і затишна сторона, їх Бог благословляє, добро їм посилає, з ним Бог живе, живіть і ви, дітки, з Богом, навіки разом". Ну, і тут обряд кончівся.

Хай дні ваші будуть веселі й щасливі.
Хай родяться дітки веселі й вродливі.
Хай вірних вам друзів життя посилає.

Хай вічна любов у серцях не згасає.
В добрий час, на довгий вік, на счастя, добра і багатства!

Виводю їх за рушник же ш і оддаю матерям. Зятя віддаю тьощі, а невістку ж – свекрусі.

І їх зв'язано так ведуть до машини, а там буває, що й приїжали звязані додому, бо воно ж близько.

Своїх дітей не положено розписувати. Розписувала секретар. Ну, не можна. Це ж як по закону той. Це ж і документально не правильно, і юридично не правильно. І попробуй свою дитину розписати! Хвилювання. Я знаю, коли почала працювати у нас тут у Слов'янському районі був семінар, чи показове виступлєніє. Коли участвують, а потом там журі сидять, конкурс. Конкурс обрядових старост, по Слов'янському районі. І нам від сільради теж треба було їхати, що нам від села теж свою пару, показові. І мені випало іменно моя сестра двоюрідна, не як не получилось, і я оце їх розписувала, зайняла перше місце і грамоту. Це тяжило своїх, жаль, це ж кажду сім'ю знаємо. Я не знаю як так буває, коли кажду сім'ю розписуєш, то передається, якась аура єсть, даже можна определить, які діти будуть жить, а які розбіжаться, так воно і чувствуєш і бачиш. А однажди однокласник мого сина розписувався, так я як почала його розписувати розплакалась, як я вибачалась перед усіма, я не могла здержувати, ну, він тільки місяц прожив і розлучився. І багато, на конкурсі ми ділились опитом.

Ну, от, щє городські приїжають і кажуть що вот, Господі, как здєсь красіво всьо. А в городє скажут трі слова і всьо. Да, куди ж там красіво говорить, коли очєрєдь така велика стоїть під дверима?!

Ну, скіки воно там от іде, скіки, я вам не можу сказать. Буває більше півгодини, ну, не більше сорока мінут. Це коли у нас у союзі сухий закон. І виходили с положення, так тоді ж і свадьби гуляли, бо боялися водку пити, штрафували оце ж все.

Ну, конєшно, спеціально, як обично і міліція с дружинниками, були задєйствовані спеціально, в школах оце вечора випускні тоже нельзя було. Уже і сухий закон цей пройшов, ну, старалися прозору воду, чисту наливати. А коли розпався союз опять начали шампанське, хотя і єсть такі: "А можна ми не будемо пити спиртного?" Та нє, за той період нічого не було такого, нічього не поміня-

лось, пока я робила. Трошки добавлялося ну то там, то там подивишся. Начали снімать на камери. Це з 90-х...[1]

Руденко Марія Петрівна:

Пощітай, козаче, всі зорі на небі
Як перещітаєш, та й піду за тебе.
Ой, як тяжко-важко ті зорі щітать,
А ще тяжче любу забувать...

Співали, коли попало. Коли на гульбищі, коли гуляють. А коли на роботи їхали цю співали:

Ой, там на горі, ой там на крутій,
Ой, там сиділа же пара голубів.

Вони сиділи, парубкували.
Сизими криллями обнімалися.
Сизими криллями обнімалися.

Ой, де взявся стрілець, стрілець молодих розбив.
Розлучив пару голубів, голубів розбив, розлучив.

Це коли на роботу і як полять, і, коли, гуляли співали.

Лідія Василівна: Ну, і ще ж веселу “Косив батько, косив я...”:

Косив батько, косив я
Соловей у саду, тьох да тьох...
Люблю Гриця-молодця.

Ой, мамо, люблю Гриця
Гриць на конику...
В Гриця шапка до лиця
Люблю Гриця молодця.

Марія Петрівна: Ну, пісень я багато знала, а ці молодші вже не знали. “Посіяла огірочки...”

Посіяла огірочки близько над водою.

[1] Далі приєднується мати Лідії Василівни, Руденко Марія Петрівна.

Їх сама буду поливати.
Дрібною сльозою.
Сама й буду поливати дрібною сльозою.

За городом качки в'ються,
За городом качки в'ются,
А за мною хлопці в'ються,
За городом качки в'ються.
А за мною хлопці в'ються.
Поки тісто замісила, свиня двері прокусила.

Це самі складали. Ну, знаєте якісь такі дівчата молоденькі, грамотненький народ.

Гей, гуляю я, гей, гуляю я!
За городом, качки в'ються.
За городом качки в'ються,
За мене хлопці б'ються.
Гуляю я, гуляю я...

Ой, у вишневому садочку, там соловейко щебетав.
Віть-віть-віть, тьох-тьох-тьох, ай-яй-яй, ох-ох-ох...
Там соловейко щебетав.
Віть-віть-віть, тьох-тьох-тьох, ай-яй-яй, ох-ох-ох
Там соловейко щебетав.

А я матусі не боюся...
Віть-віть-віть, тьох-тьох-тьох, ай-яй-яй, ох-ох-ох...
Там соловейко щебетав...

[*Інша пісня*]:

Як служив же я у пана, так перше літо за літо,
Заробив я у пана курочку за літо,
А та курка-шкабатурка по садочку ходе та ходе, курчаточок воде та воде.

Як служив же я у пана, так друге літо за літо,
Заробив же я у пана качечку за літо,

А та качка-качка-качка, а та курка-шкабатурка по садочку ходе, та ходе, курчаточок воде та воде.

Як служив же я у пана, третє літо за літо,
Заробив же я у пана гусочку за літо,
А та гуся-туся-туся, а та качка-качка-качка, а та курка-шкабатурка по садочку ходе, де ходе, курчаточок воде та воде.

Як служив же я у пана четверте літо за літо,
Заробив же я у пана індюка за літо,
А той індюк-дюк-дюк-дюк, а та гуска-туся-туся, а та качка-качка-качка, а та курка-шкабатурка по садочку ходе та ходе, курчаточок воде та воде.

Як служив же я у пана та за п'яте літо,
Заробив я у пана телятко за літо,
А те теля-постомеля, а та індюк-дюк-дюк, а та гуска-туся-туся, а та качка-качка-качка, а та курка-шкабатурка по садочку ходе, де ходе, курчаточок воде та воде.

Як служив же я у пана шосте та літо.
Заробив я у пана дівчатко за літо,
А те дівча напилося та і с втечі убилося,
А то теля-постомеля, а та індюк-дюк-дюк,
А та гуска-туся-туся, а та качка-качка-качка, а та курка-шкабатурка по садочку ходе, де ходе, курчаточок воде та воде...

[*Інша пісня*]:

Ой, під вишнею, під черешнею,
Стояв козак з молодою, як із ягодкою
Стояв козак з молодою, як із ягодкою.

І молилася, і просилася:
Пусти ж мене, старий діду, на вулицю погулять.
Пусти ж мене старий діду на вулицю погулять.

А я й сам не піду, і тебе не пущу,
Бо ти ж мене старенького та й покинеш на біду.

Бо ти ж мене старенького та й покинеш на біду.

Ані сіножатки, ні ставка, ні млинка, ні вишневого садка.
Ані сіножатки, ні ставка, ні млинка, ні вишневого садка.
А я молоденька, гуляти раденька.

А ти старий дідуган, ізігнівся як дуга.
А я молоденька, гуляти раденька.
А я молоденька, гуляти раденька.

Кину кужіль на полицю,
Кину кужіль на полицю,
Кину кужіль на полицю,
Сама піду на вулицю
Нехай кужіль... трублять
Нехай мене хлопці люблять.

Марія Петрівна: У нас мати великосімейна була, одинадцять душ. А кума ця прийшла і каже, шо ж ти оце думаєш за дітей. А в ней тільки двоє. Та я ж оце якось зроблю, дивися хожу і роблю. Самі вони робили, мати цього побоялась. А я тільки на вус мотаю, прибираю, чую все. А тоді тітка у нас Одарка була, материна сестра (молода). А я тоді думаю і думаю: “Що ш це за аборти?” А тітка Одарка прийшла. А я питаю шо це таке. Були такі, що робили.

[*Разом говорять*]. Ну, да, були, там цибулиння якісь пили. Настаювали листя з цибулі і ото пили, шелеху. Який срок так і пили, зривали. У кого як, ну, буває таке що можна напитися і окровиться, вмерти. Ну, вобщє люди лікувались ще якимись травами.

Но я не знаю, не робила. І матір наша не робила. Вобще аборти в селі почали робити у 50-х роках, після войни. Та дома, в лікарні, Боже сохрани. А в лікарні вже після того, після голодовки. Начали людей спасати, у больницях робить. Щоб меньше сім’я була. Зараз бачиш, по два, три, а раньше шо ж то сім, то одинадцять.

Якщо жінка сама зробила аборт, боялися в больницю йти і старались, шоб ніхто не знав, шоб не виходило з сім’ї, да. Робили тайком. Це було великим гріхом для жінки.

Ще вважалося великим гріхом загулять, дітей бросить. До речі, жінок-п’яниць тоді не наблюдалося. Може рідко... Це вже після войни. Мужиків не стало, начали жінки варить, спиватись.

Нап'ються і співають, мужей чужих уводять. Самоубійство – це дуже великий гріх. Труїлися, вішалися там таке, і після, і до війни. Знаєш там: "Шо я сама буду робить? Пропаду. Да і таке, таке робилося було, шо й дітей бросала і зараз воно таке. Тоді раньше багато було міняли жінок. Якщо своя жінка задрипана, чому йому не піти? Та ж – як квітка! Можна було й з кумою зраджувати. Зраджували, ну, смотря яка кума. Якшо разом під хрестом не стояли, то можна. Тим, що дітей христили, тим не можна, а з іншими можна. Це так само, як чоловік і жінка. Це ж получається, вони родили дитину, а ми перед Богом клянемося, як другі батьки. Вдруг шо з батьками ми – повинні воспитувать. Як таке трапляється, то сора, лайка, дома скандал. Нічого хорошого від цього! Ну, коли кума приходить і виставляє свою сподню, як тут не ругатись. Сподня знаєте шо таке? Спідня юбка, сорочка з кружевами, фартух. Це значить спокусювать чоловіка. Крім сподні було модно у хлопців сорочки вишиті, а у дівчат кружева. Мати готовить для дітей, шоб не хуже було. Но у кого яка возможність.

А дівчина могла й натякнути, що їй подобається саме цей хлопець. Було між дівчатами поговоримо. А таке добалакається, то він почує і поведе додому. Додому не дуже, ти чужий. Бо як мати вийде, то дасть. То десь під чужий дом вели.

Було дівчата і хлопці на вечорницях гуляли. Да. Ото ж так, коли додому проводить, коли танцювали. Училися.

На вечорницях збирались в когось на хаті. Наймали хати, от в кого дітей не було. Ми складалися грошима, там по 50 копійок, чи по 20. Віддавали старшим, музику наймали. І ми платили тим, в кого наймаєм, і музикам. Вийшла така історія, баба гуляла з одним, а вийшла за іншого. Петро любив, а я його не дуже, сестри підказують. А брат цей менший. Тоді вже і він став ходить на вулицю. Мені брат більше понравився. Виряджала до армії старшого, а вийшла за молодшого.

Ночувати в тій хаті можна було. Та це вже, як яка хазяйка пусте і яку пару. Всі ж не можуть, а якась пара. Може стара якась.

Хлопцям і дівчатам залишатись не можна було. Не можна, но оставались. Завжди хлопець домовлявся. Полюбили та й залишились. І гріх робили. А люди на дівчат казали – "пройдоха", а про хлопців нічого не казали. На козаку нема знаку. Він би не пішов, як би вона не схотіла. Йому ше це плюс. Вона підпустила...

Тоді було розкуркулених не брали в Германію. Мене беруть. Шо робить? Спершу треба було нагрішить, а потім свадьба, щоб мене не забрали. Переховував він її, землянку вирили, а потім вже прийшли і батькам казали, а потім і повінчали їх. А батюшка сказав, що бережених не вінчаю, поки не покаються. Після гріха обов'язково повинен оженитися, але бували і інші. То ж батьки ще може казати, то не твоє. Краще коли дівчина іде спокійна, що не согрішила. Це якщо спортив і не взяв, це позор. Було, проведе додому, постоять і все. А другі і спать підуть до других. А після вечорниць такі пари загалом справляли весілля. А було, шо він до другої ходить. А до дівчини потім перестають залицятись.

Воно було, як совєцька власть началась, усе розбивали, все викидали. Ми з матір'ю поховали й ікони.

9 травня після війни святкували кожного року. Святкували так – в колхозах збиралися. Був парад. Варили капустняк. На Перве Мая кашу варять пшоняну, степову. Бо на степу варять, пшоняну. Збирали на дворі ветеранів. Зараз дома гуляють.

І німці гулять розрішали. Вони, німці, не такі були, як ті поліцаї. Один залицявся до мене, а я чистила картошку. А він лізе цілуватися, а я його трохи порізала. Думала, що мене повісять. Я вже не помню, але по-руські розмовляв. Він потім на передову, я його більше не бачила. Вони, коли у землянки ховалися, поліцаї ж їх шукали, знали шо в степу. А батька хотіли розстріляти. Чемодани поїхали, а там сказали, що така не приїхала. А коли батька питали, де Марія, а він не знає, тому і хотіли розстріляти. Батькові допомогли. Привили мене у центр, к рострєлу. І думаю, як постраждаю, так одна. Іду, і за батька переживаю...

Помню в 47-му голод. Пшениці нам'яла, перекрутила. Носили ж додому – і у торбиночкє, і під труси ховали, аби пройти. Так – доложили! Це ж я на роботі украла! Прийду додому – нема ж нічого їсти... А тоді заложили і вели мене на суд. А чоловіка сторона, відмовила...

За того періоду сходились і жили чоловіки й жінки, що залишались, потірявши когось за войни. Це ж моя судьба, і я сама така. Чоловік вмер, от я і пішла на троє дітей, і моя четверта. Пішла ізза хати, бо мені до батька йти, там же ж капела, туди не можна було іти. Як зійшлися? По хатах ходила. Він був бригадір. Бачив, що роботяща. Не ходив, нічого. Дурна, що все робила! І от якось дали мені наряд (а мій майбутній чоловік тоді ходив до другой). І от вона

заходе: “А шо вона (це ж до мене!) тут робить?” “Прислав нас бригадир мазати...” Так він ту бросає (вже вона йому не нужна) і бере мене. І діти ухватилися за мене. В армію виряджала сина, свадьбу гуляли. Тоді в город пішли дві дочки і син. Багато таких сімей було, що сходились. Таке не засуджували. Просто велика різниця у возрасті. Ніхто не засуджував, бо знали ситуацію. Бувало таке, що просто до інших ходили. Год жили, не розписувались. А регістрірували потім. А бувало, якщо не приживали дітей, могли і не розписуватися. Могли бути пізніше сварки через наслідство. Я ось речі їх всі їм віддала.

Було в традиції – не можна заміж виходити на Троїцю, не можна хату мазати. В Троїцю нічого нельзя!

Івана Купала ж святкували раніше також. Вінки плели, костьор палили. Куди вінок поплива, туди і заміж піду. А вінки треба ловити. А якщо пристає до берега, то погано. На Івана Купала не можна було купатися, бо там русалки. Це батьки казали, шо нельзя купатись, а чого не казали. До Паски з початку посту не можна їсти ні крашанки, ні сала. Їли в піст все пісне, на олії: картошку в мундірах, огірки квашені, капусту кислу, заправлену олією, борщ квасоляний, суп гороховий, рибу. Всі їли з одної миски. Но першими починали їсти діти. Казали так: “Їжте, діти, а ми потім”. Батько з нами сідає, а матір порається, завжди пізніше сідає. А в кого ж ще як – діти самі, а батьки самі. Зі столу прибирали старші діти.

Полозова Ганна Степанівна, 1937 року народження, с. Сурсько-Михайлівка Солонянського району Дніпропетровської області[1]

Нинішню фамілію? Вам по руські чи..? Ну я українка, то українською... Полозова Ганна Степанівна, 37-го року народження.

Батько [мій] – Загребельний Степан Іванович. Ну кажуть, що якась рідня кровна є з Павлом. Павлового батька я знала. Я хоч і мала була, но вже... Архип, а по-батькові не знаю. Він же там жив у селі, то ми його бачили. Він ще кимось таким був, людиною видною. А мати його рідна рано померла, і була в нього мачуха...

[1] Опитування провели С.А. Заславський та К.І. Титаренко (6 червня 2009 р.). Науково-популярним методом передала Н.І. Швайба.

Була в мене бабуся по батьковій лінії, мати... Загребельна Марія Васильєва. А дідусь помер рано. Прадідів я і не пам'ятаю... Бабуся як померла, так я була в шостому класі. Вона лежала, вже не ходила, то я її доглядала, а батьки працювали в колгоспі..

А моя мама – Загребельна Марія Петровна. Загребельна – це вона по батькові, а так вона Задорожня...

По маминій лінії теж була бабуся – Якубович Варвара Яківна. А в неї був батько – Пилипенко Яків, а по-батькові я забула. Я була мала, ще він був живий. Потім помер. І прабабушка – Пилипенко Килина. Прадід і прабабушка, померли, но в мене їх фотографії є. Оцей дєдушка Яків, прадід мій, він жив недалеко від батьків Загребельного Павла, оцього письменника. Ну так він же ж в молодості як почав писати оповідань там всяких, гумористичних же... взяв праобразом оцього мого прадіда. Він такий був з гумором [посміхається], і у оповіданнях всім здавалося, що це цей дід. Просто він там його згадував під другим іменем, але догадувалися, що це сусід. Ну як кожний письменник... Це по маминій лінії...

У мами теж батько помер. Я не знаю свого рідного діда. Вони померли, може я ще мала була, але не пам'ятаю. Моя бабуся вийшла заміж за другого мужчину. У нього було шестеро дітей, і став він вдідвцем, жінка померла. І моя бабуся пішла на оцю сім'ю. Шестеро їх було і мама сьома. То вони жили там. Різні професії були. Мама колгоспниця була, а одна вчителька, лікар... Вобщем, дітей виводили в люди. Сім'я порядна була. Дєдушка, тоді ж я не знала, що він мені не рідний, Якубович була його фамілія. А тоді вже стала більш свідома...

Тут же у нас село було... Ми ж всі на Полтавщині народилися, родом ми з Полтавщини і корні там. Но на Дніпрі, коли будували ГЕС, Дніпропетровську і Кременчуцьку, то наші села і другі села лівобережжя попадали в зону затоплення. Почалося оце переселення. Повідомлення, що ви повинні чи побудувати хату, чи виїзжати куди. То там комісії різні міряли, все оце описували, і наказували, що такого-то числа ви повинні вже хату свою знести, розбити. Частина ж оцінювалась, різні ціни, в кого ж яка хата... Частину грошей дали, а частину – будуйся заново, а як хочеш там виїхати... Но в колгоспі, правда, не дуже-то і пускали. Батьки ж були трудоспособні, а я вже навчалася. Я закінчила десять класів в сусідньому селі, десятирічок не було ж в кожному. А потім пішла в інститут, поступила...

Ну я вам розказую, як наше село знесли, під час войни спалили село німці. А батькам же будуватися... і відбудовували хату, бо частина згоріла. А великі ж тоді хати були на Полтавщині, знаєте, такі біленькі та підведені. Ну а хто ж його буде? Батько прийшов з війни, – інвалід. Ну отак трошки жили як жили, та й усе. Колгосп же. А тут же оце переселення. Ну рішили як... Одні приїхали сюди в Михайлівку – сподобалося село... А ми і не знали про нього нічого. Та отак один по одному і сімей двадцять сюди переїхало.

Ну батькові тут сподобалося. Йому щоб був простір, щоб було спокійно. Корову ж держав... І оце ж він приїхав і цю хатинку... ну вона була ж не така. Це вже самі ми розбудовували, обкладали, облаштовували...

На постоянно батьки мої переїхали сюди в 64-му. В 60-х роках почалося там знос села. Воно ж по плану, не так шо, коли кому. Вже там хату розбили, гроші получили, приїхали сюди. Ось тут циган жив, хатину цю купили, така мазанка була. Ну їм як переселенцям дали кирпич, шоб обкласти і той шифер, ну по такій ціни льотній. Ну от тут же воно було, якось ферм же тут було багато, хлопців багато, всі помагали строїться, це обкладали хату, і вобщем воно було хороше. Ну зараз же уже пройшли роки і то тепер, мужика ніякого. Тепер поки наймеш, так і... То там свєт якась проблема, то там ще, – ну наймать нада. А тож таки і батько займався ремонтом. І чоловік мій приїде, всєгда тут клепає, проводку поміняв був все, він тоже електрослесар. Ну вот тут понравилось їм, оце вони побудували тут і колодязь, і всі сараї, – це вже все батьки. Це ж сама стройка, та шо була на Полтавщині. Так вони сюди приїхали, і оце сусід приїхав з Західної України, сім'ю перевіз. Ну хлопчик в їх отакий був, при мені виріс, уже мужчина, жонатий уже. Ну ото і вони довбаються в глині і мої.

Потом мама стала хворіти, померла. А батько ще жив. Я приїхала доглядати батька сюди. То я ж на Донбасі... Направили мене, послали у Луганську область, Краснодонський район. Шахтарський край там. І я ж там працювала. То ж батьки були, потім батько один залишився, потім захворів, перестав ходить... Я приїхала його доглядати, но я ще працювала, будучи на пенсії.

Постоянно живу тут, так уже склалися обставини, шо прийшла я сюди. Це я вже з 98-го року тут. Ну я ото приїхала сюда, батька

потім схоронила. У 99-му батько помер. Чоловік приїхав сюди мій і він помер у 2007-м...

Да, я там і заміж вийшла, в Донбасі. Чоловік був машиніст електровоза, шахтар. В нього сім'я приїхала із Росії, з-під Горького там. Там же ж в колгоспах туго було, не давали нічого, бідно було, а їх п'ятеро в сім'ї. Батько в їх був такий активіст, комсомолець, член партії, то в нього різні роботи обществєнні. А мати з ними, з дітьми, бо треба ж їх годувати чимось. Ну і вирішили, що там шахти будуються, там заробітки непогані... і поїхали, і так вони опинилися на Донбасі. І то ж ми там познайомитися і поженилися. Дітей в нас нема.

Я одна була у батька. Ну а родичів тут у нас... Батькова була сестра, похована там на кладбищі недалеко, – батько мій і його сестра з чоловіком. А один брат похований там, він побудував хату на Полтавщині, він не виїжджав. Там село є хороше, школа, лікарня. Но багато виїхало, хто куди. Кого діти забрали... Сестри померли, двоє братів на фронті загинули, – їх було шестеро. А батько інвалід прийшов з війни, в нього чашечка перебита, но живий, а двоє братів загинуло. А один помер і похований на Полтавщині. І сестри померли, теж на Полтавщині поховані, а одна тут – переїхала сюди ж, у Михайлівку. Ну тут хороший хутір був, женщіна тут жила, померла, продавали цю хату, но вона так бесхозна... Но вона сама не завалилась, їй помогли завалиться. Люди ж як, розбирають потрошки. Тут є хазяйка цієї хати, но вона тут не живе... Потрошку тягли, бо топить же нічим, дрова нужні...

Ми ж тоже там, в'їхали до одного, там домик був. Батьки це його строїли. Як раз він ще був у армії, це ж він після армії вже женився. У їх у [...] брати є, двоє братів і дві сестри. І ото хату побудували, його батько помер. Ми поженилися і осталися з матір'ю. А потім думали, що тут продамо, да поїдем на Донбас. Ну поживемо тут трохи, тут коровка є, і ми так нормально якось... А потом і він став хворіть. Шахта ж.. Ноги, сосуди, заболєваніє серця та бронхіт... І так він оце буде два роки як помер. Отак ми тут і осталися. А звідти пишуть, що посьолок наш вимирає, шахтьорський же посьолок... Шахта була знаменита. Колись був такий шахтьор Мамай, із Кубані. Знаєте, бригада в нього була. Тоді ото як Стаханов, Мамай, Боженко... – надо підтримувати, це добре! Вони не те що там для красоти, вони працювали хорошо. І були у нас ще такі – директор шахти – герой соцтруда, – не за так же дали. І ще були шахтарі, – за-

бойщики, проходчики, – це хороші заробітки були. Мій чоловік був машиністом електровозу. Він заболів, і по здоров'ю не проходив, це ж давлєніє, все... Він пропрацював сорок років, без пропусків, без прогулів, тоже серйозно так ставився, член партії був... В партійном бюро був, коли той парторг відлучиться, то він його заміщає. Грамотний був. Одинадцять класів вечірньої школи кончив вже при мені. Ну він поговорити, хай він там коряво скаже, ну від душі. Ну руські вони люди такі, знаєте, прості. Так вийшло, що ще можна пожити, а не судилося...

Ну отак і пройшло. А тоді отож як шахту закрили (не дуже давно її і закрили, бо вона вже не рентабельна, виробилася уже, начальники мінялися, директора, помирали), ну шо ж, а як шахти вже немає, людям треба десь працювати. На другі шахти возять їх автобусом, там багато шахт. Треба ж сім'ї годувать. Колгосп же був, колгоспні поля, радгосп, ферма там була, свиноферма. Молоко було, брали звідтіля. Жили отак! А потом Союз розвалився. Ми жили на кордоні з Росією, це Краснодонський район, він тягнеться, поряд Ростовська область, город Донецьк (ростовський). І там ми і на базар ходили, наші люди там працювали, їхні у нас. А тоді вже як розвалили Союз, то вже людей там розщитали. А там і фабрика трикотажна, і завод ескалаторний, уже українців уволили, і у нас вже нема росіян. Ну а посьолок наш живе. Ще там молодьож якась живуть, школа є, лікарня, церква. Ну хто як живе. Квартири ж у людей, дома, часний сектор, дачі ж у багатьох. То отак, хто як: хто живе, хто виживає... Там же один брат його живе, в цьому посьолку, а один в Одеській області. Ну оце як хоронили, то вони приїзжали. Одна сестра померла, а одна ще жива. П'ятеро їх було...

[Який період у житті найбільш складний був?] Ну тяжко було... Война коли почалася, мені було три з половиною роки. До війни жили так... я все равно не пам'ятаю, но знаю, казали, що матеріально нормально жили. У нас село віддалене від усіх центрів, це був Кишенківський, а потім Кобеляцький район став. Від Дніпра далеченько, ну все-таки ми могли класом зібратися і піти до Дніпра. Ну це ж не кожен день, бо це село, – батько працює, мама ланку поле. Батько як інвалід, то на конях, то сіно косить – колгоспу і собі давали.

Батьки пам'ятають, було, вони кажуть, що оце 46-47-й год – це голод був – я це знаю вже. А це ж мої батьки і діди кажуть, – «Та це ще, а ото 32-33-й!» Но слово «голодомор» ми не чули, ні в школі,

ніде, ні звука цього слова, шо голодомор. Просто був голод. Як пояснювали... Просто люди малограмотні, тоді газет не було, радіо теж... Я 10-й клас закінчувала, радіо тіки провели у нас у селі. А де я вчилася, в тому селі, воно було більш цивілізоване – там була МТС, машинно-тракторна станція, там раніше світло електричне появилося і радіо, оті ж були тарілки... То у нашому селі було сім класів, а мене не пустили далі в город їхати, я хотіла щоб кудись поступать. Сказали, що ще мала, – учись дальше. Оте село за сім кілометрів, де я на квартирі жила і вчилася три годи, – десять класів кінчала. Тоді десять було. Ну шо... Отой період, як 46-47-й – це тяжкий був, і для нас для дітей, голодували, і пухлі були.

Війну? Я ж 37-го року в грудні місяці, а в червні – війна. Мені було три з половиною роки. Я пам’ятаю, це не то шо там з книжок чи фільмів, в мене не відрізало всю пам'ять. Воно, знаєте, дитяча пам'ять, дитяче серце і воно ж сприймає. Ми не розуміли там до тонкощів, що воно, ну відчували, що горе якесь прийшло до нас. Ну працювали в колгоспі, було нормально, ми як діти там бігали, купалися... Була бабушка жива. Ну так як діти... Оце було наше щастя. Дитинство у нас було, хай воно було бідне там, босоноге, но воно було чисте якесь. Весна, ми радувались кожній квіточці, якесь платтячко мама там пошиє чи платочок, – для нас це було щастя. Ми не балувані були ні цукерками, ні солодощами. Якщо там десь якийсь гостинець – це свято страшне! [*посміхається*]

Ну тоді ж оце війна. Пам’ятаю, мама (чи це субота була, не пам’ятаю), прибігла мама з поля серед дня, сонце так світило і погода хороша... уплач: «Війна, війна!» Піднялась тривога по селі. Ми чуємо, що якесь горе, ну не знаємо, що до чого, до бабусі ото, хто по старше... На другий день уже нікого нема, забрали усіх мужчин, там у воєнкомат, на войну. А ми ж залишилися.

Ми недалеко од Дніпра жили і там були великі бої. Це ж 41-42-й рік – великі бої, на переправі, люди там усе – і танки, і техніка, все горіло, це ж розказують, тонуло! А у нас у селі госпіталь відкрили. Недалеко от нас хата, там у війну був госпіталь, везли ранених туди. Пам’ятаю, забинтовані такі. І були бої недалеко і мого батька там поранило, десь так недалеко от дому. Багато ранених було, їх везли на ту сторону Дніпра, там село Куцоволівка чи як, і там був госпіталь, їх туди везли. Хто ходячий, а кого на повозках... І от верхня вулиця, а наша чуть нижче (тоді ж не було ні назв улиць, нічого). І мій батько каже: «Он там моя хата». І люди сообщили мамі,

що батька раненого везуть. Мама взяла там у кошолку, кинула масло, яєчки, все шо своє було, взяла за руку і побігли ми батька побачити. Боже, хто би бачив: той – рукав у нього, кров тече, в того нога, ну такі ранені бійці ідуть. Я це дуже пам'ятаю, шо батько, він так чорнявий був видно в молодості, шо він погладив мене по голові і кусочок цукру (цукор кусковий такий був, солдатський) витяг з кармана і дав мені. Оце я помню. І як відправили його, і тоді ж мама узнає, шо він там у госпіталі. А ті ж території то інші, зайдуть то наші. Це ж не так просто, сів та поїхав, через Дніпро надо переправлять. Ну коли там могла провідувала, а то бомбьожки такі!

Один раз нас застала оце бомбардування прямо в тому... Ну було спорядження, вириті окопи, щоб ховатися туди. І вони не вспіли в той окоп втекти – я, бабуся і мама. А застала нас... клуні були такі, як сарай це по селах. Вкрита вона соломою, немає криші, як там сіно складали і тоді ж жито-пшеницю в'язали снопи, туди зносили від дощу, груші в нас там сушили, вобщем туди. Сидимо ми там, а воно, я не знаю, чи бабуся молиться, а я мала, боюсь, сижу. І от чи така доля, що ми живі осталися? Кругом, як припинилося це все, ми як вийшли, небо із землею змішане: оце воронки кругом отак, ями! Отак бомбардували. Ой, було страшне!

Ну оце ми так переживали. Викопали з землі, осінь же, викопали землянку, шоб хоть там зіму перебути. Відтіля родники пішли, вода потрапляє. Помогли, наші зайшли, так помогли копать. Потом другу теж... Ну тоді знаєте, люди були такі дружні. Я вважаю, що як би не було цієї дружби, мабуть перемоги не було. Це отак я вважаю. Знаєте, знала бабусю, одна там жила, в неї і син і чоловік, всі на фронті, вона із внуком і дочкою остались виживати. І вона ото всіх нас, хто залишився без хат, вона всіх зібрала: діти на печі, на руській, така піч, а дорослі ж де перебували там [нерозбірливо], жінки та старики. Бо спалили ж німці хати... В 43-му палили, в августі це було, в серпні.

Ну я пам'ятаю як палили. Ми вийшли всі, отакий яр під горою, ми туди всі пішли. Ліс у нас був сосновий за нашою хатою, там сосни хорошо ростуть. А ми в тому яру стоїмо, вийшли так, і дивимося – село палає все. Як раз така суша, серпень-місяць, і поля навкруги – все горить. Це ж уже в 43-м, міняли ту країну і німці вже в попихах, ото все кому як, і кидали в огонь, все, розказують, шо було. Все палили вщент до тла, і собачі будки, все живе, все кидали. А мама моя винесла, там яке в нас було добро, бо кажуть –палять уже

села. Ну винесли, які тоді були меблі, дєдушка був як ото краснодеревщік. Він все сам руками робив, і кроваті, і сундук там, ну всі ж такі меблі. Винесли, все склали, накрили там. Мама каже: «Я нікуди не піду, хай шо буде...» Та кажуть: «Дивлюсь, вони з факелами, бо під соломою ж хата, туди кинули на горище, щось «жи-жи-жи» посвоєму, і побігли далі». А хто хотів спасати своє добро, кидався, то тих і розстрілювали. Ну таке було.

Ну шо, хата горить, товстий слой соломи, вона дуже довго тліла. Ніхто її не тушив, поки вже нікому вона. Таке населення, то мале, то старе. Ну так же якось завалилось, де будувалось потом. Оце було. Ну оце война саме, голод...

Одного разу було в нас німці стояли. Хата була на дві половини, така була мода. То тепла, чиста, а то для гостей, а та для того. І оце як поселилися там німці, в другій половині, ну а шо бабушка зробить: «Дай млеко, дай яйкі» Там у дворі можуть і прибить. І вони, бабушка розказувала, я так помню, шо разні німці були. Вони кажуть: "Ми солдати, нас посилають. В мене тоже така є дитина..." – на мене показує. Так вони разні. А тож хватають курей, вони ж всі любили поїсти. Відкрили баню, серед того садка викопали. А у моєї тітки, батькової сестри, була пасіка. Ну вони її привезли, не знаю, де вони цю пасіку ділі, а мед був в такому котлі малірованому, такий чугун, великий казан. Вони до нас у садок, шоб закопати. Вони самі евакуірувались там, то до родичів приїзжали. А німці як добралися до того меду, ну вони ж знають, шо селяни закопують від них продукти. Вони як бачуть бугорок, та як вони добралися до нього і ложками його їли. А бабушка: "Та жріть, хай вас порозриває..." А вони: "Вас, вас!" – ото ж по-німецькому. А баба: "Та хай вас!" Мама каже «Та мовчіть вже, бо мало, шо в нього на умі». І таке було. Ну а то, каже бабуся, було як блини затіють пекти. Жара така, а вони жарганять, над лежанкою! Ото топлять і печуть. Тіки, каже, вони так нічого, ну шо – млєко даш, мука – їх снабжали хорошо, і консерви, в їх там усе було. То вони, кажуть, угощали нас блинами, тіки вони їх не солять, не солоні. Уже мовчиш, а шо зробиш?

Ну пам'ятаю поліцаїв, розказували, були оце ж фільм. Ну 41-й год, фільм бачили? Ну були поліцаї, ну люди кажуть, шо вони десять год відсиділи. Ну вони були за людей. Хороші були, вони і шоб же ж і слідкував конечно, шоб і людям старалися відгородить від покорань. Ну а де ж дінешся, поліцай. Ну так конечно вони з тим ярликом і залишилися до смерті. По разному ж люди, ну а так роз-

казують, я так не дуже понімала, ну кажуть, шо непогані були вони для нас.

Потом в 45-й же, – це ж вже перемога. І урожай хороший все на полях, і нам же в школі розказують. Робили, хто гроші здавав, а хто приносив сушку, там варежки в'язали солдатам, фронту помогали, от. Ну я «дитина війни», не учасниця, бо яка ж я учасниця? То оце ми знали, шо іде війна, шо надо помогти. Пишуть із фронту батьки, в кого там загинув ізвєстія, в кого як оце все.

Потом у нас у селі багато залишилось мін, снарядів, бо бої ж такі були. Багато наших ровесників, особливо хлопців, загинули. Ну знаєте, розряжали, інтересувалися, то рибу брали глушить... І дуже багато ми потіряли своїх товаришів. Оце як тільки тиждень, так когось і ховаємо. Це трагедія така була, все село спалене, в руїнах. Ну не все правда, я вибачаюсь, не все. Не вспіли вони. Оце по нашу хату, а далі оце ж цієї бабушки хата вціліла, шо ми були в неї находились. Дальше, от тут у мене земляки живуть, вони – батьки померли, хата залишилась, так тоже, де вона жила і туди далі, – цілі хати. І оці ж люди, ці ж хто хати вціліли – брали до себе людей пострадавших. Якось було, знаєте, якась звістка із фронту, всі те сприймають, шо, ага, живий, – слава Богу, там загинув – для всіх це горе. Також і на шахті у нас було. Де ж той фронт, там взрив якийсь чи когось убило, чи одного, а то в нас і багато загинуло тоже було. Взрив у нас в 61-му році. То всі, весь посьолок сполошився, всі ніяк не могли, кидали роботу, прибігали один до одного, співчували, допомагали чим могли. Людина не оставалася одна зі своїм горем.

Ну оце ж у нас такі: війна, потом голод 46-47-й, неврожай. Це пояснювалося тим, що засуха. Правда, де ми жили, у нас такі землі різні – де піщана, а де чорнозем. Воно, кажуть, там колись море було чи шо, ну до нашої ери [посміхається]. І ото ж там таке: все горіло, а налоги таки були. Налоги були. Здай все, шо виростив, чи не виростив, а здай все. Корова була, молоко здавали. Так було по пів корови держали. Три дні чи тиждень – один хазяїн подержить, потом другий бере. От так було.

Ну це все, ми в школу ходили, по різному було. Одягтися ні в що, а зіми які були! Ну а каталися, які там санки, на чому хто попав [посміхається] – на досках, на всьому, на кориті. Ну хочеться ж... Ну хвороби різні були, особенно це скарлатіна, корь. То ми в лікарні лежали весь клас пошти. Сім класів я там закінчила. Трудно було, як всі, не то шо це я одна, всі бідні були. Ото торбу мама сшиє, в

одній частині книжки (тоді так і не було тих книжок, були то зошити там з чого-небудь), а в другий – якісь матарженики спече, бо в школу надо ж їсти. Ну отак було.

Ну потом війна закінчилась, начали з фронту вертатися, хто живий, хто поранений. А кого довго не було. Не всі ж в один день прийшли. Тоді відбудовуватися стало село, вже було легше матеріально. І так уже трошки люди повеселішали.

Мама моя танцювать любила [посміхається], а батько співав. Батько, ну він які... та разні, оці ж українські. Особливо де зберуться такі мужики, такі компанії, ну знаєте, свято у нас там... Співати любили.

А іще які моменти... Тут у мене ж були батьки живі, я мала можливість закінчити, получити вищу освіту. Без ніяких блатів і взяток, бо в мене батьки були звичайні колгоспники, які там доходи були... В колгоспі не давали ніяких грошей. Потім стали видавати зерно, хліб, а тож так працювали. А не виробиш трудодні, наказували. І сурово наказували, і судили. То ходили на роботу. Як треба відпроситися, то у бригадіра, такий був людяний чоловік. Теж сюди переїхав, жив тут і похований він тут, [Мечний] його прізвище, 1907-го року як і мій батько. То як би там помер, так його з почестями б ховали, – всі його поважали! Він співчували людям. Багато вдов поостовалося і надо дома, діти ж, чи щось зробити, чи помазати чи шо. Так він: ото ти сьогодні останешся, завтра ти. Ланки пололи такі, поля отакі під горою, кілометрові, наверно. Оці гони в основному кукурудзу, соняшник. І ми ходили помогали, проривати, полоти. Трохи поможем, а надо іти додому, бо дома ж курчатка і поросятка, коровка. А жара така, пішки ходили. Ну оце таке дитинство було. Я ж кажу, що воно бідне, але ми до чогось прагнули, щось такого ми ждали. Якась обновка, – для нас це було свято. Ми не були баловані там разними солодощами... А надіялись. Не мали, як зараз, шикарних нарядів.

[Яке було життя на селі після 50-х років?] Ой... Та життя, життя було не легке, того шо, тому шо у селі ото, де ми жили, на Полтавщині, були чотири колгоспи. Оце в нашому селі, на Полтавщині. Чотири колгоспи – «Тельмана», «Петровського» там, «Будьонного», а потім укрупнили і став колгосп «Дніпрова хвиля». Оце ж чотири колгоспа і чотири голови колгоспів і вся оця братія [сміється].

А потім уже кукурудза пішла ото, квадратно-гніздовий спосіб. Оце я пам'ятаю, як наші мами її пололи. А там за Дніпром село Мишурин Рог, так Марко Озерний там жив. Оце він ініціатор цього квадратно-гніздового способу. Ну як пололи жінки, то конечно так може не в восторгє були. Там було і Маркові, і Озерному [сміється]! Вручну, вручну, жара, тоді не було ні тих напитків і не возили. Ну а транспорт був який? Коні, а ще раньше і на волах їздили. Це я пам'ятаю, після війни, так на коровах пахали, бо техніки не було, а надо ж було землю обробляти. Державу відбудовувати. Ну потім оце коні, це робоча сила була в колхозі. А більшість ходила на роботу далеко. Трудно було, трудно. Робили в колгоспі, не відсиджувалися, відбудовували село. Уже стало ясно краще, потім стали видавати на трудодні хліб, там вже гроші якісь. А то ж нічого не платили там, ні грошей нічого. А вчитись треба...

Я вчилась в інституті, то перші роки взагалі, як, де брали гроші? Ми стипендію получали. А то в Дніпропетровські я жила на квартирі, бо не всім давали общежитіє. Тоді мені мої батьки вже стали, оце ж в 54-му я, 55-й, 56-й – тут уже стали краще. Уже гроші появилися. Батько, якусь скотину заріжуть, господарство там, давали транспорт і спілкувалися з усіма і возили у город, шоб продати. Шоб якісь гроші були, і надо на зіму і пальто і туфлі, ну одягти ж. От так було.

Ну як... Жили по різному. Держали господарство, город був, працювали день і ніч. Тому що не можна в селі так жить. В колгоспі, як кажуть, од зорі до зорі. Не було такого нормованого, нормованої праці. Хто хворів там, не міг, то огородня бригада для цього була, вирощували овочі. А оці всі, моя мама, і от там сусідка, оце такі жінки, – вони пололи ланку. Дадуть ланку, скіки там рядків, багато, і виполола щоб ти її. Потім, якщо наприклад, у нас сусідка, в неї діти, їх п'ятеро. Оце народила, посиділа трошки і все, не так шо по три роки давали декрет, ніхто їм не платив. Ясла, до трьох – ясла тих дітей, то вже тут як якось обходилися. Ну от у нас корова була, а в других там бідні, в них багато дітей, якось так склалося, шо недостатки. То мій батько було каже: "Та однесіть дітям отим молока". Там груші в нас були, яблука, садок хороший, ще од діда мого залишився. У війну його там і рубали, і вирубували, як німці вступили...

Я получила освіту, да. У Дніпропетровську спочатку два роки училась, був педагогічний інститут іноземних мов. Англійський фа-

культет і французький. А я в школі німецький учила, но в мене була тяга до іноземної мови, любила в словарях копаться [посміхається]. Ну тоді ж вимоги які були до іноземної мови: умій прочитати і умій перекласти, граматику. А тепер же ж, щоб розмовна мова була.

Ну я ж після десяти класів поступила, здала екзамени... Я як училась у Дніпропетровську, оце ж в інституті, общежитіє давали тільки сиротам. А мені надо було на квартиру влаштовуватись. У мене брат там є двоюрідний, но він мав комуналку, і в них дитина мала. І так він залишився, а оті ж хозяїва виїхали, продали квартиру. А мій брат, зараз йому уже за вісімдесят, жінка померла вже в нього, син, правнуки є, і він в оцій кімнаті так і живе. Ото і на розширєніє, нікуди йому, та і сам мабуть не добивався. Прийде комісія, глянуть: «А, жити можна, чистенько...» Жінка така була хозяїчка. І так він там до кінця життя остався. Ну це далеченько сюди, на Яшина.

А батько мій познакомився на базарі ото коли привозив продавать там товар. Дадуть машину з колгоспа, усі там мужики привозять, хто м'ясо, хто курей. Ну євреї ж курей люблять і він такий мужичок невеличкий підходе, ну якось вони так розговорилися, шо каже батько: "Та в мене дочка закінчує школу, хоче поступить, уже здає екзамени, а жити ж їй де?" Бо у брата мов тісно та і дитина мала. А він: "А там вулиця біля Озьорки, ізвілістая такая вона. В них там домік одноетажний, хазяйка цього дома здає ці квартири". Ну і мої хазяїва жили в одній, ну воно така квартира – там зал, оце прихожа, і ще кімнатка. Удобств там ніяких не було, вода на вулиці – оце ж в ті часи. А то він каже: "Якщо хочете, привозьте її і хай вона буде жить у нас. У нас дочка така, ну значить ровесники". Вона у них закінчила Металургійний інститут, послали її на Урал, [на Сєвєр]. "А ми оце, – каже, – я, жінка і наша дочка, оце і все. Ми можем її прийнять на квартиру. Дєвочка сільська, думаємо, що буде скромна, гулять не буде" [посміхається]. Ну ото я так з ними і познайомилась. І там же я здавала вступні екзамени в інституті.

Хазяйка, так її Катя звали, а по паспорті вона по другому. А він – дядя Сьома. Він робив на заводі імені "Комінтерна". І такий: член партії, він такий грамотний, все время бесідував зі мною. Тіки я йду в калітку, вже тьотя Катя кричить: "Аня, сколько ты получила?" Говорю: "П'ять". Вона: "Сьома! Аня пять получила!" Вони за мене переживали, шоб я не той... Він робочий, такий рослий. Семьон Ізраєлєвич і тьотя Катя, доньки їх – Люба і Поля.

Дочка – одна в Ізраїлі, а друга в Дніпропетровську. Поля в Ізраїлі.

Красива Поля, чорнявенька така!

А Ви не могти тоді бути у них? Пробачте, з якого ви року?

Я з 48-го. Ну може, ну я ж малий був.

Ну я жила там у їх оце ж 54-й, 55-й, 56-й, це я вчилась в Дніпропетровську. А потом же нас як перевели в Горловку, то я в них була як член сім'ї! Вони бідні і я не багата. Оце мої батьки привезуть по Дніпру, тоді ж легше було добиратися, дешевший транспорт. Вони привезуть продукти там, картошку, ну шо могли. І я їм платила за квартиру, інститут сто рублів доплачував і я, вобщем чи сто п'ятдесят тими грошима. А так ми договорилися. Хазяйка ж договор там заключає, потом прописала ж вона. Ну удобств там ніяких. Там баня, ми ходили з Любою в городську, а то я їздила до брата. Приїду, в них і ванна, всі удобства, і поїм, і все. Приїзжаю кожну суботу до нас, тут кормлять. А тьотя Катя переживає, шоб я добралась нормально. Тоді "восьмерка" ходила. А воно так недалеко від інституту. Там міліція на вуглу, якось так ідеш через базар, там і сметану предлагають: "Баришня, сметанки!" Ну як ми студенти питались, нам було весело. Голодні ми чи не голодні...

Ну оте у їх стала Поля ця, закончила ж вона інститут, вийшла заміж за руського. І на Урал.

Тьотя Катя – це ж моя тьотя, сестра моєї матері...

Хто, тьотя Катя? Це ваша тьотка?

Це моя мати покійна, це її сестра, Поля. І дочка в неї Поля була. Я тьоті Каті племінник.

А, ну да. Бо вона сестра вашій матері. А ви ж там живете в Дніпропетровську?

Да, в Дніпропетровську. Бачите як воно все.

Як ми оце були, у тьоті Каті було два брата. Вони грали в оркестрі там.

Да, да, да, дядя Саша. Він в кінотеатрі «Родіна» грав на трубі. А дядя Федя був теж там. Така хороша робоча сім'я.

І ми ходили в кіно з Любою, так нас могли туди і так пропустить. Ну Любка вона непогана була дєвочка, тільки ото вона так вчилась вдень, а потом пішла у вечірню, шоб атестат лучший получить. Вона на Уралі жила в сестри, от. Но видно ми одногодки з нею. В мене фотографія десь є...

Я пам'ятаю, оце ж дядя Сьома – його ж там, він там шось робив чи ...

Токарем.

Розбирав кирпич та його там придавило, він був дуже хворий. А потом же, ми ж з чоловіком, я стала на Донбасі жить, ми їхали пароходом туда на Полтавщину, і ми його побачили і тьотю Катю на пристані. Ой! Там зустрілися, вони ще пішли з ним пива випили. Отак побалакали, «пріходіте в гості». Були ми в їх уже будучі в бракє, заходили. А потом я уже чую, шо це по-моєму я сама, просто зайшла до їх, шо дяді Сьомі нема вже.

Я помню, тьотя Катя каже: "Аня к нам гості сегодня прийдут". У них, шо в мене поразило, дуже дружні. Оце ж у них Поля народила хлопчика, Сашу. А де він?

Саша в Ізраїлі. В Ізраїлі, він відслужив армію там і навіть там був. Ну це вобщем Поля вийшла заміж давно. Вона вийшла заміж за руського, з Уралу...

Це уже після того, Борис у неї був чоловік, Островський – фамілія. Потім пише, як там погано з цим Борисом. Тьотя Катя поїхала в Нижній Тагіл, забрала цього Сашу, привезла в Дніпропетровськ. Він був іскуствєнний. Ми ще ходили з Любою, була кухня така дєтська, брали молоко йому і няньчили ми всі. І їхні родичі, і Роза там... А тоді ж було на счьот продуктів трудно. Дядя Сьома на роботі, як завжди. Оце утром в нас такий режим. Встаєм, я ж на занятія. Він меня всегда напуствіе дає, читає: "Аня, не бросай!"

А він такий, знаєте, був хоч і комуніст, хоч він працював на заводі токарем, але він тайком до синагоги ходив, а потім став молитися.

А-а, я цього не знала. Ну він такий був порядний. Він мені всегда читав мораль. «Дядь Сьом, так трудно, я наверно брошу...» – «Не смей! Как! Ты поступила, ты понимаешь, что ты делаешь? Дочь колхозника поступила в інститут». «Я б не знаю, что отдала, если б моя дочь поступила». Ну це вони, дядя Сьома на роботі, а тьотя Катя пішла по магазинам. В неї там знакомі, то гречки там достане... А я любила, одно время не було там у сестри, а я оце одна остаюся. Мені ж надо французький вслух читать, вірші чи там текст наізусть, і я ж шпарю на всю хату. А ті приходять. Мені тьотя Катя каже: «Кто прийдет, спроси, кто был». Звонять, приходять, тьотя Шура і разні там. Вони такі інтересуються: «Как мама, как папа, как ваша учёба?» Побалакаєш, приємні такі, мені нравились вони. А брати

тьоті Каті як прийдуть, такі красиві. І от помню, Новий год. Я хотіла іти до подруги встрічать, а вона каже: «Нєт». І там ще були студенти, в неї там жили. «Нет, все будем отмечать у нас». У них уже як обєд, у них всьо, там птичого молока тільки не було! «От мы наготовим и все вместе будем Новый год встречать». І ці ж брати: "Галя, смотри как жиды гуляют!" Оце я запомнила, вони іграють, і танцюють, і співають. "Смотри, как жиды гуляют!" [посміхається] А оці ж хозяїва, що рядом, руські, – одні робили на вугільному складі, вугілля тоді. Так вони там їх оскорбляли, там за кусочок землі билися. Воно може по закону і належало дяді Сьомі, а ті хотіли одсудить. Боже! А нас у свєдєтєлі. Оце тільки суд назначать, а в мене занятія. Нам повєстка на суд, а він не состоявся, все зам'яли, і опять викликають. Як їх тільки не оскорбляли оці, руські: і «жиди», і кидались на них! І як тільки їх не оскорбляли. Вони ж бідні, тоже ж такі. Тьотя Катя було каже: "Галя, к нам гости приедут, придут сегодня. Что мы с тобой сегодня оденем?" В мене платтів штапельних шифанер, і в її [посміхається]. "Тьотя Катя, ми плаття понадіваєм..." [посміхається]. Отакі вони, говорю, куском послідним ділились. Дай Бог їм, царство їм небесне, уже їх немає...

А тоді цей інститут наш розформували. Він там лишній, бо там же і університет, і все. Він знаходився, ото як іти з проспекту Карла Маркса, на ліво повернути, там Мостова вулиця, там була школа, а потім зробили інститут. Ну він мабуть там був не нужний. А в Горловці одкрили новий інститут. Горловка – це Донецька область, Донбас. І ото ж туди. Ми на практиці були в піонерському лагері, чуєм, що нам присилають повідомлення: «Ви будете продовжувати навчання, хто в Горловському, а хто в Одеському інституті». Ніхто нас не питав: хочеш ти чи не хочеш. Не хочеш – можеш кидать. Ну це як, вже два роки провчився, надо ж продовжувати. І оце ж наші групи, моя і іще одна група, попали у Горлівку, пединститут. Там нове зданіє відкрилося, теж з других місць, оцей інститут як зводний. І добавили другу спеціальність, українська мова. П'ять років ото навчалася.

А потім же нас розпреділяли, хто кого куди. І як раз тоді такі місця були, запропонували, щоб приблизно знать, куди нас посилати. То були місця у Західній Україні, і оце ж Луганська область і Донецька. Ну в Донецькій залишились тільки ті, в кого батьки по якимось причинам, чи хворі чи шо. Я була в Луганську, бивший Ворошиловград, бо в мене там тьотя в одному селі, вона працювала

вчителькою, це мамина зведена сестра. То я трошки в селі в тому була, трошки я знала і Луганськ, приходилось бути. Ото ж тоже Луганська, Ворошиловград. У Західну Україну я побоялася, того шо тоді таке було мнєніє – Західна Україна і Донбас, це ж вобще, щось уб'є. Думка така: там же той, западники, а той Донбас, – то вобще, шахти [посміхається]. А прийшлося там все життя прожить. Ну шо, так я написала, шо я бажаю бути [направлена] у Ворошиловградську область. Ну це ж так приблизно, а потом уже там розпреділяють поконкретніше кого в який район, в яку школу. Ну я і попала в оцей Краснодонський район.

Краснодон був район, а потом став наш посьолок і другий відноситися до города Краснодона. Ми міського підпорядкування, як [Сольоне] до Днепропетровська. Підписали гороно там, горісполкоми, автобуси ходили, там все. І я ж ото їду-їду, дивлюсь, що ж я так далеко заїхала. Ну там середня школа – і денна, і вечірня в одному приміщенні. І ми працювали весь день у школі, а ввечері – уроки в нас у вечірній. Ну як молоді, так нагружали, потому шо несімейні. Всі виконували роботу, всі суботники, всі недільники... Тоді же ще малограмотність, вели боротьбу. Бо з усіх кінців прибули на шахту люди, які з різних причин не змогли навіть і п'ять класів закінчить. Ну от мій чоловік, наприклад, у себе у селі закінчив шість. Він 34-го року, а потом війна помішала і сюди приїхав він. Пішов у вечірню школу, потом армія – три роки, тоді уже у середню. Закінчив одинадцять класів, будучи жонатим... То були, шо ми ходили по домам, займалися із кимось малограмотним. Хто мови викладав, хто вчив рахувати, добавляти, віднімати, арифметику оцю. Хоть не такі високі матерії, но навчали їх хоть трошки, вони читали, їх учили, бо надо у шахту. А тим більше, як зараз, бо були неписьменні. Вчили ми їх. І той самий Мамай, він на Кубані ріс, сім'я велика. Він не вспів там може якихось мабуть п'ять класів закінчив, приїхали сюди на Донбас. І такий же роботяга і герой, а освіти у нього то нема. Він ото закінчив школу вечірню, а потім у технікум його опріділили. Ну він брався, не так шо «Я! Я ось такий!» Він простий, скромний парень був. Ну йому треба було якось з людьми розмовляти, бригада у нього була. А потім він захворів, в шахті получилася аварія, в його ноги були поранені і він в лікарні лежав, лікувався, но помер він...

Краснодон... Оце ж я вам уже розказувала, понімаєте, зараз же ставлення... Там же була під час війни організація підпільна «Мо-

лода гвардія». Вона в 41-му, ну да, організувалася восени. Ну так нам розказували. І очевидці ж тоді живі були. Ото ж фільм показували не дуже давно, навесні по-моєму, не бачили? Був фільм. Ну я оце ж дивлюся, там вже по другому трактують, хто як. От недавно в газеті читала, що отут в Нижнєдніпровському районі була теж організація. Як же вона називалась... Що вона, мощнєй, мов, була, численніша чим «Молода гвардія». І там в їй було 72 члена «Молодої гвардії». Ну так же ж вони молоді хлопці і дівчата вирішили якось мстити ворогові, не сидіти ж склавши руки. Були вони там по шістнадцять, по сімнадцять років, ну старші ж – Іван Туркєніч – був їхнім командиром. Ну а тут полеміка: чи був комісаром Олег Кошовий, ми ж так нас учили. Ми читали, скільки літератури в мене там залишилося на Донбасі! Ми проводили збори загонів, на шахті кожний участок чи бригада носила ім'я то Кошового, то Туркеніча, так як то казали – за того парня робили лишнє. Ну все це воно було – і шахти Баракова, Тюлєніна. Школа теж імені Горького, – там багато молодогвардійців вчилося. Там клас був такий, де вчився Олег Кошовий, парта його стояла, – «За нею сидів Олег Кошовий». І був такий ритуал, перекличку роблять і найкращий учень сидить на тому місці, і він встає і каже шо: «Олег Кошовий погіб смертю храброй за Родіну». Ну це так було. Скіки ото я там жила і нас виховували так і ми вірили. Це не то шо якась брехня, воно то правда. Но знаєте, тепер, хто і не чув чи не бачив, ото начинають фальсіфіцировать. Возмущаються ветерани, що як це, ми ще живі, ми не дамо такого, ми не допустимо того, щоб забути війну. Була вона, був героїзм, – це правда. А то уже скоро скажуть, що її не було, війни, що вона і не нужна, так? І воно, мол, забувається.

У нас на вулиці жила женщіна... Ну ми ж з учнями, це ж робота наша, ми її найшли, вона навчалася ще з молодогвардійцями. Оце Ульяна Громова, що її Нона Мордюкова грає... І вона розказує: «Ми ж не весь клас пішли у члени...» Вона ж не каже «От я член «Молодої гвардії», – ні. Вона розказує, що «Ми замічаємо, що щось вони оце там групка, якісь у них секрети, вони збираються, вони про щось розмовляють. Но всім же не розкажеш такого». Ось потом вони, кажуть, узнали, що ось є така організація, догадались, ага, – це вони оце роблять. Ото поїзд підірвуть, то прапори розвішували, це Сєрьожка Тюлєнін був такий. Всі вчителі згадують який він був «оторвіголова» в школі, а он який героїзм проявляв! Біржу ж спалили вони, колони розваляли, розбивали машини, які ішли з грузом

в Німеччину, з подарками. Оце так було. Ці були ще ж живі, і батько Ульяни Громової і мати Олега Кошового. Там що тільки про неї не балакали! Одні кажуть, що вона гуляла. Вобщем, оце Олег Кошовий і ходив там. Вони не родом із Краснодона, вони приїхали з Полтави, у нього отчим був. Що мол, він лучше всіх одягався та ще курить почав і такий «елітний», мол, хлопець. Оце там женщіна розказувала, вона з ним училась, я уже забула як її. Оце у фільмі. А один сам оце ж тоже історик, він каже, шо як би... не може бути, шо вона була така гуляща, там із німцями. Ну все про Ульяну. А ми як там жили, її бачили, (мати Олега Кошового). Вона ж на всіх оцих торжествах, вона ж була присутня. То розповідала вона, шо Олег який же, як всі, шо він був там комісаром. А тут кажуть, що був Третьякевич і Олег – у них була борьба на цю роль. І тепер як хочеш толкуй. Мол, Фадєєв переробляв «Молоду гвардію» в угоду... Щоб по-їхньому було, хто його зна як його. Він може одне слово узяв, бо він проживав у квартирі Кошових. І тут всякі домисли: «А-а, мол, все, – це він їх розхвалює, то шо там жив». Ото так же балакають. Мій чоловік у Росії жив, там же під Горьким. Вони «Молоду гвардію» читали: «Ми, – каже, – сиділи, один читає, а всі слухають! Ми зачитували до дірок, у всіх це була настольна книга!»

Даже от коли направлєніе получила, приїзжаю в Краснодон, уже конкретно, шо уже в яку школу, а завгороно і каже: «Це ви в Краснодон там, туди надо вчителі. Ви знаєте, що це за місто? Це ж штаб «Молодої гвардії» був. Це ж знаменитий!» Отак уже. Ну так воно і так. Ми ж виховані були зовсім в іншому дусі.

Ми лічно, як уже оце тут почалася така акція, 45-й рік, вже закончілася війна, потом 70-ті роки, вот... 65-й, там дальше, дальше, там 20-ти річчя Перемоги... Почалися пошуки красних слідопитів. У нас там була сільрада, де цей район, і там знаходилися списки загиблих, тих сімей, з яких воювали і загинули. А тоді ж не питала війна, якої ти національності. І в цьому селі пам'ятник є, братська могила, – там плити і написані прізвища воїнів, які загинули: і українці, і росіяни, і білоруси, і шведи там, і татари, і всі... І от кожний клас одержував конкретний адрес, хто ще живий із цих людей. І вдавалося знаходить і збирати, приїжджали на мітинги. А мені клас попався, вчителька захворіла їхня, класний керівник, а мені дали цей клас. А тут як раз така, що я любитель була такого. Мені оце хліб і на тему війни [нерозбірливо], весь час проводила такі уроки, збори. Ну і ми взялись за цю тему. Ось нам дали адрес, а він той,

[Абідулай] його прізвище. В мене є лист ще від його брата. Є, но його шукать надо, сім'ю от цю. Вони не знають, де він похований. І ми не знаємо про того солдата, тіки написано якого округу, що. Ну от ми які скрупульозні крохи оці зібрали і написали листа по адресу. А воно усі оці хлопці балувані, що їх не заставиш, і то бігали за мною: коли ж нам пісьмо, нема нам іще пісьма? Весь клас ждав! І десь місяць пройшов, а може більше, коли лист приходе: отакий пакет на ім'я моє і класу. Боже, як розкрили, там його весь район читав, плакали! Красивим таким почерком, оказується, це його брат пише. Він був директором школи, добре російську мову знав, і на кінець цей лист найшов його. Він пише, що в нас оце переіменували населені пункти, а там думали, шо то женщіна, вони ж татари, та Бог його знає, ви ж знаєте, прізвища у них які. Так це не вона, а це він, – це я, брат, і в мене було семеро братів, і чотири з них на фронті – немає, погибли. І про оцього ж написав, який він був, як він пісні любив, який сильний, тракторістом був. Оце ж він все про нього написав. А ми ще там послали фотографію могили. Ми ухажували, учні ухажували за могилою, і послали туди. Той і пише: «Ви не представляєте, шо ви для нас зробили! Бо нам в селі оте (там ще більш темніший народ), нас упрікали, шо ваш брат продався німцям!» Їм прийшло ізвещеніе, що пропав безвісті. «І ми ж нічого не знаємо, а ви нам конкретно. Ми всім тикали, – ось дивіться! Ось могила, ось тут наш брат похований. Ось нам діти пишуть!» Це замітка в нашу районну газету. Так ми прославилися цим пісьмом, і вобщем акцією такою, шо наш той лист забрали кудись у музей, видно ж там в Красно дон, у музей «Молодої гвардії», де зібрані всі матеріали. А тепер я не знаю, шо в тому музеї. Чи може там торгують, чи фірма якась, ви знаєте як зараз...

Скрізь ми їздили по гостях, як би не [нерозбірливо], я б ніколи не попала ні в Москву, і в Ленінграді були, в Західній Україні, на родині Лесі Українки. Потом же у Брестській крепості ми були. Якось ми сприймали це до серця. І у Києві, музей Великої Вітчизняної Війни. Туди прийшли, а там стенд присвячений підпільним організаціям, в тому числі і Краснодону. Наші діти, аж отак «А-а! А ми з Краснодона!» У Волгограді разів чотири були, там від нас не дуже далеко, Сталінград бувший. Ну це все так воно виховувалося, і я вважаю, хай там де може і не так, но воно було. Як би не було, то і нас би не було. Ну як оце тепер про «Молоду гвардію» я дивлюсь, у мене якесь розчарування! Все життя ми думали так, ну тепер же

Олег Кошивий... Їх п'ятеро, розстріляні вони в Гримучому лісу. Це ж там було і писав у тому романі Фадєєв, може потом переробив, шо оце всіх їх кидали живцем у шахту, заброшена шахта і їх живцем туди кидали німці. Ну були очевидці, там же пізніше ще побудували пам'ятник «Непокорённым». І оце ж всі оці муки зображенні, як туди вони кидали. Був сторож, живий, він же розказував, ми лічно його бачили, чули. А потом, тут же школа імені Горького, де вчилися молодогвардійці. Любов Шевцова в другій там школі училась. І були ж батьки живі, це ж вони розказують. Їм же ніхто не сказав, шо «це ви так брешіть». Вони ж казали те, шо було.

Тоді ми їздили в Ровеньки, город. Оце ж де знаходилась камера питок одиночна, де сидів Олег Кошовий, його там катували, допитували як комісара ж. У нього були найшли бланки, комсомольські білет і він же не вспів їх використати, от. Ну хотів же він лінію фронта перейти, ну його впіймали. Ну оце ж Олега, Любов Шевцову, вона ж радисткою була, потом ще Огурцов, Суботін, іще забула як. П'ятеро їх, усіх там розстріляли у Гримучому лісу, показували нам ту могилу, де іменно, там пам'ятник обеліск такий. Оце тут їх розстрілювали. А ховали, в центрі у Ровеньках є могила і ця могила назвалися чи «Слава» чи як її назвали, цей пам'ятник. У Краснодоні – «Клятва», а тут по-моєму «Слава». Оце значить у музей ми ходили, оце ж все нам розказували. Все нам преподносили, все це ми уже переконані були. Тут вдруг отаке перекручують: і той не такий, і то.. І Зоя Космодем'янська, колись про неї була передача, як вона ту ж хату палила, де німці знаходилися. Ото ж кажуть, шо вона шкоду приносила, шо хати палила [сміється]. І знай де правда, а де ні, хіба можно? Це ж хати людські, а вона палила їх, вона шо ж, бандитка чи шо? Вона ж палила, бо там знаходились ті разні комендатури.

[Чи бабушка і мати вірили у Бога?] Вірили. Молилися. Бабушка моя з нами жила по батьковій лінії. Це хата була її, батько як менший залишився в цій хаті як наслєднік. Тоді не було нотаріусів ніяких. Самий менший син живе з матір'ю, з батьками, – і він [власник цієї] хати.

[Чи празднували Рождество?] Да, да, ой, ходили! Ходили посипати, оце Новий рік, мужики ходили, хлопці ходили. Но тоді не було так, шо п'яний завалиться. Отут до мене прийшли двоє, юнаки ще, а вже... Я говорю: «Ви хоть знаєте, шо це таке, прийшли п'яні посипати? Ви ж попадаєте там! Хіба в цьому суть? Ви прийшли нам

побажати урожай, побажати здоров'я, а ви вже понажиралися...» [посміхається]. А тоді оце ми ходили колядувать, щедрувать. Знаю, як дорослі, то вже в хату запросять нам чи посидіть. А оце дітвора, – виносе господар там на тарілочці пірожочки чи вареничкі, якісь гостинці. Оце вгостив і все, пішли. Оце всі ми додержувалися.

Оце ж до Паски мама должна вибілить хату, підвести. Це зараз кажуть: це вже розлінилися. І огород, і господарство, і в колгоспі, і все оце вона. І рушники ж висіли. Це ж вона все повинна поробити до свята. І було це, дуже почиталося!

І Троїцю празнували. Ой, да, вквітчати це сьогодні ж надо. Гілок наламати, в хату наносити трави, чабрецю.

Пост, мама не знаю, а бабушка соблюдала. А ми, знаєте, який пост тоді був, – каждий день пост був, чи ми ту ковбасу бачили?

Церква в нас була. Церкву потрошку будували, була. Ну як [її] розвалили, я цього не пам'ятаю. Потом нову зробили, це я помню. Построїли нову церкву. Я вже це пам'ятаю, десь мені було вже, ну в початкову школу у селі я уже ходила. Мене бабушка водила в церкву, і молиться вчила, і вона хрестилась. І в нас ікони були, Миколай Угоднік. І зараз цій іконі уже сто год, – настояща, не ото шо мазня, а така. Ну це було бабушка: «Це гріх, оце гріх, це так не можна, то гріх...». Гріх украсти, гріх обмануть, отак вона вчила. В неї такі були педагогічні методи. Ну ми знали, шо гріх. Було як, воно мені не нужно, і дівчатам не нужно, а пішли, ну для баловства, у сусідки повиривали редиску. Ну воно конечно дома соотвєтсвующеє вліваніє було [посміхається]. Ну як, знаєте, як діти.

Ну не обіжали, ми якось дружно, шоб там обідить, оскорбить кого. Крали і тоді, но більше із-за озорства такого. А хлопці, ага, «Ми ідемо із клуба, ти поки дійдеш додому, пішла спать, а ми заліземо в садок, то яблук нарвемо». Оце потом вони стали розказувать. А батько мій сторожем робив у селі. А мама намориться, бо їй же надо рано вставать. Вона шо, сидить там коло яблук? А я ж, то в клуб бігали, вже як стали подорослішали. Ну ідуть: «А ми ось підемо накрадемо яблук!» У кожного є, а інтересно ж свиснуть [посміхається].

Ну ходили в церкву. А потом як оце стали село зносити уже, тоді і церкву зруйнували. І в нас у селі жив піп, батюшка... Його Ніколай звали по-моєму, це ж в миру, а як по церковному, не знаю. Він, цей батюшка, знав: у нього чи десь рідня, чи десь був син, шо десь він одинокий. І жив він у одних людей, просто вони його при-

ютили. У нього кімнатка і він там приймав, дітей христив там. В мене подруга була, це як вже село зносили, ото нікого ніде немає. А надо дитину хрестить. Уже однокласники поуїзжали, одна я. Так вона свого брата взяла кумом, а я ж кума. І в неї там життя не склалося особисте, що дитина хворіє, мати настояла, що тільки дитину похрести. І ми до нього ходили, цього хлопчика хрестили, у попа дома. Він був такий, знаєте, розумний, такий ввічливий! Оце іде він у церкву, ряса така чорна, хрестик, і оце ж на голові. І отак головной убор зніме, до кожного, до малої дитини привітається. І бабушка моя вже була при смерті, звали шоб він [нерозбірливо], отакий він грамотний. А так, коли він не в церкві, він дуже любив рибу ловить. Оце тоже така шляпа, костюм строгий чорний, за плечо і ото ж удочки і пішов на Дніпро. Ми з чоловіком як були, приїжали в отпуск у село. Як ото на фронті, село зноситься, те їде туди, те туди, а ми так коли «та давай підем до Дніпра». Це ж там уже розливалося, риби багато було і піп цей: «Синок, осьо там хорошо ловиться», – моєму чоловіку розказує. Він там побесєдував так, багато, він каже, такий грамотний, знає все – і своє, і так начитаний. Ну і оце ж як переселялися, оті люди теж виїхали дальше, на гору. Ну там побудували хату. Ну оце ж я тепер не знаю, та помер наверно, він молодий був.

Вінчались у церкві. Ми завжди бігали дивитись, як вінчаються. Тоді ж вінчалися не так, як зараз: за ту машину сядуть і нікого не видно. А тоді приїзжали в основному на конях, привозили молодих. І були ж тоді молоді крупні, це ж уже мелюзга пішла, а то такі красиві, молоді. А ми ж, нам інтересно. Везуть же молодих, коні уквітчані, а потом же оце придане молодій дають же: скіки подушок, скіки чого [посміхається]. Це ж все на виду [сміється]. А весілля як були! Це не то, шо десь в балагані закрив, а у дворі, у хаті там сидять запрошені. Всіх ж не пригласиш, село. Всі люди ішли у двір і дивилися, всіх пригощали. Ну дорослим там виносили по чарочці, а малешні оцій – шишки ото пекли. Це для нас було страшне, там конфетки, всіх розділять, і ото ж танцюють. А ми ж тоже дивимось, нам же інтересно. Відкрито все було.

Так шо була, була церква. Ну тож руйнували і церкву, заново було село зносить. Ото вода не всіх затопила. А тоді пишуть, шо напрасно це все. Зараз оці берега Дніпра, на оце відновлення скіки надо мільйонів тратить. Вони ж замулюються, осипається, і оці ГЕСи, вони і не нужні там були. Кременчуцька і недалеко Дніпроджержинська. А скіки землі пропало! Позатопляло ж...

У 91-му році у нас була зустріч, оце сім класів ми кончили. І так ми зібралися, я з Донбасу приїхала, а ті всі мої однокласники почти у Дніпропетровську. Ну от ми зібралися і пішли спочатку на кладбіще, поклонитися померлим. А тоді поїхали отуди ми, де раньше жили. Знаєте, все рівно, де б не жив, як би ти не жив, а рідна земля. Тільки ми зайшли у двір, в мене вже отак! Я відчуваю, згадала дитинство, – отут ми ходили, ось тут був колодязь, там яблуня росла, тут дорога, тут оці люди... Згадуємо, хто біля кого жив, а вони більшість уже там лежать. Та таке було, шо не забудеш. А це в цьому році, значить, п'ятдесят років буде у слідучому місяці, як ми інститут кончили. І п'ятдесят п'ять як середню школу. Ну так на зустрічах інститутських були ми, декілька разів я їздила. То хворіла, не змогла поїхати, то тут була більш ніж в Горловці. Це ж дуже інтересно. А тепер ж не знаю, пошлю я листи, ну в мене дві подруги таких, задушевних. Чи вони живі, чи ні? Тоді ж ми припинили спілкування, ну а хочеться узнать, як вони. Так здоров'я ж надо...

[Як тепер люди живуть, порівняно з життям до розпаду Радянського Союзу?] Ви знаєте, у нашого покоління – ностальгія. Згадуємо ми і хороші часи. Згадуємо те, як ми могли, от на собі приклад, – бідні, голі, як Шевченко писав, і ми могли закінчити, одержати вищу освіту без ніяких там... блата. Викладачі були вимогливі, спасибі їм. Вони переживали за кожного студента, всіх вивчили, хто де як живе, хто який. Особливо як оце в колгосп поїдеш, там вже більше проявляється характер, чи які поїздки там. Ставилися до нас по-людськи, співчували. Ну ясно, якщо якісь провинності, то директор було каже: "Поменше, старайтесь ко мне попадать.." [посміхається]. Ну і ми дисципліну знали, і була дисципліна. Оце в колгоспі, шоб мама там чогось, вона якщо надо, то вона у бригадіра відпроситься. І як уже сюди переїзжала, уже не так що взяли та поїхали. У них документ є, що правління не суперечить виїзду. Так склалося, що надо сюди переїзжать. Там їх відпустили, а сюди приїхали, сюди прийняли, коли вони були трудоспособні.

Нас, оце молодьож, нас тоже не випускали, нам же не давали паспортів. Я коли в інститут поступила, мені прислали повідомлення, шо я прийнята. Я пред'явила у сільраду, тоді написали, шо «Колгосп і сільрада не заперечують про виїзд такої-то із села». А так не випускали молодьож. Ми тільки чуть підросли, то матерям помогали. А от моя, вона старша од мене, уже їй ланку давали полоть. Вже їй було чи п'ятнадцять чи скільки там років, в неї вже ря-

дки були. Вона должна працювати. Ну хай в мене там, на матір писали трудодні. А ми так ходили, проривали, пололи. А потім уже як, я знаю, в сьомім класі була, вже такі дівчата були здорові. Так ми ходили на тік, віялку ото шо очища зерно, крутили. І строго було: «І завтра, дівчата, приходьте, і завтра». Не так шо, схотіла пішла, не схотіла, – там нерви помотала бригадиру. Ні. Ото прийшли і крути! А які тоді були... Оце мама іде полоть в жару, шо вона може з дому взяти їсти? Ну там якщо зарізали кабана, це ж раз в год. Так це ж пізніше кабани появилися, а тож голодовка була. Сала кусочок чи масла чарочку, вона там розтане, хліб там, цибулину. Ну отакі були харчі, воду в бочках привозили, бочки були. Не так, як оці пластикові бутилки, не було цього. А працювали! Не дай Бог шоб, і я оце по собі знаю...

У мене робота, ну знаєте, вчитель. Не дай Бог, на урок запізнишся чи десь там, – це строго дуже було. Все в житті буває, но завуч строга в нас була. Ото і правильно було, вимагали. І якась ж причина, повідомляєш. Не так як зараз... Оце б не була на роботі, мені зараз директор скаже, «А чьо?» – «А в мене проблема». А вона б сказала: «Сиди дома», ну так же? Тобто наше покоління знало дисципліну. А в інститутї, не дай Бог, на занятія не підеш, провірить директор, по общежитію пройде: хто там лежить, чого? Больной? Іди в больницю. Строго було, була строгість і була якесь, понімаєте...

Ну як же відбудовували після війни оце оці всі руїни. Мабуть, люди вболівали за державу. І працювали. Хоч і Дніпропетровськ, я знаю який він, я вже там почала вчитись, а який він [був]. Я там була прошлий год, Господи, я не знаю, відвикла від оцього, – шум, оці маршрутки, отак кругом ходять. Я даже не могла, вокзал наче отам був, а він наче близько, якось зовсім так помінялося...

Тепер можна сказать, приписали мене уже тут. Хату нашу, тут ніяких номерів не було, а тоді стали, шо номер. Так я ще переробляла, бо считалося 5-й, а оказується 3-й, відсіля надо счітать, чорт його зна. А тепер землю надо приватізіровать. Вона мені не нужна, но приватізірую [посміхається]. У мене пай є батьків, це по наслєдству...

ПРЕДМЕТНО-ТЕМАТИЧНИЙ ПОКАЖЧИК

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

ЗМІСТ

ЕКСПЕДИЦІЯ ДО СУРСЬКО-МИХАЛІВКИ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Наукове видання

УСНА ІСТОРІЯ СТЕПОВОЇ УКРАЇНИ

ТОМ 8

Редактор Юлія Головко
Комп'ютерний набір Надія Швайба
Комп'ютерна верстка Петра Бойко
Коректор Любов Ващенко, Катерина Петрова

Підписано до друку 2.11.2009. Формат 70×100/16
Папір офс. №1. Гарн. Petersburg. Ум. друк. арк. 40,2
Наклад 300 прим.

Видавництво ПП «АА Тандем»
Адреса: 69032, м.Запоріжжя, а/с 7633, тел.. (061) 222-70-10

Свідоцтво про внесення до державного реєстру
ДК № 931 від 24.05.2002